

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Г.В. СМОЛИН

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Курс лекцій

Львів
2012

УДК 346
ББК 67.401.11
С51

*Рекомендовано до друку вченою радою юридичного факультету
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від 15 лютого 2012 р.)*

Рецензенти:

Бориславський Л.В. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка;

Ковалів М.В. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Смолин Г.В.

С51 Державне регулювання господарської діяльності: курс лекцій. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 528 с.

ISBN 978-611-511-095-7

У пропонованих лекціях розглянуто сутність правового забезпечення державного регулювання господарської діяльності. Розкрито її економічні форми, методи і принципи реалізації цієї функції на галузевому і регіональному рівнях. Значна увага приділена висвітленню таких засобів державного регулювання як власність, економічна конкуренція, ціноутворення, впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інновацій, кредитно-розрахункових механізмів тощо. Визначені умови, види господарських правопорушень та класифікація санкцій за їх скоєння.

Для студентів магістратури, аспірантів та викладачів юридичних та економічних спеціальностей, юристів-практикантів, господарників, а також для всіх, хто цікавиться питаннями державного регулювання господарської діяльності.

ISBN 978-611-511-095-7

© Смолин Г.В., 2012
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2012

*Пам'яті моїх батьків
Ганни і Василя присвячується*

ЗМІСТ

Вступ	9
Тема 1. <i>Поняття і предмет державного регулювання господарської діяльності</i>	11
1. Історія становлення розвитку господарської діяльності	11
2. Об'єктивна необхідність державного регулювання економіки і господарської діяльності.....	17
3. Поняття, зміст, ознаки та принципи державного регулювання господарської діяльності	22
Контрольні питання.....	30
Тема 2. <i>Місце і роль державного регулювання у сфері господарювання</i>	31
1. Економічні функції держави	31
2. Сутність і метод державного регулювання та регулювання господарської діяльності.....	36
3. Система органів державного регулювання господарської діяльності.....	44
4. Економіко-правові проблеми регулювання і дерегулювання господарської діяльності.....	55
Контрольні питання.....	60
Тема 3. <i>Специфіка державного регулювання окремих видів господарської діяльності</i>	61
1. Особливості державного регулювання окремих видів господарської діяльності.....	61
2. Правове забезпечення державного регулювання промисловості.....	70
3. Правове забезпечення державного регулювання АПК.....	79

4. Правове забезпечення господарсько-торгівельної діяльності	95
5. Державне управління розвитку регіону	108
Контрольні питання.....	122
Тема 4. Правове забезпечення державного регулювання господарської діяльності	123
1. Конституційні засади державного регулювання господарської діяльності.....	123
2. Особливості та система господарського законодавства.....	127
3. Господарсько-правові норми.....	132
4. Питання вдосконалення господарського законодавства.....	135
Контрольні питання.....	145
Тема 5. Господарські правовідносини	146
1. Поняття і ознаки господарських правовідносин	146
2. Види господарських правовідносин	158
3. Договірні правовідносини в господарській діяльності	164
4. Відмежування господарських правовідносин від інших видів правовідносин.....	170
Контрольні питання.....	174
Тема 6. Державне забезпечення розвитку підприємництва.....	175
1. Підприємництво як спосіб господарської діяльності.	175
2. Державне регулювання підприємництва.....	186
3. Фінансування державної підтримки підприємництва	204
Контрольні питання.....	214

Тема 7. Правове регулювання відносин власності та майна у сфері господарювання	215
1. Економіко-правові засади власності.....	215
2. Правовий режим майна суб'єкта господарювання.....	226
3. Правове забезпечення використання природних ресурсів.....	238
4. Правове забезпечення використання інтелектуальної власності.....	252
Контрольні питання.....	260
Тема 8. Правові засади державного регулювання економічної конкуренції.....	261
1. Державне регулювання конкурентних відносин	261
2. Конкуренція і недобросовісна конкуренція та її види	271
3. Монополія, монопольне становище і зловживання ними.....	278
4. Відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства	286
Контрольні питання.....	299
Тема 9. Державне регулювання цін та ціноутворення	300
1. Ціна як об'єкт державного регулювання.....	300
2. Суть, функції та види ціни.....	307
3. Правове забезпечення державного регулювання цін.....	317
4. Контроль і відповідальність за порушення законодавства про ціни	330
Контрольні питання.....	336
Тема 10. Науково-технічна та інноваційна державна політика.....	337
1. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток економіки	337
2. Форми і методи здійснення науково-технічної політики.....	349

3. Концепція, напрями і принципи державної інноваційної політики	361
4. Класифікація інноваційної діяльності	378
5. Стимулювання інноваційної діяльності	385
Контрольні питання.....	394
Тема 11. Державне регулювання кредитно-розрахункових відносин	395
1. Цілі кредитно-розрахункових відносин	395
2. Банківська система і банківські операції.....	402
3. Кредит у сфері господарювання	409
4. Порядок відкриття і використання рахунків у банку	416
5. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу	427
6. Правове забезпечення готівкового обігу	440
Контрольні питання.....	446
Тема 12. Господарсько-правова відповідальність.....	447
1. Поняття, підстави, ознаки, принципи та функції господарсько-правової відповідальності.....	447
2. Види господарсько-правової відповідальності.....	455
3. Класифікація господарсько-правових санкцій та їх особливості	459
Контрольні питання.....	483
Список використаних джерел для всіх тем	484

ВСТУП

Стосовно вивчення державного регулювання господарської діяльності важливо виходити з того, що існуючий світовий досвід державного менеджменту вимагає чималої гнучкості у вирішенні питань щодо економічних функцій держав, ставлячи їх у залежність як від стратегічних, так і тактичних завдань, а в окремих випадках – і в залежність від непередбачуваних, надзвичайних завдань, згідно з ситуацією, в якій опинилася та чи інша країна. Тому, визначаючи свої економічні функції, держава керується різними доктринами, комбінуючи з їх арсеналу адекватній ситуації, що склалася.

Однією з найхарактерніших ознак економічних функцій є їх підпорядкованість певній меті, тобто охопити всю взаємопов'язану сукупність різноманітних видів господарської діяльності, які виступають як цілісна єдність усіх суб'єктів господарювання, що перебувають між собою у взаємозв'язку та взаємодії. При цьому вони мають двоякий характер: з одного боку, забезпечують рух благ у процесі виробництва, розподілу обміну і споживання, а з іншого – як безпосередні відносини між суб'єктами, що зумовлює тенденцію їх розвитку.

Економічна роль держави як інституту економічної системи проявляється в діяльності її органів, спрямованої на вирішення поточних і стратегічних економічних та господарських проблем. Її активізація – загальна тенденція сучасного світового розвитку, нехтування якою призводить до негативних соціально-економічних наслідків. Тому, як передбачено в Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р., у сучасному світі під час формування і відбудови економіки стратегічною вважається система інститутів, у центрі яких – держава, відносини власності, макроекономічні регулятори, фінанси та законодавство, рівень розвитку науки, освіти і трудових ресурсів, що є найбільшим національним надбанням.

Тенденція підвищення ролі державного регулювання господарської діяльності, особливо з виробництва (виготовлення) та/або реалізації товарів, надання послуг, виконання робіт в умовах подолання фінансово-економічної кризи та пов'язаними з цим засадами

правового регулювання, потребує глибокого аналізу й осмислення як загальних закономірностей функціонування цивілізованої ринкової системи, так і нашої української специфіки. Оскільки оптимальне поєднання ринкових і державних регуляторів господарської діяльності дає можливість реалізувати соціально-економічні цілі розвитку виробництва, досягти його ефективності.

Економічна роль держави як інституту економічної системи проявляється у діяльності централізованих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, спрямованої на вирішення господарських проблем. Державні діячі й службовці цих органів, юристи, які мають повноваження з питань прийняття господарських рішень, у своїй діяльності повинні спиратися на знання питань їх правового регулювання, реального захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання.

У лекційному курсі визначаються складні й важливі проблеми, від вирішення яких залежить майбутнє держави: які функції повинна виконувати держава у регулюванні господарської діяльності, які форми і методи регулювання вона має для цього застосовувати, якою має бути специфіка управління розвитком господарської діяльності в окремих сферах і секторах економіки, а також забезпечення дотримання господарського правопорядку. Висвітлюються також питання управління структурною перебудовою національної економіки, інвестиційною та інноваційною діяльністю, регулювання розвитку регіонів, підприємництва й окремих сфер господарської діяльності, зокрема промислового виробництва, агропромислового комплексу тощо.

Структура курсу лекцій «Державне регулювання господарської діяльності» відповідає навчальній програмі та методичним матеріалам. При його підготовці використано досвід викладання цього курсу студентам магістратури Львівського державного університету внутрішніх справ протягом останніх трьох років.

Вивчення магістрантами основних положень має ґрунтуватися на вже одержаних знаннях з теорії держави та права, конституційного, адміністративного, господарського та інших галузей права з правого регулювання суспільних відносин щодо державної організації та регулювання господарської діяльності.

Усвідомлюючи необхідність вдосконалення курсу лекцій, автор з вдячністю прийматиме конструктивні зауваження і пропозиції, поліпшення стосовно структури та змісту.

Тема 1

ПОНЯТТЯ І ПРЕДМЕТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 1. Історія становлення розвитку господарської діяльності*
- 2. Об'єктивна необхідність державного регулювання економіки і господарської діяльності*
- 3. Поняття, зміст, ознаки та принципи державного регулювання господарської діяльності*

1. Історія становлення розвитку господарської діяльності

Господарська діяльність полягає у трансформації природних ресурсів, перетворенні виробничих засобів у матеріальні та інші блага для задоволення суспільних і власних потреб самих виробників. Цільовою установою господарювання є створення матеріальних і соціальних благ, необхідних для задоволення зростаючих потреб суспільства. Відносини, що складаються між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, є економічними.

Першим наукове визначення цього терміна дав давньогрецький мислитель Ксенофонт (приблизно 430–355 рр. до н.е.) у своїй книзі «Економікос». Ця назва складається з двох грецьких слів: «ойкос» (дім, господарство) та «номос» (знаю, закон, правило) і дослівно означає «мистецтво ведення домашнього господарства» або «управління домашнім господарством». Платон (428–348 рр. до н. е.) виявив зв'язок між поділом праці, процесом обміну і обсягами ринку, виступав за обмеження приватної власності. Інший давньогрецький філософ Арістотель (384–322 рр. до н.е.) в науці про багатство (економіці) ви-

різняв «економію» (або сукупність споживчих вартостей) і «хремастику» (мистецтво робити гроші, збагачуватись)¹.

Економіка як соціальне явище виникає, функціонує, і розвивається лише у процесі господарської діяльності людей – у безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Людина у ній є основною продуктивною силою, суб'єктом інших елементів економічної системи (техніко-економічних, організаційно-економічних і виробничих відносин, а також господарського механізму). Для задоволення потреб людини здійснюється процес виробництва, в якому вона виступає як виробник і споживач матеріальних благ і послуг. Тобто економіка означає – господарство (виробництво), яке необхідно вести за певними законами і правилами.

Збагачуючись надалі новим змістом, ці поняття наприкінці ХХ ст. вживаються у таких основних значеннях:

народне господарство певної країни загалом або окрема його сфера (наприклад, економіка сфери нематеріального виробництва);
галузь (економіка сільського господарства, торгівлі тощо);
господарство окремого району, регіону (економіка регіону);
господарська діяльність окремого суб'єкта господарювання.

Загальнодержавний рівень застосовується для забезпечення функціонування економіки країни в цілому та визначення параметрів діяльності її складових (суб'єктів господарювання, їх об'єднань, органів управління різного рівня); регіональний рівень має врахувати специфіку господарської системи конкретного регіону в межах наданих державою повноважень; на локальному та проміжному рівнях суб'єкти господарювання та їх об'єднання з урахуванням вимог вищих рівнів регулювання визначають особливість господарських зв'язків між собою тощо.

Будь-яка господарська система складається з елементів (складових або підсистем), серед яких: суб'єкти (суб'єкти господарювання, органи управління та контролю, споживачі); майнова база (матеріальні ресурси, необхідні для функціонування системи); нормативне регулювання, що визначає правила функціонування відповідної господарської системи, в тому числі правовий статус суб'єктів, правові режими майна, правові форми взаємовідносин між суб'єктами, відповідальність тощо; інформаційна підсистема,

¹ Мочерний С.В. Основи економічних знань: підручник / С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – С. 10.

що забезпечує двосторонній зв'язок між центром системи та/або її елементами та інші складові.

Отже, з точки функціонального призначення, поняття «господарювання» та «економіка» ідентичні, оскільки їх метою є виробництво матеріальних благ і послуг для задоволення суспільних потреб. У такому значенні вони використовуватимуться у цьому курсі лекцій.

Об'єктивною необхідністю виробництва є потреби людей щодо відчуття нестачі чогось, що необхідне для підтримання життєдіяльності і розвитку людської особистості. Тому необхідність є *внутрішнім спонукальним мотивом діяльності людини, соціального і економічного прогресу*. З розвитком людства потреби змінюються і вдосконалюються.

Отже, потреби – це об'єктивна необхідність у певному комплексі матеріальних благ для нормальної життєдіяльності кожної людини та суспільства в цілому.

Потреби людини задовольняються за допомогою як нееконічних благ, які надаються людині природою (повітря, морська вода, сонячне тепло тощо), так і економічних благ, які є результатом економічної діяльності (споживчі та виробничі блага). Саме потреби в економічних благах називають *економічними потребами*, для задоволення яких потрібне виробництво.

Економічні потреби мають *загальні ознаки*: вони необмежені; постійно зростають; їх не можна задовольнити. До факторів, які зумовлюють необмеженість потреб, відносять: по-перше, людську фантазію; по-друге, конкуренцію виробників; по-третє, засоби масової інформації. Як наслідок, вони є спонукальною причиною розвитку виробництва.

З розвитком виробництва економічні потреби ставали дедалі *визначальнішими й різноманітнішими*. У розвинених країнах світу вчені налічують близько 11 тис. потреб, серед яких переважають економічні.

Їх можна поділити на дві групи.

1. *Виробничі потреби* – це потреби у виробничих ресурсах, які задовольняються у процесі виробничого споживання засобів і предметів праці, елементів природного середовища та робочої сили. Будь-який процес виробництва є водночас процесом виробничого споживання.

2. *Особисті потреби* – це потреби людей у різноманітних життєвих благах. З огляду на інтереси розвитку людини тут виді-

ляють насамперед потреби відтворення робочої сили (безпосередньо впливають на продуктивність праці людини) і потреби розвитку особистості. До перших зараховують потреби в їжі, одязі, житлі, одержанні кваліфікації, транспорті тощо, до других – потреби в наявності вільного часу для занять спортом, мистецтвом і тощо¹.

Розглядаючи економічні потреби, слід зазначити, що вони не єдині в ієрархії суспільних відносин. Найвищими серед них вважаються:

- соціальна – це потреба належати до певного кола людей, у самореалізації і творчості, реалізації своїх потенціальних здібностей та можливостей, стати тим, ким людина хоче стати;

- потреби у повазі, самоповазі, компетентності та визнанні;

- за походженням: первинні (їжа, одяг, медична допомога, житло, предмети розкошу тощо) та вторинні (потреби влади).

Насамперед людина мусить задовольнити свої фізіологічні потреби, після чого прагне задовольнити потреби у безпеці й захисті – потреби у стабільності, законі, порядку, у свободі від страху тощо.

Отже, існує, з одного боку, повна ієрархічність людських потреб, повна послідовність їх задоволення, а з іншого – потреби безмежні. Слід наголосити на тому, що безмежність потреб – це риса передусім вільних, демократичних, відкритих суспільств з розвиненою економікою і є ознакою його переваг. З іншого боку, уніфікація і приглушеність потреб – це риса країн адміністративно-командної системи.

Постійне зростання потреб за час існування людської цивілізації свідчить про дію всезагального економічного закону зростання потреб.

Закон зростання потреб – закон, що виражає внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення потреб людей (або особистим споживанням), розвиток яких (зв'язків) спричиняє появу нових потреб та засобів їх задоволення.

Внутрішніми суперечностями закону є досягнутий рівень виробництва і споживання та зростаючі на цій основі потреби людей. Ця суперечність є рушійною силою розвитку будь-якої економічної системи.

Дія цього закону зумовлена прогресом технологічного способу виробництва, вдосконаленням відносин власності, розвитком почуття людської гідності, культури та іншими чинниками.

¹ Мельник Л.Ю. Економічна теорія – політекопомічний: навч. посібник / Л.Ю. Мельник, М.П. Макаренко. – К.: Кондор, 2008. – С. 57.

Якщо людина усвідомила свої економічні потреби і прагне домогтися їх реалізації шляхом постановки конкретної мети, то такі потреби виявляються як економічні інтереси. Їх можна визначити з урахуванням різних суб'єктів господарської діяльності.

Економічні інтереси – це внутрішні спонукальні мотиви (стимули) господарської діяльності людей, зумовлені їхніми потребами, з метою виробництва та споживання продуктів і послуг, що задовольняють ці потреби.

Саме тому інтереси людей є потужним двигуном економічного прогресу, утворюючи ту основу, яка надає руху, забезпечує зростання й розвиток економіки та суспільства в цілому.

Таким чином, економічний інтерес – породження і соціальний вияв потреб, що є матеріальною основою інтересів. Але останні не тотожні економічним потребам, інтереси людини – це вже усвідомлені нею потреби, і людина свідомо ставить певні цілі й діє певним чином, спрямовуючи свої вчинки на задоволення потреб. Крім того, економічний інтерес завжди відбиває відповідний рівень і динаміку задоволення потреб виробництва.

Виробництво – це процес створення економічних благ, необхідних для задоволення різноманітних потреб людей. Виробництво економічних благ є основою життя будь-якого суспільства.

Історично людство знає дві форми виробництва: натуральну і товарну. *Натуральне господарство* було першою формою господарювання, де продукти вироблялися лише для внутрішнього споживання, задоволення потреб самих виробників. Таке виробництво було низькопродуктивним, його характеризували використання ручної праці та нерозвиненість людських потреб. Економічною основою натурального господарства служить сільське господарство. Натуральне виробництво існувало у первісному суспільстві, на ньому також ґрунтувалися патріархальне селянське господарство та феодальне помістя. У всіх цих випадках члени общини або селянські сім'ї споживали в основному тільки ті продукти, які виробляли самі. Створені матеріальні блага не обмінювалися.

Поступово натуральне господарство витіснила ефективніша форма організації суспільного виробництва – *товарне виробництво*. Це така організація суспільного господарства, при якій продукти виробляються окремими відособленими виробниками, при чому кожен спеціалізується на виробництві якогось одного продукту, а тому для задоволення суспільних потреб необхідна купівля-продаж продуктів, які стають з огляду на це товарами на ринку.

Ознаками товарного виробництва є:

1. *Спільний поділ праці.* Кожен виробник спеціалізується на виробництві якогось одного продукту. Це зумовлює спеціалізацію суспільного виробництва на рівні підприємства і всієї економіки. Розвиток поділу праці сприяє підвищенню продуктивності праці виробників і створює умови для технічної оснащеності виробництва. В той же час поділ праці формує і постійно розширює базу для обміну продуктами праці.

2. *Економічна відокремленість товаровиробників.* Вона базується на приватній власності і проявляється у тому, що виробники самі привласнюють результати своєї праці. Вони прагнуть відокремитись у веденні господарства, щоб поставити споживання у пряму залежність від результату своєї діяльності. Сама відокремленість забезпечує наявність прямого зв'язку між рівнями виробництва і споживання, що спонукає кожного виробника підвищувати ефективність своєї виробничої діяльності. Її обов'язковою умовою є економічна свобода суб'єктів господарської діяльності, яка полягає у можливості вільного вибору її сфери та у праві власності на створений продукт.

3. *Непрямі опосередковані економічні зв'язки між виробниками.* Вони розвиваються за схемою: виробництво – обмін – споживання. Створений продукт надходить на ринок для обміну на інші продукти, після чого направляється на споживання. Продаж продукту свідчить про визнання праці, затраченої на його виготовлення, як суспільно необхідної. Економічні відносини між виробниками проявляються через продукти праці або уречевлюються.

4. *Товарне виробництво,* яке характеризується тим, що продукти створюються для обміну. Але обмін може відбуватися лише за умови, що він вигідний для всіх його учасників, тобто обмін повинен бути рівноцінним, або еквівалентним. Обмін може виступати у двох формах. Першою є обмін одного продукту на інший. Він іменується *бартером*. Ця форма обігу характерна для ранніх етапів розвитку товарного виробництва.

Другою формою обміну є *грошовий*. При цій формі продукт обмінюється за допомогою грошей, що значно прискорює і спрощує обмін. Грошовий обмін характерний для розвинутого товарного виробництва, в якому він виступає основною формою.

Наявність ринку, тобто особливої сфери, в якій відбувається товарообмін, купівля-продаж товарів, узгоджують інтереси виробників і споживачів.

2. Об'єктивна необхідність державного регулювання економіки і господарської діяльності

Держава з моменту виникнення за будь-яких часів тією чи іншою мірою втручалася в економічні процеси і господарську діяльність. Спочатку це втручання було зумовлено самим виникненням держави та необхідністю формування державних фондів за рахунок вилучення частини сукупного продукту для утримання самої держави: апарату державної влади, армії, поліції, суддів тощо. Держава створювала відповідне законодавство, яке захищало її інтереси і чітко визначало обов'язки всіх членів суспільства.

В процесі формування ринкових відносин, їх активного розвитку роль держави щодо економічного регулювання можна простежити за наступними періодами. Ринкова економіка як система, яка виникла в результаті еволюційного розвитку, стала найбільш ефективною формою координації економічної діяльності, яка здатна забезпечувати економічну свободу її суб'єктам. За цих умов регульовальну роль в економіці відігравав сам ринковий механізм. Взаємодія між попитом і пропозицією визначала рівень цін, автоматично узгоджувала інтереси суб'єктів ринку. Пристосування до ринкових змін, автоматичне регулювання співвідношення між попитом і пропозицією забезпечувало макроекономічну стабільність у суспільстві. Проте розвиток виробництва, ускладнення економічних процесів виявилися обмежувачими факторами саморегуляційного механізму ринку, почали виникати такі явища, як інфляція, безробіття. Об'єктивний розвиток економіки сам по собі привів до необхідності активного втручання держави в економічний розвиток. Необхідність цього особливо підтвердила економічна криза 1929–1933 років, коли майже весь світ був охоплений, «великою депресією». Вона, зокрема, довела хибність вищезгаданої ролі держави, бо монополізм, що зародився ще наприкінці XIX ст., настільки зріс і зміцнів, що підірвав спроможність ринкової економіки до саморегулювання, поставивши під загрозу саме її існування. Особливо слід відзначити дестабілізуючу роль фінансових монополій, які, прагнучи поглинути промисловий капітал, «знекровлювали» його, створювали передумови диспропорцій, виникнення кризових явищ. Тому цілком слушно, що в цих умовах на зміну ліберальній прийшла так звана «індустріальна» ринкова економіка, коли моно-

полізм став невід'ємним елементом економічної системи і потребує державного регулювання, суттєво відрізняється від економіки вільної конкуренції. Тому має змінитися і роль держави: вона вже не може виступати у ролі спостерігача, а повинна активно впливати на макроекономічні процеси.

Серед напрямків такого впливу – рівень кредитних ставок, обсяги інвестицій та заощаджень, засоби щодо розподілу та перерозподілу національного доходу, формування сукупного попиту та сукупної пропозиції, регулювання рівня (у бік підвищення) зайнятості населення, стримування зростання зарплати. Провідну роль у цій моделі відіграла фіскальна (податково-бюджетна) політика.

Третій період щодо визначення місця держави у ринковій економіці почався у середині 70-х років минулого століття. Глибока криза охопила державно-регульовану ринкову економіку. Її причина – надмірне державне втручання в економіку. Тому виникла потреба у новій концепції, яка б, зберігаючи принцип державного регулювання ринкової економіки, надавала державі змогу знайти гнучкий («економічний») механізм такого регулювання. Вирішення цього завдання взяла на себе широко відома сьогодні «монетариська модель», яка, не заперечуючи необхідність державного втручання в економіку, обґрунтувала доречність «непрямих методів», вирішальний з яких – врегулювання кредитно-грошових відносин.

Монетаризм керується двома основними принципами: 1) зміни у кредитно-грошовій сфері мають визначальний вплив на загальну економічну ситуацію в країні; 2) національний (центральний) банк повинен здійснювати жорстке регулювання темпів зростання грошової маси. Загалом прибічники монетаризму виступають за обмеження прямих форм втручання держави в господарські процеси.

Водночас безконтрольна діяльність держави руйнує механізм ринкової економіки, загрожує її існуванню взагалі. У цих умовах регулювання економічних процесів на макрорівні – об'єктивна необхідність. Цілком об'єктивно, що роль такого регулюючого центру бере на себе держава, яка історично довела спроможність виконати таке завдання завдяки тому, що вона не тільки сама досить значний суб'єкт господарювання, але й єдиний із суб'єктів ринкової економіки, вимоги якого обов'язкові для всіх інших суб'єктів.

За таких обставин держава повинна також здійснювати контроль за грошовим обігом, спрямованістю фінансових потоків, створювати і реалізовувати основи податкової і фінансової політики, забезпечити правову базу функціонування економіки тощо.

Отже, держава є одним суб'єктів макроекономіки, головною функцією якого є організація виробництва суспільних благ. У такій якості вона забезпечує регулювання економіки, визначає умови і правила проведення господарської діяльності, встановлює певні вимоги і обмеження діяльності суб'єктів господарювання, включаючи їх відповідальність за правопорушення у сфері господарювання.

Лише держава в особі її органів влади може:

- здійснювати економічну і соціальну політику з метою забезпечення інтересів усіх верств населення;

- пом'якшувати стихійні процеси ринкової саморегуляції з метою запобігання хаосу в економіці;

- стимулювати ринкову економіку, забезпечувати ефективність її функціонування з одночасним обмеженням і попередженням негативних наслідків економічної влади власників, особливо монополістів;

- гарантувати захист національних інтересів і внутрішнього ринку від зовнішньої економічної та політичної експансії.

Звідси випливає, що управління економікою містить у собі:

- елементи соціально-економічного аналізу й розрахунку;

- організаційно-технічні дії та інженерну практику;

- правове регулювання й різноманітні організаційно-правові форми;

- а також комплекс методів впливу на керовані об'єкти.

Усі названі чинники визначають особливості керуючого впливу і структурну побутову механізму управління економікою. Світовий досвід показує, що державне регулювання економіки має особливості, які відображають національні умови господарювання та конкретні завдання певного етапу розвитку.

З початку 90-х років минулого століття в Україні також відбувається докорінне реформування економічних відносин, викликане кризовими явищами, які поступово наростали в економіці колишнього Радянського Союзу і майже всіх держав соціалістичного табору.

Протягом шести десятиліть, починаючи з кінця 20-х років, в умовах загальнодержавної власності на всі засоби виробництва, землю, природні ресурси склався господарський механізм, основою якого було централізоване директивне планування, пріоритетний розвиток галузей військово-виробничого комплексу тощо.

Керівництво колишнього Радянського Союзу неодноразово намагалось реформувати («вдосконалювати») господарські відносини та організацію управління економікою.

Усвідомлюючи багаторічний негативний досвід реформування господарських відносин у межах незмінного економічного базису – монополії загальнодержавної власності на засоби виробництва, українське суспільство дійшло висновку про необхідність зміни соціально-економічної орієнтації і, відповідно, державного регулювання економіки.

На основі Декларації «Про державний суверенітет України» Верховною Радою УРСР 3 серпня 1990 року був прийнятий Закон «Про економічну самостійність Української РСР», який встановив, що економічна самостійність Української РСР базується на принципах різноманітності і рівноправності форм власності та їх державному захисті; децентралізації власності і роздержавленої економіки; повній господарській самостійності і свободі підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у межах законів Української РСР тощо.

На основі Постанови Верховної Ради Української РСР від 3 серпня 1990 року «Про реалізацію Закону «Про економічну самостійність Української РСР» протягом наступних років були прийняті законодавчі акти, які створили правові засади становлення ринкової економіки в нашій державі. Остаточно перехід командно-адміністративних методів управління народним господарством до ринкової економіки був закріплений Конституцією України 1996 р. В ній цілеспрямований вплив держави на господарські відносини здійснюється шляхом видання нормативно-правових актів та організації діяльності державних органів, що впливають на ці відносини переважно економічними методами. Згідно зі ст. 8 Господарського кодексу України (надалі – ГКУ) безпосередня участь держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування в господарській діяльності може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законодавством України.

Конституція України у ст.ст. 41 і 42 визначає права кожного громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, здійснювати підприємницьку діяльність, не заборонену законом. Держава забезпечує захист цих прав, прав конкуренції в підприємницькій діяльності. Але нею не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції й недобросовісна конкуренція. Держава здійснює контроль за якістю продукції, робіт і послуг, тим, щоб використання громадянами власності не зашкоджувало правам і свободам інших громадян, інтересам суспільства. Державна регламентація господарської діяльності в умовах переходу до ринкової економіки виходить з принципів, з одного боку, невтручання державних органів безпосередньо в діяльність суб'єктів господарювання, крім випадків, передбачених законодавством, а з іншого – з того, що держава не може стояти осторонь організації, упорядкування господарської діяльності і контролю за нею.

Необхідність державного впливу на господарську діяльність визначається низкою вимог охорони публічних інтересів. Це, зокрема, забезпечення державних та суспільних потреб, пріоритетів в економічному соціальному розвитку; формування державного бюджету; захист навколишнього середовища і користування природними ресурсами; забезпечення оборони країни; реалізація свободи підприємництва і конкуренції тощо.

Зміна ролі держави в економіці в умовах високого рівня концентрації та монополії виробництва зумовлена і тим, що *ринковий механізм не може забезпечити розв'язання таких соціальних проблем, як бідність, житло та охорона здоров'я*. Практика ринкової економіки навіть найбагатших країн світу свідчить, що однією з найважливіших проблем суспільства з ринковою економікою є проблема бідності. Значна частина населення навіть найбагатших країн потерпає від бідності. І не тому, що бідні – це люди, які не можуть працювати. Ринкова економіка функціонує таким чином, що породжує і поглиблює диференціацію доходів її суб'єктів. Тому навіть серед тих, хто займається економічною діяльністю, утворюються прошарки людей, доходи яких не дають змоги задовольнити їх найсуттєвіші життєві потреби. Крім того, є люди, які через незалежні від них об'єктивні причини не здатні до економічної діяльності, а, отже, і отримання доходів від неї.

3. Поняття, зміст, ознаки та принципи державного регулювання господарської діяльності

Держава – один із суб'єктів макроекономіки, головною функцією якого є організація виробництва суспільних благ як для задоволення особистих інтересів її громадян, так і забезпечення господарської діяльності в цілому. У такій якості вона визначає умови і правила проведення господарської діяльності, встановлює певні вимоги і обмеження діяльності суб'єктів господарювання, включаючи їх відповідальність за правопорушення у цій сфері.

Державна економічна політика, як зазначає Г.Л. Знаменський, визначає стратегію і тактику соціально-економічного розвитку, реалізує державні програми модернізації господарювання, стимулює інвестиційно-інноваційні напрями діяльності, здійснює контроль за діяльністю монополій¹. Світовий досвід показує, що державне регулювання економіки має особливості, які відображають національні умови господарювання та конкретні завдання певного етапу розвитку.

Головним результатом переходу економіки України від пострадянської планово-розподільчої до ринкової неухильно пов'язано з формуванням оптимального державного регулювання економічних процесів. У даному випадку корінним і визначальним є розв'язання протиріччя між інтересами держави забезпечувати реальності ринкової економіки та вирішувати проблеми у сфері господарювання на основі створення умов виробництва, розподілу і реалізації продукції, виконання робіт та надання послуг, здебільшого через взаємодію попиту і пропозиції на ринку.

Таким чином, державне регулювання економіки (ДРЕ) – це сукупність форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава впливає на діяльність суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою створення нормальних умов для функціонування ринку та вирішення складних, соціально-економічних проблем суспільства.

Отже, ДРЕ – це організуючий та регулювальний вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності. Основними функціями управління є: організація, планування, регулювання, кадрове забезпечення, контроль.

¹ Знаменський Г.Л. Економічна політика і законодавство / Г.Л. Знаменський // Право України. – 2008. – № 7. – С. 40.

Управління будь-яким процесом починається з того, що цей процес виокремлюють як певний об'єкт. Для впливу на нього з метою реалізації потрібних цілей створюється відповідна організація, яка здійснює планування заходів, спрямованих на досягнення цілей. Коли створено організацію та визначено плани її діяльності, виникає необхідність регулювання. Останнє здійснюється через встановлення правил поведінки кожного члена організації в межах планових заходів. Виникає динаміка управління, яка потребує постійного контролю.

Отже, регулювання є однією з функцій управління. Однак у наведеному ланцюгу є кілька слабких місць. По-перше, створення спеціальних організацій (державних органів) для керування соціально-економічними процесами негативно впливає на державні фінанси. По-друге, за змішаної економіки вплив на соціально-економічні процеси здійснюється, як правило, за допомогою непрямих (опосередкованих) методів.

Останнім часом в Україні набув поширення термін «державна регулятивна політика». Його поява пов'язана з утворенням Указом Президента України від 19.12.2011 р. Державної служби з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. Цей термін означає урядову політику в сучасний період у сфері державного регулювання економіки.

Зміст державного керівництва у сфері економіки полягає в наступному:

- удосконаленні взаємодії центральних органів виконавчої влади і органів державної виконавчої влади на місцях, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання та їх об'єднань;

- чіткому закріпленні компетенції центральних і місцевих органів виконавчої влади в економічній сфері;

- поглибленні децентралізації в управлінні економікою, гарантуванні реалізації економічних прав місцевих органів виконавчої влади, підприємств і установ, невтручання в питання, віднесені до їх компетенції;

- удосконаленні правового статусу міністерств і відомств, що здійснюють управління галузями народного господарства;

- конкретизації у нормативних актах (статутах) завдань і функцій центральних органів виконавчої влади, їх повноважень з координації і регулювання у відповідних галузях і сферах управління;

- підготовці фахівців для галузей народного господарства, недержавних структур – на договірних засадах, їх перепідготовці та перекваліфікації та ін.

Історичний розвиток економіки показує, що покладатися тільки на суто ринкові механізми у розвитку соціально-економічної системи, як це, на перший погляд, і не парадоксально, перехід до цивілізованого суспільства з ринковою економікою стане справою віддаленого майбутнього, причому без гарантій виникнення оптимальних пропорцій як у структурі самої економіки, так і в структурах управління.

Без державного регулювання помітно знижується ефективність виробництва, незатребуваною виявляється фундаментальна наука, скорочується через подорожчання інфраструктура соціальної сфери, а рух до цивілізованих форм життя здійснюється стихійно, з великими витратами і значними втратами.

Управління економічною сферою господарювання – це цілеспрямований вплив держави на всі компоненти економічної системи з метою її вдосконалення. Його основою є своєчасне і правильне врахування об'єктивних економічних законів, характеру суспільних відносин у конкретний історичний період, розвитку продуктивних сил, ступеня інтегрованості держави у світове економічне співтовариство.

Крім цього, на утримання і спрямування управлінських процесів впливають наявність кількох форм власності, особливості кооперації праці, розміщення підприємств за економічними регіонами тощо.

Основні принципи державного регулювання економіки наступні:

наукової обґрунтованості – врахування вимог об'єктивних економічних законів, реалій економічного, політичного і соціального життя суспільства, національних особливостей;

погодження інтересів – державне регулювання економіки має бути механізмом погодження інтересів різних суб'єктів економіки: загальнодержавних, регіональних, групових (підприємців, робітників, споживачів, виробників тощо);

системності – обумовлений функціонуванням національної економіки як великої складної системи, що включає різні рівні й елементи. Тому державне регулювання економіки, охоплюючи різні об'єкти, має виходити із системних засад у вирішенні економічних, соціальних, зовнішньоекономічних, науково-технічних, культурних, екологічних та інших проблем;

цілеспрямованості – державне регулювання має спрямовуватися на досягнення конкретних цілей;

пріоритетності – виділення основних соціально-економічних проблем розвитку країни, на вирішенні яких державні належить зосередити свої зусилля (через обмеженість наявних державних ресурсів – фінансових, матеріальних, трудових, інформаційних і т. ін.);

комплексності – необхідність використання державою всього арсеналу засобів та інструментів, що є в її розпорядженні (правових, економічних, адміністративних, прямих, непрямих, неформальних тощо);

адаптації – державне регулювання має ґрунтуватися на безперервному аналізі результатів оперативної оцінки й коригуванні впливу держави на соціально-економічні процеси залежно від внутрішніх чи зовнішніх умов розвитку країни;

мінімальної достатності:

– держава повинна виконувати тільки ті функції, які не може забезпечити ринок;

– функції державного управління мають певним чином розподілятися – на вищих його рівнях належить вирішувати ті проблеми, які не можуть бути з'ясовані на нижчих;

ефективності:

– організаційно-правове забезпечення ДРЕ – управління економікою зобов'язані здійснювати спеціальні органи державної влади й управління з чітко визначеними правами, компетенцією та обов'язками;

– економіко-організаційне забезпечення ДРЕ – держава повинна використовувати важелі (форми, методи, інструменти), адекватні цілям і ситуаціям, що склалися;

– порівнянність витрат (на утримання державного управлінського апарату) та результатів державного втручання в економіку.

Наведені принципи конкретизовано виражаються у таких проявах:

1) *Державна економічна політика* – це закріплені у відповідних економіко-правових документах (прогнозах, програмах, законодавчих актах) цілі і завдання, що ставить держава, забезпечуючи комплексне вирішення подвійного завдання: поєднання в економічному житті ринкових засад господарювання і соціальної спрямованості економіки, що ґрунтується на оптимальному узгодженні інтересів суб'єктів господарювання, споживачів, суспільства в цілому та його різних верств. При цьому держава застосовує економічну стратегію та економічну тактику.

2) *Економічна стратегія* – обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних і соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження та примноження її економічного потенціалу й національного багатства, підвищення народного добробуту. Економічна стратегія включає визначення пріоритетних цілей народного господарства, засобів і способів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання (ч. 2 ст. 9 ГК України).

3) *Економічна тактика* – сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку народного господарства (ч. 3 ст. 9 ГКУ).

Основні напрями державної економічної політики для їх забезпечення визначені ст. 10 Господарського кодексу України (надалі – ГК), а саме:

– структурно-галузева політика, спрямована на здійснення державою прогресивних змін у структурі народного господарства, удосконалення міжгалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення. Складовими цієї політики є промислова, аграрна, будівельна та інші сфери економічної політики, щодо яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів стимулюючого впливу;

– інвестиційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, переважно у галузях, розвиток яких визначено як пріоритети структурно-галузевої політики, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ним;

– амортизаційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання найбільш сприятливих та рівноцінних умов забезпечення процесу простого відтворення основних виробничих і невиробничих фондів переважно на якісно новій техніко-технологічній основі;

– політика інституційних перетворень, спрямована на формування раціональної багатоукладної економічної системи шляхом

трансформування відносин власності, здійснення роздержавлення економіки, приватизації та націоналізації виробничих фондів, забезпечення на власній основі розвитку різних форм власності та господарювання, еквівалентності відносин обміну між суб'єктами господарювання, державну підтримку і захист усіх форм ефективного господарювання та ліквідацію будь-яких протизаконних економічних структур;

– науково-технічна політика держави – діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів, впровадження результатів НТП у виробництво;

– цінова політика, спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності в процесі реалізації національного продукту, дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, а також забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін;

– антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростання ефективної соціальної орієнтованої економіки;

– бюджетна політика, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у народне господарство, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу;

– податкова політика, спрямована на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання, стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів, а також дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів;

– грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення народного господарства економічно необхідним обсягом грошової

маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки;

- валютна політика, спрямована на встановлення і підтримання паритетного курсу національної валюти щодо іноземних валют, стимулювання зростання державних валютних резервів та їх ефективне використання;

- зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання та захист національного ринку і вітчизняного товаровиробника.

Держава також здійснює екологічну політику, що забезпечує раціональне використання та повноцінне відтворення природних ресурсів, створення безпечних умов життєдіяльності населення. Крім цього, відповідно до ч. 2 ст. 50 Конституції України кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення.

З наведеного визначення можна сформулювати такі ознаки господарської діяльності:

- її здійснюють суб'єкти господарювання, зареєстровані в установленому порядку;

- виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг відбувається не тільки для власних, а й для задоволення суспільних потреб;

- господарська діяльність виконується на професійних засадах;

- результати господарської діяльності набувають форми товарів, мають цінову визначеність і реалізуються за плату, тобто функціонують у сфері товарно-грошових відносин;

- поєднання в ній приватних інтересів виробника та публічних інтересів держави, суспільства, значних прошарків населення;

- забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;

- свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;

- вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;

- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості

економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;

– захист національного виробника;

– заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Залежно від мети і способу організації та здійснення господарської діяльності, вона поділяється на два види: господарську комерційну діяльність і господарську некомерційну діяльність.

Виробнича діяльність спрямована на виготовлення матеріально-технічних засобів розвитку економіки, а також на інноваційну і науково-технічну діяльність.

Господарська комерційна діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є *підприємництвом*, а суб'єкти такої діяльності – *підприємцями*.

Контролінгова діяльність охоплює заходи планування, управління і контролю, необхідних для прийняття управлінських рішень щодо розвитку господарської діяльності, як оперативних, так і стратегічних.

Господарська діяльність також може здійснюватись і без мети одержання прибутку – *некомерційна господарська діяльність*. Вона спрямована на створення і підтримання необхідних організаційних, матеріально-технічних умов її функціонування, а також досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети отримання прибутку.

Однак, не слід вважати, що критерій поділу господарської діяльності на підприємницьку (комерційну) та некомерційну не є вичерпним. Науково-технічний прогрес обумовлює удосконалення, модернізацію і виникнення нових видів господарської діяльності, що вимагає їх типізації і правового забезпечення. Класифікація видів господарської діяльності також передбачена в ст. 259 ГК. Відповідно до ч. 1 цієї статті вид господарської має місце у разі об'єднання ресурсів (устаткування, технологічних засобів, сировини та матеріалів, робочої сили) та поєднання дій для створення виробництва певної продукції або надання послуг. Окремий вид діяльності може складатися з єдиного простого процесу або охоплювати ряд процесів, кожен з яких входить до відповідної категорії

кваліфікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації. Класифікація видів економічної діяльності (надалі – КВЕД) затверджується центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації і має статус державного стандарту. З цією метою наказом Держстандарту від 22.10.1996 р. № 441 і введений в дію з 01.07.1997 р. Державний класифікатор України ДК 009 – 96 «Класифікація видів економічної діяльності». Впровадження КВЕД, серед іншого, передбачає види господарської діяльності, забезпечує реалізацію та облік суб'єктів господарювання за видами господарської діяльності в єдиному державному реєстрі підприємств і організацій. І що не менш важливо, передбачена термінологія та визначення щодо статистичних показників відповідає показником, прийнятих у Європейському Союзі (надалі – ЄС).

Порядок адаптації законів України встановлений «Загальнодержавною програмою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», затверджений цим Законом. Ця Програма визначає механізм вироблення єдиних підходів до нормопроекування, зобов'язує враховувати вимоги законодавства ЄС у правотворчому процесі і при підготовці фахівців, зазначає необхідні законодавчі умови для забезпечення цього процесу. Процес адаптації включає певні етапи, на кожному з яких повинен досягатися конкретний ступінь відповідності національного законодавства правовій системі ЄС. Передбачено, що у разі дотримання передбачених заходів угоди про зону вільної торгівлі України з ЄС будуть визначені.

Контрольні питання

- 1. У чому відмінність потреб та інтересу?*
- 2. Поясніть, у чому полягає обумовленість господарської діяльності.*
- 3. У чому полягає необхідність державного регулювання економіки?*
- 4. Становлення державного регулювання економіки України.*
- 5. У чому відмінність між державною економічною політикою, державною стратегією і державною тактикою?*
- 6. На яких принципах ґрунтується державне регулювання господарської діяльності?*
- 7. У чому полягає зміст державного регулювання економіки?*
- 8. З яких елементів складається економічна система?*

Тема 2

МІСЦЕ І РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. *Економічні функції держави*
2. *Сутність і метод державного регулювання та регулювання господарської діяльності*
3. *Система органів державного регулювання господарської діяльності*
4. *Економіко-правові проблеми регулювання і дерегулювання господарської діяльності*

1. Економічні функції держави

Державне регулювання економіки і господарської діяльності супроводжується становленням та розвитком її численних функцій, й зокрема, економічних. Історія розвитку економічних функцій – невід’ємна складова еволюції суспільства в його організованих формах. Виникнення та розвиток економічних функцій держави – це результат розвитку продуктивних сил та об’єктивних суспільних потреб. Економічні функції держави перебувають у постійній динаміці, простежується їх розширення та формування в органічному взаємозв’язку з науково-технічним і суспільним прогресом.

У сукупності вони утворюють систему організаційно оформлених дій держави, спрямованих, відповідно до ч. 1 ст. 17 Конституції України, на забезпечення її економічної безпеки, що є найважливішими її функціями. Економічна функція – це діяльність держави, яка полягає у створенні передумов, необхідних для ефективної діяльності щодо забезпечення процесу господарської діяльності – у безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні для ефективного функціонування ринків.

Починаючи з 30-х років ХХ століття, з'явилася тенденція до посилення економічної діяльності держави (хоча вона виявляється хвилеподібно). Сьогодні є всі підстави вважати, що держава – найбільш впливовий, «економічно вагомий» і особливий суб'єкт національної економіки. Адже держава у своїй економічній діяльності опирається на політичну владу, її економічні дії, досягнення (як і прорахунки) позначаються і навіть «мультиплікуються» на всій національній економіці або її важливих сферах. Якщо для окремих економічних осередків – це мікроекономічна діяльність, то для держави у більшості випадків – макроекономічна.

Широкомасштабне втручання держави в економіку призвело до того, що всі її сучасні моделі значною мірою «одержавлено». Образно кажучи, вони є ринково-одержавленого типу. Тому вивчення сьогодні лише ринкових засад економіки не дає змоги повністю розкрити сучасні моделі економіки ринкового типу. Саме це й зумовлює потребу визначення і класифікації функцій держави.

Об'єктивно, економічна функція є найважливішою, оскільки брак належного економічного потенціалу або низька ефективність його використання перешкоджають реалізації інших суспільних функцій.

Визначаючи різноманіття економічних функцій, розрізняють їх загальний і конкретний поділ. За загальним поділом вони визначаються наступним чином:

1. Держава виступає як орган влади щодо недержавних господарювання суб'єктів національної економіки, так чи інакше втручається в їх господарську діяльність з метою їх регуляції у бажаному для суспільства напрямі. При цьому зберігається і навіть охороняється економічний і забезпечується правовий суверенітет приватних суб'єктів економіки, тобто йдеться про державне регулювання (управління) недержавного сектора економіки.

2. Безпосередня економічна (господарська) діяльність держави, в якій вона сама виступає суб'єктом власності й господарської діяльності, створює і регулює державний сектор економіки.

3. Державне регулювання національної економіки, тобто регулювання економічних процесів у державному секторі економіки, здійснюється з метою її стабільного розвитку, досягнення максимальної ефективності, соціалізації і справедливості.

У більш конкретному визначенні груп функцій можна назвати:

Перша група є надзвичайно важливою функцією держави, яка забезпечує правові основи ефективного функціонування ринкової

економіки, особливо в умовах подолання фінансово-економічної кризи. Або по-іншому ця функція називається формуванням правових засад функціонування, економіки і господарської діяльності.

Друга група економічних функцій держави у ринковій економіці *охоплює заходи щодо захисту конкуренції*. Остання є одним із найважливіших елементів механізму саморегулювання ринкової економіки. Разом з тим, конкуренція породжує свою протилежність – монополію, яка суттєво впливає на ринок у своїх власних інтересах. Монопольна влада на ринку завдає шкоди інтересам як виробників – немонополістів, так і споживачів, зумовлюючи підвищення цін і неефективний розподіл економічних ресурсів. Цим і спричинена потреба регулювання діяльності монополій з метою захисту конкуренції. Для цього насамперед використовується антимонопольне законодавство.

Третю групу економічних функцій держави складають *заходи коригування розподілу ресурсів з метою зміни структури національного продукту*. Потреба коригування зумовлена такими ринковими невдачами, як зовнішні ефекти і виробництво суспільних благ. Дія зовнішніх факторів, як уже зазначалось, приводить до переміщення частини витрат виробництва до третіх осіб, чим зумовлюється зниження суспільних витрат виробництва і відповідний перерозподіл економічних ресурсів у виробництві таких благ. Прикладом слугують галузі, що негативно впливають на навколишнє середовище, перекладаючи частину своїх витрат на третіх осіб.

Потреба перерозподілу ресурсів зумовлена і необхідністю виробництва суспільних благ. Їх приватні виробники, як правило, нічого не виробляють, отже, у такі галузі не направляються ресурси. Для їх скерування держава застосовує такі заходи, як податки, дотації та вдається до організації державних підприємств. Через систему податків держава отримує необхідні кошти, які спрямовуються на придбання або виробництво благ суспільного споживання.

Важливою функцією держави є перерозподіл доходів та багатства. Ринковий механізм не забезпечує соціально справедливого розподілу. Він приводить до поглиблення розшарування членів суспільства за рівнем доходів і багатства. Для зменшення такої диференціації держава використовує ряд заходів, серед яких: система оподаткування доходів та майна, різного роду трансфертні платежі та допомоги окремим групам громадян з низькими доходами, регулювання цін, заходи соціального забезпечення.

Регулювання доходів здійснюється передусім через систему оподаткування, що базується на принципі прогресивної залежності розміру податків від доходу.

5. Функція створення та розвитку соціально-економічної інфраструктури полягає у забезпеченні життєдіяльності галузей, що створюють загальні умови для функціонування економіки (енергетика, транспорт, зв'язок), сприяють відтворенню робочої сили (охорона здоров'я, освіта, житлове будівництво). В них централізоване регулювання практично не конкурує з ринковим, а підвищує його ефективність на макrorівні.

6. Зовнішньоекономічна функція регулювання всіх напрямів зовнішньоекономічної діяльності держави з метою захисту національних інтересів у системі світового господарства. Засобами її реалізації є регулювання курсу національної валюти, стимулювання експорту, регулювання імпорту, митна політика, режим конвертованості, умови вивозу капіталу.

Розглядаючи функції, зауважимо, що в умовах нестабільної економіки вони можуть змінюватися, відповідно до економічної ситуації виникати нові. Наприклад, в умовах подолання наслідків фінансово-економічної кризи, держава здійснює функцію стабілізації економічної кон'юнктури, впливаючи на *економічну активність через заходи кредитно-грошової та фіскальної політики, розробку різного роду програм, спрямованих на регулювання певних сфер економіки (так зване програмування економіки)*. Широко використовуються заходи впливу на грошовий обіг, що дозволяють регулювати грошову масу в обігу і через неї впливати на економічну активність. Цій меті слугують і фіскальні заходи, такі як оподаткування та субсидії і субвенції. Через них держава здійснює регульовальний вплив на платоспроможний попит суб'єктів економічної діяльності, на рівень їх активності. Широко використовується програмування. Суть його полягає в обґрунтуванні програм розвитку як економіки в цілому, так і окремих її галузей, в яких визначаються певні цілі та засоби їх досягнення. Такі програми розробляються державними органами і мають індикативний характер. Суб'єкти господарювання діяльності використовують такі програми як важливе джерело інформації про тенденції економічного розвитку.

В умовах подолання економічної кризи об'єктивним є формування контролінгової функції державного регулювання економіки. Під цією функцією розуміється зворотній зв'язок у системі еко-

номічного регулювання державою за допомогою інструментів контролінгу, до яких належать:

- загальнометодологічні методи (спостереження, порівняння, аналіз, синтез, систематизація, прогнозування);

- загальнонаукові методи (методи планування, обліку, керування, статистики, кібернетики);

- специфічні методи інших галузей науки (методи розроблення управлінських рішень, методи управлінського обліку, фінансового менеджменту);

- специфічні методи контролінгу (бенчмаркінг, опитування (анкетування), аналіз результатів за відхиленнями, ABC-аналіз, аналіз, вартісний аналіз, SWOT-аналіз, у бюджетування¹.

Л.І. Дідківська і Л.С. Головкин пропонують інший перелік основних функцій

державного регулювання, а саме:

- цільову, яка полягає у визначенні цілей, пріоритетів та основних напрямів розвитку національної економіки;

- стимулюючу, що передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність суб'єктів господарювання (їх інтереси), стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямі;

- нормативну (регламентуючу) – держава за допомогою законів, законодавчих актів і нормативів встановлює певні правила діяльності для суб'єктів економіки, визначає правовий простір;

- коригувальну, яка зводиться до коригування розподілу ресурсів у економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства;

- соціальну, що передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин (наприклад, між підприємцями і робітниками), перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо;

- безпосереднього управління неринковим сектором економіки – це регулювання державного сектора економіки, створення суспільних товарів і благ;

¹ Кушнір І.М. Функціональний аспект державного регулювання економіки / І.М. Кушнір // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 159.

– контрольну, що означає державний нагляд і контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних, соціальних стандартів тощо¹.

Активізація економічних функцій держави – загальна тенденція сучасного світового розвитку. Нехтування нею призводить до негативних соціально-економічних наслідків. Ось чому важливим є комплексне дослідження функцій проблеми державного регулювання економіки.

2. Сутність і метод державного регулювання та регулювання господарської діяльності

Економічні функції державного регулювання економіки і господарської діяльності виражаються в процесі державного регулювання, що здійснюється у певних правових формах і за допомогою певних методів.

Головними об'єктивними чинниками, що спричиняють необхідність державного регулювання господарського життя, а, відтак, і участі в цьому регулюванні органів державної влади і органів місцевого самоврядування, є:

а) виконання державою соціальних функцій – забезпечення умов для нормальної життєдіяльності суспільства, в тому числі – у сфері економіки (відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує соціальну спрямованість економіки);

б) забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України (ст. 16 Конституції України);

в) забезпечення економічної безпеки України (ч. 1 ст. 17 Конституції України);

г) забезпечення захисту конкуренції у підприємницькій діяльності; захист прав споживачів, здійснення контролю за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт (ст. 42 Конституції України).

Таким чином, держава виконує функцію організації господарського життя суспільства.

¹ Дідківська Л.І. Державне регулювання економіки / Л.І. Дідківська, Л.С. Головка. – К.: Кондор, 2000. – С. 24.

Відповідно до зазначених та інших положень Конституції та законів України суть державного регулювання можна визначити наступним чином.

Державне регулювання – комплекс форм і засобів централізованого впливу на розвиток економічних об'єктів і процесів з метою стабілізації та пристосування існуючої економічної системи до умов, що змінюються, зокрема пристосування економічних відносин і господарського механізму до законів та потреб розвитку продуктивних сил.

Основними об'єктами державного регулювання є: всі елементи економічної системи (продуктивні сили, техніко-економічні, організаційно-економічні та виробничі відносини і господарський механізм); навколишнє середовище; сфери, регіони та галузі народного господарства; національний дохід; суб'єкти господарства; економічний цикл; інфраструктура; законодавство; зайнятість; грошовий обіг; сукупний попит і сукупна пропозиція; платіжний баланс; ціни; зовнішньоекономічні зв'язки.

Форми регулювання. Основними формами державного регулювання економіки є пряме і опосередковане.

Пряме регулювання здійснюється шляхом поширення державної власності (на засоби виробництва, частину національного доходу, фінансово-кредитні інститути та ін.), управління державними підприємствами, а також за допомогою законотворчої та адміністративної діяльності. Поширення державної власності на засоби виробництва відбувається шляхом будівництва нових державних об'єктів, націоналізації збиткових підприємств, купівлі акцій колективних капіталістичних підприємств та ін.

Опосередковане регулювання здійснюється шляхом планування, прогнозування, фінансування, бюджетного регулювання, системи оподаткування, кредитування, грошової політики, політики прискореної амортизації, цінової, промислової, інвестиційної політики, обліку і контролю тощо.

Розрізняють також короткотермінове та довготермінове державне регулювання. *Короткотермінове регулювання* передбачає комплекс антициклічних та антикризових заходів держави, зокрема зміни відсоткової ставки, надання державних субсидій та ін.

Довготермінове регулювання здійснюється у формі економічного програмування або прогнозування розвитку народного господарства загалом чи окремих сфер, регіонів, галузей. З цією

метою формують конкретні цілі, визначають порядок їх досягнення, встановлюють відповідальність певних органів за їх виконання, виділяють необхідні кошти та визначають порядок фінансування, здійснюють поточний контроль за їх виконанням.

При використанні такого способу державного регулювання економіки, як планування, його формами виступають індикативне (рекомендаційне, необов'язкове для виконання) і директивне (обов'язкове для виконання) планування.

Аналіз чинного законодавства та узагальнення результатів проведених досліджень дають підстави виділити такі *правові форми здійснення державного регулювання економіки*:

1. *Державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України*. Прогнозування та планування економічного і соціального розвитку є одним із основних напрямів економічної політики Української держави і однією з правових форм державного управління економікою. Зважаючи на це, у своїй діяльності суб'єкти господарювання враховують показники прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку.

Як встановлено ч. 2 ст. 11 ГКУ, принципи державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України, система прогнозних і програмних документів, вимоги до їх змісту, а також загальний порядок розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, повноваження та відповідальність органів державної влади і органів місцевого самоврядування у цих питаннях визначаються законом.

Згідно з ст. 1 Закону України від 23 березня 2000 р. «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» державне прогнозування економічного і соціального розвитку – це науково обгрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативність шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку. Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обгрунтування тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів.

Відповідно до ГКУ (ч. 3 ст. 11) основними формами державного планування господарської діяльності є Державна програма економічного та соціального розвитку України, Державний бюджет України, а також інші державні програми з питань економічного і соціального розвитку, порядок розробки, завдання та реалізація яких визначаються законом про державні програми.

Програма економічного і соціального розвитку України – це документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв’язання проблем економічного і соціального розвитку, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

Система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку складається з наступного:

- прогнозів економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий періоди;
- Державної програми економічного і соціального розвитку України на короткостроковий період;
- прогнозів економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на середньостроковий період;
- програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на короткостроковий період;
- прогнозів розвитку окремих галузей економіки на середньостроковий період.

Державні цільові програми поділяються:

на загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля – це програми, які охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади;

інші програми, метою яких є розв’язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окре-

мих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки¹.

Суб'єктам господарювання, які не враховують суспільні інтереси, відображені в програмних документах економічного і соціального розвитку, не можуть надаватися передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності (ч. 5 ст. 11 ГК).

2. *Управління* – як правова форма державного регулювання господарської діяльності – означає прийняття компетентним органом юридично значущих рішень для суб'єктів господарювання з оперативних питань господарського життя. Такі рішення головним чином пов'язані із застосуванням встановлених законом засобів регульовального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання: державного замовлення, ліцензування певних видів господарської діяльності та видачі документів дозвільного характеру, технічного регулювання, регулювання цін і тарифів, встановлення лімітів використання природних ресурсів, ліцензування і квотування зовнішньоекономічних операцій тощо.

Відповідно до законів уповноважені органи державної влади здійснюють управління у певних сферах (на певних ринках) господарювання (трансфер технологій, імпорт сільськогосподарської продукції, обіг дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, ринок цінних паперів, ринки фінансових послуг тощо).

3. *Державний нагляд (контроль)* – це діяльність уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних органів, органів місцевого самоврядування, інших органів у межах повноважень, передбачених законом щодо виявлення та запобігання порушення вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, прийнятного рівня безпеки для населення, навколишнього природного середовища.

Відповідно до ст. 19 ГКУ держава здійснює контроль і нагляд за господарською діяльністю суб'єктів господарювання у таких сферах;

– збереження та витрачання коштів і матеріальних цінностей суб'єктами господарських відносин – за станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності;

¹ Див.: Ст. 1 Закону України від 18 березня 2004 р. «Про державні цільові програми» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

– фінансових, кредитних відносин, валютного регулювання та податкових відносин – за додержанням суб'єктами господарювання кредитних зобов'язань перед державою і розрахункової дисципліни, додержанням вимог валютного законодавства, податкової дисципліни;

– цін і ціноутворення – з питань додержання суб'єктами господарювання державних цін на продукцію і послуги;

– монополізму та конкуренції – з питань додержання анти-монопольно-конкурентного законодавства;

– земельних відносин – за використанням і охороною земель; водних ресурсів і лісового господарства – за використанням та охороною вод і лісів, відтворенням водних ресурсів і лісів;

– виробництва і праці – за безпекою виробництва і праці, додержанням законодавства про працю; за пожежною, екологічною, санітарно-гігієнічною безпекою; за дотриманням стандартів, норм і прав, якими встановлено обов'язкові вимоги щодо умов здійснення господарської діяльності;

– споживання – за якістю і безпечністю продукції та послуг;

– зовнішньоекономічної діяльності – з питань технологічної, економічної, екологічної та соціальної безпеки.

Крім ГК, правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання під час здійснення державного нагляду (контролю) визначені також Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Незаконне втручання та перешкоджання господарській діяльності суб'єктів господарювання з боку органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними державного контролю та нагляду забороняються.

Суб'єкт господарювання має право на одержання інформації про результати інспектування і перевірок його діяльності не пізніше, як через тридцять днів після їх закінчення, якщо інше не передбачено законом. Дії та рішення державних органів контролю та нагляду, а також їх посадових осіб, які проводили інспектування і перевірку, можуть бути оскаржені суб'єктом господарювання у встановленому законодавством порядку.

Усі суб'єкти господарювання зобов'язані здійснювати первинний (оперативний) та бухгалтерський облік результатів своєї роботи, складати статистичну інформацію, а також надавати відповідно до вимог закону фінансову звітність та статистичну інформацію щодо своєї господарської діяльності, інші дані, визначені законом. Забороняється вимагати від суб'єктів господарювання надання статистичної інформації та інших даних, не передбачених законом або з порушенням порядку, встановленого законом.

4. *Нормативне регулювання* – як правова форма державного регулювання економіки – означає встановлення компетентними державними органами правил здійснення господарської діяльності. Воно запроваджується шляхом визначення правового статусу суб'єктів господарювання; правового режиму їхнього майна; правових засад і гарантій підприємництва; правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання; порядку укладання та виконання господарських договорів, заходів майнової відповідальності за порушення у здійсненні господарської діяльності; засад зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Такий напрям державної політики спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності. Він називається *державною регуляторною політикою у сфері господарської діяльності*.

Сукупність передбачених законодавством, способів, прийомів та засобів впливу на поведінку суб'єктів господарювання є *методами державного регулювання*. Традиційно в економічній і правовій науках вони є адміністративними та економічними.

Адміністративні або прямі методи – це способи впливу, за допомогою яких держава безпосередньо, шляхом обов'язкових приписів, які підлягають виконанню суб'єктами господарювання, досягає необхідного суспільства результату. Вони використовуються для довгострокового регулювання національної економіки. До прямих методів регулювання економіки належать:

1. Прийняття законів та контроль за їх виконанням.

2. Державний контроль над монопольними ринками. В галузях, де державна монополія визнана природною, здійснюється директивне планування виробництва, витрат і цін, прямий контроль за якістю товарів і послуг, гарантоване матеріально-технічне постачання (оборона, енергетика, залізничний транспорт тощо).

3. Державні замовлення, дотації, трансферні платежі, що фінансуються з державного бюджету.

4. Пряме державне регулювання цін (встановлення фіксованих цін на найважливіші товари, максимального та мінімального їх рівня, заморожування цін на певний строк).

5. Державна підтримка експорту.

6. Захист від зовнішньої конкуренції.

7. Індикативне планування.

8. Прямі адміністративні заходи державної влади (заборони, дозволи, ліцензії, патенти, державні стандарти тощо).

Застосування прямих методів у сучасних умовах вважається економічно виправданим і в цілому не суперечить принципам, що лежать в основі ринкових відносин.

Економічні або непрямі методи спрямовані на створення державою певних економічних фінансових чи матеріальних стимулів, що впливають на поведінку суб'єктів господарювання й обумовлено цю поведінку. До цих методів належать:

– інструменти податкової політики (податкові ставки і види податків, податкові пільги);

– інструменти грошово-кредитної політики (операції на відкритому ринку, дисконтні ставки, норми обов'язкових резервів, регулювання грошової маси, кредитні пільги);

– інструменти фіскальної політики (регулювання доходів бюджету, структура та обсяг державних витрат);

– інструменти амортизаційної політики (норми амортизації та напрями використання амортизаційного фонду).

Прямі й непрямі методи взаємозв'язані між собою, їх використання залежить від конкретних соціально-економічних умов країни і цілей, яких заплановано досягти.

Деякі автори, зокрема член-кореспондент АПН України Г.Л. Знаменський вважає, що господарська діяльність регулюється з допомогою одного комплексного методу, що інтегрує всі інші. Це – метод рівного впорядкування всіх учасників господарських відносин суспільному господарському порядку, що забезпечує оптима-

льне поєднання приватних публічних інтересів і створює партнерські та доброякісні відносини у сфері господарювання¹.

Адміністративні і економічні методи застосовуються відповідно до ГКУ та господарського законодавства залежно від конкретних економічних умов і господарських ситуацій, виходячи з мети і завдань, що стоять перед державою і суб'єктами господарювання.

Система засобів, методів і стимулів, за допомогою яких держава регулює економічні процеси, забезпечує реалізацію соціально-економічних і правових функцій, становлять механізм державного регулювання. Інакше кажучи, державний механізм включає політико-правові, організаційно-управлінські форми і засоби управління (регулювання) господарською діяльністю суб'єктів ринкової економіки.

3. Система органів державного регулювання господарської діяльності

Особливе місце у системі державних органів щодо вирішення питань господарського керівництва посідає Верховна Рада України. Це підтверджується тим, що вона відіграє провідну роль у встановленні правових норм у системі державних органів, їх компетенцію у галузі організації та здійснення господарської діяльності.

Зокрема, щодо організації господарювання, відповідно до ст. 92 Конституції України, виключно законами Верховної Ради вирішуються питання використання природних ресурсів, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку, правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва, конкуренції та норм антимонопольного регулювання тощо.

Характерним прикладом щодо цього є Закон України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (ст. 7), у якому визначені засади внутрішньої політики в економічній сфері.

Окрім цього, виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на соціально-

¹ Вінник О.М. Господарське право: навч. посібник / О.М. Вінник. – 2-ге вид. – К.: Правова єдність, 2008. – С. 33.

економічні потреби, розмір і цільове формування цих видатків, у тому числі на розвиток регіонів.

Найбільш значущим за юридичною силою повноважень щодо регулювання господарської діяльності в державі наділений Президент України. Такі повноваження встановлені Конституцією України (ст. 106), які полягають у тому, що Президент визначає основні напрями зовнішньої і внутрішньої, в тому числі й економічної політики, впливає на розстановку кадрів і утворення управлінських структур, у тому числі у сфері економіки.

З метою найефективнішої реалізації своїх повноважень Президент України, згідно з п. 28 ст. 106 Конституції України, створює різні допоміжні структури. Насамперед, до них належить Секретаріат Президента України, у складі якого функціонує Головна служба економічної політики. Вона утворена як постійно діючий орган для забезпечення здійснення конституційних повноважень Президента. Крім колективних органів, відповідно до п. 28 ст. 106 Конституції України, він створює консультативні, дорадчі й інші допоміжні служби, а також інститут позаштатних радників і консультантів.

Президент України забезпечує правове *регулювання економічних і господарських відносин*. Глава держави має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді. Крім того, він у межах своїх повноважень видає укази й розпорядження щодо питань реалізації економічної та соціальної політики, які не врегульовані чинним законодавством (вони є обов'язковими до виконання на всій території України); затверджує закони, ухвалені Верховною Радою України, та оприлюднює їх; використовує право вето щодо законів, ухвалених Верховною Радою України, і повертає їх парламенту зі своїми пропозиціями; має право скасовувати акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Президент України здійснює *кадрову політику*. У цій сфері він має право: призначати за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, припиняти його повноваження та приймати рішення про його відставку; призначати за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняти їхні повноваження; призначати половину складу Ради Національного банку України; призначати на посади та звільняти з посад за згодою Верховної Ради України голів Антимонопольного комітету України, Фонду

державного майна України та інших державних органів. Важливість цього напрямку діяльності Президента пояснюється тим, що кадри є носіями знань, інтелекту, досвіду та інших якостей, котрі визначальною мірою впливають на ефективність діяльності державних органів.

Організаційна функція Президента полягає в тому, що він здійснює координацію діяльності державних органів. Глава держави утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Президент очолює Раду національної безпеки і оборони України. Для здійснення своїх повноважень Глава держави утворює Адміністрацію, основним завданням якої є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента. Створення цих структур здійснюється тільки в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на їх утримання. Президент має право припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів вона не розпочала пленарних засідань чергової сесії.

Прикладом реалізації цієї функції є Указ Президента України від 27 квітня 2011 р., яким затверджений Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Виконання цього плану дій повинен забезпечити Кабінет Міністрів України.

Організаційно-господарські повноваження Кабінету Міністрів України щодо господарського керівництва передбачені ст. 116 Конституції України та в п. 1 ч. 1 ст. 20 Закону України від 07.10.2010 р. «Про Кабінет Міністрів України». Відповідно до цього Закону Кабінет Міністрів як вищий орган виконавчої влади у сфері економіки і фінансів забезпечує виконання таких основних організаційно-господарських функцій:

- проведення державного економічної політики, розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку, здійснювання прогнозування та державне регулювання національної економіки;

- відповідно до закону управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами, делегує в установленому законом порядку окремі повноваження щодо управління зазначеними об'єктами міністерствам, іншим центральним органам

виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям та відповідним суб'єктам господарювання;

– розроблення і виконання державних програм приватизації; подає Верховній Раді України пропозиції стосовно визначення переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;

– сприяння розвитку підприємництва на засадах рівності перед законом усіх форм власності та соціальної спрямованості національної економіки, здійснення заходів щодо демонополізації та антимонопольного регулювання економіки, розвитку конкуренції та ринкової інфраструктури;

– розроблення і виконання програм структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку, здійснює заходи, пов'язані з реструктуризацією та санацією підприємств і організацій, забезпечує проведення державної промислової політики, визначає пріоритетні галузі промисловості, які потребують прискореного розвитку;

– захисту та підтримки національного товаровиробника, захисту прав споживачів та підвищення якості їх життя;

– визначення обсягів продукції (робіт, послуг) для державних потреб, формування та розміщення державного замовлення на її виробництво, вирішення відповідно до законодавства інших питань щодо задоволення державних потреб у продукції (роботах, послугах); утворення згідно із законом державних резервних фондів фінансових і матеріально-технічних ресурсів та рішення про їх використання;

– проведення державної аграрної політики та продовольчої безпеки держави;

– проведення державної фінансової та податкової політики, сприяє стабільності грошової одиниці України;

– розроблення проектів законів про Державний бюджет України та про внесення змін до Державного бюджету України, забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді України звіту про його виконання, прийняття рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України. Обслуговування державного боргу України, прийняття рішення про випуск облігацій державних внутрішніх та зовнішніх позик, державних грошово-речових лотерей;

- забезпечення проведення державної політики цін, здійснення державного регулювання ціноутворення;
- проведення зовнішньоекономічної політики України, здійснює в межах, визначених законом, регулювання зовнішньоекономічної діяльності, організація та забезпечення здійснення митної справи;
- участі у складанні платіжного балансу та організація роботи із складання зовнішньоторговельного балансу України, забезпечує раціональне використання державних валютних коштів;
- гарантування щодо позик, які у визначених законом про Державний бюджет України межах надаються іноземними державами, банками, міжнародними фінансовими організаціями, а в інших випадках – відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Широкими повноваженнями наділений Кабінет Міністрів України щодо регулювання питань власності. Відповідно до ст. 5 Закону України від 21.09.2006 р. «Про управління об'єктами державної власності», він як суб'єкт управління визначає об'єкти управління власності, стосовно яких виконує функції з управління, а також об'єкти, повноваження з управління якими передаються іншим суб'єктам управління. Здійснюючи управління об'єктами державної власності, Кабінет Міністрів України відповідальний тільки перед Верховною Радою України.

З метою реалізації конституційних повноважень і передвиборчої програми економічних реформ Президента України на 2010–2014 роки Кабінет Міністрів України 12 вересня 2011 р. прийняв постанову «Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва». Метою Програми є створення умов для підвищення економічної стійкості держави за рахунок розвитку внутрішнього виробництва і на цій основі піднесення добробуту громадян. Програма передбачає конкурентні завдання у всіх галузях, економіки, є безстроковою, а перший строк виконання – до 2015 року.

Повернення до нормативно-правової бази Конституції України 1996 р. дало можливість Президентіві України рішуче вирішувати проблему створення ефективного механізму виконавчої влади, проведення судово-правової, адміністративної, податкової, бюджетної реформ, започаткування змін у пенсійній сфері та реформуванні трудових відносин.

Правовою основою реального започаткування адміністративної реформи у сфері державного регулювання економіки є Указ

Президента України від 09.12.2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (надалі – Указ). Цим Указом шляхом реорганізації замість п'ятнадцяти міністерств, утворено десять: Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, Міністерство інфраструктури, Міністерство культури, Міністерство надзвичайних ситуацій, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, Міністерство екології та природних ресурсів, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, Міністерство соціальної політики.

Замість чотирьох груп центральних органів виконавчої влади, що були до адміністративної реформи: міністерства, державні комітети, центральні органи зі спеціальним статусом, незалежні державні регулятори, шляхом конкретизації їх функцій, передбачено шість: міністерства, державні служби, державні інспекції, державні агентства, незалежні державні регулятори, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Вони зорієнтовані не на адміністративне управління, а функціональне регулювання соціально-економічних відносин.

Визначені центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних членів Кабінету Міністрів України. Наприклад, через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури спрямовуються і координуються такі державні служби: авіаційна, автотранспортна, автомобільних доріг, зв'язку, морського та річкового транспорту, Національне агентство з питань підготовки та проведення в Україні Фінальної частини чемпіонату Європи з футболу та реалізації інфраструктурних проектів і т.п.

Крім такого державного органу як міністерство, Указом від 24.12.2010 р. «Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади» затверджене Типове положення про центральний орган виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Кабінету Міністрів України (надалі – Типове положення). Зазначена структура центральних органів виконавчої влади створена на базі колишніх комітетів, служб, фондів, адміністрацій тощо. Згідно п. 1 Типового положення, такими центральними органами виконавчої влади України є: державна служба, державна інспекція, державне агентство, діяльність яких

спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Кабінету Міністрів України. Кожен з таких центральних органів, відповідно до покладених на нього завдань, у сфері господарської діяльності надає: адміністративні послуги, здійснює державний нагляд (контроль); здійснює управління об'єктами державної власності; узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції; розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх члену Кабінету Міністрів України, який спрямовує та координує його діяльність; здійснює інші повноваження, визначені законами України та покладені на нього Президентом України.

Господарські міністерства як органи господарського керівництва у системі органів господарського керівництва є двох категорій:

– функціонального типу (Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство фінансів тощо);

– галузевого типу так звані господарські міністерства, сферою управління яких є певна галузь народного господарства (Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство енергетики та вугільної промисловості тощо).

Їх правовий статус на сьогоднішній день визначається Указом Президента України від 24.12.2010 р. «Деякі питання організації міністерств, інших центральних органів виконавчої влади».

Так, господарське міністерство – це господарська організація (орган державної виконавчої влади), що здійснює координацію діяльності усіх підприємств та організацій галузі, а також виконує функції власника майна щодо підпорядкованих їй державних підприємств та організацій.

Основні риси господарського міністерства: господарська організація, яка здійснює управління господарською діяльністю підвідомчих державних підприємств і координацію діяльності всіх підприємств галузі; господарська організація унітарного типу; підпорядкованість Кабінету Міністрів України; установчий документ – положення, затверджене Президентом України; наявність статусу юридичної особи; частка державного майна, необхідна для здійснення міністерством своїх функцій, закріплюється за ним на праві оперативного управління; наявність функцій двох видів.

Функція щодо загальногалузевого управління міністерства полягає в його участі у формуванні та реалізації державної політи-

ки в галузі, прогнозування розвитку економіки галузі, участь у розробці проектів Державної програми економічного та соціального розвитку України, Державного бюджету України, формування та розміщення державного замовлення на продукцію галузі і укладення державних контрактів, реалізація державної стратегії відповідної галузі, розробка відповідних фінансово-економічних та інших нормативів, видача спеціальних дозволів (ліцензій) з окремих видів діяльності, затвердження державних стандартів, норм та правил на продукцію (роботи, послуги) відповідної галузі, участь у формуванні та реалізації антимонопольної політики у відповідній галузі.

Функція щодо управління майном стосується державних підприємств, які належать до сфери відповідного міністерства (прийняття рішень про створення, реорганізацію та ліквідацію державних підприємств, установ і організацій у відповідній галузі, затвердження статутів державних підприємств галузі, укладення і розірвання контрактів з керівниками цих підприємств, здійснення контролю за ефективністю використання закріпленого за підприємствами державного майна, подання згоди Фонду державного майна України на створення спільних підприємств будь-яких організаційно-правових форм, до статутних фондів яких включається державне майно, на передачу в оренду цілісних майнових комплексів підвідомчих державних підприємств, на вихід структурних підрозділів зі складу підвідомчих державних підприємств, на вступ (і вихід) державних підприємств у добровільні господарські об'єднання та ін.).

Щодо фонду державного майна України, то згідно Закону України про нього від 9 грудня 2011 р., він є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, що реалізує державну політику у сфері приватизації, оренди, використання та відчуження державного майна, управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними, а також у сфері державного регулювання оцінки майна, майнових прав та професійної оціночної діяльності.

Центральне місце у структурі Кабінету Міністрів України посідає функціональне Міністерство економічного розвитку і торгівлі (надалі – Мінекономрозвитку). Відповідно до Положення про Міністерство економічного розвитку торгівлі, затвердженого Указом Президента України від 31 травня 2011 року, воно виконує роль єдиного урядового економічного центру, який здійснює методичне й організаційне забезпечення реалізації *соціально-економічної політики держави*, викладеної в нормативних актах та програмних документах законодавчої і виконавчої влади.

Основними завданнями Мінекономрозвитку України є; формування та забезпечення реалізації:

- державної політики економічного і соціального розвитку;
- державної цінової політики;
- державної промислової політики, науково-технічної політики в промисловості;
- державної політики у сфері торгівлі;
- державної регіональної політики;
- державної політики у сфері розвитку підприємництва;
- державної політики у сфері технічного регулювання (стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки (підтвердження) відповідності, акредитації органів з оцінки відповідності, управління якістю);
- державної політики у сфері державних закупівель, державного замовлення;
- політики у сфері державно-приватного партнерства;
- державної регуляторної політики, державної політики з питань ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності;
- державної політики у сфері державного ринкового нагляду;
- державної політики у сфері торгівлі та побутових послуг;
- державної політики з питань економічного і соціального співробітництва України з ЄС;
- єдиної зовнішньоекономічної політики, політики інтеграції економіки України у світову економіку, співробітництва із СОТ;
- державної політики у сфері співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями та з питань залучення міжнародної технічної допомоги;
- формування державної політики:
- у сфері захисту прав споживачів;
- у сфері статистики;
- з питань державного експортного контролю;
- у сфері інвестиційної діяльності та управління національними проектами (стратегічно важливими проектами, що забезпечують технологічне оновлення та розвиток базових галузей реального сектора економіки України);
- з питань ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива;
- у сфері державного матеріального резерву;

- у сфері управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами держави;
- забезпечення нормативно-правового регулювання у вищезазначених сферах;
- забезпечення реалізації в межах своїх повноважень державної економічної політики у сфері оборони та безпеки;
- удосконалення в межах своїх повноважень інструментів, процедур та стандартів діяльності органів виконавчої влади.

Мінекономрозвитку спільно з ринковою інфраструктурою й іншими міністерствами та відомствами, науковими організаціями (НДЕІ Мінекономрозвитку, НДЕІ НАН України та ін.) *формує відповідну стратегію і тактику* реалізації цієї політики. Основна увага має бути зосереджена на розробці цілей, пріоритетів та орієнтирів на близьку і віддалену перспективу, а також економічних, організаційних та правових важелів для їх досягнення.

Основними функціями Мінекономрозвитку є:

- безпосередня участь у реалізації соціально-економічної стратегії держави;
- визначення пріоритетів розвитку національної економіки;
- розробка проектів прогнозів і програм соціально-економічного розвитку країни, структурної та інноваційної політики;
- участь у розробці соціальної, зовнішньоекономічної, фінансової, кредитно-грошової та валютної політики;
- підготовка проектів найважливіших державних цільових комплексних програм;
- розробка (разом з Мінфіном) проекту Державного бюджету;
- методичне та організаційне керівництво розробкою нормативів, балансів, довго-, середньо- та короткострокових прогнозів і програм соціально-економічного розвитку галузей та регіонів;
- методичне та організаційне керівництво застосуванням інструментів ДРЕ;
- координація зусиль міністерств і відомств на основі положень Законів України, указів і розпоряджень Президента, постанов уряду тощо.

До компетенції Мінекономрозвитку належать також питання цінового і тарифного регулювання, державного контракту, заходи з антидемпінгових цін, застосування квот, ліцензій, мита.

Наступне за важливістю функціональне міністерство – це *Міністерство фінансів*, яке здійснює фінансово-бюджетне і подат-

кове регулювання. *Міністерство фінансів* покликане забезпечувати фінансування держави взагалі і державних регуляторних заходів зокрема, в тому числі і державних цільових програм та державних видатків, визначених законом «Про Державний бюджет». Воно бере безпосередню участь у всіх етапах бюджетного процесу: у розробці, організації виконання, контролі за виконанням, підготовці пропозицій про внесення змін, звіті про виконання державного бюджету. *Система Міністерства фінансів України*, яка охоплює центральний його апарат, відділи фінуправління обласних, районних місцевих державних адміністрацій, разом з державною податковою і митною службами виконує *практичні завдання з формування і використання державного бюджету*.

Вирішальним, на нашу думку, в оптимізації системи та поліпшення діяльності центральних і місцевих органів державного управління, особливо щодо надання державних послуг суб'єктами господарювання, буде виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. «Про схвалення Концепції електронного урядування в Україні». Вона, зокрема, передбачає, що до 2012 р. буде розроблена нормативно-правова та нормативно-технічна база для надання адміністративних послуг в електронному вигляді. Зокрема, через Інтернет можна буде зареєструвати суб'єкт господарювання, подати звітність тощо. До 2014 р. в електронній формі надаватимуться послуги в усіх сферах суспільного життя. На останньому етапі передбачається створити єдину інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру органів державної влади та місцевого самоврядування.

Крім господарських міністерств і установ організаційно-господарські повноваження виконують визначені законодавством господарські організації. Такі організації використовуються, зокрема, у найважливіших галузях економіки, де для ефективного керівництва створені національні чи державні акціонерні компанії (НАК «Надра України», НАК «Укراгролізінг», ДАК «Хліб України» тощо) з мережею підпорядкованих їм дочірніх компаній, товариств і підприємств. Ці та інші господарські організації здійснюють керівництво і координацію діяльності відповідних підприємств і організацій. Так, НАК «Украгролізінг», на підставі агентської угоди з Міністерством аграрної політики та продовольства України, здійснює оперативне управління коштами державного лізингового в частині здійснення лізингових операцій щодо сільськогосподарської техніки тощо.

Засадничо, що безпосередньо господарювання та організація господарської діяльності є в органічному взаємозв'язку. Суспільні економічні господарські відносини, крім приватних, – це публічні відносини, які в першу чергу регулюються центральними органами виконавчої влади, наділеними господарською концепцією. Згідно зі ст. 2 ГК вони є учасниками відносин у сфері господарювання суб'єктами організаційно-господарських повноважень, які вимагають удосконалення. Відповідно, проведення адміністративної реформи в аспекті державного регулювання економіки. Її метою є трансформація з центрально-галузевої до центрально-функціональної системи державного регулювання.

4. Економіко-правові проблеми регулювання і дерегулювання господарської діяльності

При розгляді запропонованого питання зазначимо наступне. Перехід економіки України від пострадянської планово-розподільчої до ринкової неухильно пов'язано з формуванням оптимального державного регулювання економічних процесів. У даному випадку автор дотримується дефініції цього поняття, яке означає всю діяльність державних органів з управління економікою відповідно до ст. 12 ГКУ. Механізм реалізації і успіхи в господарській діяльності залежать від створення для суб'єкта господарювання умов вирішувати такі проблеми: як започаткувати виробництво, які товари виробляти, надавати послуги, виконувати роботи, в якій кількості, для кого їх виробляти, кому їх реалізувати і т.д. Забезпечення цього процесу здійснюється за об'єктивними вимогами ринкової економіки, здатної до саморегулювання. Роль держави у цих відносинах полягає в її здатності створювати в економіці суб'єкту господарювання сприятливі умови для досягнення економічних і соціальних результатів. Слід зазначити, що ці елементи формування правового регулювання ще недостатньо сприяють організації та здійсненню господарської діяльності. Про це, як зазначено у розділі III програми економічних реформ на 2010–2014 роки, «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», свідчать результати двох впливових міжнародних досліджень – Всесвітнього банку «Ведення бізнесу – 2010» і «Рейтинг глобальної конкурентоспроможності» Всесвітнього економіч-

ного форуму. Так, за простотою ведення бізнесу Україна посідає 142 місце зі 183 країн світу.

За таких умов регулювання розглядається як форма державного впливу на господарську діяльність недержавних суб'єктів господарювання. Воно виражається у державній регуляторній політиці держави, спрямованій на забезпечення умов збалансованості її втручання у регулювання діяльності господарських суб'єктів. Засади державного регулювання господарської діяльності, у тому числі підприємництва, передбачені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2004 р. (надалі – Закон).

У цьому законі *державна регуляторна політика* – це напрям державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюється в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.

Принципами державної регуляторної політики є:

– *доцільність* – обґрунтована необхідність державного регулювання господарських відносин з метою вирішення існуючої проблеми;

– *адекватність* – відповідність форм та рівня державного регулювання господарських відносин потребі у вирішенні існуючої проблеми та ринковим вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;

– *ефективність* – забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– *збалансованість* – забезпечення у регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– *передбачуваність* – послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам з підготовки проектів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності;

– прозорість та врахування громадської думки – відкритість для фізичних та юридичних осіб, об'єднань дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності; обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями; обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань; інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності.

Підставою державного регулювання підприємництва є ст. 42 ГК, у якій передбачена необхідність забезпечення реалізації та охорони публічних (державних та суспільних) інтересів.

Таке регулювання діяльності суб'єктів господарювання має бути збалансованим і спрямованим для досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Співвідношення публічних та приватних інтересів при здійсненні державного регулювання господарської діяльності має виявлятися у такому державному впливі, яке надає можливість суб'єктам господарювання ефективно розвиватися і при цьому забезпечує необхідні публічні потреби та інтереси.

Здійснення державної регуляторної політики відповідними контрольними органами інтерпретується як порядок планування діяльності з підготовки регуляторних актів, розгляду проектів цих актів, забезпечення принципу прозорості та врахування громадської думки у реалізації цієї політики, а також порядок відстеження результативності та перегляду прийнятих регуляторних актів. При цьому проводиться системний аналіз впливу факторів, які суттєво впливають на якість регуляторних актів. Вони розділяються на нематеріальні (духовні) та матеріальні (інституціональні), які у свою чергу, ще структуруються. До інституціональних чинників відносять: відповідні державні органи, державні силові структури, бізнесові й політичні кола, політичні партії, деякі громадські організації, засоби масової інформації, підприємницьку еліту, а також кримінально-мафіозні угруповання та ін. До нематеріальних факторів впливу на регуляторні акти відносять звичаї, у тому числі й ділові, культурні традиції тощо, основою яких є духовні засади. Йдеться, зокрема, про добро (зло), справедливість (несправедливість), добросовісність (недобросовісність), моральність взагалі тощо.

Невирішеність зазначеної проблеми спричиняє конфліктність у суспільстві, соціальну напруженість, накопичування

протестного потенціалу, а в кінцевому підсумку – масові акти непокори, революції. Проте зазначена проблема вибору може бути вирішена в межах оптимальної (з позицій критеріїв економічної ефективності та справедливості) державної регуляторної політики. Головна стратегія держави має полягати не у протиставленні економічної ефективності та соціальної справедливості, а в їх гармонізації.

У даному випадку загальноприйнятим є визначення Н.О. Санахметової стосовно того, що регуляторна політика розглядається як напрям державного регулювання, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюються в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України. Метою правового забезпечення державної регуляторної політики є створення правопорядку у сфері господарювання. Цей порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, з метою забезпечення нормальних умов для функціонування ринкового механізму, вирішення економічних і соціальних проблем.

Зменшення втручання держави у ринкові механізми і діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності розглядається як дерегулювання. За змістом воно є в діалектичному взаємозв'язку з державним регулюванням і засобом реального та мобільного забезпечення потреб вимог ринку.

Правові та організаційні засади реалізації державної регуляторної політики у сфері господарювання, спрямовані на дерегулювання, визначені Законом України. Із аналізу змісту Закону і напрямів державної регуляторної політики господарської діяльності, визначених в нормативних актах, можна запропонувати таке поняття дерегулювання.

Дерегулювання – це формулювання оптимального співвідношення між ринковими механізмами і державним регулюванням господарської діяльності при обмеженні втручання держави у дія-

льність суб'єктів господарювання з метою нівелювання адміністративних економічних, правових та інших перешкод на шляху розвитку ринкової економіки. Маються на увазі перешкоди, пов'язані із початком господарської діяльності, доступом до основних ресурсів економічної активності; спрощення правил, пов'язаних із регулюванням господарських відносин з органами державної влади та місцевого самоврядування; забезпечення оптимальності, стабільності, гласності та відстеження результативності та за її наслідками перегляд регуляторних актів.

Одним з напрямів оптимізації правового регулювання і, відповідно, дерегулювання економічних відносин є визначення меж державного втручання в господарську діяльність. Безпосередня участь держави органів державної влади та органів місцевого самоврядування у таку діяльність може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України, що зазначено у ч. 3 ст. 8 ГК, визначені такими двома параметрами, як контроль над господарською діяльністю шляхом державної реєстрації її суб'єктів і визначення сфер державного контролю і нагляду за господарською діяльністю. Ці сфери діяльності належать до тих, які, згідно з пунктами 7–9 ч. 1 ст. 92 Конституції України, визначаються виключно законами. Наприклад, правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання регулюються Законом України від 5 квітня 2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності. Сфера дії цього Закону поширюється на відносини, пов'язані зі здійсненням державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, щодо яких він вперше визначив принципи, вимоги, консультативну підтримку, громадський захист і право на одержання їх рішень. Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від здійснення господарської діяльності і періодичність проведення планових заходів, відповідно абзацу 4 ч. 2 ст. 5 Закону, затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням органу державного нагляду (контролю) тощо.

Аксіоматичним у практиці дерегулювання є те, що чим рідше суб'єкти господарювання і не безпосередньо звертаються в державні органи, тим оперативніше вирішуються їхні питання. В зв'язку

з цим, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. із внесеними змінами і доповненнями «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», на виконання ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації», зобов'язано секретаріат Кабінету Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську і Севастопольську міські державні адміністрації забезпечити належне функціонування Веб-порталу та офіційних веб-сайтів. Розміщена таким чином інформація оновлюється невідкладно, але не пізніше п'яти робочих днів з дня затвердження (ухвалення) відповідного документа.

Контрольні питання

1. *Поясніть основні тенденції державного впливу на економіку.*
2. *Назвіть і поясніть найбільш загальні функції державного регулювання економіки.*
3. *Які Ви знаєте групи конкретних функцій державного регулювання економіки?*
4. *У чому зміст контролінгової функції?*
5. *У чому головні об'єктивні чинники державного регулювання господарської діяльності?*
6. *У чому зміст державного прогнозування розвитку економіки?*
7. *Назвіть основні об'єкти державного регулювання економіки.*
8. *У чому зміст управління як форми державного регулювання господарської діяльності?*
9. *У чому зміст методів державного регулювання господарської діяльності?*
10. *Назвіть систему центральних органів державного регулювання господарської діяльності в умовах адміністративної реформи.*
11. *У чому зміст оптимізації державного регулювання господарської діяльності?*

Тема 3

СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 1. Особливості державного регулювання окремих видів господарської діяльності*
- 2. Правове забезпечення державного регулювання промисловості*
- 3. Правове забезпечення державного регулювання АПК*
- 4. Правове забезпечення господарсько-торгівельної діяльності*
- 5. Державне управління розвитку регіону*

1. Особливості державного регулювання окремих видів господарської діяльності

Будь-яке суспільство функціонує як складна економічна система, в якій багато взаємопов'язаних між собою видів господарської діяльності, наявні певні економічні відносини. Економічну систему можна визначити як сукупність взаємопов'язаних відповідним чином упорядкованих елементів економіки. Особливості поділу економічної системи обумовлені поділом її на дві основні сфери: матеріального виробництва і невиробничу сферу.

До сфери матеріального виробництва належать галузі, котрі створюють матеріальні блага у формі продукції, енергії, у формі переміщення вантажів, зберігання продуктів, сортування, пакування й інших функцій, які є продовженням виробництва в сфері обігу, зокрема – торгівля та загальна комерційна діяльність щодо забезпечення функціонування ринку.

Решта видів діяльності утворюють у своїй сукупності невиробничу сферу.

Далі економічна система включає в себе види, галузі та підгалузі господарської діяльності.

Відповідно до ст. 259 ГКУ вид господарської діяльності має місце у разі об'єднання ресурсів (устаткування, технологічних засобів, сировини та матеріалів, робочої сили) для створення виробництва певної продукції або надання послуг. Окремий вид діяльності може складатися з єдиного простого процесу або охоплювати ряд процесів, кожний з яких входить до відповідної категорії класифікації.

У правовому регулюванні господарської діяльності та у здійсненні державного управління народним господарством мають ураховуватися особливості здійснення суб'єктами господарювання окремих видів цієї діяльності. Для віднесення суб'єкта господарювання до відповідної категорії обліку визначаються основні, другорядні та допоміжні види господарської діяльності.

Державна система класифікації видів економічної діяльності визначається Державною службою статистики.

Відповідно до Державного класифікатора України, зокрема, класифікації видів економічної діяльності (ДК 009-96), затвердженого наказом Комітету по стандартизації, метрології і сертифікації від 22 жовтня 2006 року № 441, вид господарської діяльності – це об'єднання ресурсів (устаткування, технологічних засобів, сировини та матеріалів, робочої сили) для створення виробництва певної продукції або надання послуг. Таким чином, вид господарської діяльності характеризується використанням ресурсів, виробничим процесом, випуском продукції та наданням послуг.

Окремий вид діяльності може складатися з єдиного простого процесу, наприклад, ткацтво, або охоплювати ряд процесів, кожний з яких входить до відповідної категорії класифікації.

Наприклад, виробництво автомобілів є окремим видом господарської діяльності, незважаючи на те, що це комплексний виробничий процес, який охоплює кузовні роботи, зварювання, зборку, фарбування і т. д. Якщо виготовлення окремих елементів (двигунів, коробок передач, приборів тощо) є складовою частиною одного і того ж процесу виробництва, то всі процеси разом є єдиним видом діяльності.

Для визначення характерних ознак того чи іншого виду господарської діяльності, їх класифікують за відповідними критеріями.

За структурою класифікація складається з двох блоків: ідентифікації та назви. Блок ідентифікації має ієрархічну систему кла-

сифікації і систему кодування із застосуванням буквенно-цифрового коду.

Також, згідно Концепції побудови національної статистики України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 04 травня 1993 року, перед державною статистикою України постають завдання створення системи статистичної інформації, яка задовольняла б потреби всіх учасників суспільного відтворення в об'єктивних даних про стан і тенденції соціально-економічного розвитку, господарські та фінансові взаємозв'язки на міждержавному, загальнодержавному, регіональному і галузевому рівнях, структурні зрушення і ефективність виробництва, рівень інфляції на базі широкого використання обчислювальних систем і найновіших інформаційних технологій, впровадження міжнародних стандартів у галузі обліку та звітності, значного розширення робіт щодо порівняння даних з іншими країнами.

Для віднесення суб'єкта до відповідної категорії обліку, необхідно визначити таке поняття, як основний вид діяльності. Крім основного виду діяльності, є також другорядні та допоміжні види діяльності.

Існує декілька критеріїв відбору основного виду діяльності:

- за кількістю зайнятих працівників;
- за питомою вагою в загальному обсязі виробництва продукції (товарів, послуг);
- за питомою вагою в отриманому загальному прибутку.

Максимальне значення (в%) згідно вибраного критерію визначає основний вид діяльності господарського суб'єкта.

Другорядним видом діяльності є будь-яка інша, крім основної діяльність, частка якої згідно вибраного критерію є менша від частки основного виду діяльності. Кожен господарський суб'єкт може мати кілька другорядних видів діяльності.

Допоміжний вид діяльності – це діяльність, спрямована виключно на досягнення головного завдання, що сприяє виконанню основного виду діяльності господарського суб'єкта.

Структурні підрозділи суб'єктів господарської діяльності, що виконують функції «допоміжної діяльності» (внутрішні перевезення, пункти зв'язку тощо), та які не є самостійними, враховуються за основним видом діяльності цих суб'єктів.

На підставі положень, викладених у Концепції побудови національної статистики України, розроблена *Державна програма*

переходу України на міжнародну систему обліку і статистики. Зміст її заходів передбачає наближення первинного бухгалтерського і статистичного обліку на підприємствах та в організаціях усіх форм власності, методів статистичних спостережень та методології обчислення показників до загальноприйнятих у світовій практиці критеріїв. З кожного напрямку роботи визначено терміни реалізації та скоординовано дії міністерств і відомств, місцевих статистичних органів, концернів, асоціацій, громадських організацій, науково-дослідних установ та навчальних закладів, що залучаються до її виконання.

У Програмі передбачені заходи щодо налагодження ділових контактів із Статистичним бюро ООН, Європейською економічною комісією. Статистичною комісією Європейського співтовариства, Міжнародним валютним фондом, Міжнародним банком реконструкції і розвитку та іншими міжнародними організаціями, що визначають стандарти та орієнтири для окремих галузей статистики, а також вивчення досвіду країн, в яких відбуваються аналогічні зміни у системі обліку і статистики.

Крім видів, відповідно до ст. 260 ГКУ, структурна побудова народного господарства складається з певних галузей. Зокрема, галузь народного господарства – це сукупність суб'єктів господарювання, які випускають однорідну продукцію, використовують однотипну сировину та матеріали, характеризуються спільністю виробничо-господарської діяльності (технологічних процесів, складу обладнання, близьким складом та кваліфікацією кадрів) і конкурують за споживачів між собою.

Основні ознаки галузі: виробництво в значних масштабах однорідної або спорідненої продукції; наявність великої кількості підприємств-виробників цієї продукції; специфічні технологічні процеси і організація однорідності споживаної підприємствами сировини; особливий склад спеціально підготовлених кадрів.

У практиці планування і управління використовують поняття господарської чистої і комплексної галузі. *Господарська галузь* – це сукупність підприємств, установ з єдиним органом управління. *Чиста галузь* – це сукупність підприємств, що випускають однакову продукцію, але перебувають у підпорядкуванні різних відомств. *Комплексна галузь* – це ряд галузей, об'єднаних однорідними ознаками. Визначальним фактором формування галузей і становлення їх оптимального розміру є попит на продукцію. При віднесенні підприємств до тієї чи іншої галузі насамперед враховується економічне призначення продукції.

Класифікація галузей народного господарства базується на галузевому принципі побудови народного господарства. Кодами індексувалися підприємства, які належать до тієї чи іншої галузі народного господарства. В класифікації підгалузей або вид діяльності завжди належала до якої-небудь головної галузі. Тому підгалузей або вид діяльності в класифікації це не те саме, що вид діяльності в термінології міжнародної класифікації.

Наприклад, готельне господарство належить до галузі «житлово-комунальне господарство», проте згідно з міжнародною класифікацією – це відокремлений вид діяльності «готелі і ресторани», який не має ніякого відношення до житлово-комунального господарства. Те ж саме можна сказати про деякі інші підгалузі (види діяльності).

У зв'язку з переходом економіки України на ринкові відносини галузевий принцип її організації за вертикаллю повинен у найближчому майбутньому припинити своє існування, оскільки визначити належність підприємства до тієї чи іншої галузі в умовах ринку досить складно. Слід звернути увагу ще на ті обставини, що багато підприємств різних форм власності, переслідуючи мету гнучкості функціонування, а іноді і виживання, стають об'єктивно багатопрофільними, тобто здійснюють діяльність, яка носить змішаний характер.

Класифікація галузей народного господарства є складовою частиною єдиної системи класифікації і кодування техніко-економічної і статистичної інформації, яка використовується в інформаційних автоматизованих системах управління, податкових інспекціях для розрахунку податків, органах державної реєстрації суб'єктів підприємницької і не підприємницької діяльності, міністерствах і відомствах, підприємствах і організаціях.

Відповідно до Закону України «Про державну статистику», державна статистична діяльність проводиться органами державної статистики згідно з цим Законом та відповідно до завдань, віднесених до їх компетенції, на засадах професійної незалежності та самостійності.

Втручання будь-яких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, об'єднань громадян, посадових та інших осіб у державну статистичну діяльність, зокрема, з питань змісту статистичної інформації, вибору джерел та її отримання, статистичної методології, форм і термінів збирання та поширення даних статистичних спостережень тощо, забороняється.

Статистична інформація, отримана на підставі проведених органами державної статистики статистичних спостережень, існує у вигляді первинних даних щодо респондентів, статистичних даних, що пройшли одну чи декілька стадій опрацювання та накопичені на паперових, магнітних та інших носіях або в електронному вигляді, а також аналітичних матеріалів, підготовлених на підставі цих даних.

Первинні дані – інформація щодо кількісної та якісної характеристики явищ і процесів, яка подана респондентами під час статистичних спостережень.

Статистичні дані – інформація, отримана на підставі проведених статистичних спостережень, що опрацьована і подана у формалізованому вигляді відповідно до загальноприйнятих принципів та методології. Статистичні дані, що є результатом зведення та угруповання первинних даних, за умови забезпечення їх знеособленості, являють собою зведену знеособлену статистичну інформацію (дані).

Статистичною інформацією є також дані банківської, фінансової і митної статистики, статистики платіжного балансу тощо, які складаються на підставі адміністративних даних, отриманих Національним банком України та спеціально уповноваженими органами державної влади (крім органів державної статистики) відповідно до їх компетенції. Відповідні повноваження зазначених органів, а також засади щодо організації збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання такої статистичної інформації визначаються окремими законами.

Зазначена інформація є основою для обґрунтування цілей та характеру структурних перетворень в економіці країни, формування структурної політики держави. Вона, зокрема, визначається за такими напрямками: встановлення оптимальних макроекономічних пропорцій; розвиток конкуренції та обмеження монополізму; формування енергозберігальної, інноваційної моделі розвитку економіки; ліквідація диспропорцій між галузевими комплексами; ліквідація диспропорцій технічного рівня виробництва різних галузей; зниження енерго- та матеріалоемності виробництва; підвищення інноваційності (науково-технічного рівня та якості) і конкурентоспроможності продукції; раціональне розміщення виробництва та збалансований розвиток регіонів (створення ефективних регіональних господарських систем); посилення соціальної орієнтації економіки; створення розвинутого національного ринку; охорона навколишнього середовища тощо.

Здійснення активної структурної політики забезпечується за допомогою *засобів прямого й опосередкованого регулювання*.

До методів (засобів) *прямого регулювання* належать: надання фінансової допомоги у вигляді інвестиційних субсидій і дотацій, надбавок, позик на розвиток окремих галузей, виробництва, регіонів; використання системи державних замовлень, контрактів та закупівель; індикативне планування; державні плани і програми; централізовано встановлені ціни; цінове дотування окремих видів продукції, окремих видів галузей і виробництва; дотування; цільове фінансування сфер і суб'єктів діяльності тощо.

До методів (засобів) *непрямого (опосередкованого) регулювання* належать: надання податкових і кредитних пільг з диференціацією за певними (пріоритетними) галузями й виробництвами; здійснення політики прискореної амортизації; митна політика (встановлення різних імпорتنих та експортних тарифів); правове регулювання; створення спеціальних економічних зон тощо.

Вироблення і реалізація активної структурної галузевої політики полягає у наступному:

- визначенні найефективніших напрямків структурних змін в економіці (тобто переліку основних напрямків державної структурної політики);

- визначенні (виборі) пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, регіонів;

- розробці і реалізації комплексу регуляторних заходів у межах окресленої структурної політики.

Структурна політика держави виробляється за двома напрямками: шляхом удосконалення відтворювальної структури, оптимізації галузевої структури, територіальної, зовнішньогалузевої та соціальної структур.

Основними напрямками удосконалення відтворювальної структури національної економіки є:

- модернізація виробництва, його технічне та технологічне оновлення;

- зниження ресурсомісткості (фондо-, матеріало-, енерго-, працемісткості) виробництва;

- зміна співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання на користь останнього;

- створення умов для інвестування (розширеного відтворення);

- посилення технологічної цілісності підприємств та галузей, забезпечення замкнутого закінченого циклу виробництва.

Враховуючи той факт, що структурно-галузева політика спрямовується на здійснення державою прогресивних змін у структурі народного господарства, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення.

Основними напрямками оптимізації галузевої структури національної економіки України сьогодні є:

- усунення диспропорцій між реальним та фінансовим секторами економіки та всередині цих секторів;
- переважний розвиток галузей, що працюють на задоволення потреб людей;
- широкий розвиток сфери послуг;
- створення та розвиток наукомістких та високотехнологічних галузей та виробництв;
- розвиток переробних галузей економіки на інноваційній, технічній та технологічній базі;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв;
- розвиток пріоритетних галузей національної економіки.

Основними напрямками оптимізації територіальної структури національної економіки в умовах існування великої різниці у рівні соціально-економічного розвитку різних регіонів України є:

- забезпечення комплексного і збалансованого розвитку усіх районів та регіонів країни на основі раціонального використання конкретних умов і наявних трудових, земельних, водних, енергетичних та інших природних ресурсів;
- усунення диспропорцій у розвитку окремих територій та забезпечення вирівнювання ступеня їх соціально-економічного розвитку;
- гармонізація загальнодержавних і регіональних інтересів.

Основними напрямками оптимізації зовнішньоекономічної структури української економіки в умовах глобалізації економіки, виходячи з необхідності гарантування національної економічної безпеки і бажання до рівноправної інтеграції України у світову господарську систему, забезпечення продукції між експортом та імпортом, є:

- збільшення експортного потенціалу країни;
- зменшення в експорті частки сировини, матеріалів, проміжної продукції і збільшення частки продукції переробних галузей з високими рівнями кінцевої готовності й складності;

– збільшення в імпорті частки прогресивного обладнання та машин і зменшення продукції сільськогосподарського виробництва, продуктів харчування, продукції, що може вироблятися на вітчизняних підприємствах;

– диверсифікація джерел імпорту енергоресурсів (нафти, газу, ядерного пального) з метою гарантування енергетичної безпеки країни.

Основними напрямками оптимізації соціальної структури української економіки в умовах проведення ринкових реформ та з метою сприяння зайнятості, самозайнятості населення і боротьби з бідністю є:

– подальші прогресивні зміни у системі власності й організаційно-правових формах ведення бізнесу (роздержавлення, приватизація, корпоратизація, вдосконалення функціонування державного сектора, розвиток малого і середнього підприємництва, створення фінансово-промислових груп та інших інтегрованих форм корпоративного бізнесу тощо) і формування ефективних організаційно-економічних форм ведення бізнесу;

– усунення великої диференціації доходів населення, створення мотиваційного механізму високопродуктивної праці, соціальний захист вразливих верств населення.

Оптимізація функціональної структури національної економіки пов'язана з формуванням розвиненого цілісного та місткого національного ринку як системи залежних та динамічно взаємодіючих сегментних ринків (ринків ресурсів, продуктів, грошей і валюти, інвестицій, цінних паперів, науково-технічних розробок, нерухомості тощо), який забезпечуватиме через взаємодію (збалансування, узгодження) попиту і пропозиції, цін і витрат, доходів і видатків, заощаджень та інвестицій тощо ефективне функціонування і стійкий розвиток (стійке зростання) економіки.

Вибір пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, територій як елемент вироблення активної структурної політики держави полягає у визначенні галузей (виробництв, територіальних господарських систем) із сильними зворотними зв'язками, здатних викликати відповідну ланцюгову реакцію економічного розвитку, обумовити позитивні зрушення в економіці і забезпечити реалізацію цілей державного регулювання економіки.

На основі врахування напрямів оптимізації галузевої структури в Україні сформульовані такі пріоритети галузей:

I група – наукомісткі та технологічні галузі (ракетно-космічна техніка, літако- та моторобудування, електрозварювання, порошкова металургія, біотехнологія, мікроелектроніка, робототехніка, машинобудування, окремі виробництва військово-промислового комплексу);

II група – галузі та підгалузі агропромислового комплексу, зокрема переробні, що мають унікальні природні основи, традиції виробництва та експорту різноманітних продуктів харчування (харчова, борошномельно-круп'яна, кондитерська, овочево-консервна, комбікормова, галузі легкої промисловості, які спеціалізуються на первинній переробці сільськогосподарської сировини тощо);

III група – транзитні перевезення вантажів, транспортування нафти, газу, електроенергії, надання міжнародних послуг у галузі транспорту, зв'язку, телекомунікацій;

IV група – рекреаційно-туристичний та оздоровчо-лікувальний комплекси Карпат, Причорномор'я, Приазов'я, інших регіонів країни;

V група – види діяльності, що пов'язані з забезпеченням здоров'я людини, охороною навколишнього середовища.

2. Правове забезпечення державного регулювання промисловості

При розгляді питання правого забезпечення державного регулювання промисловості зазначимо особливості цієї сфери економіки.

Промисловість є основою національної економіки і, відповідно, розширеного відтворення матеріального виробництва. Вона складається з багатьох галузей, які характерні особливостями сировинної бази, технічних норм продуктивності, устаткування, виготовлення продукції і товарів потрібного асортименту. Від рівня, темпів, характеру їх розвитку залежить техніко-економічний рівень усієї економіки країни. Промисловість включає близько 20 галузей і підгалузей, забезпечує 80 відсотків експорту товарів і 23,5 відсотка валової доданої вартості, в ній працює 17 відсотків осіб. У національній економіці, сконцентрована чверть основних засобів. За всієї складності ситуації промислове виробництво є одним з основних джерел оплати праці найманих працівників, прибутків підприємців, податкових і валютних надходжень до державного бюджету.

Тому визначальними для стану національної економіки і стандартів життя громадян стають рівень, тенденції та перспективи промислового розвитку.

Параметри розвитку і галузева структура промисловості формують інвестиційний потенціал і визначають спрямованість науково-технологічного розвитку країни. Проте, технологічна структура промисловості не відповідає сучасним вимогам. Домінуюче місце у промисловому комплексі країни посідає добувна та переробна промисловість. Тому просте відтворення наявної технологічної бази не зможе забезпечити Україні довгострокового економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності виробництва.

Залишається неефективною галузева структура промислового виробництва, більш як дві третини загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси, тобто продукцію проміжного споживання, яка має високу енерго-, матеріаломісткість та низьку ефективність для забезпечення валової доданої вартості. Частка соціально орієнтованої продукції становить 20 відсотків загального обсягу промислового виробництва і має тенденцію до зниження. Майже зникає легка промисловість. Галузь машинобудування, хоча і прискорила темпи розвитку, але її частка у структурі промисловості майже у 2–3 рази є нижчою за рівень, що мають розвинуті країни, тому вона поки що не може бути лідером інноваційно-інвестиційного розвитку економіки.

Орієнтація вітчизняної промисловості переважно на потреби експорту робить національну економіку в цілому надзвичайно залежною від кон'юнктури зовнішнього ринку та стримує розвиток внутрішнього ринку.

Вітчизняне промислове виробництво забезпечує лише дві третини товарних ресурсів, що надходять на внутрішній ринок. Інша третина ресурсів має імпортне походження.

Значною проблемою залишається створення і використання досягнень науково-технічного прогресу. Вітчизняні промислові підприємства не змогли до цього часу повною мірою використати передові, зокрема енергоефективні, технології, щоб закласти основи національної енергетичної безпеки держави.

Останнє десятиліття було періодом реалізації неефективної інвестиційно-інноваційної політики, незбалансованої конкурентної політики та відчутного негативного впливу монополізму.

Тому промисловість перебуває у складному становищі. Середній вік працівників на промислових підприємствах перевищує 50 років. Знос основних засобів становить 50–90 років, а строк експлуатації обладнання – 20–40 років (за максимально ефективною норми дев'ять років). Нове обладнання практично є імпортованим. Інноваційні технології впроваджуються в основному у високотехнологічних галузях, зокрема в атомній енергетиці, ракетно-космічній галузі, авіабудуванні.

Загалом промисловість залишається технологічно відсталою, інституційно нерозвинутою, надто вразливою до кон'юктурних коливань на світовому ринку. Необхідність структурного оновлення зумовлена орієнтацією обраної моделі розвитку національної економіки на інноваційний розвиток та міжнародну економічну інтеграцію.

З метою вирішення зазначених проблем проводиться державна промислова політика як цілісна система заходів інвестиційно-структурних перетворень, що підкріплюються відповідними механізмами реалізації (стимулювання, регулювання та контролю через відповідні інститути держави та ринку), спрямованими на розв'язання стратегічних і тактичних завдань розвитку реального сектора: зростання виробництва, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та окремих галузей.

Об'єктом промислової політики виступає весь міжгалузевий народногосподарський індустріальний комплекс країни як єдиний організм.

Основним завданням є відтворення вітчизняного промислового комплексу шляхом його структурної перебудови і масштабної системної модернізації виробництва відповідно до сучасних вимог науково-технічного прогресу та постіндустріального розвитку. Галузева структура національної економіки має наблизитися до стандартів розвинутих держав світу.

Оновлена промисловість одночасно дасть можливість забезпечити розвиток інших галузей національної економіки – сільськогосподарства, транспорту, будівництва тощо.

Напрямами структурної модернізації промисловості є:

- відновлення пропорційного розвитку національної економіки, забезпечення провідної ролі промисловості, повномасштабного розвитку внутрішнього ринку шляхом постачання вітчизняної техніки, технологій, сировини, проміжної та кінцевої продукції;

- нарощування експортного потенціалу, пріоритетний розвиток вітчизняних підприємств – експортерів продукції високого ступеня переробки та виробників імпортозамінної продукції;
- здійснення кардинальної модернізації виробництва та розвиток наукоємних галузей, збереження та розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу;
- створення замкнених циклів виробництва інноваційної продукції у базових галузях національної економіки;
- підвищення ефективності та конкурентоспроможності промисловості, зокрема її державного сектора;
- участь вітчизняних підприємств і організацій у проєктах міжнародної кооперації;
- створення інноваційної продукції у наукоємних галузях для утвердження міжнародного іміджу України;
- диверсифікація галузей промисловості, розширення номенклатури кінцевої продукції високої якості;
- забезпечення програмного управління, розвитку інформаційного сектора для обслуговування промислових підприємств;
- запровадження постійного моніторингу внутрішнього ринку споживчих та інвестиційних товарів та розроблення плану заходів із розширення пропонування вітчизняних виробників на таких ринках;
- вдосконалення системи державної підтримки розвитку промисловості, зокрема на засадах державно-приватного партнерства, спрямованого на підвищення технічного рівня технологічних процесів.

Однією з найбільш важливих, потужних і перспективних галузей промисловості, яка забезпечує комплексну механізацію трудомістких процесів виробництва, є машинобудування. Рівень його розвитку є одним з показників економічного і промислового розвитку держави, що обумовлює науково-технічний прогрес як власних підприємств, так і підприємств усіх галузей промисловості. Машинобудування відіграє визначну роль у створенні й розвитку матеріально-технічної бази внутрішнього виробництва шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу і вдосконалення насамперед техніки і технологій. Галузь характеризується високою концентрацією виробництва.

Більшість підприємств машинобудування перебуває у депресивному стані. Крім того, вступ України до СОТ значно звужує

можливості вітчизняного машинобудування, оскільки згідно із зобов'язанням Україна відмінила ввізне мито на деякі види продукції машинобудування.

Незважаючи на руйнівну кризу, галузь ще зберігає свій потенціал і намагається адаптуватися до нових умов господарювання та освоєння нових промислових ринків. На сьогодні в окремих сегментах світового машинобудування Україна може успішно конкурувати з іноземними виробниками як за ціною, так і за якістю продукції. У багатьох галузях машинобудування (сільгоспмашино-, автомобіле- і приладобудування тощо) має місце поширення технологій «викруткової збірки».

Однією з головних умов модернізації національної економіки, переходу до нової (постіндустріальної) стадії розвитку є інноваційна діяльність, у цьому головну роль має відігравати вітчизняне машинобудування. Науковими дослідженнями і розробками в галузі займаються 168 організацій. Саме на розвиткові машинобудування мають бути сконцентровані зусилля вітчизняних підприємств різних галузей, академічних та галузевих науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро, створенні і впровадженні нової техніки і технології. Нині понад 50 вищих навчальних закладів мають базу з підготовки фахівців для машинобудування і металообробки.

На даний час для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного машинобудування необхідно створити потужні національні науково-виробничі структури, що здатні інтегруватися до міжнародних виробничих структур. В Україні такі структури відсутні, тому держава залишається на узбіччі світового науково-технічного прогресу. Найбільше знизився рівень сільськогосподарського машинобудування, електронної промисловості, транспортного машинобудування, приладо- та верстатобудування.

У той же час більшість підгалузей машинобудування і об'єктно-промислового комплексу є перспективними, мають потужний науково-технічний, освітній та виробничий потенціал. Проте вони утворювалися для роботи в умовах виробничої кооперації певної спрямованості і залежать насамперед від державної економічної внутрішньої та зовнішньої політики. Завданням держави є відтворення діяльності машинобудівного комплексу на максимально можливому рівні.

Конкретні напрями розвитку і об'єкти машинобудування до 2015 року визначені Державною програмою розвитку внутрішнього

виробництва, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року¹.

Такими напрямками є:

Для добувної промисловості:

– створення сучасних машин, механізмів та обладнання для підземних робіт у вугільних шахтах з метою автоматизації важких трудомістких процесів та підвищення безпеки гірничих робіт, зокрема робіт на тонких пластах;

– створення разом із стратегічними інвесторами вітчизняної установки для буріння дегазаційних свердловин, що забезпечить ефективну дегазацію вугільних пластів та дасть змогу розв'язати проблему безпеки під час виконання видобувних робіт;

– створення установок плазмового буріння свердловин для відділення залізної руди міцних порід та комбайнів з метою проведення виробіток із застосуванням електрофізичних та механічних способів руйнування міцних порід тощо;

– удосконалення бурового, нафтогазопромислового, нафто- і газотранспортного обладнання, будівельної техніки, систем технологічного зв'язку та систем автоматизації управління виробничими процесами на основі новітніх наукових та технологічних досягнень як вітчизняної, так і світової науки і промисловості;

– випуск машин та обладнання для видобутку вуглеводнів у інших державах з урахуванням гірничо-геологічних та інших характеристик і особливостей їх родовищ;

Для енергетичного машинобудування:

– створення і освоєння виробництва турбоагрегатів для нових реакторів на умовах міжнародної кооперації;

– створення турбоагрегатів на дисоціюючих газах, маневреного обладнання на органічному паливі, обладнання для акумулювання теплової енергії та стиснутого повітря, для електромагнітного акумулювання енергії із застосуванням низьких температур, для отримання водню із закачуванням його у сховища;

– створення умов для розвитку гідроенергетичних машин і обладнання для гідроелектростанцій, в тому числі для малої гідроенергетики, вітроенергетики, сонячних колекторів, енергетичного обладнання для розвитку відновлюваної енергетики;

¹ Урядовий кур'єр. – 2011. – 15 листоп.

– підвищення надійності енергетичних машин і обладнання, їх економічності, екологічних характеристик, маневреності тощо.

Для електротехнічної галузі:

– випереджальний розвиток силової електроніки, розширення продуктового ряду силових перетворювачів для електротранспорту, металургії, енергетики, будівельної індустрії, машинобудування та інших виробництв на основі електронних технологій з урахуванням розробок провідного у зазначеній сфері Інституту електродинаміки Національної академії наук та інших наукових закладів;

– організація випуску більш потужних трансформаторів, автотрансформаторів для ліній електропередачі постійного та змінного струму напругою 1150–2500 кВт;

– розвиток високовольної апаратури, що має бути пов'язаний з підвищенням основних технічних параметрів, експлуатаційної надійності і довговічності, зменшенням маси та габаритів, створенням комплексних апаратів, які суміщають кілька функцій тощо.

Для металургійної промисловості:

– створення високопродуктивних агломераційних машин та комплексів;

– вдосконалення котлів-утилізаторів для установок гасіння коксу;

– підвищення екологічних характеристик коксових батарей, оснащених автоматизованим обладнанням для утилізації пилю, газу, тепловипромінювання;

– вдосконалення доменного та сталеливарного виробництва з метою отримання високоякісного метану (чавуну, сталі необхідного сортаменту) для потреб машинобудування з повною автоматизацією технологічних процесів, а також з метою екологізації основного виробництва металургійного комплексу тощо.

Для транспортної галузі:

– освоєння випуску транспортних засобів за сучасними технологіями на умовах міжнародної виробничої кооперації.

Для хімічної та нафтохімічної промисловості:

– удосконалення типового та спеціального технологічного обладнання, апаратури для хімічної та нафтохімічної промисловості, а також хімічних процесів в інших галузях промисловості, зокрема металургійній, вугільній, нафтовій, цукровій, легкій, за новими типорозмірами і найбільш високими техніко-економічними показниками шляхом підвищення робочих параметрів, швидкості хімічних реакцій, тисків, коефіцієнтів тепло- та масообміну, температур, а також поліпшення гідро- і аеродинамічних характеристик

обладнання, що дасть змогу зменшити габарити, питому металоемність (зокрема за рахунок впровадження нових видів хімічно стійких матеріалів та покриттів, що не піддаються корозії) за умови одночасного підвищення продуктивності.

Для легкої, харчової промисловості та торгівлі:

– організація випуску нових видів технологічного та допоміжного обладнання для легкої, харчової промисловості та торгівлі, зокрема холодильного обладнання;

– підтримка розвитку перспективного верстатобудування з використанням цифрових інформаційних технологій, компресоробудування та виробництва вакуумної техніки, зварювальної техніки, зокрема автоматів та напівавтоматів для дугового та інших видів зварювання, інструментального оснащення, виготовлення приладів, засобів автоматизації, роботизації та систем правління детермінованими технологічними процесами тощо.

Особливого значення в якісному конкурентному розвитку машинобудування та всіх інших галузей національної економіки має набути *силова електроніка*. Виведення України на інноваційний шлях розвитку, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, розв'язання проблем енергозбереження, технологічного переозброєння галузей економіки мають ґрунтуватися на розширеному та прискореному впровадженні пристроїв сигової електроніки різноманітного функціонального призначення.

Пріоритетами використання перетворювачів електроенергії є паливно-енергетичний та агропромисловий комплекси, металургія, транспорт та інші галузі. Для забезпечення розвитку галузей необхідна державна підтримка вітчизняного товаровиробника з розробленням нормативно-правової бази щодо використання та виготовлення продукції сигової електроніки.

Електронна промисловість на даний час перебуває у скрутному становищі, оскільки більшість виробництв зруйновано. Інноваційна політика держави повинна спрямовуватися на відновлення радіоелектронної промисловості і створення власної елементної бази, що дасть змогу знизити залежність підприємств вітчизняного машинобудування від імпорту.

Основними пріоритетами розвитку електронної промисловості є: впровадження надвисокочастотної електроніки;

- створення радіаційно стійкої електронної компонентної бази;
- розроблення мікросистемної техніки та мікроелектроніки;
- створення електронних матеріалів і структур;

- розроблення технології створення радіоелектронних систем і комплексів;
- створення на умовах виробничої кооперації з іншими галузями експериментальних виробництв з випуску роботизованої техніки;
- відновлення радіотехнічної промисловості та засобів зв'язку на новітній технологічній основі;
- створення інформаційних систем для прийняття управлінських рішень.

Це дасть змогу задовольнити потреби галузей промисловості, розробити власну елементну базу, зокрема для створення стратегічно важливої апаратури і систем та застосування інформаційних технологій у виробничих системах, медицині та інших сферах.

Зазначеною програмою передбачені конкретні напрями щодо розвитку авіаційної ракетно-космічної, суднобудівної, легкої промисловості.

Виконання Державної програми розвитку внутрішнього виробництва 2015 року дасть змогу забезпечити:

- створення високорентабельних, менш енергоємних та екологічно чистих виробництв, здатних конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- збільшення у структурі вітчизняної економіки частки високотехнологічних виробництв;
- створення нових робочих місць, у тому числі з високими вимогами до кваліфікації фахівців і високим рівнем оплати праці;
- запровадження економічних стимулів для організації або розвитку виробничих потужностей, спрямованих на виробництво вітчизняних аналогів імпортованої продукції;
- використання у повному обсязі наявних трудових і сировинних ресурсів та виробничих потужностей;
- розв'язання окремих соціальних проблем (зниження рівня безробіття, створення нових робочих місць та підвищення рівня доходів населення);
- зменшення залежності від імпорту товарів, що дасть змогу в 2013–2015 роках знизити темпи щорічного приросту імпорту товарів до 9–9,5 відсотка;
- досягнення у 2013–2015 роках середньорічних темпів приросту експорту не менш як на 7–10 відсотків;
- поліпшення зовнішньоторговельного балансу товарів і послуг (досягнення у 2015 році позитивного сальдо торгівлі товарами та послугами на рівні 1,5–2 млрд доларів США).

3. Правове забезпечення державного регулювання АПК

Агропромисловий комплекс – один із найважливіших секторів економіки України. Тут зосереджено понад половину виробничих фондів, виробляється майже 50% ВВП, зокрема третина товарів народного споживання, прямо або опосередковано формується до 70% відсотків зведеного бюджету, зайнято майже 2/5 населення. Тому не є перебільшенням висновок про те, що в нинішніх умовах доля реформ і майбутнього України багато в чому залежить від АПК.

Основною ланкою промислового комплексу є *сільське господарство*. Воно є основою життєдіяльності людей та сировиною базою харчової і легкої промисловості. В Україні, крім того, це одна з не багатьох галузей народного господарства, яка забезпечує позитивне сальдо у зовнішньоекономічній діяльності в умовах фінансово-економічної кризи. Українське зерно експортується в 50 країн світу, кожна друга продана на світовому ринку тонна олії – експортована з України. За експортом зернових ми – треті у світі. За даними Всесвітньої продовольчої програми ООН Україна, використавши свій ресурсний потенціал, може нагодувати 300 млн. людей з числа близько одного мільярда голодуючих в усьому світі.

За таких умов оптимальне державне регулювання виробництва сільськогосподарської продукції має економічне, політичне і міжнародне значення. Враховуючи зазначене, вивчення і розуміння державного регулювання сільськогосподарської діяльності сприятиме формуванню сприятливого соціального середовища для його удосконалення.

Світова практика свідчить, що сільське господарство як галузь народного господарства позбавлена державного регулювання, спеціально орієнтованого на захист майнових інтересів виробників і сільськогосподарської продукції, та відповідної підтримки виробничої і соціально-побутової сфер, не може ефективно функціонувати. Виробничий процес у сільському господарстві, навіть за наявності найвищого рівня науково-технічного й сервісного забезпечення може контролюватися людиною у повному обсязі, а державна підтримка його повинна відбуватися з урахуванням соціально-побутових особливостей сільського життя.

Юридично забезпечити реалізацію визначених органами влади й управління України організаційно-економічних напрямів дер-

жавного регулювання сільськогосподарської діяльності повинні забезпечити відповідні нормативно-правові акти. Одним із перших таких законодавчих актів є Закон України від 15.05.1992 р. «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України».

Цим Законом визначено основні проблеми регулювання сільгоспвиробництва а саме: надання агропромисловим товаровиробникам права вільного вибору форм власності і напрямків трудової та сільськогосподарської діяльності; створення необхідної ресурсної основи для всебічного задоволення виробничих та інших потреб; державне інвестування розвитку соціальної інфраструктури; спрямування інвестиційної політики, зокрема, в напрямку інвестицій на першочергове створення матеріально – технічної бази з виробництва засобів виробництва, хімізації, переробної індустрії й ін.; створення умов для еквівалентного товарообміну між промисловістю і сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію; регулювання відносин агропромислових товаровиробників і держави з допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування з широким застосуванням комплексу пільг тощо. Однак, положення цього Закону в основному носять декларативний характер. Нemoжливість його практичної реалізації призвела до необхідності прийняття цілої низки законів і підзаконних нормативно-правових указів.

Розвиток правового забезпечення державного регулювання сільськогосподарської діяльності, яка розглядається як основна складова аграрної політики, передбачено Законом України від 18.10.2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Стратегічним цілями такої політики є: гарантування продовольчої безпеки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Державна аграрна політика здійснюється шляхом проведення таких організаційно-економічних і правових заходів: підвищення рівня менеджменту в організації господарської діяльності суб'єктів аграрного сектора, вдосконалення державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, посилення державної підтримки, створення та функціонування системи сільськогосподарського виробництва та ринку консультативних послуг;

поліпшення наукового забезпечення розвитку аграрного сектора; удосконалення державної регуляторної політики щодо побудови збалансованих міжгалузевих економічних відносин, недопущення монопольної діяльності у забезпеченні потреб суб'єктів аграрного сектора в ресурсах; розвиток системи державної підтримки сільськогосподарського виробництва з урахуванням вимог Світової організації торгівлі (надалі – СОТ) та міжнародних зобов'язань України стосовно аграрного сектора, зокрема, запровадження механізмів державної підтримки страхування ризиків у сільському господарстві; створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; розвиток довготермінового кредитування інноваційних проектів, створення системи іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників; удосконалення системи підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників шляхом запровадження дотацій державного і місцевих бюджетів на утримання маточного поголів'я тварин, посівів стратегічно важливих видів сільськогосподарських культур, збільшення фінансової підтримки господарств у регіонах з несприятливими для ведення сільського господарства природно-кліматичними умовами; розвиток фінансово-кредитних механізмів, зокрема тих, що передбачають удосконалення часткової компенсації кредитних ставок у разі значного перевищення облікових ставок, формування фонду кредитної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та гарантій повернення кредитів, запровадження бюджетного фінансування на умовах пріоритетності власних коштів, створення належної ринкової фінансової інфраструктури; створення умов для технічного переоснащення заводів сільськогосподарського машинобудування з метою випуску техніки, яка забезпечуватиме впровадження сучасних, високопродуктивних та ресурсозберігальних технологій в агропромислове виробництво; переоснащення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств шляхом удосконалення довготермінового кредитування, часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки за рахунок Державного бюджету України, системи фінансового лізингу, підтримки розвитку інфраструктури матеріально-технічного забезпечення; створення та вдосконалення елементів сучасної ринкової інфраструктури (оптових ринків, торгових домів, бірж, аукціонів, ярмарків) для реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства; стимулювання розвитку приватних і приватно-кооперативних підприємств у сфері

агросервісу, переробки, збуту продукції та маркетингового обслуговування особистих селянських та фермерських господарств тощо.

Наступне комплексне правове забезпечення державного регулювання сільськогосподарської діяльності передбачено Законом України від 26.06.2009 р. «Про державну підтримку сільського господарства України», яким визначено основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення. Зокрема, в цьому Законі наголошено на тому, що держава здійснює регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановлюючи мінімальні чи максимальні закупівельні ціни, а також застосовуючи інші заходи, при дотриманні правил антимонопольного законодавства та правил добросовісної конкуренції.

Передбачено створення Аграрного фонду, який є державною спеціалізованою установою та уповноважений Кабінетом Міністрів України провадити цінову політику в агропромисловому комплексі. Фонд має виключне право на придбання та продаж об'єктів державного цінового регулювання для потреб державного резерву, а також на продаж об'єктів державного ціноутворення, які були конфісковані або підлягають продажу відповідно до закону. Законодавцем встановлено, що на період до запровадження системи форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку держави застосовується режим державних заставних закупівель. Функція Аграрного фонду відповідно до ст. 9 цього Закону полягає у наданні бюджетної позики виробнику зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання, під заставу такого об'єкта. Однак, розмір бюджетної позики не може перевищувати 80 відсотків вартості застави, яка розраховується виходячи з розміру встановленої мінімальної закупівельної ціни.

Законом встановлено кредитну підтримку виробників сільськогосподарської продукції (кредитну субсидію). Режим кредитної субсидії полягає у субсидуванні частини плати (відсотків) за використання короткострокових та середньострокових кредитів, наданих банками в національній валюті. Наголошуємо, що кредитна субсидія надається лише особам, які є сільськогосподарськими підприємствами, що виробляють об'єкти державного ціноутворення. Відповідно до ст. 3 Закону об'єктами державного цінового регулю-

вання є такі товари: пшениця і суміш пшениці та жита (меслин), жито, ячмінь, овес, кукурудза, борошно пшеничне або суміші пшениці та жита (меслину), насіння льону тільки неподрібнене, насіння тільки з ріпаку неподрібнене, соєві боби тільки неподрібнені, насіння соняшнику тільки не подрібнене, шишки хмелю свіжі або сухі, цукор з цукрових буряків. Однак, держава не здійснює цінове регулювання за межами організованого аграрного ринку України. Розмір кредитної субсидії надається до 50 відсотків від розміру процента, нарахованого на основну суму кредиту, але не вище 59 відсотків від розміру середньозваженого процента за кредитами банків у національній валюті, повністю забезпечених заставою, який фактично склався в Україні станом на 1 лютого поточного бюджетного року, та наданих для короткострокових кредитів терміном до 12 календарних місяців, а для середньострокових кредитів строком до 36 календарних місяців.

Суб'єктам господарювання агропромислового комплексу компенсація лізингових платежів надається за техніку та обладнання, придбані на умовах фінансового лізингу згідно з переліком, визначеним Кабінетом Міністрів України, за сплачені:

- лізинговий платіж в обсязі 40 відсотків вартості предмета лізингу, до якого належать вітчизняна техніка та/або обладнання для агропромислового комплексу чи техніка та/або обладнання для агропромислового комплексу іноземного виробництва, у разі якщо відповідні аналоги не виробляються в Україні;

- комісійну винагороду лізингодавцю в розмірі півтори облікові ставки Національного банку України, що діє на дату нарахування відсотків за користування предметом лізингу, але не вище розмірів, передбачених договорами фінансового лізингу.

Розмір компенсації лізингових платежів щорічно оприлюднюється Кабінетом Міністрів України не пізніше 1 березня поточного бюджетного року.

Середньострокові та довгострокові кредити, згідно з підпунктом 13.4.2. Закону використовується також для: придбання, у тому числі на умовах фінансового лізингу, основних засобів сільськогосподарського виробництва вітчизняного та іноземного виробництва, аналоги якого не виробляються в Україні, зокрема сільськогосподарської і зрешувальної техніки, а також техніки та обладнання для механізації процесів у тваринництві і птахівництві, обладнання для переробної галузі, обладнання для переробки сільськогосподарсь-

ких відходів та сировини, відходів заготівлі деревини лісу, у тому числі у біопаливо та інші альтернативні види енергії, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Положення цих законів конкретизовані та розвинуті Законом України від 04.06.2009 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції». Закон спрямований на стимулювання розвитку виробництва молока і м'яса (щоб ця продукція, яка вже стала дефіцитом, не завозилася із зарубіжжя, а в достатній кількості вироблялася в Україні), страхування ризиків у сільськогосподарському виробництві, витіснення спекулятивних цін з ринку сільськогосподарської продукції. Для цього визначено комплекс заходів із відновлення поголів'я великої рогатої худоби, свиней та птиці. Зокрема, буде здійснюватися 50-відсоткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів з кількістю великої рогатої худоби не менш як 500 голів, свиноматок не менш як 1200 голів та птиці не менш як мільйон голів.

Також передбачено 30-відсоткове відшкодування вартості закупівлі техніки та обладнання для сільськогосподарського виробництва, будівництва та реконструкції підсобних підприємств з переробки та зберігання сільськогосподарської продукції.

Закон гарантує сільськогосподарським товаровиробникам компенсацію та відшкодування за рахунок коштів державного бюджету вартості збудованих у сільській місцевості соціально-побутових об'єктів (житлові будинки, гуртожитки, дитячі садки та ясла, школи, медичні пункти), інженерно-технічних комунікацій (дороги, водопровідні, каналізаційні, газові мережі та мережі електропередачі, альтернативних видів тепла та енергопостачання) за умови, що вони забезпечуватимуть діяльність цих соціально-побутових об'єктів і не здійснюватимуть відчуження, продажу.

З метою стримування цін на основні продукти харчування Законом розширено перелік державного цінового регулювання сільськогосподарської продукції, що надходить на ринок, зокрема, на олію, цукор, масло вершкове, м'ясо тощо, на які встановлюється гранична торговельна надбавка (націнка) на рівні не вище 20 відсотків оптово-відпускної ціни виробника кінцевому споживачеві. В умовах кризи і безгрошів'я в населення ця норма Закону взята на особливий контроль і за будь-який відхід від неї передбачаються жорсткі фінансові санкції.

На виконання Закону, постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р., затверджено Порядок нарахування виплати і використання дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за поставлені ними переробним підприємством молоко та м'ясо в живій вазі. Цей Порядок визначає механізм нарахування, виплати і використання переробними підприємствами всіх форм власності, які мають власні або орендовані переробні потужності, дотацій незалежно від форми власності і господарювання, включаючи ведення особистого селянського господарства, за поставлені ними, починаючи з 31.12.2009 р., молоко та м'ясо в живій вазі. Дія цього Порядку не поширюються на операції з поставки молока, молочної продукції, м'яса та м'ясопродуктів, виготовлених переробними підприємствами з імпортованої сировини та сировини, поставленої не в живій вазі, такої, що не є сировиною власного виробництва товаровиробника: поставки імпортованої сировини; поставки молока та м'яса в живій посередниками; переробки сировини на давальницьких умовах.

У зв'язку з прийняттям цього Закону також істотно змінюються функції Аграрного фонду, який накопичує державний продовольчий резерв сільськогосподарської продукції в обсягах, необхідних для здійснення інтервенційних поставок на ринок дефіцитної продукції та закупівлі у товаровиробників за рентабельними цінами (наприклад, зерно), щоб запобігти спекуляціям на зерновому ринку з боку нечесних зернотрейдерів.

На випадок форс-мажорних обставин у сільськогосподарському виробництві (вимерзання посівів, град, буревій, посуха, епідемія інфекційних хвороб тварин, інше) Законом передбачено державне регулювання ринку сільськогосподарського страхування, об'єктами якого є сільськогосподарська продукція та капітальні активи.

З метою задоволення потреб населення, підприємств, установ і організацій різних форм власності у продовольчому та фуражному зерні, продуктах його переробки, незерновій сировині, елітному і сортовому насінні, надання послуг із зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції і отримання прибутку шляхом провадження підприємницької діяльності постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.1996 р. № 1009 утворена Державна акціонерна компанія «Хліб України» (надалі – Компанія) у формі відкритого (нині публічного) акціонерного товариства. Предметом її діяльності, згідно зі Статутом Державної акціонерної компанії

«Хліб України», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2007 р. № 887, є: виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості; оптова торгівля зерном, насінням та кормами для тварин; оптова торгівля іншими продуктами харчування; роздрібна торгівля в неспеціалізованих магазинах з перевагою продовольчого асортименту; вирощування зернових та технічних культур; організація перевезення вантажів; надання послуг із зберігання зерна, його обробки та технологічної переробки; виробництво борошна, крупів, хлібобулочних і макаронних виробів, інших харчових продуктів; виробництво однорідних кормів та комбікормів, кормових добавок та інших кормових продуктів; ведення товарного, сільськогосподарського виробництва; вирощування, переробка, зберігання, закупівля (в тому і числі у населення), реалізація сільськогосподарської продукції; роздрібна торгівля з перевагою продовольчого асортименту; формування ресурсів зерна та продуктів його первинної переробки на регіональному і загальнодержавному рівні; організація поставок мінеральних добрив, засобів захисту рослин і насіння, агрохімічної продукції; участь у розробленні довгострокових прогнозів і державних цільових програм науково-технічного та економічного розвитку сільського господарства; виробництво, закупівля та реалізація сировини, товарів виробничо-технічного призначення і широкого вжитку; провадження посередницької та торговельної діяльності на зерновому ринку; організація та утримання закладів громадського харчування; надання транспортно-експедиторських послуг; здійснення внутрішніх та міжнародних перевезень вантажів автомобільним та річковим транспортом; надання послуг з технічного обслуговування та ремонту транспортних засобів; збирання та переробка вторинної сировини і відходів виробництва; проведення будівельних, ремонтних, реставраційних, дизайнерських, монтажних-налагоджувальних робіт на промислових, житлових об'єктах та об'єктах соціальної сфери; переробка деревини, в тому числі виробництво столярних виробів; провадження редакційно-видавничої і поліграфічної діяльності; провадження інноваційної діяльності, в тому числі виконання науково-дослідних, проектних, експериментально-конструкторських робіт та маркетингових досліджень, впровадження винаходів, науково-технічних розробок; організація та проведення виставок, виставок-продажів, аукціонів, конференцій, семінарів, культурно-освітніх заходів, благодійних акцій; надання фізичним

та юридичним особам виробничих, сервісних, консультаційних, інформаційних та юридичних послуг.

Важливим напрямом удосконалення роботи щодо поліпшення розбудови аграрного сектора економіки і поліпшення сільськогосподарського виробництва є розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (надалі – СОК), які працюють у США, Канаді та багатьох країнах Європи, а також Китаї. З допомогою СОК у цих країнах розв'язано проблему реалізації продукції, вирощеної фермером, шляхом підтримки створення її інтеграції з торгівлею, підприємствами харчової і переробної промисловості.

Вирішення зазначеного питання в Україні можливе за умови державної підтримки розвитку мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як важливого чинника підвищення конкурентоспроможності особистих селянських і фермерських господарств та фізичних осіб, які займаються сільськогосподарським виробництвом, поліпшення їх соціально-економічного стану та розширення сфери їх зайнятості.

Для вирішення цього питання Кабінетом Міністрів України 03.06.2009 р. прийнято постанова «Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року» (надалі – Програма). Метою Програми є удосконалення правових, соціально-економічних та організаційних умов для створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, формування їх інфраструктури, зняття перешкод на шляху до організованого аграрного ринку особистим селянським, фермерським господарствам та фізичним особам – сільськогосподарським товаровиробникам, підвищення рівня добробуту і зайнятості сільського населення.

Завданнями Програми є: удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; надання організаційної підтримки створенню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; поліпшення матеріально-технічної бази сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Виконання заходів Програми сприятиме реалізації євроінтеграційних планів України, а саме розбудові інфраструктури кооперативного сегмента аграрних ринків, розвитку сільських територій, розширенню сфери зайнятості сільського населення та поліпшенню його добробуту.

Крім цього, виконання Програми сприятиме: підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва завдяки скороченню витрат на впровадження нових технологій, маркетингові, дорадчі та інші послуги; розвитку конкурентного середовища на аграрних ринках, оптимальному співвідношенню якості та ціни продукції; підвищенню економічної ефективності діяльності особистих селянських господарств та фізичних осіб, які займаються сільськогосподарським виробництвом, підвищенню рівня товарності їх продукції та зменшенню втрат під час просування до кінцевого споживача; підвищенню рівня і якості життя сільського населення; комплексному розвитку місцевих, регіональних та загальнодержавного аграрних ринків; створенню до 2015 року 10 500 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (у 2009 р. – 128; 2010 р. – 1000; 2011 – 2015 роках – 9375), з розрахунку один кооператив на два – три сільські населені пункти; створенню понад 107 тис. додаткових робочих місць у сільській місцевості; надходженню від сплати податків із заробітної плати та платежів до соціальних фондів у сумі 1 млрд гривень, при цьому сума податкових пільг сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам може становити від 200 до 300 млн. гривень на рік; зростанню до 2015 року обсягів виробництва продукції сільського господарства в 1,6 раза та її реалізації на аграрних ринках через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не менш як 20 відсотків від їх загального товарообігу.

З метою активізації роботи щодо створення обслуговуючих кооперативів Кабінет Міністрів України 09.09.2009 р. прийняв постанову «Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам». На виконання цієї постанови за пропозиціями Мінагрополітики Автономної Республіки Крим та головних управлінь агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій визначено двадцять показових сільськогосподарських кооперативів, яким надається державна підтримка на конкурсній основі.

Для затвердження результатів конкурсного відбору кооперативів, які мають право на фінансову підтримку, Міністерством аграрної політики та продовольства утворено комісію з питань надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам та затверджено положення про неї.

Засобом забезпечення інтересів сільськогосподарських товаровиробників є сільськогосподарська дорадча служба, яка створе-

на і здійснює діяльність відповідно до Закону України від 17.06.2004 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Завданням працівників цієї служби є надання соціально спрямованих дорадчих послуг суб'єктам господарювання, які проводять господарську діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню. Вона сприяє підвищенню рівня ефективності господарювання у сільському господарстві, що здійснюватиметься через: організацію навчання і надання дорадчої допомоги сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню з питань урегулювання відносин власності на землю і майно та ефективного їх використання; інформування про новітні досягнення аграрної науки і техніки, впровадження у виробництво сучасних технологій, поширення передового досвіду господарювання, дотримання стандартів якості та безпеки сільськогосподарської продукції; сприяння диверсифікації сільськогосподарського виробництва; сприяння освоєнню методів виробництва нових видів сільськогосподарської продукції; залучення до розв'язання проблем села вищих аграрних навчальних закладів; роз'яснення питань, пов'язаних з реалізацією державної аграрної політики.

Дорадча служба бере участь у налагодженні взаємовигідних партнерських відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками та іншими суб'єктами аграрного ринку; поширенні інформації про ціни і кон'юнктуру ринків, переваги та загрози їх розширенню, збут сільськогосподарської продукції та придбання ресурсів для її виробництва, порядок участі у державних і галузевих програмах підтримки розвитку сільського господарства та сільських територій.

Вона також сприяє самоорганізації сільських громад і проведенню зборів для розв'язання соціальних, побутових та екологічних проблем, надає консультаційну допомогу під час розроблення та виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку сільських територіальних громад, районів, областей тощо.

З метою поліпшення діяльності дорадчої служби Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження від 31 жовтня 2011 р. «Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва».

Реалізація Концепції дасть змогу сформувати мережу сільськогосподарських дорадчих служб на обласному і районному рівнях з представництвами у сільських (селищних) радах; забезпечити на-

дання соціально спрямованих дорадчих послуг не менш як 90 відсоткам суб'єктів господарювання на селі і сільського населення.

Економічний ефект від функціонування державної системи сільськогосподарського дорадництва досягається шляхом; підвищення дохідності сільськогосподарського виробництва за рахунок надання дорадчих послуг з питань прибуткового ведення сільського господарства; стимулювання розвитку малого підприємництва на селі та додаткових надходжень до місцевих бюджетів; сприяння підвищенню рівня зайнятості на селі; збільшення обсягу доходів домогосподарств сільського населення та рівня їх купівельної спроможності.

Юридичні й організаційно-правові напрями державного регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва як високорентабельного і конкурентоспроможного як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку забезпечує Міністерство аграрної політики та продовольства України (надалі – Мінагрополітики) та його органи, відповідно до Указу Президента України від 9.12.2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». Міністерство є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, переробки сільськогосподарської продукції, харчової промисловості та інших галузей агропромислового виробництва.

Відповідно до покладених на нього завдань Мінагрополітики бере участь у розробленні і реалізації в зазначених галузях бюджетної, податкової та митної політики, у формуванні ринків товарів, матеріальних ресурсів, капіталів і послуг. Розробляє та організовує реалізацію державних комплексних і цільових програм (концепцій) розвитку агропромислового комплексу, координує діяльність центральних і місцевих органів виконавчої влади з питань організації та державного регулювання ринку продукції галузей агропромислового виробництва та забезпечення потреб цього ринку в матеріально-технічних ресурсах. Відповідно до законодавства забезпечує здійснення на підприємствах усіх форм власності державного контролю за якістю вироблюваної ними сільськогосподарської продукції та сировини, їх зберіганням і реалізацією, забезпечує ліцензування окремих видів господарської діяльності, здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до

сфери його управління, надає підтримку підприємствам агропромислового комплексу, у тому числі шляхом залучення їх на конкурсних засадах до виконання загальнонаціональних, регіональних, галузевих та інших програм та проєктів, розробляє системи галузевих стандартів, норм і нормативів тощо.

Питання державного регулювання сільськогосподарського виробництва на регіональному рівні вирішують управління з агропромислового розвитку районних, головні управління агропромислового розвитку і продовольства обласних і управління промисловості та агропромислового розвитку Севастопольської міської держадміністрацій.

Головне управління агропромислового розвитку і продовольства обласної державної адміністрації є структурним підрозділом обласної державної адміністрації, підзвітним та підконтрольним її голові та Мінагрополітики. Воно бере участь у формуванні та реалізації державної аграрної політики та соціальної політики на селі, організовує розроблення і здійснення заходів щодо гарантування продовольчої безпеки держави, щодо державної підтримки і захисту товаровиробників, сприяє демонополізації виробництва і розвитку конкуренції в агропромисловому комплексі, формуванню ринкової інфраструктури та виконує інші покладені на нього завдання. У процесі своєї діяльності воно взаємодіє з іншими підрозділами обласної (міської) державної адміністрації, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, а також із підприємствами установами, організаціями, об'єднаннями громадян. Готує пропозиції до проєктів програм соціально-економічного розвитку відповідної території та до проєктів місцевого бюджету; складає місцеві баланси забезпечення сільської місцевості трудовими, сировинними, продовольчими, матеріально-технічними й енергетичними ресурсами.

Управління агропромислового розвитку та продовольства районної державної адміністрації є структурним підрозділом цієї адміністрації, підзвітне та підконтрольне головному управлінню обласної держадміністрації і Мінагрополітики. Основними завданнями управління (відділу) є організація виробництва і закупівлі сільськогосподарської продукції та продовольства для регіональних потреб, економічний аналіз та прогнозування стану розвитку сільського господарства на рівні району, здійснення моніторингу аграрної реформи, сприяння демонополізації виробництва і розвитку конкуренції, розвиток ринкової інфраструктури та інші.

Мінагрополітики, крім вирішення питань формування та реалізації державної політики розвитку сільського господарства, здійснює на підприємствах всіх формах власності державний контроль за якістю сільськогосподарської продукції та сировини під час їх виробництва, переробки, зберігання та реалізації, в тому числі при проведенні експортно-імпортних операцій, а також за якістю насіння і племінних ресурсів. Для цього при Мінагрополітики створені і діють відповідні структурні підрозділи.

Зокрема, Кабінетом Міністрів України утворена Державна інспекція сільського господарства і постановою від 12 грудня 2011 р. її територіальні органи як юридичні особи публічного права¹. У п. 2 цієї постанови передбачено, що державні інспекції сільського господарства є правонаступниками Державної хлібної інспекції Автономної Республіки Крим, обласних державних хлібних інспекцій, установ Української державної насінневої інспекції, що реорганізується шляхом приєднання до територіальних органів, державних та територіальних органів Державного комітету із земельних ресурсів, у частині виконання такими територіальними органами повноважень із здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 р., якою затверджена державна програма розвитку внутрішнього виробництва², для вирішення проблем розвитку агропромислового комплексу на довгострокову перспективу необхідно забезпечити:

- створення необхідних умов для незалежного поступального розвитку агропромислового комплексу в умовах посилення впливу глобалізації;
- забезпечення продовольчої безпеки шляхом розвитку власного багатогалузевого агропромислового комплексу;
- пожвавлення життєдіяльності в сільській місцевості та підвищення рівня життя сільського населення;
- підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції та збереження експортного потенціалу галузі;
- збереження і відтворення потенціалу земельних та інших природних ресурсів, що використовуються у сільськогосподарському виробництві.

¹ Урядовий кур'єр. – 2011. – 22 груд.

² Урядовий кур'єр. – 2011. – 15 листоп.

Пріоритетні завдання з розвитку сільського господарства:

- створення умов для подальшого стійкого розвитку аграрного сектора і виходу на якісно новий технологічний рівень сільськогосподарського виробництва;

- створення правових, економічних та організаційних умов для розвитку сільського господарства і сільських територій;

- забезпечення державної підтримки програм розвитку агропромислового комплексу;

- розвиток соціальної та інженерної інфраструктур у сільській місцевості, забезпечення комплексної і компактної забудови та благоустрою сіл із застосуванням нових технологій сільської архітектури і будівництва;

- поліпшення загальних умов функціонування сільського господарства шляхом стимулювання процесу укрупнення спеціалізованих сільськогосподарських підприємств, сприяння поліпшенню їх наукового, кадрового та фінансового забезпечення, підтримка діяльності інформаційно-консультаційних служб і центрів перепідготовки фахівців для роботи у сільському господарстві;

- розгортання системи банківського, зокрема іпотечного, кредитування на селі та сільськогосподарської кооперації;

- впровадження з урахуванням принципів районування науково обґрунтованої системи землеробства, запровадження ефективних і ощадливих сівозмін, впровадження новітніх досягнень аграрної науки;

- розвиток основних галузей сільського господарства, забезпечення пріоритетного розвитку племінного тваринництва та елітного насінництва, сприяння інвестиційно-інноваційній діяльності в агропромисловому комплексі;

- залучення інвестицій, створення привабливих умов для приватного інвестування у тваринництво, виробництво фруктів, ягід, винограду, овочів, баштанних і кормових культур;

- сприяння відновленню вітчизняних крупнотваринних господарств (ферм) як єдиного виробничо-майнового комплексу, розв'язанню майнових проблем сільськогосподарських товаровиробників, підвищенню ефективності використання потенціалу довгострокової оренди земель сільськогосподарського призначення та отриманню більшої земельної ренти;

- залучення асоціацій сільськогосподарських товаровиробників і великих аграрних компаній до формування державної аграрної політики.

Реалізація державної політики внутрішнього виробництва в аграрному секторі повинна сприяти поживленню життєдіяльності у сільській місцевості, додатковому припливу робочої сили та іншим позитивним відтворювальним процесам.

Слід наголосити, що успішний розвиток АПК можливий за умови завершення земельної реформи, яка виражається у формуванні ринку землі.

Ринок землі – це особливий вид ринку, який є сукупністю економічних відносин між фізичними та юридичними особами, державними і самоврядними інститутами з організації та купівлі-продажу земельних ділянок і прав на них, а також надання пов'язаних з ними послуг відповідно до чинного законодавства. Ці відносини повинні бути врегульовані належними законодавчими і нормативними актами.

У проекті закону України «Про ринок земель» запропоноване наступне його визначення.

Ринок земель – система правовідносин, пов'язаних з укладанням, виконанням, зміною та припиненням цивільно-правових договорів, у тому числі за участю органів державної влади, державних органів приватизації та органів місцевого самоврядування, між відчужувачами земельних ділянок або прав користування ними та набувачами земельних ділянок або прав користування ними.

Необхідність ринку земель зумовлена наступними причинами: *по-перше*, його функціонування дає можливість залучення до фінансового обороту значних фінансових ресурсів, обсяг яких, за різними оцінками – в діапазоні від 220 до 400 млрд грн. *По-друге*, наявність цього ринку дозволить залучити до економічного обороту такий важливий ресурс, як землі, що сприятиме об'єктивному обґрунтуванню рівня цін на сільськогосподарські продукцію. *По-третє*, ринок землі сприятиме залученню до аграрного сектора економіки значних інвестицій. *По-четверте*, за рахунок функціонування ринку землі можна буде суттєво розширити матеріально-фінансову базу територіальних громад, створити додаткові джерела поповнення місцевих бюджетів. Нарешті, ринок землі, будучи одним з основних елементів ринку нерухомості, забезпечить більш ефективно його функціонування, оскільки додасть впевненості власникам об'єктів нерухомості під гарантії їх прав власника.

4. Правове забезпечення господарсько-торгівельної діяльності

Економічно самостійні товаровиробники, які спеціалізуються на виготовленні одного або кількох видів продукції, формують сферу обігу з метою її реалізації шляхом купівлі-продажу або обміну.

Продукти виробництва за своїми властивостями, залежно від цільового призначення, можуть використовуватися як у виробництві, так і для особистого споживання. Правове регулювання господарської діяльності, пов'язаної з реалізацією продукції виробничо-технічного призначення, яка називається господарсько-торгівельною, передбачена ГКУ і господарським законодавством України. Так, згідно ст. 263 ГКУ господарсько-торгівельною є діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг. Вона охоплює об'єкти виробничої інфраструктури і може здійснюватися суб'єктами господарювання в таких формах: матеріально-технічне постачання і збут; енергопостачання; заготівля; оптова торгівля; роздрібна торгівля і громадське харчування; продаж і передача в оренду засобів виробництва; комерційне посередництво у здійсненні торгівельної діяльності та інша допоміжна діяльність із забезпечення реалізації товарів (послуг) у сфері обігу, в тому числі пов'язана із задоволенням потреб населення.

Справедлива торгівля, якісне побутове обслуговування і споживання – основоположні принципи будь-якого демократичного суспільства, а захист прав людини як споживача є об'єктивною, незворотною закономірністю розвитку, однією з найважливіших ознак такого суспільства. Право громадян на отримання життєво необхідних благ стало одним із основних соціально-економічних прав, яке гарантовано Конституцією України (ч. IV ст. 42, статті 48 і 50). Стосовно розвитку цих положень прийнято цілу низку спеціальних нормативно-правових актів у сфері реалізації товарної продукції на внутрішньому ринку країни суб'єктами господарювання усіх форм власності, який охоплює обертання споживчих товарів і включає в себе оптову торгівлю, посередництво в торгівлі, роздрібну торгівлю, а також надання побутових послуг. Виходячи з цих положень, метою державного регулювання господарсько-торгі-

вільної діяльності є створення умов, що забезпечують нормальне функціонування галузі в цілому, задоволення потреб споживача і стабільну участь суб'єктів комерційної діяльності у міжнародному поділі праці.

Завдання щодо державного регулювання такої діяльності полягають у наступному: розробка, прийняття, контроль за законодавством, що забезпечує правову основу і захист інтересів торговельних підприємств; реалізація державної політики щодо розвитку роздрібною та оптовою торгівлі, а також торговельно-виробничої сфери на основі використання ринкових механізмів господарювання; послаблення прямих форм втручання і бюрократичного контролю за діяльністю торговельних підприємств; створення умов для вільної добросовісної конкуренції на товарних ринках, вільного просування товарів на внутрішньому та міжнародних ринках; сприяння формуванню та товарному насиченню споживчого ринку, виробництву товарів, розширенню їх асортименту та поліпшенню якості з урахуванням попиту населення; гармонізація поточних і стратегічних напрямів розвитку торгівлі і структурно-інвестиційної та науково-технічної політики; зняття обмежень адміністративного регулювання торговельної діяльності; підвищення темпів зростання товарообороту на основі політики стимулювання розвитку споживчого сектора; створення умов для накопичення торговельного капіталу і зростання інвестицій у галузі.

Окрім ГКУ, порядок заняття торговельної діяльності регулюється законами України від 12.05.1991 р. в редакції Закону від 01.12.2005 р. «Про захист прав споживачів» від 11.01.2000 р. «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі громадського харчування та послуг», від 24.02.1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» із наступними доповненнями, підзаконними актами Кабінету Міністрів України, міністерств економіки, фінансів, внутрішніх справ, Державної податкової адміністрації.

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.1997 р. № 1442 затверджені «Правила роздрібною торгівлі нафтопродуктами (з наступними змінами і доповненнями)», від 24.03.2003 р. № 369 «Правила роздрібною торгівлі, прокату примірників аудіовізуальних творців, фонограми, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», наказом Міністерства фінансів від 20.05.2004 р. № 338 «Про Порядок реалізації ювелірних та інших

побутових виробів із золота, срібла, платини і металів платинової групи, дорогоцінних каменів і перлів, а також лому і окремих частин таких виробів, на які накладено арешт», наказами Міністерства економіки: від 19.04.2007 р. № 103 «Про затвердження Правил продажу товарів за позаторгівельними або офісними приміщеннями (відома як дистанційна торгівля)» від 19.04.2007 р. № 104 «Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами», від 20.07.2000 р. № 153, а також правила щодо організації продажу інших товарів за видами торгівельної діяльності.

Умови заняття торгівельною діяльністю, основні вимоги до торговельно-виробничої мережі і торговельного обслуговування населення встановлені постановою Кабінету Міністрів України від 15.06.2006 р. № 833 «Про затвердження Порядку провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення» (надалі – Порядок). Торгівля в цій постанові розглядається як вид господарської діяльності, яка забезпечує перехід товарної маси із сфери виробництва до споживача, наслідком якої є зміна права власності на товар. При цьому змінами не вважаються фасування, сортування, пакування, подріблення партій, змішування, дрібна доробка та інші складські операції.

Торгівельна діяльність розглядається в двох аспектах.

В першому випадку – це галузь народного господарства, до якої належать усі суб'єкти господарювання, і торгові посередники, незалежно від того, мають чи не мають вони права власності на товари, а саме:

- підприємства оптової торгівлі з правом власності на товари (незалежні оптовики, дистриб'ютори, оптовики-консигнанти, торгові доми, оптовики-організатори, оптовики-посилторговці, оптовики-комівояжери);

- посередницькі структури без права власності на товари (агенти, оптовики-консигнатори, комісіонери, брокери);

- організатори оптового обороту (виставки, оптові ярмарки, товарні біржі, аукціони, оптові продовольчі ринки); підприємства роздрібної торгівлі і громадяни, зареєстровані як підприємці.

Усі вони тією чи іншою мірою здійснюють торговельну діяльність, і тому належать до цієї галузі та є суб'єктами безпосереднього ринку.

У другому зазначенні під словом «торгівля» розуміють процес або дію, тобто йдеться про продаж, зміну власника товару. У

даному випадку торгівля – це те ж саме, що і комерція (від лат. *commercium* – торгівля). Комерцією (торгівлею) займаються майже всі підприємства: виробничі, оптові і роздрібні. Оптову торгівлю здійснюють в основному виробничі і оптові підприємства, а роздрібні – роздрібну торгівлю, тобто продаж товарів населенню.

Результатом торгівлі є продаж або реалізація продукції (товарів). Залежно від суб'єкта права власності на товари (продукцію) і споживача продаж називають по-різному:

1. Виробниче підприємство продає товари іншому виробничому підприємству або підприємству оптової торгівлі. Це збут продукції (оптова реалізація).

2. Підприємство оптової торгівлі продає товари підприємству роздрібною торгівлі. Це оптова торгівля (оптова реалізація).

3. Підприємство оптової торгівлі продає товари іноземному покупцю (на експорт). Це теж оптова торгівля (оптова реалізація).

4. Підприємство роздрібною торгівлі продає товари населенню. Це роздрібна торгівля (роздрібна реалізація).

5. Виробниче підприємство або підприємство оптової торгівлі продає товари населенню. Це також роздрібна торгівля (роздрібна реалізація).

Характерною ознакою торгівлі (продажу) є зміна власника товару. В усіх перелічених випадках товари змінюють свого власника. Тому, якщо ми говоримо *про підприємства оптової торгівлі*, то розуміємо тільки ті торговельні підприємства, які мають право власності на товари. Інші ж підприємства, які не мають права власності на товари, лише надають певні послуги власнику товарів щодо їх просування, хоча і належать до підгалузі «оптова торгівля».

Зі зміною власника виникає необхідність фізичного переміщення товару, хоча воно може за часом і місцем не співпадати з моментом продажу. Крім того, товар може змінити одного власника або навіть кількох, не змінюючи свого місця перебування і, навпаки, може бути перевезеним на великі відстані зі складу на склад без продажу. Таким чином, рух товарів (товарообіг) здійснюється в економічному і територіальному просторах.

В Україні оптову торгівлю здійснюють 10 тис. підприємств торгових посередників з повним або обмеженим циклами обслуговування. Майже всі вони належать до колективної або приватної форм власності. На оптову торгівлю споживчими товарами (продовольчими і непродовольчими) припадає близько 50% оптового то-

варообороту. Серед продовольчих товарів – це кондитерські і тютюнові вироби, цукор, горілка та лікєро-горілкані вироби вина, олія, м'ясо та птиця, риба та морепродукти харчові тощо. Серед непродовольчих товарів – обчислювальна техніка, медикаменти, парфумерно-косметичні товари, легкові автомобілі, товари побутової хімії.

Основними завданнями оптової торгівлі є: дослідження товарних ринків, попиту і пропозиції на продукцію виробничо-технічного призначення і споживчі товари; перетворення виробничого асортименту в торговий; мобілізація продукції дрібних товаровиробників і просування її до споживачів; утворення товарних запасів в обсягах, необхідних для комплектування торгового асортименту і забезпечення товарами роздрібної мережі; приймання партій імпортованих товарів, їх декларування, зберігання на своїх митних ліцензійних складах і складах тимчасового зберігання, організація митного оформлення товарів і транспортних засобів; контроль за якістю товарів, які надходять від вітчизняних та іноземних постачальників; згладжування цін (відпускних цін на продукцію різних виробників, оптових і роздрібних цін на товари в різних регіонах країни) завдяки маневруванню товарною масою; організація централізованого завезення товарів у роздрібну мережу власними автомобілями або транспортом автотранспортних підприємств за договорами перевезення; вплив на розвиток роздрібної торгівлі і підвищення її культурного рівня (розширення асортименту, просування нових товарів, упровадження технологій мерчандайзингу, участь в організації рекламних заходів і рекламних кампаній тощо).

Оптова торгівля як підгалузь торгівлі має великий вплив на організацію та функціонування всієї системи товарообігу. На макрорівні вона виконує такі *функції*:

1. *Інтегруюча функція* полягає в установленні зв'язків між галузями народного господарства, регіонами України та іноземними державами.

2. *Оціночна функція* – це визначення рівня суспільно необхідних витрат праці через ціноутворення.

3. *Організаційна функція* полягає в організації ефективної системи товароруху, яка спроможна з мінімальними витратами просувати товарну масу від виробників до споживачів, в організації стимулювання продажу товарів з залученням усіх зацікавлених учасників товароруху.

4. *Регулювальна функція* оптової торгівлі – це її спроможність регулювати накопиченням матеріальних ресурсів у сфері товарного обігу, маневрувати ними, впливати на виробництво відповідно до потреб кінцевих споживачів.

Оптова торгівля забезпечує значну економію витрат обігу підприємств роздрібною торгівлі. Вони звільняються від закупівлі товарів у багатьох виробників, скорочуються матеріальні витрати, пов'язані зі зберіганням, сортуванням, фасуванням товарів та їх доставкою до місць продажу. Зберігання товарів в опті обходиться дешевше, ніж їх розміщення в роздрібній мережі. Особливого значення набуває зберігання в опті товарів, виробництво і попит на які мають сезонний характер (сільськогосподарська продукція і продукти її переробки, зокрема: зернові культури, овочі і фрукти, м'ясо, риба, морепродукти, олія, сири, цукор тощо).

Оптова торгівля дає такі вигоди для виробників:

1. Підприємства оптової торгівлі виконують за них збутову функцію маркетингу, полегшують роботу відділів збуту. Замість великої кількості підприємств роздрібною торгівлі постачання здійснюється тільки на адресу кількох великих підприємств оптової торгівлі. Тому у виробника скорочуються витрати на збут (листування з покупцями, витрати на відрядження та оформлення угод, рахунків, накладних, ведення бухгалтерської документації, розгляд претензій тощо).

2. Вирівнюється завантаження виробничих потужностей. Оскільки підприємства оптової торгівлі, як правило, замовляють продукцію на кілька місяців уперед, виробник має змогу здійснювати довгострокове планування, уникаючи можливих простоїв і скорочуючи витрати виробництва.

3. Зменшується ризик, пов'язаний зі зберіганням готової продукції на своїх складах. У виробника з'являється можливість миттєвого відвантаження продукції відразу після її виготовлення.

4. Рівномірне відвантаження великими партіями скорочує питомі транспортні витрати у розрахунку на одиницю продукції, сприяє зміцненню взаємовідносин з транспортними організаціями, місцевою митницею, органами, що контролюють якість товарів.

Оптова торгівля також надає *вигоди для підприємств роздрібною торгівлі*, а саме:

1. Полегшується процес закупівлі товарів. Роздрібне підприємство закупає товари необхідного асортименту в одному місці, на підставі одного договору.

2. Прискорюється доставка замовлених товарів, оскільки підприємства оптової торгівлі розташовані в районах концентрації роздрібних торговельних підприємств.

3. Постачання здійснюється дрібними партіями, транспортом оптовика і з дотриманням графіків завезення товарів.

4. Відпадає потреба в утриманні складських площ, холодильників та іншого технологічного обладнання для зберігання, фасування і доробки товарів.

5. Надаються знижки цін і можливість відстрочення платежів (товарний кредит) роздрібним підприємствам, з якими налагоджено тривалі зв'язки.

6. Надаються різні додаткові послуги і проводяться спільні рекламні заходи з метою активізації продажу товарів кінцевим споживачам.

Підприємства оптової торгівлі працюють в умовах мінливої кон'юнктури товарного ринку, тому ефективність їх діяльності залежить від уміння прогнозувати попит на товари, а також від оперативності внесення змін у свої комерційні операції. Вони здійснюють діяльність для того, щоб задовольняти потреби роздрібних підприємств і не змушувати їх витратити час на пошук постачальників товарів і організацій, які надають супровідні послуги (транспортні, охоронні, сертифікаційні, митні, рекламні тощо).

Залежно від організаційно-правових форм оптові підприємства поділяються на державні підприємства; комунальні; приватні; колективні; підприємства міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав. Державні і комунальні підприємства становлять менше одного відсотка загальної кількості підприємств оптової торгівлі України. Переважна більшість (98%) – це підприємства колективної і приватної форм власності.

За територіальною ознакою і характером діяльності підприємства торгівлі поділяються на підприємства, розташовані в районах виробництва (вихідні бази) та підприємства, розташовані в районах споживання (торгові бази). *Вихідні бази* створюються з метою: звільнення виробничих підприємств від зв'язків з багаточисельними оптовими покупцями та від експедиційних операцій з відправлення вантажів у райони споживання; здійснення контролю за якістю товарів, що надходять від виробників; перетворення виробничого асортименту в торговий; фасування, пакування і виконання

інших операцій, комплектування товарних партій. Вихідні бази, як правило, мають прирейкові склади.

Торгові бази розташовують в обласних центрах, інших місцях концентрації споживачів. Вони отримують товари з різних районів виробництва, закупають продукцію місцевих виробничих підприємств і постачають товари роздрібним підприємствам.

За спеціалізацією підприємства оптової торгівлі, які торгують споживчими товарами, поділяються: на змішані; універсальні; спеціалізовані; вузькоспеціалізовані.

Змішані підприємства оптової торгівлі торгують як продовольчими, так і непродовольчими споживчими товарами. Універсальні – широким асортиментом продовольчих або непродовольчих товарів. Спеціалізовані підприємства здійснюють оптову-торгівлю однією або кількома товарними групами, що доповнюють одна одну (наприклад, телевізорами і відеомагнітофонами). Вузькоспеціалізовані – тільки однією товарною підгрупою, наприклад керамічною плиткою.

Залежно від функцій, які виконують підприємства оптової торгівлі, вони поділяються на два види: підприємства з повним циклом обслуговування (незалежний оптовик, дистриб'ютор тощо); підприємства з обмеженим циклом обслуговування (оптовик організатор, оптовик-посилторговець, дрібнооптовий магазин тощо).

Повний цикл обслуговування передбачає весь комплекс послуг, які надає підприємство оптової торгівлі своїм покупцям, а саме: пакування, фасування товарів та інші складські операції, надання покупцям товарного кредиту (відстрочка платежу), централізована доставка власним транспортом або транспортом АТП, розвантаження з використанням засобів механізації, вивезення контейнерів, тари і піддонів, надання технічної інформації, забезпечення рекламними матеріалами, участь у проведенні спільних рекламних заходів, консультування і надання результатів маркетингових досліджень тощо. Підприємство оптової торгівлі з обмеженим циклом обслуговування надає своїм покупцям тільки деякі з перелічених послуг.

В обох випадках ці підприємства мають право власності на товари, оскільки закупають їх на власні або позичені кошти. Суб'єкти торговельної діяльності, як вже зазначалося, – це велика мережа підприємств комерційного посередництва різних форм вла-

сності та відомчої приналежності та організаційно-правових форм господарювання.

Крім оптової торгівлі, суб'єкти господарювання здійснюють *роздрібну торгівлю*, яка є кінцевою ланкою при продажу товарів і наданні послуг безпосередньому споживачеві за гроші – магазинна торгівля. Згідно з Порядком суб'єкти господарювання проводять торговельну діяльність після його державної реєстрації, а у випадках, передбачених законодавчими актами, за наявності відповідних дозвільних документів (ліцензії, торговельного патенту тощо).

Для провадження торговельної діяльності суб'єкт господарювання може мати роздрібну, дрібнороздрібну торговельну мережу та мережу закладів ресторанного господарства (ресторани, кафе, кафетерії тощо).

Торговельними об'єктами є: магазин, який може бути: за товарною спеціалізацією – продовольчим, непродовольчим, змішаним; за товарним асортиментом – універсальним, спеціалізованим, вузькоспеціалізованим, комбінованим; за методом продажу товарів – з індивідуальним обслуговуванням, самообслуговуванням, торгівлею за зразками або через торговельні автомати; павільйон; кіоск, ятка; палатка, намет; лоток, рундук; склад товарний; крамниця-склад, магазин-склад. До них також належить заклад ресторанного господарства, який розміщується у спеціально призначеному та обладнаному приміщенні.

Суб'єкти господарювання повинні забезпечити: відповідність приміщення (місця) для провадження діяльності у сфері торгівлі і ресторанного господарства необхідним санітарним нормам, а технічного стану приміщення (місця), будівлі та устаткування – вимогам нормативних документів щодо зберігання, виробництва та продажу відповідних товарів, а також охорони праці; наявність на видному та доступному місці куточка побуту, в якому розміщується інформація про найменування власника або уповноваженого ним органу, книга відгуків та пропозицій, адреси і номери телефонів органів, що забезпечують захист прав споживачів; розміщення торговельного патенту, ліцензії відповідно до встановлених законодавством вимог; продаж товарів згідно з установленими правилами і нормами.

Суб'єкт господарювання самостійно вирішує питання забезпечення торговельних приміщень (місць) обладнанням (холодильним, підйомно-транспортним, ваговимірювальним тощо), реєстра-

торами розрахункових операцій відповідно до законодавства та нормативних документів. Засоби виміральної техніки, що використовуються у торговельній діяльності, повинні бути у справному стані, мати повірочне клеймо та проходити періодичну перевірку в установленому законодавством порядку. На фасаді торговельного об'єкта розміщується вивіска із зазначенням найменування суб'єкта господарювання. Біля входу до торговельного об'єкта на видному місці розміщується інформація про режим роботи.

У разі здійснення виїзної (виносної) торгівлі, а також продажу товарів з використанням інших нестационарних засобів на робочому місці продавця встановлюється табличка із зазначенням прізвища, імені та по батькові продавця, а також відомості про суб'єкта господарювання, що організував торгівлю: для юридичної особи – найменування, адреси і номера телефону; для фізичної особи-підприємця – прізвища, імені та по батькові, номера свідоцтва про державну реєстрацію та найменування органу, що здійснив таку реєстрацію. Усі відомості оформляються відповідно до законодавства про мови.

Режим роботи торговельного об'єкта та закладу ресторанного господарства встановлюється суб'єктом господарювання самостійно, а у випадках, передбачених законодавством, – за погодженням з органами місцевого самоврядування. Для закладу ресторанного господарства, який обслуговує споживачів на підприємствах, в установах та організаціях, режим роботи встановлюється суб'єктом господарювання за домовленістю з їх адміністрацією. У разі закриття торговельного об'єкта для проведення санітарних заходів, ремонту, технічного переобладнання та проведення інших робіт суб'єкт господарювання повинен розмістити поряд з інформацією про режим роботи оголошення про дату та період закриття.

Забороняється продаж товарів, що не мають відповідного маркування, належного товарного вигляду, на яких строк придатності не зазначено або зазначено з порушенням вимог нормативних документів, строк придатності яких минув, а також тих, що надійшли без документів, передбачених законодавством, зокрема які засвідчують їх якість та безпеку. У документах на товари, що підлягають обов'язковій сертифікації, повинні зазначатися реєстраційні номери сертифіката відповідності чи свідоцтва про визнання відповідності та/або декларації про відповідність, якщо це встановлено технічним регламентом. Не допускається безпідставне вилу-

чення, приховання або затримання реалізації виставлених для продажу товарів, примушувати покупця придбавати товари неналежної якості або непотрібного йому асортименту. Не допускається продаж товарів, вільна реалізація яких заборонена.

Обслуговування окремих категорій громадян, яким згідно із законодавством надаються відповідні пільги, як правило, здійснюється в спеціально відведених торговельних приміщеннях (відділах, секціях).

Ціна на товар і продукцію зазначаються на ярликах (цінниках) або у покажчиках цін, у ресторанній сфері – на ярликах (цінниках) на закуплені товари та у прейскурантах і меню на продукцію, виготовлену в ресторани.

Суб'єкт господарювання зобов'язаний: надавати споживачеві у доступній формі необхідну, достовірну та своєчасну інформацію про товари; усіляко сприяти споживачеві у вільному виборі товарів і додаткових послуг, на його вимогу провести перевірку якості, безпеки, комплектності, міри, ваги та ціни товарів з наданням йому контрольно-вимірювальних приладів, документів, які підтверджують якість, безпеку, ціну товарів; перевірити справність виробу, продемонструвати, за можливості, його роботу та ознайомити споживача з правилами користування; забезпечити приймання, зберігання і продаж товарів та продукції, виготовленої у закладі ресторанного господарства, відповідно до законодавства. Вимоги споживача до якості, безпеки та обміну товарів задовольняються суб'єктом господарювання відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів».

У разі відпуску недоброякісної або виготовленої з порушенням технології страви (виробу) споживач має право за своїм вибором вимагати від суб'єкта господарювання замінити її або сплатити вартість. У закладі ресторанного господарства забороняється встановлювати мінімум вартості замовлення і пропонувати споживачеві обов'язковий асортимент продукції, виробленої у такому закладі.

Продаж продовольчих товарів, готових до вживання, а також тих, що швидко псуються, інших продовольчих товарів (у тому числі овочів і фруктів) за межами торговельного приміщення (виїзна, виносна торгівля) здійснюється у відведених для цього місцях за наявності у суб'єкта господарювання дозволу на розміщення пересувних малих архітектурних форм та за умови дотримання встановлених для таких товарів температурного режиму зберігання і санітарних норм. На кожен партію таких товарів, якщо це передбачено

законом, видається супровідний документ, яким підтверджується їх якість та безпека, із зазначенням найменування товару, виробника, його адреси, дати виробництва (виготовлення), строку придатності.

Суб'єкт господарювання зобов'язаний забезпечити наявність у працівників, що здійснюють продаж продовольчих товарів, особистих медичних книжок установленого зразка, організацію і своєчасність проходження ними медичних оглядів та контроль за допуском їх до роботи за наявності необхідного медичного висновку. Медичні книжки пред'являються на вимогу працівників санітарно-епідеміологічної служби. Він також повинен мати журнал реєстрації перевірок установленого зразка, в якому особи, що їх проводять, роблять відповідні записи.

З урахуванням особливостей організаційно-правових форм суб'єктів господарських правовідносин, реалізація товарів відбувається за умовами договорів купівлі-продажу в оптовій та роздрібній торгівлі, відповідно до ЦКУ і ГКУ.

Підгалуззю торговельної діяльності є *виробничо-торгівельна діяльність (громадське харчування)* в якій виробляють, продають продукти власного виробництва та закуплені товари, як правило, призначені для споживання на місці, з організацією дозвілля або без нього. Вона розглядається як сукупність суб'єктів господарювання господарського харчування, які можуть мати організаційно-структурні одиниці.

Вимоги щодо роботи суб'єктів господарської діяльності усіх форм власності, що здійснюють діяльність та території України у сфері громадського харчування, регламентуються Правилами роботи закладів підприємств громадського харчування, затвердженими наказом Мінекономіки від 24.07.2002 р. № 219.

Згідно з цими Правилами, заклади (підприємства) громадського харчування поділяються за типами: фабрики-кухні, фабрики-заготівельні, ресторани, бари, кафе, їдальні, закуочні, буфети, магазини кулінарних виробів, кафетерії, а ресторани та бари – також на класи (перший, вищий, люкс).

Вибір типу закладу (підприємства) громадського харчування та класу ресторану або бару здійснюється суб'єктом господарської діяльності самостійно з урахуванням вимог законодавства України. Суб'єкти підприємницької діяльності у сфері громадського харчування для заняття торговельною діяльністю можуть мати також дрібнороздрібну торговельну мережу.

Суб'єктами господарської діяльності здійснюється діяльність у сфері громадського харчування після їх державної реєстрації в установленому законодавством порядку. Роздрібна торгівля алкогольними напоями і тютюновими виробами в закладах (підприємствах) громадського харчування здійснюється суб'єктами господарської діяльності за наявності відповідних ліцензій.

Суб'єкт господарювання самостійно вишукує товарні ресурси і укладає договори з їх постачальниками. Товари, що надійшли, оприбутковуються в день надходження за їх фактичною наявністю. У разі неможливості оприбуткувати товари в цей день (виклик експерта, перевірка цін, якості, кількості тощо) в текстовій частині товарного звіту за підсумками приходу робиться запис про надходження товарів із зазначенням постачальника (продавця), їх загальної вартості, а також причини, з якої товари не оприбутковано.

Усі товари у суб'єкта господарювання мають бути з відповідними документами, наявність яких передбачена законодавством (накладні, товарно-транспортні накладні, копії сертифікатів відповідності державної системи сертифікації або копії свідоцтв про визнання відповідності на захищених голографічними елементами бланках на товари, що підлягають обов'язковій сертифікації). Товари мають бути марковані штриховими кодами відповідно до Положення про штрихове кодування товарів, затвердженого наказом Міністерства економіки України від 20.08.2002 № 255 (zareєстроване в Мін'юсті України 05.09.2002 за № 733). Товари, що надійшли у продаж від громадянина-підприємця, мають мати ярлик із зазначенням його прізвища, адреси, номера документа, що засвідчує право на заняття підприємницькою діяльністю, та назви органу, що його видав (у разі потреби – відомостей про сертифікацію цих товарів), гарантійного терміну і терміну придатності. Суб'єкт господарювання зобов'язаний забезпечити наявність правильно оформлених цінників товарів, що надійшли для продажу.

Кожна партія продукції громадського харчування, яка реалізується в дрібнороздрібній мережі, повинна мати посвідчення про якість із зазначенням найменування підприємства-виготовлювача, його адреси, документації, відповідно до якої вона виготовлена, дати виготовлення, кінцевого строку реалізації, маси одиниці розфасовки (упаковки), а також документ про якість одержаної продукції і ціни за одиницю розфасовки або ваги продукції. Забороняється приймання та продаж товарів, що надійшли без супровідних документів, із простроченим терміном реалізації.

5. Державне управління розвитку регіону

До складу України входять 24 області, АР Крим, два міста республіканського підпорядкування: Київ і Севастополь. Усього ж у державі існує близько 12 тис. різних територіальних утворень. Різні території України мають свої особливості і відмінності як в економічному розвитку, так і в соціальному, історичному мовному та ментальному аспекті. На сьогодні в Україні склалися реальні передумови для розроблення та реалізації соціально-економічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Саме відсутність власної регіональної політики в недалекому минулому призвела до значних диспропорцій в регіональній структурі економіки держави та нагромадження економічних і соціальних проблем.

Економіка регіону – це складна економічно-господарська системи, що складається з підприємств різних галузей, господарств, соціальних, культурно-побутових підрозділів, організацій та установ. Усі ці підприємства, організації й установи в регіоні пов'язані спільними природно-кліматичними умовами, використанням природних і трудових ресурсів, міжгалузевих виробництв, енергії, засобів комунікації, транспорту, будівельної бази тощо. З їх допомогою регіон виконує економічні і соціальні функції. Регіон має спільну систему управління, фінансування та кредитування, систему задоволення соціальних потреб населення, систему охорони здоров'я, зон відпочинку. А управління комплексним розвитком регіону повинно ґрунтуватися на залежності економічних можливостей регіону від ефективності функціонування його виробничого потенціалу та добробуту кожного суб'єкта господарювання території від результатів його діяльності.

Отже, держава здійснює регіональне регулювання (об'єкти державної регіональної політики) галузями господарського комплексу регіону, соціальної інфраструктури, природним середовищем, населенням і трудовими ресурсами, а також усіма адміністративно-територіальними одиницями, які входять до складу регіону. Головна мета державного регулювання розвитку регіонів полягає в оптимальному поєднанні інтересів держави й окремих регіонів, оскільки економіка країни є складною цілісною структурованою системою, в якій окремі елементи перебувають у певних пропорціях, котрі забезпечують раціональну структуру національної економічної системи та її регіональних підсистем, а, отже, й ефективність їх функціонування.

Серед економічних і соціальних проблем у регіональних господарських системах спостерігаються наступні: недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів, їх низьку економічну ефективність; слабку інтеграцію підприємств певних територій у відповідні регіональні господарські системи; значні відмінності між регіонами у рівнях соціально-економічного розвитку й істотне відставання деяких регіонів від нормативів розвитку соціальної та виробничої інфраструктури (насамперед сільської місцевості), нерациональне використання місцевих природних та трудових ресурсів; забруднення довкілля; відставання у комплексному розвитку міст і сіл; незадовільна реалізація потенціалу регіонів щодо міжнародної інтеграції України та залучення іноземних інвестицій тощо.

Регіональна політика держави передбачає поступове вирівнювання існуючих відмінностей між економічними і соціальними рівнями розвитку окремих регіонів, зважаючи на їхні історичні, демографічні, природно-ресурсні та економічні особливості, й спрямована на підтримку внутрішньо регіональної та міжрегіональної збалансованості соціально-економічного розвитку і суттєве поліпшення екологічного стану регіонів. Вона виражається через державне управління розвитку регіону.

Таке управління здійснюється на визначених принципах. Основними з них є розподіли між центром і регіонами, інші принципи відповідають поточним проблемам розвитку держави.

Як інструмент удосконалення територіальної організації суспільства ДРЕП ґрунтується на принципах:

- конституційності та законності – реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу повноважень, завдань і відповідальності між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого підпорядкування;

- забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної та бюджетної систем;

- поєднання процесів централізації та децентралізації влади, гармонізації загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів;

- максимального наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування до безпосередніх споживачів;

– диференційованості надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв і строків, визначених законодавством.

Правові, економічні та організаційні засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів та подолання репресивності територій передбачені Законом України від 8.09.2005 р. «Про стимулювання розвитку регіонів». Стимулювання розвитку регіонів, як зазначено в ст. 1 цього Закону, це – комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів та держави в цілому.

Воно здійснюється з метою:

– забезпечення їх сталого розвитку в інтересах усієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, формування середнього класу;

– ефективного використання економічного, наукового, трудового потенціалу, природних та інших ресурсів, а також особливостей регіонів для досягнення на цій основі підвищення рівня життя людей, оптимальної спеціалізації регіонів у виробництві товарів та послуг;

– створення рівних умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України;

– забезпечення додержання визначених державою соціальних гарантій для кожного громадянина незалежно від місця його проживання;

– подолання депресивного стану окремих територій, своєчасного і комплексного розв’язання проблем охорони довкілля.

Реалізацію державної політики щодо стимулювання розвитку регіонів забезпечують Кабінет Міністрів України, Мінекономрозвитку, інші центральні, а також місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Узгодження діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері державного стимулювання розвитку регіонів, виконання регіональних стратегій розвитку також здійснюється на основі угод щодо регіонального розвитку, які укладаються між Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними,

Київською, Севастопольською міськими радами і виконуються відповідно до цього Закону та інших актів законодавства.

Угода щодо регіонального розвитку передбачає:

- спільні заходи центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з реалізації в регіоні державної стратегії регіонального розвитку;

- спільні заходи центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з реалізації регіональної стратегії розвитку;

- порядок, обсяг, форми та строки фінансування спільних заходів, визначених сторонами, відповідно до Державного бюджету України та місцевих бюджетів;

- порядок інформування про реалізацію сторонами угоди щодо регіонального розвитку;

- відповідальність сторін угоди за невиконання або неналежне виконання передбачених нею заходів;

- порядок внесення змін до угоди;

- порядок набрання чинності та строк дії угоди.

За згодою сторін угода щодо регіонального розвитку може включати й інші положення.

Типові форми угоди щодо регіонального розвитку затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Умови угоди щодо регіонального розвитку можуть бути змінені за згодою її сторін. Дія угоди щодо регіонального розвитку припиняється у зв'язку із закінченням її строку або за згодою сторін достроково. Вона може бути також припинена однією зі сторін у разі систематичного її невиконання або неналежного виконання іншою стороною.

Сторона, що ініціює дострокове припинення дії угоди щодо регіонального розвитку, повинна письмово повідомити про це іншу сторону не пізніше, як за шість місяців до дати, з якої вона передбачає припинити дію угоди.

Рішення однієї зі сторін угоди щодо регіонального розвитку про дострокове припинення її дії може бути оскаржено в судовому порядку іншою стороною. З дати припинення дії угоди щодо регіонального розвитку сторонами припиняється фінансування заходів, визначених нею.

Ініціатором укладення угоди щодо регіонального розвитку можуть бути Кабінет Міністрів України, центральні органи вико-

навчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради. У разі потреби інші органи місцевого самоврядування також можуть подавати свої пропозиції стосовно укладення такої угоди, а також про внесення змін до неї відповідно до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад. Ініціатор укладення угоди щодо регіонального розвитку забезпечує розроблення її проекту згідно з вимогами, встановленими цим Законом.

Координація розроблення угод щодо регіонального розвитку, наукове та методичне забезпечення діяльності в цій сфері органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування здійснюється Мінекономрозвитку із залученням наукових та громадських організацій.

Рішення про необхідність укладення угоди щодо регіонального розвитку приймаються Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими радами.

Угоду щодо регіонального розвитку підписує Прем'єр-міністр України або інша особа за дорученням Кабінету Міністрів України та відповідно Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, голова обласної, Севастопольської міської ради чи Київський міський голова. Угода щодо регіонального розвитку набирає чинності після її схвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими радами.

Угода щодо регіонального розвитку після її схвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською, Севастопольською міськими радами підлягає державній реєстрації в центральному органі виконавчої влади з питань економічної політики, офіційному опублікуванню в газеті «Урядовий кур'єр», а також оприлюдненню через регіональні засоби масової інформації.

На виконання Закону Кабінет Міністрів України 21.07.2006 р. прийняв постанову «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року», а також відповідні зміни від 16 листопада 2011 р., визначивши наступний її пріоритетний напрям. Це створення з урахуванням досвіду країн ЄС сучасної ефективної системи державного управління регіональними розвитком, спрямованої на забезпечення зменшення регіональних диспропорцій, підвищення конкурентоспроможності регіонів, надання високоякісних послуг населенню.

Диверсифікація джерел та форм фінансування регіонального розвитку конкретизується шляхом створення державного фонду регіонального розвитку. Цей фонд формується у складі державного бюджету як окрема програма для здійснення видатків на фінансування середньо- та довгострокових інвестиційних програм (проектів), спрямованих на розвиток регіонів, що відповідають пріоритетам, визначеним у Державній стратегії регіонального розвитку регіонів, а також для забезпечення ефективної реалізації державної регіональної політики.

Для реального визначення потенційних можливостей регіону і формування його стратегії та укладення угод щодо регіонального розвитку Кабінет Міністрів України постановою від 16.11.2011 р. затвердив Порядок розроблення проведення моніторингу та оцінки реалізації регіональних стратегій розвитку.

Цей Порядок встановлює єдині підходи та основні методичні засади розроблення, проведення моніторингу та оцінки реалізації Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями регіональних стратегій розвитку (надалі – регіональна стратегія). Така стратегія є стратегічним планом розвитку регіону, що визначає цілі, завдання, пріоритети, напрями сталого економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя на довгостроковий (понад п'ять років) період.

Функції з методичного забезпечення процесу розроблення регіональних стратегій здійснює Мінекономрозвитку.

Проекти регіональної стратегії розробляється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями у разі прийняття Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласною, Київською та Севастопольською міською радою відповідного рішення, у якому можуть встановлюватися строк розроблення, порядок фінансування, процедура розгляду та затвердження проекту регіональної стратегії.

Для забезпечення розроблення проекту регіональної стратегії рішенням Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій визначається її структурний підрозділ – головний розробник регіональної стратегії.

Для розроблення регіональної стратегії можуть утворюватися робочі групи з представників інших структурних підрозділів Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та

Севастопольської міських держадміністрацій, суб'єктів господарювання, наукових та громадських організацій тощо.

Регіональна стратегія, яка містить стратегічні цілі і плани дій, повинна базуватися на уявленні про подальший розвиток регіону його населення. Це можливо здійснити шляхом обговорення з громадськістю із залученням засобів масової інформації, анкетування, публічних виступів тощо.

Аналітичні матеріали регіональної стратегії готуються як щодо регіону, так і його окремих частин, що відрізняються специфікою проблем соціально-економічного розвитку. На підставі таких матеріалів визначаються основні проблеми розвитку економіки регіону та соціальної сфери. При їх підготовці вивчаються такі потенційні внутрішні переваги, конкурентні переваги та потенційні внутрішні недоліки щодо регіонального розвитку: природно-ресурсний, економічний, науково-технічний, трудовий, рекреаційний, просторово-економічний, трудовий, людський потенціал, стан навколишнього природного середовища, рівень природно-технічної безпеки, розвиток інфраструктури та інші.

Оцінка просторово-економічного потенціалу проводиться шляхом виявлення основних напрямів соціально-економічного розвитку і спрямування інвестицій наявних чи запланованих міжнародних транспортних коридорів, інших інфраструктурно-комунікаційних магістралей, головних річок, узбережжя морів, прикордонних смуг та розташованих на їх перетинанні головних міст, а також зон їх стимулювального впливу.

Такі оцінки є підставою для укладання угод Кабінетом Міністрів України та обласними радами щодо регіонального розвитку. Наприклад, Угода щодо регіонального розвитку Івано-Франківської області між кабінетом Міністрів України та Івано-Франківською обласною радою.

Предметом Угоди є узгоджена діяльність сторін щодо здійснення протягом 2011-2015 років спільних заходів центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку, а також Стратегії економічного та соціального розвитку територій Івано-Франківської області до 2015 року (надалі – спільні заходи).

Пріоритетними напрямками узгодженої діяльності сторін із здійснення спільних заходів є: реструктуризація промислового комплексу для підвищення екологічної безпеки регіону; розбудова і

модернізація транспортної та соціальної інфраструктур; запобігання виникненню надзвичайних екологічних ситуацій тощо.

Угодою (п. 3) передбачено порядок, обсяг та строки фінансування спільних заходів, які визначаються щороку в державному та місцевих бюджетах, виходячи з реальних можливостей бюджетів, а також інших джерел, визначених у встановленому порядку відповідно до законодавства. Обсяги фінансування спільних заходів центральними органами виконавчої влади у 2011–2015 роках визначатимуться під час формування державного бюджету України на відповідний рік тощо.

Повна електронна версія документа з додатками наведена на зовнішньому веб-сайті Мінрегіонбуду у рубриці «Регіональний розвиток», підрубриці «Угоди щодо регіонального розвитку», а також на веб-порталі газети «Урядовий кур'єр».

Аналітичні угоди укладені практично з усіма обласними радами.

З метою забезпечення реального і за цільовим призначенням витрачання бюджетних коштів для розвитку регіонів, постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. «Про затвердження оцінки здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку, передбачено запровадити оцінку ефективності здійснення спільних заходів, що передбачені угодою щодо регіонального розвитку. Затверджено Порядок проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку.

Мінекономрозвитку зобов'язувалося забезпечити проведення до 1 травня року, що настає після завершення виконання угоди щодо регіонального розвитку, оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених зазначеною угодою.

Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям забезпечувалося подання Мінекономрозвитку і торгівлі до 1 квітня року, що настає після завершення виконання угоди щодо регіонального розвитку, відомостей, необхідних для проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених зазначеною угодою.

Також встановлена Методика проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку, за наслідками якої проводиться визначення їх

економічної, бюджетної, соціальної ефективності та рівень впливу на розвиток регіону.

До витрат щодо збільшення регіонального розвитку належать витрати фінансових ресурсів (кошти державного, місцевих бюджетів, інші джерела, передбачені законодавством), що були спрямовані на здійснення спільних заходів. Їх економічна ефективність визначається шляхом зіставлення результатів та витрат у грошовому виразі.

Цією постановою також передбачені Показники оцінки економічної, бюджетної та соціальної ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку.

У системі територіальних утворень України проблематичними є малі міста, наявне населення яких не перевищує 50 тис. осіб. Вони становлять 75 відсотків загальної кількості міст, значна частина їх є адміністративними центрами районів. В Україні на 1.01.2010 р. нараховується 366 малих міст, в яких проживає 6,4 млн. осіб, що становить майже 14 відсотків населення країни (більш як 20 відсотків міського населення). Малі міста відіграють важливу роль у формуванні поселенської мережі та забезпеченні розвитку національної економіки.

Світова фінансово-економічна криза загострила проблеми соціально-економічного розвитку малих міст, що залежать від роботи містоутворювальних підприємств. На сьогодні відсутнє належне фінансування програм соціально-економічного і культурного розвитку (територіальних громад малих міст), а механізм надання їм державної підтримки є неефективним.

Проблемами соціально-економічного розвитку малих міст є низький рівень розвитку містоутворювальної бази, ринку праці та інфраструктури, відсутність джерел формування фінансових ресурсів. Погіршується спроможність переважної більшості територіальних громад, органів місцевого самоврядування малих міст щодо здійснення власних і делегованих повноважень, що зумовлює низький рівень надання відповідних соціальних та адміністративних послуг населенню.

З метою сприяння забезпечення розбудови інфраструктури малих міст, підвищення якості послуг, що надаються населенню таких міст, Кабінет Міністрів України постановою від 29.11.2010 р. передбачив Державну цільову Програму підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки.

Основними завданнями Програми є: надання державної фінансової підтримки соціально-економічного розвитку малих міст; створення умов для збільшення обсягу фінансових ресурсів бюджетів малих міст; залучення інвестиційних та фінансових ресурсів для соціально-економічного розвитку; забезпечення стимулювання соціально-економічного розвитку депресивних малих міст; сприяння соціально-економічному розвитку малих міст як центрів економічної активності; удосконалення нормативно-правової бази у сфері земельних відносин.

Виконання Програми дасть змогу: підвищити інвестиційну привабливість малих міст; забезпечити надання населенню якісних послуг; розробити генеральні плани та землевпорядну документацію малих міст; забезпечити споживачів стабільним електропостачанням, знизити нормативні й технологічні витрати; забезпечити утилізацію твердих побутових відходів, ліквідувати стихійні звалища; забезпечити населення якісною питною водою; підвищити якість житлово-комунальних та соціальних послуг; створити додаткові робочі місця, підвищити рівень зайнятості населення малих міст.

Фінансування Програми здійснюється за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, а також коштів міжнародних фінансових організацій, інших джерел, не заборонених законодавством. Орієнтовний обсяг фінансування Програми становить 1732,5 млн. гривень, у тому числі 1575 млн. – за рахунок державного бюджету, 157,5 млн. – за рахунок місцевих бюджетів.

Обсяг фінансування Програми уточнюється щороку під час підготовки проекту Державного бюджету України та місцевих бюджетів на відповідний рік у межах видатків, передбачених головним розпорядникам бюджетних коштів, відповідальних за виконання завдань і заходів Програми.

Для завершення комплексного державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів має бути визначення законом регламентацій господарської діяльності депресивних територій. Такі території поділяються на групи: регіон; місто обласного, республіканського в Автономній республіці Крим значення.

Території надається статус депресивної з метою створення правових, економічних та організаційних засад для вжиття органами державної влади та органами місцевого самоврядування особливих заходів для стимулювання розвитку таких територій.

Відповідно до ст. 10 Закону, території визнаються депресивними наступним чином.

Пропозиції щодо визнання території депресивною розробляються за результатами щорічного моніторингу розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення відповідно до показників, визначених цим Законом.

Моніторинг показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення здійснюють центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації на підставі даних державної статистичної звітності та інших даних центральних органів виконавчої влади в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

За результатами моніторингу Кабінет Міністрів України визначає:

- території, яким надається статус депресивних, встановлює їх межі;
- строк, на який території надається статус депресивної;
- заходи державного стимулювання розвитку території з метою подолання депресивного стану та форми й умови їх застосування;
- співвідношення державних, регіональних та інших фінансових ресурсів, що спрямовуються на виконання програми подолання стану депресивності території;
- строк внесення проекту програми подолання стану депресивності території.

Кабінет Міністрів України відповідно до Закону може визначати й інші заходи щодо стимулювання розвитку депресивної території. Строк, на який території надається статус депресивної, не може перевищувати семи років.

Статус депресивної території вважається скасованим після закінчення строку, на який цей статус було надано, якщо цей строк не буде продовжено у порядку, встановленому цим Законом.

У разі якщо, незважаючи на виконання програми подолання стану депресивності, територія за показниками розвитку, визначеними цим Законом, залишається депресивною, Кабінет Міністрів України за погодженням із відповідною місцевою радою території, визнаної депресивною, може продовжити строк надання території статусу депресивної, але не більше ніж на п'ять років.

Територія може бути визнана депресивною в порядку, встановленому ст. 10 цього Закону, у разі якщо соціально-економічні показники її розвитку відповідають одночасно всім умовам, визначеним відповідним пунктом частини другої цієї статті для такої групи територій. Депресивним може бути визнано:

1) регіон, в якому протягом останніх п'яти років середній показник обсягу валового регіонального продукту (до 2004 року – обсягу валової доданої вартості) на одну особу є найнижчим;

2) промисловий район, в якому протягом останніх трьох років рівень зареєстрованого безробіття та частка зайнятих у промисловості є значно вищими, а обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) на одну особу та рівень середньомісячної заробітної плати є значно нижчими за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи;

3) сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи;

4) місто обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення, в якому протягом останніх трьох років рівень зареєстрованого, зокрема довготривалого, безробіття є значно вищим, а рівень середньомісячної заробітної плати є значно нижчим за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

Граничні рівні відхилення соціально-економічних показників розвитку територій, передбачених пунктами 2–4 частини другої цієї статті, від середніх показників розвитку територій відповідних груп визначаються Кабінетом Міністрів України

Фінансування стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій здійснюється за рахунок коштів, передбачених на цю мету в законах України про Державний бюджет України та рішеннях про місцеві бюджети (Автономної Республіки Крим, обласні, міські міст обласного (республіканського – Автономної Республіки Крим) значення та районні бюджети) на відповідні роки, та інших джерел відповідно до законодавства.

Обсяги фінансування реалізації угод щодо регіонального розвитку та виконання програм подолання стану депресивності те-

риторій щорічно передбачаються у проектах Державного бюджету України та рішеннях про місцеві бюджети відповідними бюджетними програмами.

Фінансове забезпечення реалізації угод щодо регіонального розвитку та виконання програм подолання стану депресивності територій за необхідності щорічно уточнюється після набрання чинності Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та затвердження відповідних місцевих бюджетів.

Головними розпорядниками коштів Державного бюджету України, що виділяються для стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій, Мінекономрозвитку, інші центральні органи виконавчої влади.

Як відомо, територіально-господарські системи України та інших країн не обмежуються політико-адміністративними кордонами і дедалі частіше виходять за їх межі. Так, на території нашого континенту функціонує понад 50 єврорегіонів, Україна входить до наступних шістьох:

«Буґ», утворений 29.09.1995 р. До його складу входять Волинська область, Жовківський та Сокальський райони Львівської області, Хелмське, Люблінське, Зомостське, Тарнобжеське та Білопідлянське воєводства (Польща), Брестська область (Республіка Білорусь). Територія єврорегіону становить 80,916 тис. км² з чисельністю населення близько п'яти млн. чоловік, у тому числі територія України – 23,1 тис. км² з чисельністю 1,27 млн. чоловік.

Карпатський єврорегіон, утворений 14.02.993 р. До його складу входять Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області, адміністративно-територіальні одиниці п'яти держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Карпатський єврорегіон охоплює 161,279 тис. км² і 16 млн. населення, у тому числі територія України – 56,6 тис. км² з чисельністю 6,4 млн. чоловік.

«Нижній Дунай», утворений у 1998 році. До його складу входять Одеська область, адміністративно-територіальні одиниці Республіки Молдова (райони Вулканешти, Кагул, Кантемир), Румунії (повіти Бреїла, Галац, Тульча). Територія єврорегіону «Нижній Дунай» охоплює 53,3 тис. км² з чисельністю 4 млн. чоловік, у тому числі територія України – 33,3 тис. км² з чисельністю 2,5 млн. чоловік.

«Верхній Прут», утворений 22.09.2000 р. До його складу входять Чернівецька область, адміністративно-територіальні оди-

ниці Республіки Молдова (Бельцький та Єдинецький), Румунії (Бо-тошонський та Сучавський) повіти. Українська територія єврорегіону становить 8,1 тис. км² з чисельністю близько одного млн. чоловік, у жовтні 2003 року повноправним членом єврорегіону стала Івано-Франківська область.

«Дніпро», утворений у квітні 2003 р. До його складу входять Чернігівська, Гомельська (Республіка Білорусь) та Брянська області (Російська Федерація).

«Слобожанищина», утворений у 2003 р. До його складу входять Харківська та Белгородська області (Російська Федерація).

Їх функціонування забезпечує посилення співпраці між спорідненими територіями сусідніх країн.

Для нашої країни це хороший трамплін для інтегрування в континентальну спільноту, можливість вироблення й реалізації такої моделі взаємовідносин з територіями і управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу.

З метою визначення досягнень та упущень щодо регіонального забезпечення соціально-економічного розвитку Кабінет Міністрів України 9.06.2011 року прийняв постанову «Про затвердження проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів автономної Республіки Крим, обласних Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій». Постановою передбачено «Порядок проведення оцінки результатів діяльності цих органів».

У п. 1 Порядку зазначено, що вона проводиться з метою виявлення проблеми та підвищення ефективності виконання управлінських рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій із забезпечення здійснення своїх повноважень та виконання пріоритетних завдань, визначених Програмою економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава».

Оцінка проводиться за такими напрямками: економічний розвиток; інвестиційна, наукова та інноваційна діяльність; державні фінанси; підтримка бізнесу; споживчий ринок; населення та ринок праці; житлово-комунальне господарство; освіта та охорона здоров'я; рівень злочинності; екологія.

Оцінка проводиться щокварталу на підставі наявних даних офіційної статистики, інформації, поданої міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, НАК «Нафтогаз Украї-

ни», Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями, встановленою за методикою і показниками оцінки роботи.

Під час проведення щоквартальної оцінки показники, що обчислюються на основі щорічної звітності, не враховуються, а використовуються для проведення оцінки за підсумками звітного року.

Разом з цим територіально-господарські системи не обмежуються політико-адміністративними кордонами і дедалі частіше виходять за її межі.

Контрольні питання

1. *Що є елементами економічної системи?*
2. *У чому зміст виду діяльності?*
3. *Дайте визначення галузі та її основних ознак.*
4. *У чому призначення статистичної інформації?*
5. *У чому полягають напрямки оптимізації галузевої структури національної економіки?*
6. *У чому роль машинобудування в розвитку економіки?*
7. *Чим передбачені та які є напрями розвитку машинобудування до 2015 року?*
8. *Чим передбачені та які є стратегічні цілі державної аграрної політики до 2015 року?*
9. *Яке значення для розвитку АПК має ринок землі?*
10. *Які завдання сільськогосподарської дорадчої служби?*
11. *У чому зміст господарсько-торговельної діяльності?*
12. *У чому завдання і функції оптової торгівлі?*
13. *Назвіть принципи територіальної організації українського суспільства?*
14. *У чому зміст і мета угод щодо регіонального розвитку?*
15. *Назвіть основні завдання Програми розвитку малих міст.*
16. *Які наслідки визнання території депресивною?*
17. *Які Ви знаєте єврорегіони, у які входять адміністративно-територіальні одиниці України?*

Тема 4

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 1. Конституційні засади державного регулювання господарської діяльності*
- 2. Особливості та система господарського законодавства*
- 3. Господарсько-правові норми*
- 4. Питання вдосконалення господарського законодавства*

1. Конституційні засади державного регулювання господарської діяльності

Розглядаючи правове забезпечення державного регулювання господарських відносин, слід наголосити, що воно ґрунтується на правових засадах Конституції України, норми якої визначаються нормами прямої дії.

Конституційні основи правопорядку в сфері господарювання відображені наступним чином.

Насамперед, через визнання і дію в Україні верховенства права в усіх сферах суспільного життя і, відповідно, господарювання. При цьому найвищу юридичну силу має Конституція України, а її норми є нормами прямої дії (ст. 8). Вона також закріплює забезпечення державою соціальної спрямованості економіки України та її відповідальність перед людиною за свою діяльність (ст. 3).

Враховуючи, що економічні та господарські відносини є різносторонніми і виражаються через взаємний вплив, ці положення в Конституції України можна сформулювати у чотири групи.

До групи «суб'єкти та об'єкти економічних відносин» слід віднести передовсім такі правові категорії, як «суб'єкти права вла-

сності» та «суб'єкти господарювання», що передбачені у контексті закріплення обов'язку держави забезпечити цим суб'єктам захист (ч. 4 ст. 13). Відповідно до ст.ст. 142, 143 Конституції України обсяг повноважень територіальних громад та згадка про комунальні підприємства дозволяють кваліфікувати їх як учасників економічних відносин.

Виходячи з повноважень Кабінету Міністрів України, передбачених ст.116 Конституції України, можна стверджувати, що держава в його особі є учасником економічних і господарських відносин, зокрема, відповідно до п.5 зазначеної статті щодо забезпечення різних умов розвитку всіх форм власності, здійснення управління об'єктами державної власності та п. 3 цієї ж статті щодо забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики тощо.

Відносно більше Конституція України фіксує базові для економічної системи форми власності. Так, ст. 13 Конституції, фіксує право власності українського народу. Ст. 41 Конституції України закріплено право приватної власності. Право державної та комунальної власності в цій статті передбачено не прямо, а право користування громадянами об'єктами вказаних форм власності.

Право державної власності відображено в Конституції також у п. 36 ст. 85 щодо повноважень Верховної Ради України затверджувати перелік об'єктів права державної власності, які не підлягають приватизації, а також у п. 5 ст. 116 щодо повноважень Кабінету Міністрів з управління об'єктами державної власності.

Щодо закріплення принципів свободи економічної діяльності слід зазначити, що фактично конституційно-правове регулювання цієї групи представлено нормами ст.ст. 41, 42 Конституції України, які фіксують право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності та право на підприємницьку діяльність. Таким чином, Конституція України надає правову базу для головної рушійної сили ринкової економіки – підприємництва, а також забезпечує правові можливості використання в процесі підприємницької діяльності майна, майнових прав та прав на об'єкти інтелектуальної власності або залучати їх в інших осіб.

З деякими застереженнями до цієї групи конституційно-правового регулювання можна віднести також положення ст. 13. У цій статті закріплено право кожного громадян користуватися природними об'єктами права власності українського народу.

До певної міри аналогічно можна враховувати і положення ст. 41, згідно з яким громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності, в усякому разі орендні та концесійні відносини за участю приватних підприємців можна віднести до сфери дії цієї конституційно-правової норми.

Важко оминати також і питання законодавчої техніки викладення названих норм, зокрема ч. 1 ст. 42 Конституції України, згідно з якою «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». Таким чином, ця норма має відсилання до поточного законодавства, яке, встановлюючи сфери державної монополії на ті чи інші види господарської діяльності, фактично визначає обсяг і межі дії конституційно-правової норми. Втім ч. 3 ст. 22 Конституції України встановлює, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Але дія цієї норми компенсується нормою, викладеною у ст. 64 Закону, саме тим, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Власне, ч. 2 ст. 64 вказує на такі випадки – введення воєнного або надзвичайного стану, але якщо розширено тлумачити «випадки» і вважати такими загальні відсилання до чинного законодавства, то ми знову повертаємося до ст. 42, обсяг права на підприємницьку діяльність в якій буквально залежить від змісту чинного законодавства. Держава в такому випадку обмежена лише загальними посиланнями на конституційні принципи економічної багатоманітності та рівності всіх суб'єктів права власності.

Переходячи до групи відносин щодо умов здійснення економічної (господарської) діяльності, слід зазначити, що згідно з Конституцією України вони визначені через два застереження:

– власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству, згідно із ст. 13 Конституції України. Це застереження продубльоване положенням ст. 41 Конституції України, де зафіксовано, що «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі»;

– не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція згідно із нормами ст. 42 Конституції України.

Говорячи про роль держави у стабільному функціонуванні економічних і господарських відносин, зазначимо відповідні положення Конституції України щодо:

- економічної багатоманітності, права кожного на підприємницьку діяльність, заборонену законом визначення виключно законом правових засад і гарантій підприємництва (ст.ст. 15 і 42);

- забезпечення державою захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції, визначення правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання виключно законом (ст. 42);

- забезпечення державою екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги та гарантій права вільного доступу до інформації про стан довкілля на території України (ст. 50);

- забезпечення економічної самостійності України як повноваження та завдання Кабінету Міністрів України (п. 1 ст. 116);

- забезпечення економічної та інформаційної безпеки, що і визнано найважливішою функцією держави (ст. 17);

- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності, що покладено на Кабінет Міністрів (п.5 ст. 116);

- забезпечення захисту конкуренції у підприємницькій діяльності (ст. 42);

- захист прав споживачів, здійснення контролю за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт (ст. 42);

- забезпечення соціальної спрямованості економіки (ст. 13);

- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики (п. 3 ст. 116);

- розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного та науково-технічного розвитку України (п. 4 ст. 116);

- здійснення управління об'єктами державної власності (п. 5 ст. 116);

- здійснення прав власника від імені Українського народу (ст. 13);

- забезпечення взаємовигідного, що не суперечить Конституції України, співробітництва з іншими країнами (ст. 9);

- економічної багатоманітності, права кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, визначення виключно законом правових засад і гарантій підприємництва (ст. 15 і 42);

- забезпечення державою захисту конкуренції у підприємницькій діяльності недопущення зловживання монопольним стано-

вищем на ринку, неправомірного обмежений конкуренції та недобросовісної конкуренції, визначення правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання виключно законом (ст. 42);

– забезпечення державою екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги та гарантій права вільного доступу до інформації про стан довкілля на території України (ст. 50);

Окрім зазначеного, враховуючи важливість державного регулювання економічних і господарських відносин, ст. 92 Конституції України передбачено, що виключно законами України визначаються наступні умови господарської діяльності:

– гарантії прав і свобод людини і громадянина. Мається на увазі в широкому розумінні, тобто і економічних прав і свобод;

– засади використання природних ресурсів, виключно (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

– правовий режим власності;

– правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;

– засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи тощо.

2. Особливості та система господарського законодавства

Наведені конституційні положення визначають основи економічної ринкової системи. Будь-яка господарська діяльність у цій системі складається з відносин суб'єктів господарювання. Принциповою рисою господарського законодавства є те, що воно регулює відносини, які виникають у процесі організації та здійсненні господарської діяльності, що має системний економічний характер, тобто зачіпає інтереси не тільки безпосередніх учасників, а й суспільства в цілому. Суспільство завжди являє собою певну цінність, систему, структуру якої складають внутрішні економічні зв'язки (відносини), що виникають між суб'єктами господарювання безпосередньо або через соціальні інститути, одними з яких є інститути господарського права і господарського законодавства. Такому законодавству властивий економічний зміст і правова форма. Воно

є оптимальним поєднанням економіки та права у процесі господарювання.

Відповідно до ст. 7 ГКУ, відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, цим Кодексом, законами України, нормативно-правовим актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативно-правовим актами. Розглянемо ці положення.

Вищим рівнем правового регулювання економіки і господарської діяльності, як вже зазначалося вище, є Конституція України.

В цілому господарське законодавство України характеризується такими ознаками:

– *значна розгалуженість і наявність великої кількості нормативних актів*), що обумовлено різноманіттям господарського життя та врегулюванням господарської діяльності (за різними підрахунками близько 2000 законів і підзаконних актів);

– *превага комплексних нормативних актів*, що містять норми різних галузей права (господарського, цивільного, адміністративного фінансового тощо), які стосуються одного предмета правового регулювання. Наприклад, закони України від 21.10.2010 р. «Про управління об'єктами державної власності», від 17.09.2008 р. «Про акціонерні товариства», від 01.07.2010 р. «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» та ін.;

– *кодифікованість господарського законодавства*, що визнається прийняттям 16.01.2003 р. Господарського кодексу України, який набув чинності з 01.01.2004 р. Він складається з дев'яти розділів, сорока однієї глави і 418 статей, які визначають основи господарювання, різноманітність суб'єктів господарювання на основі різних форм власності, функціональні і галузеві форми господарської діяльності та керівництво нею тощо;

– *наявність значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії* в часі або просторі має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, підвищення ефективності суспільного виробництва, утвердити, відповідно до вимог Конституції України суспільний господарський порядок в економічній системі України. Господарський кодекс – це базовий комплексний нормативно-правовий акт, який визначає систему господарського законодавства відомчих, регіональних, локальних актів, що забезпечують специфіку правового регулювання господарських відносин в окремих галузях, сферах економіки і регіонах. Напри-

клад, розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. «Про затвердження орієнтованого плану законопроектних робіт на 2011 рік». До локальних нормативно-правових актів належать статутні документи суб'єкта господарської діяльності або внутрішні документи, що прийняті відповідно до вимог статуту.

– *наявність нормативних актів вже неіснуючої держави – СРСР*. Наприклад, Положення про поставки продукції науково-технічного призначення, Положення про поставки товарів народного споживання, затверджені Постановою Ради Міністрів СРСР від 25.07.1988 р. тощо. Застосовуються за умов, визначених Постановою Верховної Ради України від 12.09.1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР». З набуттям чинності Цивільного та Господарського кодексів України більшість таких актів або їх положень втратила свою чинність.

Все це переконує у тому, що господарському законодавству України притаманні риси, що свідчать про недоліки правового регулювання. Насамперед, наявність застарілих положень, прогалин, колізійних норм, надмірно велика кількість нормативно-правових актів. Численні вади господарського законодавства засвідчують необхідність його вдосконалення.

За юридичною силою, крім положень Конституції України, система господарсько-правових актів господарського законодавства складається з наступного:

– *законів України*, що регулюють господарські відносини. Провідне місце серед яких займають кодифіковані акти: ГКУ, ЦКУ, ПКУ та інші закони України, що визначають основні засади господарювання, правовий статус її суб'єктів, правовий режим майна суб'єктів господарювання, основні засади зобов'язальних відносин та відповідальності за правопорушення у сфері господарювання, а також особливості правового регулювання в окремих галузях та сферах господарювання) тощо. Наприклад, Закон України від 15.04.2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», від 06.09.2005 р. «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» і т. д.;

– *указів Президента України*. Наприклад, від 24.12.2010 р. «Про деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади», що стосується державного регулювання та ін.;

– *актів Кабінету Міністрів України*. Наприклад, постанови від 21.05.2009 р. «Про заходи впорядкування видачі документів

дозвільного характеру у сфері господарювання», від 14.11. 2007 р. «Про затвердження Порядку розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для безпеки життя і здоров'я населення і навколишнього середовища, пожежної безпеки», від 11.10.2010 р. «Деякі питання адміністративних послуг» і т.п.;

– *відомчих нормативних актів*, що видаються компетентними міністерствами та відомствами щодо регулювання діяльності певної галузі народного господарства, певної категорії суб'єктів або певної сфери економіки. Наприклад, «Порядок обліку податків і зборів», затверджений наказом Державної податкової адміністрації України від 22.12.2010 р. № 979; «Порядок збільшення (зменшення) статутного капіталу публічного або приватного акціонерного товариства», затверджений рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку 30 серпня 2011 р. тощо;

– *регіональних нормативних актів*, що приймаються органами місцевого самоврядування відповідно до делегованих державою повноважень та встановленого порядку (регіональні правила переважно щодо генеральних планів забудови населених пунктів та території області, затвердження яких входить до компетенції обласної ради народних депутатів, а також регіональних будівельних норм та правил); порядок приймання в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів капітального тощо;

– *локальних нормативних актів*, що приймаються безпосередньо суб'єктами господарювання або їх засновниками. До них належать статuti, засновницькі договори, положення про органи правління та інші документи, що регулюють діяльність суб'єкта господарювання.

Джерелом господарського права можуть бути і міжнародні договори України (універсальні, міжнародних організацій, двосторонні), ратифіковані Верховною Радою України або укладені за її згодою, а також міжнародні торговельні звичаї згідно ділових відносин. Зокрема, принцип застосування звичаїв ділового обороту, що стосується сфери підприємництва, тобто комерційної господарської діяльності.

Регулювання відносин у сфері господарювання може здійснюватися і за допомогою правил професійної етики у сфері конкуренції, що приймаються саморегульованими заінтересованими організаціями за погодженням з Антимонопольним комітетом України. Проте такі правила так само, як і правила професійної етики у

сфері конкуренції, належать до узвичайнень, оскільки застосовуються за умови посилання на них у договорі, установчих та інших правових документах суб'єктів господарювання (ст. 38 ГКУ). Прикладом професійної етики є Кодекс професійної етики аудиторів України 18.12.1998 р., відповідно до ст. 3 Закону України «Про торгово-промислової палати в Україні» від 02.12.1997 р.

Суб'єкти господарювання, наприклад, відповідно до Закону України від 01.09.1997 р. «Про благодійництво», також можуть добровільно брати на себе зобов'язання майнового характеру на користь третіх осіб.

Відповідно до систематизації нормативних актів за предметним критерієм розрізняють:

– *компетенційні нормативні акти*, тобто такі нормативно-правові акти різної юридичної сили, що визначають правове становище суб'єктів господарських відносин (розділ II «Суб'єкти господарювання» Господарського кодексу України; закони України «Про товарну біржу», «Про промислово-фінансові групи в Україні», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про кооперацію», «Про холдингові компанії в Україні», Декрет Кабінету Міністрів «Про довірчі товариства», укази Президента України «Про корпоратизацію підприємств», «Про холдингові компанії, що створюються в процесі, корпоратизації та приватизації» та ін.);

– *договірне право* як інститут господарського законодавства, виходячи з принципу *Convencio facit Legem*, що регулює зобов'язальні відносини у сфері господарювання. До джерел цього інституту належать норми Господарського кодексу України (глава 20 «Господарські договори», глави 30–36); Цивільного кодексу (глави 52–54, 56, 58, 60–77), закони «Про інвестиційну діяльність» від 01.06.2010 р., «Про здійснення державних закупівель», «Про інноваційну діяльність», «Про концесії», «Про угоди про розподіл продукції»; постанова Кабінету Міністрів від 18.01.2000 р. № 72 «Про реєстр концесійних договорів»; Примірний договір фінансового лізингу, затверджений наказом Міністерства у справах науки та техніки від 03.03.1998 р. № 59; Положення про форму зовнішньоекономічного договору (контракту), затверджений наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 06.09.2000 р. № 201.

До окремих інститутів господарського законодавства належать нормативні акти, що регулюють ринок капіталів, страхування,

інвестиційну діяльність, зовнішню економічну діяльність, порядок розгляду господарських спорів; закони «Про банки і банківську діяльність», «Про зовнішньоекономічну діяльність»; Рішення НКЦПФР від 19.12.2006 р. «Положення про функціонування фондових бірж» тощо.

3. Господарсько-правові норми

Акти господарського законодавства здебільшого мають комплексний характер, тобто складаються з правових норм різних галузей права, приурочених до одного предмета (господарських договорів певного виду, суб'єкта господарювання певної господарсько-правової форми або органу господарського управління тощо). Проте провідне місце в будь-якому акті господарського законодавства посідають господарсько-правові норми, яким властиві *загальні* (притаманні для всіх правових норм) і *специфічні* (видові) ознаки, що віддзеркалюють їх відмінність від норм інших галузей права. До загальних ознак належать:

– встановлення господарсько-правових норм компетентними органами (залежно від юридичної сили та виду нормативно-правових актів, у яких містяться норми). Такими органами є: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні органи державної виконавчої влади, обласні ради народних депутатів та обласні держадміністрації, міські (Київська та Севастопольська) ради народних депутатів і держадміністрації), господарські об'єднання та суб'єкти господарювання;

– офіційний, тобто встановлений законом порядок прийняття таких норм (залежить від юридичної сили та виду нормативно-правових актів, у яких містяться норми);

– фіксація таких норм у спеціальних правових документах (їх назва залежить від юридичної сили документа і, відповідно, від органу, що його приймає; закон, декрет, постанова, указ, наказ, положення, статут, засновницький договір, правила, рішення, розпорядження та ін.);

– адресування таких норм заздалегідь невизначеному колу осіб – усім потенційним чи зареєстрованим суб'єктам господарювання чи певної організаційно-правової форми, наприклад, господарським товариством, їх засновникам, учасникам, посадовим осо-

бам органів управління товариств (тобто цим нормам не притаманна індивідуальна персоніфікація – адресування конкретній особі).

Крім того, господарсько-правові норми характеризуються такою специфічною ознакою, що виокремлює їх від норм інших галузей права, як зміст: вони містять правила у сфері господарювання (щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та/або організації, управління такою діяльністю).

Керуючись положеннями теорії права, зазначимо, що елементами господарських нормативно-правових актів є господарсько-правові норми.

Господарсько-правові норми – це встановлені компетентними органами формально обов’язкові персоніфіковані правила господарської діяльності та керівництва нею, які мають загальнообов’язкове значення щодо правового регулювання господарських правідносин.

Різноманітність господарсько-правових норм, як визначила О.М. Вінник, зумовлює доцільність їх класифікації, зокрема, за критерієм структури норми на норми з традиційною структурою (гіпотеза, диспозиція і санкція) та норми з неповною структурою (диспозиція і санкція).

Останні (серед господарсько-правових норм вони становлять більшість) та, у свою чергу, поділяються на:

– норми-заборони (наприклад, заборона здійснення підприємницької діяльності органам державної влади та органам місцевого самоврядування (ч. 4 ст. 43 ГКУ), а також посадовим особам цих органів (ч. 2 ст. 64 Конституції України; ч. 4 ст. 43 ГКУ);

– норми-принципи, що визначаються принципами господарювання (ст. 6 ГКУ), принципами свободи підприємницької діяльності (ст. 44 ГКУ); принципами діяльності виробничого кооперативу (ст. 96), принципами зовнішньоекономічної діяльності (ст. 2 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991р.), принципами приватизації державного майна (ст. 2 Закону України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992р.) тощо;

– норми-визначення (більшість прийнятих упродовж останніх чотирьох років законів має спеціальну статтю «Визначення термінів», в якій розкривається зміст основних термінів, що застосовуються у відповідному законі – ст. 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 р. (в редакції Закону від 22.12.2011 р.), який встано-

влює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом та застосування ліквідаційної процедури з метою повного або часткового задоволення кредиторів; ст. 3 Закону «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» від 15.03.2001р.; ст. 2 Закону України «Про кооперацію» від 10.07.2003р.;

– компетенційні норми, що визначають компетенцію суб'єктів господарювання наприклад, про управління підприємством (ст. 65 ГКУ), господарським товариством (ст. 89 ГКУ), управлінні об'єднанням підприємств (ст. 122 ГКУ) закони України від 17.09.2008 р. «Про акціонерні товариства», від 09.12.2011 р. «Про фонд державного майна» тощо;

– техніко-економічні норми, що визначають порядок здійснення певних технологічних процесів, параметри і вихідні величини господарської діяльності: норми амортизаційних відрахувань, державні стандарти, державні будівельні норми та правила, технічні умови і т. п. Наприклад, Закон України від 15.11.2009 р. «Про будівельні норми». Згідно ст. 1 цього Закону, встановлено будівельні норми, затверджено суб'єктом нормування підзаконний нормативний акт технічного характеру, що містить обов'язкові вимоги у сфері будівництва, містобудування та архітектури. Також визначено державні будівельні норми, галузеві будівельні норми, фонд будівельних норм і сам процес нормування у будівництві. Або, наприклад, Порядок здійснення технічного нагляду за суднами річного господарства, що не підлягають нагляду кваліфікаційного товариства», затвердженим постановою Ради міністрів України від 27.08.1999 р. В додатку № 1 визначена правова норма «Акт технічного обсяду судна» та ін.

– норми-рекомендації, які є юридично обов'язковими для суб'єктів господарювання, орієнтують їх на бажану для суспільства (держави) поведінку у сфері господарювання (примірні та модельні статuti, примірні договори тощо). Наприклад, Модельний статут товариства з обмеженою відповідальністю, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. і т. п.

Беручи до уваги вищенаведені ознаки сучасного господарського законодавства України, можна констатувати, що запровадження в економіку України нових для неї ринкових відносин, в тому числі пов'язаних з членством в СОТ і вступом до ЄС, ще не зазнали відповідного законодавчого врегулювання і вимагають йо-

го впорядкування. Зокрема, щодо спрощення процедур одержання документів дозвільного характеру, встановлення вичерпного переліку документів, необхідних для їх одержання, забезпечення реалізації декларативного принципу та запровадження принципу «мовчазної згоди»; щодо унеможливлення необґрунтованого розширення переліку видів діяльності, котрі підлягають ліцензуванню; щодо забезпечення скорочення та прозорості процедури припинення юридичної особи, зменшення можливості маніпуляції з майном під час припинення суб'єктів господарювання тощо.

Прийняття відповідних законів про вирішення зазначених проблем матиме не лише економічний, а й соціальний ефект, сприятиме дерегулюванню господарської діяльності, формулюванню оптимальних партнерських відносинах суб'єктів господарювання з органами державної влади та місцевого самоврядування, поліпшенню реалізації громадянами України їхнього конституційного права на підприємницьку діяльність, розвиток і підвищення ролі малих та середніх підприємству економіці, а їх власників й у політиці.

4. Питання вдосконалення господарського законодавства

Господарське законодавство зобов'язане розвивати економіку, визначити її напрями і засоби вдосконалення, бути попереду економіки, визначити оптимальні та сприятливі правила господарювання. Під ефективною економікою слід розуміти рентабельне виробництво, що забезпечує внутрішній ринок національними товарами та високу якість життя громадян. Ефективність економіки, як зазначає В. Коростей, залежить від якості, стабільності й конструктивності законодавства¹. Так, законодавство покликане закріплювати та забезпечувати реалізацію державою всіх напрямів економічної політики. Тут, наприклад, йдеться про певні програми розвитку, дозволи та заборони при здійсненні економічної діяльності, застосування санкцій за різні упущення і правопорушення тощо.

Дослідженнями встановлено, що успішна економіка і, відповідно, діяльність майже на 70% залежить від антимонопольного

¹ Коростей В. Господарське законодавство – основа ефективної економіки / В. Коростей // Право України. – 2005. – № 8. – С. 46.

законодавства, 20% – від оптимальної системи управління та 10% – від стану контролінгу за виконанням поточних завдань і консалтингового забезпечення.

На вдосконалення господарського законодавства насамперед спрямована державна регуляторна політика, що має здійснюватися відповідно до Закону України від 11.09.2003 р. «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарській діяльності». Цей закон визначає:

- принципи державної регуляторної політики (адекватність, ефективність, збалансованість, передбачуваність, прозорість і врахування громадської думки в процесі прийняття нових Законів, зміни чи скасування чинних актів законодавства/регуляторних актів у сфері господарювання);

- основні етапи та елементи державної регуляторної політики (підготовка аналізу регуляторного впливу; планування діяльності з підготовки проєктів регуляторних актів; оприлюднення проєктів регуляторних актів; їх відкриті обговорення; відстеження результативності регуляторних актів; перегляд регуляторних актів; систематизація регуляторних актів; оприлюднення інформації про здійснення регуляторної діяльності), а також основні засади її здійснення (єдиний підхід до підготовки аналізу регуляторного впливу та до здійснення відстежень результативності регуляторних актів; недопущення прийняття регуляторних актів, які є непослідовними або не узгоджуються чи дублюють чинні регуляторні акти;

- викладення положень регуляторного акта у спосіб, який є доступним та однозначним до розуміння особами, котрі повинні впроваджувати або виконувати вимоги цього регуляторного акта).

Одним з напрямів удосконалення господарського законодавства щодо регулювання економічних відносин є визначення меж державного втручання в господарську діяльність. Основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання визначаються Законом України від 05.04.2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» із змінами. Сфера дії цього Закону поширюється на відносини, пов'язані зі здійсненням державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, щодо яких він вперше визначив принципи, вимоги, консультаційну підтримку, громадський захист і право на одержання їх рішень.

Зокрема, відповідно до ст. 3 цього Закону державний нагляд (контроль) здійснюється за такими принципами:

- пріоритетності безпеки у питаннях життя і здоров'я людини, функціонування і розвитку суспільства, середовища проживання і життєдіяльності перед будь-якими іншими інтересами і цілями у сфері господарської діяльності;

- підконтрольності і підзвітності органу державного нагляду (контролю) відповідним органам державної влади;

- рівності прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарювання;

- гарантування прав суб'єкту господарювання;

- об'єктивності та неупередженості здійснення державного нагляду (контролю);

- наявності підстав, визначених законом, для здійснення державного нагляду (контролю);

- відкритості, прозорості, плановості й системності державного нагляду (контролю);

- неприпустимості дублювання повноважень органів державного нагляду (контролю);

- невтручання органу державного нагляду (контролю) у статутну діяльність суб'єкта господарювання, якщо вона здійснюється в межах закону;

- відповідальності органу державного нагляду (контролю) та його посадових осіб за шкоду, заподіяну суб'єкту господарювання внаслідок порушення вимог законодавства;

- дотримання умов міжнародних договорів України;

- незалежності органів державного нагляду (контролю) від політичних партій та будь-яких інших об'єднань громадян.

Вимоги до здійснення державного нагляду (контролю) є наступними.

Він здійснюється за місцем провадження господарської діяльності суб'єкта господарювання або його відокремлених підрозділів, або у приміщенні органу державного нагляду (контролю) у випадках, передбачених законом.

Контроль рекомендується проводити комплексно кількома органами державного нагляду (контролю), якщо їхні повноваження на здійснення чи участь у комплексних заходах передбачені Законом. Такі заходи проводяться за спільним рішенням керівників відповідних органів державного нагляду (контролю).

Планові та позапланові заходи щодо державного нагляду (контролю) здійснюються в робочий час суб'єкта господарювання, встановлений правилами внутрішнього трудового розпорядку.

З метою обмеження зацікавленого втручання в господарську діяльність суб'єктів господарювання галузевих міністерств і відомств та місцевих державних органів ч. 4 ст. 4 Закону передбачено, що виключно законами встановлюються: органи, уповноважені здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності; види господарської діяльності, які є предметом державного нагляду (контролю); повноваження органів державного нагляду (контролю) щодо зупинення виробництва (виготовлення) або реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг; вичерпний перелік підстав для зупинення господарської діяльності; спосіб здійснення державного нагляду (контролю); санкції за порушення вимог законодавства і перелік порушень, які є підставою для видачі органом державного нагляду (контролю) припису, розпорядження або іншого розпорядчого документа.

Орган державного нагляду (контролю) не може здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності, якщо закон прямо не уповноважує такий орган на здійснення державного нагляду (контролю) у певній сфері господарської діяльності та не визначає повноваження такого органу під час здійснення державного нагляду (контролю). Зупинення виробництва (виготовлення) або реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг допускається за вмотивованим письмовим рішенням керівника органу державного нагляду (контролю) чи його заступника.

Плановий чи позаплановий державний нагляд (контроль) повинен здійснюватися у присутності керівника або його заступника, чи уповноваженої особи суб'єкта господарювання. Перед початком його здійснення державного нагляду (контролю) посадова особа органу державного нагляду (контролю) вносить запис до відповідного журналу суб'єкта господарювання (за його наявності).

Органи державного нагляду можуть проводити як планові, так і позапланові заходи зі здійснення державного нагляду (контролю).

Планові заходи здійснюються відповідно до річних або кварталних планів, які затверджуються органом державного нагляду (контролю) до 1 грудня року, що передує плановому, або до 25 числа останнього місяця кварталу, що передує плановому. При цьому він визначає у віднесеній до його відання сфері критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від здійснення господарської діяльності.

З урахуванням значення прийнятного ризику всі суб'єкти господарювання, що підлягають нагляду (контролю), належать до одного з трьох ступенів ризику: з високим, середнім та незначним.

Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від здійснення господарської діяльності і періодичність проведення планових заходів, затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням органу державного нагляду (контролю). Наприклад, Кабінет Міністрів України постановою від 14.11.2007 р. затвердив Порядок розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для безпеки життя і здоров'я населення, навколишнього природного середовища, щодо пожежної безпеки (надалі – Порядок). За цим Порядком суб'єкти господарювання за ступенем ризику їх діяльності щодо пожежної безпеки розподілені на три категорії: з високим, середнім та незначним ступенем пожежного ризику. Відповідно встановлено, що планові перевірки суб'єктом господарювання з високим ступенем ризику проводяться щороку, з середнім – один раз на три роки, з незначним – один раз на п'ять років.

Залежно від ступеня ризику органом державного нагляду (контролю) визначаються переліки питань для здійснення планових заходів, які затверджуються його наказом. У межах переліку цих питань кожен орган державного нагляду (контролю) залежно від цілей заходу має визначити ті питання, щодо яких буде здійснюватися державний нагляд (контроль).

Уніфіковані форми актів, у яких передбачається перелік питань залежно від ступеня ризику, критерії та періодичність проведення планових заходів із здійснення державного нагляду (контролю) публікуються в мережі Інтернет у порядку, визначеному законодавством.

На сьогодні Кабінетом Міністрів прийнято 57 постанов, якими затверджуються критерії оцінки ступеня ризику від здійснення суб'єктами господарювання господарської діяльності. 25 центральними органами виконавчої влади затверджено переліки питань для здійснення планових перевірок.

Важливими засобами регулювання господарської діяльності є запровадження відповідно до ст. 1 Закону України від 06.09.2005 р. «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» принципової нової системи обслуговування місцевими органами влади суб'єктів господарювання при видачі їм дозвільних документів. Йдеться про їх видання на засадах «єдиного офіса» та «єдиного

вікна» на підставі модельного статусу. Їх суть і відмінність у наступному: єдиний офіс – це фактично об'єднання всіх дозвільних служб в одному приміщенні (дозвільному центрі), де підприємець самостійно проходить усі необхідні процедури, а при «єдиному вікні» – він лише здає одній особі (державному адміністратору) необхідний пакет документів і через встановлений законодавством час приходить отримувати вже оформлений дозвільний документ (ст. 1). Станом на 1 січня 2012 р. більшість обласних держадміністрацій забезпечили роботу дозвільних центрів, яких в Україні близько 608.

Запропонований постановою Кабінетом Міністрів України від 16.02.2011 р. на виконання Закону Модульний статут є нормативно-правовим актом, що затверджений Кабінетом Міністрів для створення та діяльності юридичних осіб відповідних організаційно-правових форм господарювання. Він регламентує та закріплює встановлені законом правила, що регулюють правовий статус, права, обов'язки та відносини, які пов'язані зі створенням, управлінням та господарською діяльністю відповідних юридичних осіб. Модульний статут не є установчим документом, а є лише моделлю для конкретного товариства з обмеженою відповідальністю.

Щодо їх діяльності, на практиці спостерігається тенденція до видачі дозвільних документів за принципом «єдиного вікна» виключно через статус, функції та відповідальність, визначені постановою Кабінету Міністрів від 11.10.2010 р. «Деякі питання адміністративних послуг». У пункті 7 цієї постанови, зокрема, передбачено вжиття заходів до функціонування «єдиного вікна» – організаційної форми надання адміністративних послуг, яка передбачає проведення усіх процедур, необхідних для надання адміністративної послуги посадовими особами суб'єкта, за умови отримання від одержувача усіх документів, необхідних для надання такої послуги (крім адміністративних послуг, для яких спеціальними законами передбачене їх надання за принципом організаційної єдності), а також недопущення утворення черг, зокрема шляхом використання механізму попереднього запису, прозорої (нумерованої) черги.

До адміністративних послуг, згідно з п.1 Тимчасового порядку надання адміністративних послуг, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 р. із змінами, належать:

– видача ліцензій, дозволів та інших документів дозвільного характеру, сертифікатів, свідоцтв, атестатів, посвідчень;

– реєстрація (фактів, суб'єктів, прав, об'єктів, у тому числі легалізація суб'єктів і актів (документів), нострифікація та верифікація);

– інші види діяльності, незалежно від назви, у результаті провадження яких заінтересованим фізичним та юридичним особам, а також об'єктам, що перебувають у власності, володіння чи користування таких осіб, надається або підтверджується певний юридичний статус та/або факт. Для зручності користування такими послугами, постановою Кабінету Міністрів України від 15.12.2011 р. передбачено Реєстр адміністративних послуг (надалі – Реєстр). У даному випадку – це єдина комп'ютерна база даних про адміністративні послуги, які надаються відповідно до законодавства центральними органами виконавчої влади їх територіальними органами, місцевими адміністраціями, підприємствами, установами та організаціями, що належить до їх управління, а також органами місцевого самоврядування. Формує і веде Реєстр Мінекономрозвитку з 1 лютого 2012 р., який розміщується на офіційному веб-сайті міністерства.

Відповідно до ст. 166¹⁰ Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено посилення відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за такі дії (бездіяльність):

– неповідомлення або несвоєчасне повідомлення дозвільним органом суб'єкта господарювання або державного адміністратора про відмову у видачі документа дозвільного характеру;

– порушення дозвільним органом строків видачі документа дозвільного характеру;

– відмова дозвільного органу суб'єкту господарювання у видачі документа дозвільного характеру з підстав, не встановлених законом;

– анулювання документа дозвільного характеру дозвільним органом з підстав, не встановлених законом;

– неповідомлення або несвоєчасне повідомлення державним адміністратором суб'єкта господарювання про одержання документа дозвільного характеру або про письмову відмову у видачі документа дозвільного характеру;

– безпідставна відмова державного адміністратора суб'єкту господарювання у прийнятті заяви для одержання документа дозвільного характеру та документів, що додаються до неї;

– видача (переоформлення, видача дублікатів, анулювання) державним адміністратором документа дозвільного характеру не в приміщенні дозвільного центру;

– видача дозвільним органом документа дозвільного характеру, необхідність одержання якого не встановлена законом, – тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від п'ятдесяти до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

У той же час Закон України від 21.10.2010 р. «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна» надав цьому принципу нову якість. Він, зокрема, визначає спосіб взаємодії уповноваженого органу з інвестицій та розвитку і суб'єкта інвестиційної діяльності з метою підготовки та видачі пакета документів, який дає право на реалізацію інвестиційного проекту. Така взаємодія передбачає складання оперативного плану, в якому чітко прописується, що робить уповноважений орган, а що – заявник. Цей підхід не зачіпає саму суть «єдиного вікна», а лише прописує його організаційну процедуру.

З метою спрощення процедур отримання дозволів та скорочення кількості робіт, що вимагають їх одержання:

– затверджено вичерпний перелік документів дозвільного характеру, до якого включено 135 документів (Закон України «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» від 19.05.11 № 3392);

– зменшено перелік документів дозвільного характеру і погоджувальних процедур, зокрема у будівництві їх кількість зменшено вчетверо – із 93 до 23, а час їхнього проходження скорочено у 4,5 раза – з 415 до 90 днів.

Спрощенням, що регулювання господарської діяльності є встановлення механізму провадження принципу мовчазної згоди. Провадження такого принципу передбачено Законом України від 15.12.2009 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов ведення бізнесу в Україні» та постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р. «Деякі питання застосування мовчазної згоди».

Насамперед зауважимо, що мовчазна згода – принцип, відповідно до якого суб'єкт господарювання набуває право здійснення господарської діяльності без отримання документа дозвільного характеру, за умови якщо ним до відповідного органу було подано в повному обсязі необхідні для отримання цього документа заяви та документи, але у встановлений законом строк такий документ (або рішення про відмову у його видачі) не було видано (або направлено).

Запровадження принципу мовчазної згоди покликане вирішити цілу низку проблем у сфері видачі документів дозвільного характеру, основними серед яких є:

- скорочення реального часу, який суб'єкти господарювання витрачають на отримання дозволів;

- зменшення можливостей для зловживань з боку органів влади, пов'язаних із «затягуванням» встановлених законом строків видачі дозвільних документів;

- уникнення суб'єктами господарювання необґрунтованого зупинення чи простою господарської діяльності;

- зменшення необґрунтованих витрат з боку суб'єктів господарювання (зокрема тих, які вони несуть внаслідок неможливості раніше розпочати свою діяльність чи внаслідок необґрунтованих простоїв, пов'язаних з відсутністю поновленого (продовженого) документа дозвільного характеру тощо).

На сьогодні також встановлено, що в разі ненадання у визначений законом строк суб'єкту господарювання документа дозвільного характеру або рішення про відмову у його видачі, такий суб'єкт господарювання має право провадити певні дії щодо здійснення господарської діяльності або видів господарської діяльності без одержання документа дозвільного характеру упродовж десяти робочих днів із дня закінчення строку, встановленого для видачі документа дозвільного характеру, або прийняття рішення про відмову в його видачі.

Єдине, що вимагається у цьому разі від суб'єкта господарювання, – мати копію опису прийнятих документів з відміткою про дату їх прийняття. Тобто суб'єкт господарювання набуває права на провадження діяльності без отримання відповідного дозвільного документа, якщо ним подано в установленому порядку заяви та документи в повному обсязі, але у встановлений законом строк дозвіл або рішення про відмову в його видачі не видано.

Одночасно слід зауважити, що принцип мовчазної згоди не поширюється на процедури отримання документів дозвільного характеру у сферах: ліцензування (крім процедур отримання документів, що необхідні для отримання самої ліцензії); державного експортного контролю; державного регулювання ринків фінансових послуг; охорони державної таємниці; захисту економічної конкуренції; здійснення операцій зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими матеріалами і речовинами, сильнодіючими отруйними речовинами; використання ядерної енергії.

З метою забезпечення дерегуляції підприємництва в державі формується електронний сервіс щодо реєстрації утворення юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців їх реєстрації та припинення, який максимально скоротить терміни таких процедур, мінімізує можливі корупційні прояви державних реєстраторів.

З метою оптимізації відносини суб'єктів господарювання – платників податків податковими органами, згідно з чинним з 01.01.2011 р. Податковим кодексом України, скасовано 20 мало-ефективних податків і зборів (загальнодержавних – на 10 до 18, місцевих – на 10 до 5). 1 квітня 2011 р. знижено ставку податку на прибуток підприємств до 23%.

Звільнено від сплати податку на додану вартість: сільгоспвиробників, операції з імпорту обладнання для космічної, літакобудівної, книговидавничої галузі, а також для виробництва альтернативних видів палива; товари, введені для потреб літакобудівної промисловості.

Для поліпшення обслуговування платників податків ДПС з 2009 р. впроваджено в експлуатацію подання податкової звітності в електронному вигляді у централізованій системі податкової звітності. Завдяки цьому, в разі виявлення допущеної платником помилки, його про це повідомляють і дають змогу самостійно виправити її або надати пояснення. А після звірки реєстрів, виданих та отриманих податкових накладних платника, з реєстрами його контрагентів, він зможе у десятиденний строк виправити розбіжності, не сплачуючи штрафних санкцій.

Якщо платникам не все зрозуміло у чинній системі, вони можуть зайти на web-сайт ДПА та залишити свій запит, на який буде дано відповідь або зателефонувати до контакт-центру за номером 0-800-501-007 чи на телефон довіри служби внутрішньої безпеки ДПС 044-272-24-89.

Контрольні питання

1. У чому особливість правових норм Конституції України?
2. Які основні засади державного регулювання економіки закріплені в Конституції України?
3. У чому полягають конституційні застереження щодо умов здійснення економічної (господарської) діяльності?
4. Які норми Конституції України спрямовані на стабілізацію економічних (господарських) відносин?
5. Назвіть конституційні вимоги до законів України, які регулюють господарську діяльність.
6. У чому особливість господарського законодавства?
7. Яке місце Господарського кодексу України в системі господарського законодавства?
8. Елементи системи нормативно-правових актів господарського законодавства.
9. Назвіть і поясніть поділ нормативно-правових актів господарського законодавства за предметним критерієм.
10. У чому полягають загальні та специфічні ознаки господарсько-правових норм?
11. Поясніть особливості техніко-економічних норм господарського законодавства.
12. Ваша аргументована точка зору щодо можливості регулювання господарювання за допомогою правил професійної етики?
13. У чому полягає роль і значення господарського законодавства для розвитку економіки?
14. Назвіть принципи проведення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності.
15. Як обмежуються втручання державних органів у господарську діяльність?
16. У чому полягає дозвільна система у сфері господарювання?
17. У чому полягає принцип мовчазної згоди?

Тема 5

ГОСПОДАРСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ

- 1. Поняття і ознаки господарських правовідносин*
- 2. Види господарських правовідносин*
- 3. Договірні правовідносини в господарській діяльності*
- 4. Відмежування господарських правовідносин від інших видів правовідносин*

1. Поняття і ознаки господарських правовідносин

Правовідносини як динамічне явище виникають, змінюються і припиняються стосовно реальних життєвих обставин, які складають безперервний ланцюг різноманітних фактів, випадків. Внаслідок визнання їх державою вони стають юридичними фактами. Такі факти – конкретні життєві обстави, що передбачені нормами права, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин. Юридичні факти багаточисельні та різноманітні, тому вони класифікуються за різними сферами суспільного життя, соціально-економічних відносин з метою виявлення їх особливостей і глибшого пізнання.

Відносини, пов'язані із суспільним виробництвом, мають економіко-правовий характер. Вони пов'язані з юридичним аспектом власності та господарською діяльністю і є господарськими.

Правове регулювання господарських відносин здійснюється з урахуванням суспільного поділу праці, що склалася за об'єктивно існуючих галузей юридичного господарства.

У реальному житті вони виникають та існують у конкретних галузях економіки. Кожне з господарських відносин відрізняється від такого ж іншого, як розрізняються і будь-які відносини у суспільстві чи інші прояви життєдіяльності людини у їх багатоманітності.

ті і різнобарвності. Але ж усі господарські відносини мають певні спільні риси, які є важливими та істотними, відображають сутність цих відносин і дозволяють об'єднати їх у межах єдиної наукової категорії соціально-економічних відносин. У цій своїй якості вони виступають предметом правового регулювання Господарського кодексу та інших законодавчих актів, а в цілому, відповідної правової галузі, – господарського права.

У ГКУ дається визначення господарської діяльності як діяльності суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, котра спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, надання послуг, виконання робіт вартісного характеру, що мають ціннову визначеність. До цього слід додати, що саме господарювання означає здійснення економічно значущої діяльності, метою якої є здобуття господарської вигоди, тобто не тільки одержання прибутку, а й задоволення суспільних потреб. Адже задоволення суспільних потреб є кінцевою метою виготовлення продукції у виробничій системі з використанням природних ресурсів. Саме потреби є рушійною силою розвитку виробництва, збереження і відтворення природних ресурсів.

Процес ведення господарської діяльності, соціально-економічні відносини, котрі при цьому виникають, потребують правової регламентації. І хоча безпосереднє втручання держави в цю діяльність законодавством не допускається, така регламентація не може обмежитися загальною вимогою про те, що використання при її здійсненні будь-ким своєї власності не може завдавати шкоди правам громадян, інтересам суспільства, погіршувати економічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41 Конституції України). Сукупність відносин, що виникають при здійсненні господарської діяльності, потребує правового регулювання і є предметом господарського права, а останнє – системою правових норм, які регулюють господарські відносини.

Слушною, на наш погляд, є думка про те, що господарські відносини між суб'єктами господарювання характеризує їх взаємодія. Проте наказ про виконання будь-яких господарських завдань – це також своєрідні господарське відношення. При цьому в одного з суб'єктів практично зникають риси суб'єкта господарювання. З організатора-ініціатора він перетворюється на організатора-виконавця, а тому відношення наказ – виконання – це вже не зовсім відносини між суб'єктами господарювання, яких ми вважаємо все

ж такі ініціаторами. Зауваживши, що деякі правники навіть не припускають думки про те, що можуть якось сполучатися метод обов'язкових приписів і метод автономних рішень твердять, що з філософської точки зору зазначені методи дійсно є протилежностями, антиноміями. Однак у філософській науці, ще за гегелівських часів, була поставлена проблема «зняття» суперечностей. Тоді ж виникла ідея, що розв'язати їх можна за допомогою залучення «серединного», чи «третього», елемента, що має якості, які знімають суперечності.

Тому завданням виробника є аналізувати за допомогою кваліфікованих працівників кон'юнктуру ринку, виявляти незадоволені потреби, знаходити споживачів своєї продукції, і на цій основі формувати асортиментну політику підприємства здійснювати розробку нової продукції, налагоджувати системи сервісного обслуговування. Якщо раніше виробнича діяльність спочатку планувалася, в централізованому порядку, а потім укладалися договори зі споживачами про збут виробленої продукції, то тепер основу планів виробництва продукції становлять державні замовлення та договори, укладені із її споживачами (покупцями) і постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Виходячи з вищенаведеного, слід визначити поєднання відносин, що виникають при здійсненні виробничої і комерційної діяльності, з відносинами господарськими, оскільки виробнича і комерційна діяльність тісно пов'язані й становлять у цілому діяльність господарську, яка потребує правової регламентації.

Характерною ознакою господарських відносин, як зазначається в законодавстві, є поєднання в них виробничих, організаційних і внутрішньогосподарських відносин (ст. 3 ГКУ). Господарські відносини являють собою такі відносини між суб'єктами господарювання (підприємствами, підприємцями) і органами управління, між суб'єктами господарювання і державними та громадськими організаціями, що є споживачами продукції, робіт, послуг, які складаються в процесі організації і здійснення господарської діяльності.

При визначенні механізму виникнення і функціонування господарських правових відносин слід зупинитися на ролі місця в них юридичних фактів. При цьому концептуально ми погоджуємося з їх визначенням як головних складових господарських правовідносин, керуючись науковими висновками академіка АН України Ю.С. Шемчушенка. Зокрема, проте, що юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими пов'язані виникнення, зміна чи припинення

правових відносин. Власне правові відносини, тобто суспільні відносини, опосередковані нормами права. Акти реалізації прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин, тобто дії цих суб'єктів відбуваються у межах приписів відповідних правових норм.

Щодо господарських правовідносин слід зазначити, що норми господарського права слугують формально-юридичною підставою господарських правовідносин, а також визначають правовий статус кожного з видів учасників цих відносин, чим обумовлюють їх господарську правосуб'єктність. Отже, динаміка господарських правовідносин найбільше пов'язана саме з юридичними фактами, оскільки норми права і господарська правосуб'єктність мають значно більш сталий характер. Юридичні факти саме й виступають підставами виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин.

В основі визнання у правових нормах за тими чи іншими обставинами значення юридичних фактів лежить їх необхідний зв'язок з поведінкою суб'єктів господарювання. Регулювати правом поведінку учасників господарської діяльності можна лише в тому разі, якщо норми прив'язані до суспільної економічної практики цих учасників, якщо вони вибірково підходять до відповідних економічних явищ, об'єктивно мають регулятивну роль, оскільки зазначені учасники в практиці з метою задоволення своїх інтересів визначають у типових ситуаціях відповідний спосіб своєї поведінки.

У правознавстві класифікація юридичних фактів як складних явищ, що породжують правовідносини, здійснюється за різними критеріями. В даному випадку теоретичне і практичне значення мають насамперед класифікації юридичних фактів за юридичною природою дій (на правомірні і неправомірні), за тривалістю в часі, а також за структурою (прості і складні) на події та дії.

Підставами виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин можуть слугувати як правомірні, так і неправомірні юридичні факти. Причому, в числі перших можуть бути як юридичні акти, що здійснюються з метою реалізації конкретних правових результатів (укладення господарського договору, проведення приватизаційного конкурсу, концесійного конкурсу тощо), так і юридичні вчинки, які безпосередньо не переслідують правові цілі, але об'єктивно, незалежно від волі й намірів суб'єкта, породжують правові наслідки (створення об'єктів інтелектуальної власності). Неправомірні юридичні факти – господарські правопорушення, породжують, як правило, відносини юридичної відповідальності.

За тривалістю в часі юридичні факти можуть бути одноактні та тривалі. У зв'язку з цим серед останніх у теорії виділяють правовий (юридичний) стан як самостійний особливий вид юридичного факту, що триває у часі безперервно або періодично виникає, і може бути результатом як подій, так і дій, як правомірних, так і неправомірних. Правовий (юридичний) стан посідає особливе місце серед юридичних фактів у господарському праві. Так, факт створення та існування підприємства або іншого суб'єкта господарювання викликає до життя безліч господарських правовідносин.

Разом з простими (елементарними) юридичними фактами підставами виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин часто виступають і складні, тобто так звані фактичні склади, коли для виникнення юридичних наслідків потрібен не один юридичний факт, а сукупність двох або декількох таких фактів. Так, відповідні положення нормативно-правового акта – постанови Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2000 р. № 599 «Про запровадження аукціонів з продажу нафти, газового конденсату, скрапленого газу та вугілля» разом з актом органу виконавчої влади – рішенням Мінекономрозвитку України щодо визначення на конкурсних засадах базової біржі є підставою для виникнення правовідношення з організації і проведення аукціону з продажу вказаних енергоресурсів між визначеним названою постановою видобувним чи переробним підприємством і цією біржею.

ГКУ, інші нормативно-правові акти господарського законодавства не містять легального переліку виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин. Разом з тим аналіз змісту окремих норм цього Кодексу може допомогти у з'ясуванні того, з яких підстав виникають господарські правовідносини. Так, ст. 144 ГКУ передбачає підстави виникнення майнових прав та обов'язків суб'єкта господарювання. Оскільки юридичний зміст господарських правовідносин складають саме права та обов'язки суб'єктів, у тому числі й майнові, підстави виникнення цих прав та обов'язків можна розглядати і як підстави виникнення відповідних правовідносин. Адже останні існують не інакше, як у правах та обов'язках їх учасників (суб'єктів). Ст. 174 ГКУ закріплює підстави виникнення господарських зобов'язань. Останні є одним із видів господарських правовідносин, і тому підстави їх виникнення в повному обсязі входять до більш широкої категорії підстав виникнення господарських правовідносин.

Аналіз і узагальнення змісту норм ГКУ дає можливість назвати підстави, з яких можуть виникати, змінюватися і припинятися господарські правовідносини: безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність; з акта управління господарською діяльністю (акта органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадової особи, іншого суб'єкта управління господарською діяльністю); з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не встановлених законом, але таких, які йому не суперечать внаслідок порушення вимог закону при здійсненні господарської діяльності; у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності; внаслідок інших дій суб'єктів, а також подій, з якими закон пов'язує настання-правових наслідків у сфері господарювання. Таким чином, перелік цих підстав ґрунтується на легальній законодавчій основі.

Сформульований таким чином перелік підстав виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин не є вичерпним, як і перелік підстав виникнення майнових прав та обов'язків суб'єкта господарювання (ст. 144 ГКУ) та перелік підстав виникнення господарських зобов'язань (ст. 174 ГКУ).

Найбільш поширеним видом підстав виникнення господарських правовідносин є акти управління господарською діяльністю та господарські договори.

До названих актів належать індивідуальні владні акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, видані в межах їх компетенції (державні замовлення, рішення відповідних органів з господарських питань тощо). Враховуючи багатокладність сучасної економіки, до таких актів можуть бути також віднесені акти громадян, громадських та інших організацій, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності (ст. 2 ГКУ). Можна навести безліч випадків виникнення господарських правовідносин з актів управління господарською діяльністю, які приймаються різними органами (рішення про державну реєстрацію суб'єктів господарювання, про видачу ліцензій, патентів тощо).

Господарські правовідносини можуть виникати з господарського договору та інших угод (правочинів), передбачених нормами господарського, цивільного чи іншого закону, а також з угод

(правочинів), прямо не встановлених законом, але таких, які йому не суперечать. Так, засновницькі договори щодо певних видів господарських товариств слугують підставою виникнення організаційно-господарських правовідносин із державної реєстрації цих товариств, концесійний договір виступає однією з підстав виникнення господарського договірного концесійного правовідношення тощо.

Правовідносини також можуть виникати у зв'язку із застосуванням господарських санкцій, зокрема, внаслідок порушення вимог закону при здійсненні господарської діяльності.

Підводячи підсумок, доречно ще раз підкреслити, що підставами виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин можуть виступати: безпосередньо закон або інший нормативно-правовий акт, що регулює господарську діяльність; акт управління господарською діяльністю; господарський договір чи інша угода; порушення вимог закону при здійсненні господарської діяльності; створення об'єктів інтелектуальної власності; заява чи звернення суб'єкта господарювання у передбачених законом випадках; інші дії суб'єктів, а також події, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Отже, якщо господарські відносини врегульовані нормативно-правовими актами, вони стають господарськими правовідносинами. У даному випадку вони характеризуються такими ознаками:

- вони виникають у сфері економіки і господарської діяльності;
- суб'єкти, серед яких один носій правоспроможний, інший правозобов'язаний;
- суб'єктивні права і обов'язки, які складають зміст правовідносин;
- об'єктом господарських відносин є процес організації та здійснення господарської діяльності. Тобто, поняття господарських відносин тісно пов'язане з поняттям господарської діяльності та її регулюванням і ґрунтується на ньому;
- вони складаються в сфері економіки різного рівня (державного, регіонального, локального);
- їх змістом є безпосереднє здійснення господарської діяльності (виготовлення продукції, виконання робіт, надання послуг) та організація або державне керівництво такою діяльністю;
- обов'язковим учасником цих відносин є суб'єкт господарювання: споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також

громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності (ч. 1 ст. 2 ГКУ);

– поєднання в них майнових та організаційних елементів; так, створення господарської організації вимагає: сукупності організаційних дій засновників у формі укладення засновницького договору (якщо засновників двоє і більше), скликання та проведення установчих зборів (у передбачених законом випадках), здійснення державної реєстрації новостворюваної організації, отримання необхідних ліцензій та інших дозволів; наділення новостворюваної організації необхідною для започаткування та здійснення відповідної (окресленої установчими документами з урахуванням вимог закону) господарської діяльності майновою базою з визначенням правового титулу майна (право власності, право господарського відання чи право оперативного управління, а щодо відокремлених підрозділів – право господарського використання із зазначенням конкретних майнових повноважень суб'єкта цього права);

– значний ступінь правового регулювання на рівні актів законодавства в поєднанні з локальним регулюванням, що зумовлено суспільним значенням сфери господарювання, складністю господарських та пов'язаних з ними зв'язків.

На підставі узагальнення вказаних ознак можна запропонувати таке доктринальне їх визначення:

Господарські правовідносини – це врегульовані нормами права соціально-економічні відносини, котрі виникають у сфері господарювання щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та/або організації/керівництва такою діяльністю, характеризуються особливим суб'єктним складом, а також поєднанням організаційних та майнових елементів.

Визначення господарських правовідносин закріплено у ст. 1 ГКУ, оскільки йдеться про те, що вони складають предмет правового регулювання цього кодексу. Тобто ця стаття передбачає, що саме регулює норми господарського права у процесі організації та здійснення господарської діяльності. Виходячи з наведеного, господарськими визнаються відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарські правовідносини у сфері господарювання виникають змінюються і припиняються між учасниками і суб'єктами.

Поняття суб'єкта господарського права обґрунтоване теорією господарського права, яка виходить з того, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин.

Згідно з ст. 2 ГКУ, учасниками відносин у сфері господарювання є:

- суб'єкти господарювання;
- споживачі і органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією;
- громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Таким чином, усіх вищезазначених суб'єктів можна розглядати як суб'єктів господарського права.

Найбільшу і найважливішу для господарської діяльності групу суб'єктів господарського права складають суб'єкти господарювання. Тому саме їх правовому статусу приділяється головна увага у цій темі.

Поняття суб'єкта господарського права обґрунтоване його теорією, яка виходить з того, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин, тобто організації та їх структурні підрозділи. Окремі громадяни, відповідно до ст. 128 ГКУ, здійснюють підприємництво без створення підприємства, тому згідно з цією теорією не визначаються суб'єктами господарювання у разі здійснення підприємницької діяльності за умови державної реєстрації.

У ГКУ (ч. 1 ст. 55) встановлено, що суб'єктами господарювання визначаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 ГКУ суб'єктами господарювання є:

- господарські організації юридичні особи, створені відповідно до ЦКУ державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГКУ, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. Вони реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління відповідно до визначення цієї компетенції у цьому Кодексі та інших законах.

Наведене визначення дає підстави виділити наступні ознаки суб'єкта господарювання:

- по-перше, цей суб'єкт є учасником господарських відносин;
- по-друге, він безпосередньо здійснює господарську діяльність;
- по-третє, він наділений господарською компетенцією (сукупністю господарських прав і обов'язків), яку реалізує при здійсненні господарської діяльності, набуваючи при цьому нових прав і обов'язків. Цю ознаку суб'єкта господарського права в літературі ще називають господарською правосуб'єктністю. Суб'єкт господарського права має засновану на законі можливість набувати від свого імені майнові та особисті немайнові права, вступати в зобов'язання, виступати у судових органах. Правосуб'єктність суб'єкта господарювання доктринально визначається як господарська компетенція, тобто сукупність встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав і обов'язків; по-четверте, він має відокремлене від інших суб'єктів (в тому числі і від власника) майно; по-п'яте, він несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах закріпленого за ним майна.

Умовами участі суб'єктів господарювання в господарських правовідносинах є наступне.

По-перше, наявність у суб'єкта господарювання, відповідної організаційно-правової форми зміст якої полягає у нормативному закріпленні організаційної побудови суб'єкта господарювання з метою визначення основних взаємозв'язків між засновниками, волеутворювальними та волездійснювальними органами. Вона є правовим виразом усіх істотних його ознак юридичної особи певного виду. Ознаками організаційно-правової форми наступні: вона передбачена законом; вільно обирається засновником (засновниками); містить незмінну для даної організаційно-правової форми су-

купність елементів; передбачає господарську правосуб'єктність, яка може бути змінена в процесі діяльності юридичної особи.

Елементами організаційно-правової форми є: мета юридичної особи-суб'єкта господарювання; умови створення (одноосібно чи декількома особами); порядок формування майна суб'єкта господарювання та його правовий режим (мінімальний статутний капітал, порядок його формування); система органів управління (структура та компетенція органів управління, порядок прийняття ними рішень); майнові та організаційні права засновників (право на управління і отримання прибутку); умови відповідальності суб'єкта господарювання та відповідальність його засновників перед третіми особами у випадку недостатності її майна для задоволення законних вимог кредиторів; умови відповідальності суб'єкта господарювання та відповідальність його засновників (обмежена або додаткова).

Отже, організаційно-правова форма – це передбачений законом тип (форма) суб'єкта господарювання, що визначає порядок її створення, умови формування майна, систему органів управління, права засновників та умови їх відповідальності за зобов'язання юридичної особи. Лише ті організації, котрі створенні у передбачений законом формі, мають статус юридичної особи і можуть визнаватися суб'єктами господарських відносин.

Другою ознакою суб'єкта господарювання права є те, що він має відокремлене і закріплене за ним майно у формі основних фондів, обігових коштів, інших цінностей. Тобто, у майновому відношенні такий суб'єкт є самостійним і не залежить у своїх рішеннях від інших. Майно суб'єкта відокремлюється і закріплюється за ним у правовій формі, елементами якого господарське право визначило установчі документи (установчий договір, статут, акт про створення, положення) суб'єкта, самостійний або зведений (для господарських об'єднань) баланс, який відображує вартість майна суб'єкта в цілому, розрахунковий та інший рахунки в банках. Це майно може бути на праві власності, праві господарського відання (зокрема, щодо державних підприємств), праві оперативного управління (щодо міністерств, інших державних установ і організацій, що перебувають на державному бюджеті), праві оренди (орендні та інші підприємства, утворені на базі орендованого майна).

Третьою, суто юридичною ознакою суб'єкта господарського права, є його господарська правосуб'єктність, тобто за певним суб'єктом господарювання визначається законодавством можли-

вість бути суб'єктом права (мати і здійснювати господарські права і обов'язки, відповідати за їх належне виконання). Обсяг правоздатності визначається як у законодавстві, так і в його правовстановлювальних документах. Вона дає права на організацію конкретної господарської діяльності.

Четвертою ознакою, пов'язаною з правосуб'єктністю, є компетенція господарських організацій. У даному випадку компетенція розглядається як сукупність прав та обов'язків, які безпосередньо закріплені за господарською організацією законом, і пов'язана з певним видом діяльності, переважно в організаційно-господарських правовідносинах. До компетенції належать: коло питань, які можуть вирішувати та чи інша господарська організація; обов'язки, що покладаються законом на певну господарську організацію; форми відповідальності за порушенні невиконання покладених на господарську організацію обов'язків; способи захисту порушених прав.

До учасників відносин у сфері господарювання, крім суб'єктів господарювання, належать: споживачі; органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією; громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Таким чином, суб'єкт господарювання як учасник відносин у сфері господарювання має особливий правовий статус, оскільки він безпосередньо здійснює господарську діяльність. Усім іншим учасникам така ознака не притаманна, хоча їх дії мають той чи інший конкретний зв'язок саме з цією діяльністю. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 8 ГКУ, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не визнаються суб'єктами господарювання. Однак вони наділені господарською компетенцією і, відповідно, можуть впливати на здійснення господарської діяльності.

При застосуванні даної статті деяких пояснень потребує поняття «споживачі». ГК не дає визначення цього поняття, тому слід скористатися тим визначенням, яке міститься в іншому акті господарського законодавства, а саме: у Законі України від 20.04.2000 р. «Про природні монополії». Ст. 1 цього Закону визначає споживача товарів як фізичну або юридичну особу, що придбаває товар. Виходячи з цього, стає зрозумілим, що Кодекс, назвавши споживачів учасниками відносин у сфері господарювання, має на увазі юриди-

чних осіб, які споживають результати господарської діяльності, незалежно від того, чи є вони суб'єктами господарювання, чи не є такими (споживачі енергії, природного газу тощо). Відповідно до цього не є учасниками відносин у сфері господарювання споживачі – фізичні особи, які є суб'єктами цивільно-правових відносин. Слід також звернути вагу на деякі юридичні тонкощі розуміння поняття «учасники відносин у сфер господарювання». По-перше, це поняття, як узагальнювальне, вказує на певну різноманітність таких учасників, що обумовлює особливості правового статусу кожного з них. Головний критерій, за яким визначаються ці особливості, має економічний характер – це наближеність того чи іншого учасника до здійснення безпосередньої господарської діяльності. По-друге, якщо ці учасники вступають у господарські правовідносини, то вони набувають суто юридичну якість – стають суб'єктами цих правовідносин.

2. Види господарських правовідносин

При розгляді цього питання слід виходити з того, що сфера економіки господарювання, як вже зазначалося, не є однорідною сферою господарської діяльності. У ній складаються багатоманітні господарські відносини, які зумовлюють різноманітні господарські правовідносини. Їх особливості та класифікація залежать від сфери суспільного виробництва і господарювання, в якій ці відносини складаються. Як відомо, суспільне виробництво і господарювання утворюють такі їх складові, як сфера виробництва, сфери розподілу та обігу. Кожна з цих сфер має свою економічну специфіку, а тому й відносини, що складаються у кожній з них, об'єктивно зумовлюють їх специфічне правове регулювання. Таке регулювання повинно враховувати відмінності економічної форми господарювання.

Вид господарської діяльності має місце у разі об'єднання ресурсів (устаткування, технологічних засобів, сировини та матеріалів, робочої сили) для створення виробництва певної продукції або надання послуг.

У правовому регулюванні господарської діяльності та у здійсненні державного управління народним господарством відповідно до ч. 2 ст. 238 ГКУ мають враховуватися особливості здійснення суб'єктами господарювання окремих видів цієї діяльності.

Для віднесення суб'єкта господарювання до відповідної категорії обліку визначаються основні, дрюгорядні та допоміжні види

господарської діяльності. З метою забезпечення системи державного управління народним господарством обліково-статистичною інформацією, яка задовольняє потреби учасників господарських відносин в об'єктивних даних про стан і тенденції соціально-економічного розвитку, господарські та фінансові взаємозв'язки на міждержавному, державному, регіональному і галузевому рівнях, а також впровадження міжнародних стандартів у галузі обліку і звітності та переходу на міжнародну систему обліку і статистики, Кабінет Міністрів України затверджує заходи щодо розвитку національної статистики України і державної системи класифікації техніко-економічної та соціальної інформації.

Складовою частиною державної системи класифікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації є класифікація видів економічної діяльності (КВЕД), яка затверджується центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації та має статус державного стандарту.

Критерії видів правового регулювання господарських відносин закріплені в ст. 258 ГКУ. Такими критеріями є:

сфера суспільного виробництва (матеріального або нематеріального), в якій складаються ці відносини;

особливості галузі господарювання (будівництво, енергопостачання, фінансова, господарсько-торгівельна діяльність, тощо);

вид господарської діяльності (підприємницька чи непідприємницька);

економічна форма результату господарської діяльності (виготовлення продукції, виконання робіт, надання послуг та їх оборотоздатність);

простір, на якому вони складаються (внутрішньому чи зовнішньому ринку).

Розрізняють також доктринальну та інтегральну класифікації господарських відносин. Так, відповідно до ч. 4 ст. 3 ГКУ сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські.

Поділ господарських відносин на господарсько-виробничі та організаційно-виробничі здійснюється за критерієм характеру правовідносин.

При цьому господарсько-виробничі відносини (ч. 5 ст. 3 ГКУ) визначаються як майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності (виробництво та реалізація товарів,

виконання робіт і надання послуг). Господарсько-виробничі відносини складаються при безпосередньому здійсненні господарської діяльності з виробництва продукції, виконання робіт та надання послуг та зазвичай набувають форму господарських зобов'язань (господарських договорів). Зміст господарських зобов'язань визначається не тільки угодою їх учасників, а й іншими актами, на основі яких вони укладаються (наприклад, при наданні державних замовлень). Майновий елемент у відносинах даного різновиду дістає вияв у передачі або в русі певного майна. Частіше за все такі майнові відносини супроводжуються й організаційними відносинами.

Сам термін «господарсько-виробничі відносини» вказує на максимальну наближеність останніх до виробничої діяльності суб'єктів господарювання. Він замінює термін, який вживався у минулому: «оперативно-господарські відносини». У «доринкових» умовах головні майново-організаційні питання вирішувалися «згорі», а підприємства мусили оперативно виконувати такі рішення. Тепер центр тяжіння повнокровної господарської діяльності в умовах ринкової економіки переміщуються саме туди, де він первісно і мав бути, – безпосередньо на підприємства та інші суб'єкти господарювання. Вони обумовлюють майново-господарські зобов'язання, які відповідно до ст. 175 ГКУ регулюються Цивільним кодексом з урахуванням особливостей господарського.

Організаційно-господарськими є відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі регулювання господарської діяльності (п. 6 ст. 3 ГКУ). Вони ґрунтуються на актах державних органів, власників майна, в т. ч. щодо державної реєстрації суб'єктів господарювання, ліцензування, патентування, контролю за дотриманням такими суб'єктами правил у сфері господарювання тощо.

Організаційно-господарські відносини виникають, як правило, у сфері державного регулювання економіки. Підстави їх виникнення вельми різноманітні – це, наприклад, акти державних органів (зокрема владні приписи виробничо-господарським суб'єктам від антимонопольного органу, органу ціноутворювання, органу стандартизації тощо), договори між центральними органами державної влади, органами місцевого самоврядування та підприємствами (об'єднаннями підприємств), договори про утворення об'єднань, фінансово-промислових груп або холдингів підприємств, уставні документи складних виробничо-господарських структур, у яких створюються субординаційні господарські ланки.

Деякі «вертикальні» господарські відносини мають складну, багатопарову структуру. Це стосується, наприклад, відносин між органами податкової служби й суб'єктами господарювання.

Оподаткування має, безумовно, бюджетно-фінансовий аспект, тобто на всіх суб'єктів господарювання накладається конституційний обов'язок зі сплати податків. Акти органів податкової служби, що спрямовані на захист публічних інтересів, встановлюють правовідносини цих суб'єктів з державою. Звідси і відповідальність суб'єктів господарювання перед державою за податкові правопорушення. Однак важливо враховувати, що компетенція органів податкової служби охоплює значно більше коло питань, ніж видання лише владних вказівок. Виникають і такі відносини, що породжують для кожного з їх учасників як права, так і обов'язки. Прикладом можуть слугувати відносини, пов'язані з умовами і порядком повернення раніше сплаченого податку на додану вартість, з правом вибору громадянином-підприємцем певного виду оподаткування (пропорційно доходу або фіксованою сумою за патентом), виникненням «податкової застави» тощо. У таких відносинах мають поєднуватися приватний і публічний інтереси. У цих випадках йдеться саме про організаційно-господарські відносини.

Виділення в окрему категорію внутрішньогосподарських відносин (ч. 7 ст. 3 ГКУ). Внутрішньогосподарські відносини – це різновид господарських відносин, які виникають безпосередньо у внутрішній виробничій сфері підприємств та інших господарських організацій, їх суб'єктами стають саме внутрішні підрозділи підприємств (філії цехи, виробництва тощо). Вони вступають у відносини між собою, а також у цілому з суб'єктом господарювання, до складу якого входять. Права та обов'язки учасників внутрішньогосподарських відносин, як правило, визначаються локальними нормативними актами суб'єктів господарювання. Не виключається також можливість укладення внутрішньогосподарських договорів.

За взаємним становищем сторін відносини є:

горизонтальні (учасники правовідносин рівноправні);

вертикальні (одним із учасників правовідносин виступає орган господарського керівництва, в т. ч. власник майна іншого учасника).

За галузями народного господарства і сферами управління, в яких вони виникають і функціонують, виділяють такі правовідносини:

- у сфері економічної конкуренції;
- у галузі промисловості;

- у галузі сільського господарства і продовольства;
- у галузі транспорту;
- у галузі капітального будівництва;
- у сфері приватизації державного і комунального майна;
- у сфері економічної конкуренції та антимонопольного регулювання;
- у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Елементи господарських відносин мають місце (або можуть мати місце) в діяльності особистих селянських господарств: останні виробляють сільськогосподарську продукцію переважно для задоволення особистих потреб членів такого господарства (членів сім'ї), проте у разі реалізації надлишків такої продукції та надання послуг зеленого туризму селянське господарство виступає як суб'єкт господарювання зі спеціальним правовим статусом, що визначається Законом України від 15.05.2003 р. «Про особисте селянське господарство».

Суміжними з господарюванням є народні художні промисли, яким також притаманні риси цієї діяльності – виробництво (зазвичай на професійних засадах) з метою реалізації за плату третім особам предметів художніх промислів, хоча і з відмінними рисами: творчим характером такої діяльності; додатковою метою (збереження народних художніх промислів і спадкоємного розвитку, традицій народного мистецтва, у певній місцевості), особливістю матеріальних благ, що виробляються при цьому, – художні вироби декоративно-вжиткового призначення. Особливість господарської діяльності, пов'язаної з народними промислами, визначається Законом України від 21.06.2001 р. «Про народні художні промисли».

За інтегрованим критерієм, що має ключове значення в механізмі господарсько-правового регулювання і відображає всю сукупність зазначених правовідносин у їх єдності і багатоманітності, вони поділяються на такі види:

1. Абсолютні речові господарські правовідносини виникають у зв'язку зі здійсненням господарської діяльності суб'єктом-власником засобів виробництва на основі використання цих засобів. Особливість саме цього типу господарських правовідносин обумовлена правом суб'єкта вільно, незалежно від інших осіб у межах закону володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном з господарською метою. Суб'єкт-власник, будь-то приватний підприємець або приватне чи кооперативне підприємство, госпо-

дарське товариство, держава або територіальна громада тощо, реалізуючи це право повноважний приймати будь-які рішення (в межах закону) щодо використання його майна і розпорядження ним. Контрагентами суб'єкта-власника у таких правовідносинах можуть виступати усі й кожен, тобто необмежене коло осіб, які зобов'язані не порушувати право власності цього суб'єкта, не чинити йому перешкод у реалізації ним свого права.

2. Абсолютно-відносні речові господарські правовідносини, їх наявність обумовлена тим, що господарську діяльність здійснюють не тільки власники засобів виробництва, а й суб'єкти, які володіють, користуються і розпоряджаються відповідним майном, закріпленим за ними чи переданим ним власниками, на праві господарського відання, оперативного управління, оренди чи іншому речовому праві відповідно до законодавства (Гл. 14 ГКУ). Господарські правовідносини за участю цих суб'єктів є абсолютно-відносними, оскільки контрагентами зазначених суб'єктів виступають як невизначене коло осіб, щодо яких державою забезпечується рівний захист майнових прав вказаних суб'єктів аналогічно захисту права власності, так і водночас власники, з якими ці суб'єкти перебувають у правовідносинах відносного характеру.

3. Абсолютно-господарські правовідносини з ведення власної господарської діяльності. Вони виникають у зв'язку з веденням суб'єктом власної господарської діяльності, яка виступає об'єктом цих правовідносин. Зміст останніх обумовлений правами і обов'язками абсолютного характеру суб'єкта у сфері господарювання. Усі й кожний (невизначене коло осіб), у т.ч. державні органи зобов'язані утримуватися від дій, що перешкоджають здійсненню суб'єктом своїх прав (самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, не заборонену законом, самостійно формувати програму діяльності, вибирати постачальників і споживачів, залучати необхідні ресурси, встановлювати ціни на продукцію та послуги відповідно до закону, вільно розпоряджатися чистим прибутком тощо).

4. Відносні зобов'язальні господарські правовідносини або господарські зобов'язання. Цей вид господарських правовідносин має особливе значення в економіці. Адже саме у юридичних формах господарських зобов'язань і тільки в них реалізується господарський обіг – процес переміщення товарів (результатів виконаних робіт, наданих послуг) із сфери виробництва у сферу обігу, і через неї у сферу споживання. У юридичних формах господарських

зобов'язань здійснюються також певні організаційно-господарські (управлінсько-господарські) дії.

5. Немайнові абсолютні господарські правовідносини. Вони виникають з приводу немайнових благ, що використовуються суб'єктами господарювання в процесі здійснення господарської діяльності (фірмові найменування, торговельні марки, комп'ютерні програми, комерційна таємниця тощо). Але ж треба підкреслити, що зазначені правовідносини є такими лише у процесі нормальної реалізації відповідних прав. У разі порушення останніх виникає охоронне відносне правовідношення майнового характеру (наприклад, відшкодування збитків, застосування адміністративно-господарських санкцій відповідно до Закону України від 7.06.1996 р. «Про захист від недобросовісної конкуренції»). Тобто господарські правовідносини немайнового характеру містять у собі майновий потенціал і захищаються засобами майнового характеру (наприклад, відшкодування збитків, застосування адміністративно-господарських санкцій).

3. Договірні правовідносини в господарській діяльності

Об'єктивна необхідність господарського договору обумовлена економічним інтересом. Суб'єкти господарської діяльності при цьому мають право і утворюють для себе певні норми і правила взаємовідносин. У Римському праві, наприклад, вживається поняття закон договору, за принципом: договір робить право (лат.: *convetio facit legem*), у французькому Цивільному кодексі Наполеона (1805 р.) констатується, що договір має «силу закону сторонам».

В останні роки в науковій юридичній літературі України теоретичні питання господарського договору стали предметом комплексного, цілісного вивчення. Розробка доктринального поняття господарського договору як універсального засобу саморегуляції суспільних відносин, а також використання теоретичних найбільш повно відображена у монографії О.А. Беяневич «Господарське право договірне право України (теоретичні аспекти)».

При цьому слід зазначити, що сфера застосування, конструкції договору постійно розширюються. Господарський договір в умовах ринкової економіки є основним засобом організації відно-

син між суб'єктами господарювання та важливим інструментом правової організації господарського життя суспільства в цілому. Він є однією із найпоширеніших підстав виникнення договірних господарських зобов'язань. як гнучкий правовий регулятор дає змогу враховувати специфіку окремого господарського зв'язку та узгоджувати його із загальноноормативним режимом правового регулювання господарських відносин.

Господарський договір є основною правовою формою опосередкування економічних відносин, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 67 ГКУ відносини підприємств з іншими підприємствами, громадянами-підприємцями в усіх сферах господарської діяльності здійснюється на основі договорів. Підприємство має право реалізувати самостійно всю продукцію на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом.

У більш широкому філософському, як зазначає О.А. Беляневич, контексті основою використання договору як правової форми суспільних відносин виступає комунікативність (лат. communication – повідомлення, передача) – умова існування індивідів, що забезпечує формування соціальної спільності, в якій зберігається індивідуальність кожного її елемента. Слід звернути увагу на те, що в цілому комунікативність являє собою і одну з головних характеристик права. Право як суб'єктно-комунікативна система забезпечує узгодженість поведінки соціальних суб'єктів, їх взаємодію у суспільних відносинах, при цьому правова комунікація передбачає діалог учасників (не в розумінні обов'язкової участі в ньому двох сторін, а в контексті протиставлення його монологу однієї сторони або законодавця, правозастосувача). Право одночасно виступає формою комунікації (в розумінні оформленості, регламентованості порядку, процедури взаємних відносин суб'єктів), способом комунікації (як формальним принципом взаємодії суб'єктів права) та сукупністю актів комунікації із правовими зв'язками, що ними породжуються.

Своєрідність господарського договору як зобов'язального правовідношення зумовлена природою господарських зв'язків і виявляється в спрямованості господарського договору на обслуговування господарської діяльності та в поєднанні майнових і організаційних елементів у його змісті.

Держава, виконуючи економічну функцію і забезпечуючи соціальну спрямованість економіки, вправі регулювати договірну

свободу суб'єктів господарських правовідносин на досягнення такого економічного суспільного порядку, який забезпечить кожному члену суспільства належні умови існування і лише після цього максимально допустиму індивідуальну свободу. Тому господарські договори опосередковують не тільки господарські зв'язки, які формуються між суб'єктами господарювання, а й ті, що формуються між ними й органами державного регулювання та місцевого самоврядування. Вони, наприклад, укладаються з приводу виконання програм і планів економічного, науково-технічного, соціального розвитку держави і регіонів, а також внутрішньогосподарських планів.

Відносини суб'єктів господарювання правовідносин з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності, що здійснюється на основі договорів, відповідно до ст. 67 ГКУ, є договірними правовідносинами.

Специфічне правове регулювання господарських договорів має виходити не з того, знаходяться суб'єкти господарювання у відносинах диспозитивності чи підпорядкування, а з того, на досягнення якої мети спрямовані їх дії. Цією метою є певний суспільно корисний результат господарювання, тобто задоволення потреб усього суспільства в певних матеріальних та нематеріальних благах. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність застосування публічно-правових регуляторів господарської діяльності.

Класифікація правовідносин господарських договорів виражає їх систему залежно від підстави їх виникнення у ролі і встановленні господарських зв'язків, порядку укладання, становища сторін, тривалості застосування у сфері господарської діяльності тощо. Класифікуються вони за ознаками цивільно-правових відносин із урахуванням особливостей, передбачених господарським законодавством, тому їх поділ можна проводити за різними критеріями.

Зокрема, залежно від предмета договору правовідносини є: щодо передачі майна у власність (купівля-продаж, поставка, контракція, міна, дарування, рента, постачання енергетичних ресурсів тощо); про передачу майна у тимчасове користування (майновий найм, оренда, лізинг, позичка тощо); щодо виконання робіт (побутовий підряд, підряд на капітальне будівництво, на виконання проектних і розвідувальних робіт, з виконання аудиторських робіт тощо); на передачу результатів творчої діяльності (авторські, ліцензійні договори, договори на передачу науково-технічної продукції тощо); про надання послуг з перевезень (залізничних, морських,

річкових, повітряних, автомобільних, морським та річковим буксируванням); кредитні договори (позика, кредит, банківський вклад, банківський рахунок, факторинг, розрахунки); зі страхування (майнове та особисте страхування); з надання послуг (доручення, комісія, експедиція, зберігання, охорона тощо); про сумісну діяльність, комерційна концесія тощо.

Крім, горизонтальних, відповідно до ст. 633 ЦКУ і ст. 178 ГКУ, є публічні договірні правовідносини, в яких одна сторона-підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо).

Особливості виконання публічних зобов'язань передбачає ч. 1 ст. 633 ЦКУ і ст. 178. Зокрема, суб'єкт господарювання, який відповідно до закону та своїх установчих документів зобов'язаний здійснювати виконання робіт, надання послуг або продаж товарів кожному, хто до нього звертається на законних підставах, не має права відмовити у виконанні робіт, наданні послуг, продажу товару за наявності у нього такої можливості або надавати перевагу одному споживачеві перед іншими, крім випадків, передбачених законодавством. Така публічність впливає з обов'язковості норм господарського законодавства, щодо спеціального регулювання окремих видів господарської діяльності.

Суб'єкт господарювання, який безпідставно ухиляється від виконання публічного зобов'язання, повинен відшкодувати другій стороні завдані цим збитки в порядку, визначеному законом, може бути позбавлений ліцензії.

Кабінет Міністрів України може у визначених законом випадках видавати правила, обов'язкові для сторін публічного зобов'язання, в тому числі щодо встановлення або регулювання цін. Умови зобов'язання, що не відповідають цим правилам або встановленим цінам, є недійсними.

Специфічними є правовідносини договору за державним замовленням. Так, ч. 3 ст. 179 ГКУ встановлює обов'язковість для сторін укладення господарського договору, якщо він заснований на державному замовленні, виконання якого є обов'язком для суб'єкта господарювання у випадках, передбачених законом, або існує пряма вказівка закону щодо обов'язковості укладення договору для

певних категорій суб'єктів господарювання чи органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

Умови договору, заснованого на державному замовленні, або такого, укладення якого є обов'язковим для сторін на підставі закону, або сторона – виконавець за договором, що в установленому порядку визнаний монополістом на певному ринку товарів (робіт, послуг), є обов'язковими для об'єктів визначених договірних правовідносин.

При цьому слід зазначити, що державне замовлення проводиться на задоволення пріоритетних державних потреб. Такі потреби – це потреба України в товарах, роботах і послугах, необхідних для розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем підтримання обороноздатності країни та її безпеки, реалізації державних і міждержавних цільових програм тощо.

Державне замовлення – це засіб державного регулювання економіки шляхом формування на контрактній (договірній) основі складу та обсягів товарів, робіт і послуг, необхідних для забезпечення пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності.

Державне регулювання, координацію та контроль у сфері закупівель здійснює Мінекономрозвитку. Крім того, міністерство несе відповідальність за публікацію оголошень та розміщення їх на веб-порталі

Правові та економічні засади договірних відносин щодо здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державним замовленням конкретно встановлені Законом України від 01.06.2010 р. «Про здійснення державних закупівель» (надалі – Закон). Цей Закон застосовується до всіх замовників та закупівель товарів, робіт і послуг, які повністю або частково здійснюються за рахунок державних коштів, за умови, що вартість предмета закупівлі товару (товарів, послуг) дорівнює або перевищує 100 тисяч гривень, а робіт – 300 тисяч гривень. Умови, порядок та процедури закупівель товарів, робіт і послуг за рахунок державних коштів можуть встановлюватися або змінюватися виключно цим Законом.

Поставки товарів, робіт і послуг для пріоритетних державних потреб забезпечуються за рахунок коштів державного бюджету України та інших джерел фінансування, що залучаються для цього.

Закупівля, відповідно до ст. 12 цього Закону, може здійснюватися шляхом застосування однієї з наступних процедур: відкриті

торги; двоступеневі торги; запит цінкових пропозицій; попередня кваліфікація учасників; закупівля в одного учасника. Вона здійснюється відповідно до річного плану, зміни до якого надсилаються Державному казначейству України. Річний план, кошторис (тимчасовий кошторис), фінансовий план (план асигнувань, план використання бюджетних державних коштів), зміни до них надсилаються уповноваженому органу протягом п'яти робочих днів з дня їх затвердження. Уповноваженим у даному випадку є Міністерство економічного розвитку і торгівлі (Мінекономрозвитку).

Відповідно до ч. 4 ст. 183 ГКУ, ухилення від укладання договору за державним замовленням є порушення суб'єктами договірних відносин господарського законодавства і тягне за собою відповідальність, передбачену цим Кодексом та іншими законами. Спори, пов'язані з укладанням договору за державним замовленням, у тому числі при ухиленні від укладання договору однієї або обох сторін, вирішуються в судовому порядку. У такому разі відбувається укладення господарських договорів за рішенням суду (ст. 187 ГКУ).

Контроль у сфері державних закупівель здійснюють рахункова палата України, Антимонопольний комітет України, державна фінансова інспекція, державна служба статистики України.

Відповідно до ст. 186 ГКУ, договірні правовідносини, спрямовані на договірне оформлення організаційно-господарських зобов'язань переважно між не підпорядкованими суб'єктами господарювання, є організаційно-господарськими.

На думку О.А. Беляневич, організаційно-господарський договір – це дво- або багатостороння угода немайнового характеру між суб'єктами господарювання та/або угоди між суб'єктом господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень, мета яких (угод) полягає в забезпеченні організованості процесу господарської діяльності, в тому числі створення передумов для існування майново-господарських зобов'язань. Угода поділяється на два види: організаційні договори субординаційного виду (владно – управлінські) та координаційні.

Організаційно-господарські договори укладаються органами господарського управління і суб'єктами господарювання у разі, коли обов'язковість укладення такого договору передбачена Законом, або в тій сфері, що охоплює правоздатність суб'єкта господарювання. Вони мають немайновий характер і спрямовані на організацію господарської діяльності. Наприклад, встановлення і дове-

дення суб'єктам господарювання лімітів на використання природних ресурсів.

Суб'єктами договірних відносин ринку цінних паперів є емітенти (суб'єкти, які здійснюють випуск цінних паперів), інвестори (суб'єкти, котрі здійснюють вкладення коштів або іншого майна у цінні папери, стосовно акцій – це акціонери), професійні учасники ринку цінних паперів (суб'єкти, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів на підставі спеціальних дозволів (ліцензій)). Важливу роль у здійсненні *повноважень держави* на ринку цінних паперів відіграє Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Свою діяльність вона здійснює керуючись Господарським кодексом (ст.ст. 356–361). Законом України від 23.02.2006 р. «Про цінні папери та фондовий ринок».

Розглядаючи способи укладення господарських договорів як джерела господарських правовідносин, зазначимо динаміку їх розвитку. Зокрема, у недалекій перспективі, з прийняттям і впровадженням в економіку господарювання законопроекту «Про електронну комерцію», впроваджуватимуться правовідносини у зв'язку електронною торгівлею та електронними аукціонами. При цьому їх впровадження не виключатиме наявних традиційних договірних правовідносин, і вони розвиватимуться паралельно. Такі нововведення сприятимуть інтенсифікації товарообороту між виробниками і споживачами товарів, сировини та матеріалів, що в кінцевому рахунку є шляхом сприяння розвитку господарської діяльності та економіки.

4. Відмежування господарських правовідносин від інших видів правовідносин

Об'єктивно, що у сфері регулювання економіки виникають й інші відносини, що не є господарськими і відповідно не регулюються ГКУ. Розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин передбачено ст. 4 цього ж таки Кодексу.

Таке розмежування має суттєве значення для правильного застосування відповідних положень як ГКУ, так і інших нормативно-правових актів. Коментована стаття дозволяє більш чітко окреслити предмет регулювання, визначений у ст. 1 ГК, вказуючи на види відносин, до яких не застосовуються його положення. Необхідність такої вказівки обумовлена тим, що деякі види відносин мають схожі

ознаки з господарськими відносинами, що іноді ускладнює визначення їх предметної належності у правовому регулюванні господарської діяльності, особливо, при вирішенні господарських спорів.

Першу групу таких відносин становлять майнові та особисті немайнові відносини, котрі регулюються цивільним законодавством, насамперед Цивільним кодексом України (надалі – ЦКУ). Враховуючи, що всі види господарських відносин, зазначені у ст. 3 ГКУ, мають характер переважно майнових чи пов'язаних з ними організаційних відносин, а предметом його регулювання визначено майнові та особисті немайнові відносини (цивільні відносини), виникає потреба розмежувати у цій частині предмети регулювання названих кодексів.

Виходячи з того, що предметом регулювання ГКУ є відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (тобто господарські відносини), принциповими критеріями розмежування господарських та цивільних відносин є сфера відносин та склад суб'єктів відносин. Враховуючи це, предметом регулювання ГКУ не є майнові та інші відносини, що складаються між негосподарюючими суб'єктами. Так само, відповідно до ч. 3 ст. 175 ГКУ, не є предметом його регулювання відносини, що складаються між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами – громадянами.

Однак майнові відносини суб'єктів господарювання з юридичними особами (у тому числі тими, що не є суб'єктами господарювання) підпадають під дію ГКУ. Таким чином, перевезення вантажів, забезпечення енергопостачання установам органів влади тощо регулюються господарським законодавством, а перевезення пасажирів та багажу чи енергопостачання громадян-споживачів – цивільним законодавством.

Практичне розрізнення господарських і цивільних відносин також дістає вияв у підпорядкуванні їх різній судовій юрисдикції. Зокрема, справи, що виникають із господарських правовідносин, розглядаються в порядку господарського судочинства, а із цивільних – у порядку цивільного судочинства.

Згідно ч. 2 ст. 4 ГКУ визначаються особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, встановлюючи, що Кодекс є спеціальним законом у сфері правового регулювання май-

нових відносин, учасником яких є суб'єкт господарювання, і щодо регулювання яких загальним законом є ЦКУ. Крім того, вказане положення означає, що до господарських майнових відносин, які не врегульовані ГКУ, можуть застосовуватися за аналогією відповідні норми цивільного законодавства, з урахуванням конституційних основ правопорядку у сфері господарювання, зазначених у його ст. 5. Тому не зовсім коректним є визначення у ст. 175 ГКУ майново-господарських зобов'язань як цивільно-правових зобов'язань, що виникають у сфері господарювання між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, оскільки сфера цивільних відносин і сфера господарювання – це різні сфери, з різним складом учасників відносин; кожна з них регулюється окремою галуззю законодавства: одна – цивільним, інша – господарським законодавством. Призначення коментованої статті саме й полягає в тому, щоб розмежувати правове регулювання господарських відносин з правовим регулюванням інших видів відносин, у тому числі цивільних, і водночас визначити порядок застосування до господарських відносин, не врегульованих ГКУ, правил інших законів, що регулюють подібні відносини.

Другу групу відносин, які не є предметом регулювання Господарського кодексу, складають земельні, гірничі, лісові та водні відносини, а також відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря. Особливість цієї групи відносин полягає, в тому, що вони стосуються природних ресурсів, які згідно зі ст. 13 Конституції України є об'єктами права власності українського народу і тому передбачають особливий режим правового регулювання. Основоположним законодавчим актом щодо цієї групи відносин є Закон України від 25.06.1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», на основі якого у системі національного законодавства сформовано спеціальні сфери та самостійні галузі законодавства.

Так, земельні відносини регулюються Земельним кодексом України від 25.10.2001 р., іншими законами та актами земельного законодавства. Гірничі відносини є предметом регулювання законодавства про надра, зокрема, Кодексу України про надра від 27.07.1994 р., Гірничого закону від 6.10.1999 р. тощо. Лісові відносини регулює лісове законодавство – Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р., інші закони та акти законодавства, що видаються відповідно до вказаних законів. Водні відносини регулюються водним

законодавством – Водним кодексом України від 9.06.1972 р., іншими законами та актами законодавства, що видаються відповідно до цих законів. Окремими актами законодавства регулюються відносини щодо використання й охорони рослинного та тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря.

Третя група відносин – трудові відносини, які також не є предметом регулювання ГКУ, а регулюються самостійною галуззю законодавства про працю. До нього належить Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р., значна кількість інших законодавчих та підзаконних актів. Враховуючи розвиненість і багатоманітність трудових відносин в організаціях – суб'єктах господарювання, у ГК містяться окремі положення, які стосуються визначення обов'язків суб'єктів господарювання або державних органів щодо забезпечення належних умов реалізації громадянами їх конституційного права на працю у цій сфері.

Четверту групу відносин, що не є предметом регулювання ГКУ, складають фінансові відносини за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання державного та місцевих бюджетів. Це, насамперед, бюджетні відносини, які є предметом регулювання бюджетного законодавства, що складається з Бюджетного кодексу України від 21.06.2001 р., щорічних законів про державний бюджет тощо. Наприклад, Закон України від 22.12.2011 р. «Про Державний бюджет України на 2012 рік». До цієї групи належать також податкові відносини, регулювання яких здійснюється Податковим кодексом України, прийнятим Верховною Радою України 2.12.2010 р.

П'яту групу відносин, які не є предметом регулювання ГКУ, складають адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких органи державної влади або орган місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання. Йдеться про визначені ГКУ відносини управління, пов'язані зі здійсненням органами держави та місцевого самоврядування повноважень щодо визначення і реалізації основних напрямів економічної політики (ст. 10), прогнозування та планування економічного і соціального розвитку (ст. 11), застосування засобів державного регулювання господарської діяльності (ст. 12), а також державного контролю та нагляду за господарською діяльністю (ст. 19). Виняток

становлять відносини управління за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі реалізації правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання (ч. 4 ст. 18, ст. 41) тощо.

І насамкінець зазначимо, що при розмежуванні відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин, спостерігаються такі особливості.

Поняття «інші відносини» не означає, що вони не є господарськими. Такі відносини також можуть належати до господарських, однак не регулюються ГКУ, а є предметом регулювання інших актів. Наприклад, ст. 148 ГКУ передбачається можливість використання господарюючими суб'єктами землі. Однак, земельні правовідносини та правовий режим використання земель регулюються Земельним кодексом України, Законом України «Про оренду землі» тощо. Такі відносини належать до господарських, але не вважаються відносинами у сфері господарювання, що визначаються ст. 4 ГКУ тощо.

Контрольні питання

- 1. У чому полягає обумовленість правовідносин при здійсненні господарської діяльності?*
- 2. У чому специфічні ознаки господарських правовідносин?*
- 3. У чому роль і місце юридичних фактів у господарських правовідносинах?*
- 4. Назвіть підстави виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин.*
- 5. Хто є учасниками і суб'єктами правовідносин?*
- 6. Поясніть зміст правосуб'єктності суб'єкта господарювання.*
- 7. Поясніть доктринальну класифікацію господарських правовідносин.*
- 8. Які Ви знаєте види господарських правовідносин за інтегрованим критерієм?*
- 9. Назвіть види правовідносин, залежно від предмета договору.*
- 10. У чому полягає специфіка правовідносин за державним замовленням?*
- 11. У чому полягає зміст правовідносини в організаційно-господарських договорах?*
- 12. Які Ви знаєте відносини у сфері господарювання, що не є господарсько-правовими?*

Тема 6

ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

- 1. Підприємництво як спосіб господарської діяльності*
- 2. Державне регулювання підприємництва*
- 3. Фінансування державної підтримки підприємництва*

1. Підприємництво як спосіб господарської діяльності

Функціонування ринкової економіки нерозривно пов'язане з її центральними суб'єктами – економічною людиною (homo economicus) та притаманними їй раціональною поведінкою, власними інтересами, активним прагненням до реалізації особистості, активним ризикувати і брати на себе відповідальність. Економічна, господарська діяльність є сферою, де така людина реалізує ці прагнення. У нинішній умовах таку діяльність найчастіше називають бізнесом, або підприємництвом. Вияснимо, у чому полягає суть цього поняття.

У сучасних економічних джерелах підприємництво розглядається як самостійне організаційно-господарське новаторство, що здійснюється на основі використання різних можливостей для випуску нових товарів або удосконалення традиційних, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо з метою отримання прибутків та самореалізації власної мети. Визначаючи сутності підприємництва, більшість учених-економістів концентрують увагу на підприємництві як процесі, що має інноваційний характер, відбувається постійно і цілеспрямовано. Класична економічна теорія розглядає отримання максимального прибутку як основну мету, задля якої здійснюється підприємницька діяльність. Отримання кожним підприємцем максимального прибутку призводить до збільшення

національного доходу, що перерозподіляється між членами суспільства. Новітні економічні концепції поряд із отриманням прибутку до основної мети підприємницької діяльності відносять довгостроковий конкурентний розвиток, заснований на ефективних господарських зв'язках, ділових відносинах, постійній інновації виробництва.

При визначенні поняття «підприємництво» слід виходити з економічної сутності цього явища, яка полягає в тому, що його передумовою є розходження між попитом і пропозицією на товарному ринку. Таке розходження призводить до визначення стратегії, скерованої на виготовлення матеріальних благ і надання послуг, купівлі чужих товарів за певними цінами, а продажу за більш високими з метою задоволення суспільних потреб та одержання прибутку. До наукового обігу термін «підприємництво» увів французький банкір – економіст Р. Кантьйон на початку XVIII століття. До підприємців він зараховував людей, які були зайняті економічною діяльністю в умовах економічної нестабільності та готові до ризику. Пізніше питання підприємництва розглядали практично всі вчені економісти: Кене, Тюрго, А. Сміт, М. Вебер та інші. Зокрема, М. Вебер, у своїй роботі «Християнська етика» розглядав підприємництво як богоугодну справу, особисту для сім'ї та суспільства. Вагомий внесок у дослідження підприємництва зробив австрійський економіст Й.А. Шумпетер, котрий, до речі, певний час викладав політекономію в Чернівецькому університеті. У відомій роботі «Капіталізм, соціалізм і демократія» в основу забезпечення економічного розвитку він ставить фігуру підприємця, функції якого відрізняються від ролі як капіталіста, так і робітника. Підприємець здатний мобілізувати фактори виробництва, реалізує досягнення технічного прогресу, знаходить нові потреби, ринки збуту і тощо. У результаті за виявлену ініціативу він винагороджується прибутком, а народне господарство у цілому одержує поштовх до розвитку.

З огляду на викладене, підприємництво здійснюється у сфері господарської діяльності та є її різновидом. Відповідно ці поняття за змістом співвідносяться як часткове з цілим і є нерівнозначні. Тому підприємництво слід розглядати як підгалузь господарської діяльності, на яке поширюються загальні вимоги щодо регулювання, але з урахуванням її комерційного характеру.

Підтвердженням цьому є ст. 3 ГКУ, яка визначаючи поняття господарської діяльності, передбачає її поділ на підприємницьку,

що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, і як таку, що може здійснюватися і без мети одержання прибутку (некомерційну господарську діяльність). Цей поділ також підтверджується ст.ст. 42–51 глави 4 цього кодексу, яка називається «Господарська комерційна діяльність (підприємництво)», і ст.ст. 52–54 глави 5 – «Некомерційна господарська діяльність».

На користь запропонованого поділу свідчить дефініція, що міститься в ст. 42 ГКУ «Підприємництво як вид господарської діяльності». Згідно з цією статтею: *підприємництво* – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Предметом правового регулювання підприємництва, як і будь-якої іншої підгалузі права, є специфічне коло суспільних відносин. Вони виникають у процесі або в зв'язку із провадженням підприємницької діяльності та її суб'єктами – носіями взаємопов'язаних прав і обов'язків передбачених законом.

Зміст підприємницької діяльності полягає в ініціативному, самостійному та творчому поєднанні фінансових коштів, матеріальних ресурсів, нематеріальних засобів інтелектуальної власності, інших активів і робочої сили з метою створення нового товару чи послуги.

Метою підприємництва є одержання прибутку чи збільшення особистого доходу шляхом організації найбільш ефективного використання економічних ресурсів у результаті застосування новітніх комерційних, організаційних технологій, розвитку нових видів, методів виробництва благ і послуг, опанування нових сфер застосування капіталу тощо.

Роль підприємництва в економіці та господарюванні розкривають *його функції*, а саме:

– *економічна* – полягає у створенні надійного розвитку економіки (ринкова економіка ґрунтується на підприємстві), формуванні інноваційного середовища, відкриваючи шлях до позитивних економічних перетворень на основі ефективності, раціоналізації, бережливості використання ресурсів та постійного оновлення виробництва і продукції. Оскільки підприємництво, приватна власність та зацікавленість є основними передумовами ефективного,

раціонального виробництва (господарювання), які утверджують економічну свободу, реалізацію потенціалу, інтересів та волі людей. У цьому контексті підприємництво є необхідною умовою досягнення економічного зростання;

– *соціальна* – полягає у тому, що підприємництво забезпечує формування середнього класу як запоруки підвищення добробуту громадян, постійного економічного розвитку та соціально-політичної стабільності;

– *політична* – полягає у тому, що підприємництво гарантує безповоротність ринкових реформ, створює основу цивілізованого, демократичного суспільства, громадянської держави;

– *творча* (інноваційна) полягає у пошуку та генеруванні новаторських ідей щодо вдосконалення або створення оригінальних благ, нових технологій та форм організації виробництва і збуту продукції, нових ресурсів та сфер застосування капіталу, нових форм задоволення потреб споживачів. Ця функція зводиться до обґрунтування проектів, які, на перший погляд, здаються нереальними, а тому і дуже ризиковими. Саме ця функція спонукає справжнього підприємця використовувати переважну частину своїх доходів для здійснення підприємницької діяльності, а не для задоволення власних споживчих потреб;

– *організаційна* – пов'язана з поєднанням факторів виробництва, без чого не можна створювати благо, що дає прибуток. Важливо, що це поєднання повинно здійснюватись так, аби забезпечувалась оптимальна пропорційність між залученими факторами виробництва і здійснювався постійний контроль за її підтриманням;

– *національна* – полягає у тому, що підприємництво виступає основою консолідації суспільства і виходу з кризи, локомотивом динамічного економічного розвитку країни;

– *міжнародна* – полягає у тому, що підприємництво (рівень його розвитку в країні) є мірилом ступеня економічної свободи, цивілізованості країни, її міжнародного авторитету, інвестиційної привабливості.

Згідно зі ст. 44 ГКУ підприємницька діяльність здійснюється на основі таких принципів:

– вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності. Суб'єкт підприємницької діяльності самостійно вирішує, якими видами діяльності йому займатися з огляду на по-

треби ринку із урахуванням обмежень, встановлених чинним законодавством;

- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

- вільного найму підприємцем працівників. Цей принцип обмежується положеннями спеціального законодавства про зайнятість, що містить положення, якими обмежуються трудові права іноземних громадян та осіб без громадянства. Зокрема, необхідність отримання ними дозволу на працевлаштування у державній службі зайнятості України;

- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом. На практиці цей принцип суттєво обмежується шляхом встановлення правил щодо цільового використання коштів суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи, обмежень на проведення операцій у готівкових коштах та ін.;

- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання належної йому частки валютної виручки на свій розсуд. Цей принцип обмежується, зокрема, положеннями Закону України від 23.09.1994 р. «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», ст. 1 якого встановлені правила щодо обов'язкового зарахування на їх валютні рахунки в уповноважених банках виручки резидентів у іноземній валюті в терміни виплати заборгованостей, зазначених у контрактах, але не пізніше 90 календарних днів з дати митного оформлення (виписки вивізної вантажної митної декларації) продукції, що експортується.

Крім принципів підприємницької діяльності в ст. 47 ГКУ передбачені спеціальні норми про гарантії підприємницької діяльності, а саме:

- забезпечення захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання;

- гарантія усім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права та рівні можливості для залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів;

– забезпечення підприємця матеріально-технічними та іншими ресурсами, що централізовано розподіляються, здійснюється з метою виконання підприємцем поставок, робіт чи послуг для пріоритетних державних потреб;

– захист майнових прав підприємця. Вилучення державою або органами місцевого самоврядування у підприємця основних і оборотних фондів, іншого майна допускається лише відповідно до чинного законодавства.

З метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених ст. 48 ГКУ:

– надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності;

– сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів;

– здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку;

– стимулюють модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг;

– подають підприємцям інші види допомоги.

З економічної точки зору найважливішими ознаками підприємництва є підприємливість суб'єктів господарювання, ризик, мобільність, динамічність підприємницьких дій. Інші додають до цих ознак ініціативу, відповідальність, активний пошук рішень.

В юридичній літературі виділяють наступні основні ознаки підприємницької діяльності.

Перша ознака підприємницької діяльності – її економічна ініціативність і самостійність. Це означає, що підприємці активно обирають ініціативу, а також свідомо ставлять себе у таку ситуацію, коли вони персонально відповідальні за успіх або невдачу справи, вважаючи, що саме ці фактори здатні контролювати та впливати на результати їх вчинків. Ця риса поєднується з ініціативою у запровадженні мотиваційного управління, прагненням до персональної відповідальності.

Зміст цієї ознаки, як зазначає Н.О. Саніахметова, пояснюється в літературі по-різному. Так, в економічній літературі суть ознаки самостійності і незалежності суб'єктів господарювання вбача-

ється в тому, що кожна людина, ставши підприємцем, вирішує самотійно всі питання діяльності свого підприємства, виходячи з економічної вигоди і ринкової кон'юнктури. В юридичній літературі, на думку деяких учених, термін «самотійність» підкреслює той факт, що втручання в підприємницьку діяльність органів влади й управління можливе лише у встановлених законом межах. Інші вчені під ініціативністю розуміють те, що підприємець починає діяльність на власний розсуд. На думку третіх, ознака ініціативності й самотійності вказує на вольове джерело підприємницької діяльності, оскільки суб'єкти самі ініціюють цю діяльність у нормативно-явочному порядку і самотійно, тобто своєю владою і в своїх інтересах, здійснюють її¹.

Ініціативність і самотійність підприємницької діяльності визначена в ГКУ. Зокрема, ч. 1 ст. 43 ГКУ передбачено, що підприємці мають право без обмежень здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Її суть, як вже зазначалося, відображена в принципах підприємницької діяльності, що передбачені у ст. 44 ГКУ. В кінцевому рахунку вона полягає у реалізації гарантованої ст. 42 Конституції України свободи підприємницької діяльності.

Друга ознака – творчий та інноваційний характер, що виявляється у пошуку нових можливостей, орієнтації на нововведення. Підприємець діє й оцінюється як незалежний інноватор, котрий значною мірою покладається на самого себе. Інноваційний характер є найважливішим, що характеризує підприємництво, зважаючи на його соціальну перспективу, інновація є центральною характеристикою підприємця. У сучасному розвитку підприємництва інновація (нововведення) розуміється як основна його функція.

Третя ознака – систематичність (регулярність, професійність, постійність).

Вчені – економісти інколи не вважають систематичність характерною ознакою підприємництва, а навпаки, відносять її до короткочасних, тактичних способів дії, що здебільшого вписуються у відносно короткотривалі угоди. Вчені – юристи одностайно визнають ознаку систематичності необхідною рисою підприємництва, однак називають її по-різному. Деякі вчені називають постійність,

¹ Саніахметова Н.О. Підприємницьке право: навч. посібник / Н.О. Саніахметова. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: А.С.К., 2005. – С. 16–17.

інші підкреслюють професійну основу діяльності, треті – її регулярний характер. На практиці, особливо податкові органи, при визначенні самостійності керуються Декретом Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 р. № 24-93 «Про податок на промисел». За змістом ст. 1 цього Декрету систематичним вважається продаж вироблених, перероблених та куплених продукції, речей, товарів, який здійснюється більше чотирьох разів протягом календарного року.

Четверта ознака – ризиковий характер, тобто готовність підприємця до тягаря не передбачених несприятливих наслідків (понести збитки чи упустити вигоду і т. п.) та вжиття заходів щодо їх превенції або усунення, що пов'язане з умінням координувати і комбінувати всі фактори виробництва з метою недопущення ймовірних збитків та неплатоспроможності.

П'ята ознака – цільове спрямування на одержання прибутку. Деякі автори підкреслюють, що метою підприємницької діяльності є одержання не прибутку взагалі, а саме підприємницького прибутку. Підприємницьким прибутком в літературі називається особливий вид доходу, винагороди за заповзятливість, специфічна творча активність у сфері приватного бізнесу. Вважається, що прибуток підприємця складається з двох елементів: звичайного прибутку ділової людини та надлишку над звичайним прибутком. Другий елемент і є підприємницьким доходом (прибутком) у вигляді форми суспільної винагороди за інноваційний пошук, новаторство у виробництві. Мету одержання прибутку як ознаку підприємницької діяльності визнають як законодавець, так і вчені (майже одноставно). Якщо її метою не є отримання прибутку, вона не може бути віднесена до підприємницької, а є благодійною, спонсорською тощо. Водночас, інколи заперечується визнання мети одержання прибутку як обов'язкової ознаки підприємництва. Аргументується це тим, що можна моделювати ситуацію, в якій будь-який підприємець тимчасово здійснює виробництво і реалізацію товару нижче собівартості для завоювання ринку, і така діяльність не буде розглядатися як підприємницька.

Важко погодитися з такою позицією, оскільки тут відбувається певною мірою змішування мети підприємницької діяльності й результату такої цілеспрямованої діяльності. Та чи інша діяльність не може бути віднесена до підприємницької, якщо її метою, не є одержання прибутку. Проте, якщо прибуток не отриманий, незважаючи на цільове спрямування діяльності на її досягнення, то сам

по собі цей факт не може служити підставою для вилучення її з числа підприємницької.

Шоста ознака підприємницької діяльності – соціально-відповідальний характер. Соціальна відповідальність розуміється як суспільна відповідальність, тобто очікування того, що підприємці мають діяти в інтересах суспільства і робити свій внесок у вирішення суспільних і соціальних проблем. Важливим тут є розуміння ними необхідності здійснювати свою діяльність, вживаючи всіх заходів для мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище (екологічний аспект).

І остання ознака – легальність. Вона розглядається у двох аспектах. По-перше, особа має пройти всю процедуру легалізації для того, щоб займатися відповідним різновидом підприємницької діяльності (державна реєстрація, ліцензування). По-друге, підприємці зобов'язані дотримуватися режимних вимог, встановлених для здійснення тих чи інших видів підприємницької діяльності, норм антимонопольного законодавства тощо.

Право на підприємницьку діяльність включає можливість захисту від неправомірних дій як інших підприємців, так і з боку держави в особі її органів, у тому числі право на оскарження їхньої діяльності, що обмежує це право.

Захист підприємців від втручання в їхню діяльність державних органів має конституційну основу. Відповідно до ст. 55 Конституції України «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» (ст. 56 Конституції України).

Останнім часом зростає тенденція збільшення звернень до судових органів суб'єктів підприємницької діяльності для захисту своїх інтересів.

Згідно з ч. 7 ст. 19 ГКУ дії та рішення державних органів контролю та нагляду, а також їх посадових осіб, які проводили інспектування і перевірку, можуть бути оскаржені суб'єктом господарювання у встановленому законодавством порядку. Відповідно до ч. 7

ст. 23 ГКУ спори щодо поновлення порушених прав суб'єктів господарювання та відшкодування завданої їм шкоди внаслідок рішень, дій чи бездіяльності органів, посадових або службових осіб місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень вирішуються в судовому порядку.

Згідно зі ст. 20 ГКУ одним із засобів захисту прав суб'єктів господарювання є визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єкта господарювання.

Одним з важливих і розповсюджених засобів захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності є визнання судом виданого державним або іншим органом незаконного акта недійсним (повністю або в частині).

Підставою для застосування цього засобу захисту є видання державним або іншим органом акта, що не відповідає його компетенції або вимогам законодавства. Оскільки це дві самостійних підстави, то може бути визнаний недійсним той акт, який відповідає вимогам законодавства, але прийнятий з перевищенням компетенції відповідного органу, так і, навпаки, прийнятий у межах його компетенції, але такий, що суперечить законодавству.

Перевищення компетенції державного органу означає видання ним акта поза його компетенцією. Порушення актом державного органу вимог законодавства – це суперечливість законодавству прийнятого акта за його змістом, формою, порядком і строками прийняття.

Неправомірні акти державних органів, що зачіпають права підприємців, порушують дві заборони, встановлені Господарським кодексом України. Перша – заборона, встановлена в ч. 5 ст. 19 ГКУ, стосовно незаконного втручання та перешкоджання господарській діяльності суб'єктів господарювання з боку органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними державного контролю та нагляду. Друга – заборона, встановлена в ч. 4 ст. 23 ГКУ, щодо незаконного втручання органів і посадових осіб місцевого самоврядування у господарську діяльність суб'єктів господарювання. Є недійсним і не відповідає законіві акт органу державного управління або місцевого органу державної влади за позовом власника або особи, права якої щодо володіння, користу-

вання або розпорядження належним її майном порушені виданням такого акта.

Визнання незаконного акта недійсним може застосовуватися як єдиний засіб захисту (коли для захисту підприємців досить визнати акт недійсним), або поєднуватися з іншими засобами захисту і відповідальності. Так, визнання недійсним акта державного або іншого органу може поєднуватися із застосуванням міри цивільно-правової відповідальності – стягненням судом за позовом підприємця збитків, завданих йому внаслідок виконання вказівок державних чи інших органів або їхніх службових осіб, що призвели до порушення прав підприємця, а також внаслідок неналежного здійснення такими органами чи їхніми службовими особами передбачених законодавством обов'язків щодо підприємця.

Нерідко в практиці поєднується вимога про визнання недійсним актів державних органів з позовом про повернення (зворотне стягнення) необґрунтовано списаних цими органами в примусовому порядку сум. Суб'єкти підприємницької діяльності звертаються до господарського суду з позовами про повернення з бюджету незаконно списаних штрафів, інших фінансових санкцій, податкових недоїмок та інших обов'язкових платежів у бюджет.

З метою однакового і правильного вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних та інших органів, президія Вищого арбітражного суду України надала роз'яснення «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням недійсними актів державних чи інших органів» від 26.01.2000 р. № 02-5/35.

Таким чином, засобами захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності від незаконних актів державних органів, їхнього втручання у господарську діяльність підприємців є:

- визнання недійсними (повністю або в частині) актів державних та інших органів, які не відповідають законодавству і порушують права та інтереси суб'єктів підприємницької діяльності, що охороняються законом;
- повернення з бюджету грошових коштів, безпідставно списаних у вигляді санкцій або за іншими підставами державними органами в примусовому порядку;
- відшкодування збитків, завданих підприємцям неправомірними актами державних органів.

2. Державне регулювання підприємництва

На нинішньому етапі розвитку України паралельно з процесами становлення підприємницького сектора відбувається формування механізму його державного регулювання. Тобто державна підприємницька політика ще перебуває у зародковому стані, а тому є недосконалою, як і всі інші інструменти регулювання.

Важливою складовою механізму державного регулювання підприємництва має стати система його державної підтримки, створення якої нині проголошується як запорука поліпшення стану в усіх сферах соціально-економічного життя суспільства: розвитку вітчизняного виробництва, виходу з кризи, підвищення зарплати, пенсій, життєвого рівня населення, збереження системи освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Економічний зміст державної підтримки полягає у розробленні та реалізації системи державних програм науково-технічного, ресурсного, фінансового, консультативного, кадрового та іншого сприяння розвитку підприємництва.

Державні програми підтримки можуть виконуватися центральною чи місцевою владою, суспільними (некомерційними) структурами або через приватні організації, яким для цієї мети надаються державні субсидії.

Значення підприємництва для розвитку національної економіки та суспільного життя країни є незаперечним і винятково важливим. Але, незважаючи на місце, яке воно займає та роль, яку відіграє у національній економічній системі у вирішенні багатьох соціально-економічних проблем, саме *підприємництво є досить вразливим* і залежить від багатьох факторів, що формують так зване підприємницьке середовище.

Так, підприємництво (підприємницькі структури) не здатні повною мірою протистояти таким *проблемам сучасної ринкової економіки*, як монополізм (монополізація виробництва), постійне порушення рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією, ускладнення відтворювальних процесів, глобалізація, нестача фінансових ресурсів, інфляція тощо. Це, у свою чергу, породжує такі *негативні явища*, як масове банкрутство підприємницьких структур і втрата державою платників податків, а отже, скорочення джерел поповнення державних доходів, з одного боку, та збільшення навантаження на державний бюджет внаслідок збільшення

соціалізованих витрат, з іншого. Все це спричиняє посилення соціальної напруги і нестабільності у державі.

Тому власне для усунення суперечності між високою економічною та соціально-політичною значущістю підприємництва, з одного боку, і слабкою життєздатністю та вразливістю суб'єктів підприємництва в сучасній ринковій економіці, з іншого, необхідним є *державне регулювання підприємницької діяльності*, а також державна підприємницька політика, спрямована на створення сприятливих умов для становлення і розвитку підприємництва в національній економічній системі та на його підтримку.

Державне регулювання підприємництва як елемент єдиної системи державного регулювання системи економіки – це система правових, організаційних, адміністративних та регулятивно-контрольних заходів держави, спрямованих на створення сприятливих умов для становлення та розвитку підприємництва (сприятливого підприємницького середовища) і на його підтримку, а також управління державним сектором економіки для забезпечення ефективності та конкурентоздатності національної економіки.

Обов'язковими *умовами*, що забезпечують становлення та нормальне функціонування і розвиток підприємництва, є:

- стабільна грошово-кредитна система;
- правова захищеність підприємництва;
- стабільна, стимулювальна система оподаткування, яка б сприяла інвестуванню та реінвестуванню коштів у сфері підприємства;
- розвинута система ринкової інфраструктури підтримки підприємництва (комерційні банки товарні біржі, страхові компанії, науково-консалтингові, інформаційно-маркетингові фірми, навчальні центри загального розвитку підприємництва, менеджменту, маркетингу) тощо.

Інституціональні засади державної підтримки підприємництва включають: наявність організаційної структури; наявність ринкової інфраструктури; інформаційно-консультативне забезпечення підприємства; кадрове забезпечення; науково-методичне забезпечення.

Підприємство характеризується тим, що регулюється державою в особі її органів. Держава не стоїть осторонь від цього процесу. Вона це робить в зв'язку з тим, що підприємці (фізичні і юридичні особи) реалізують свій приватний інтерес, який без державних регуляторів може завдати і завдає шкоди суспільним інтересам.

Держава під час регламентації підприємницької діяльності затверджує публічні засади, суспільні інтереси, одночасно поєднуючи їх з приватними інтересами підприємців.

Підприємництво і держава є інститутами суспільства. Вони постійно взаємодіють, а також впливають і, у свою чергу, піддані впливу інших інститутів суспільства, котрі також здатні впливати на підприємництво, як безпосередньо (наприклад, нова технологія), так і опосередковано – через державу. З усіх інститутів суспільства держава має найбільший вплив на підприємництво.

Взаємовідносини між державою і підприємництвом є комплексними та динамічними, змінюються в часі. Через динамічність суспільства взаємовідносини між підприємництвом і державою постійно перебувають у стані зміни, внаслідок чого іноді важко провести межу між публічним (суспільним) і приватним секторами. Сфери підприємництва і держави є різними, але вони перетинаються, що зокрема виявляється в їхніх цілях. Підприємництво переслідує основну мету одержання прибутку, в той час як держава захищає суспільні інтереси в цілому. Складні взаємовідносини між підприємництвом і державою мають значний вплив на розвиток економіки і громадського життя.

Взаємовідносини держави і підприємництва можуть варіювати від співробітництва до конкуренції, від партнерства до антагонізму. У цих відносинах кожна зі сторін має значний вплив і все-таки має істотну потребу в іншій.

Для відносин між державою і підприємництвом характерним є стан взаємозалежності, що обумовлено потребою однієї сторони в іншій. Держава має потребу в підприємстві, оскільки їй необхідна ринкова система, матеріальні ресурси, послуги і товари, що виробляються нею, фінансова підтримка державних програм тощо. У свою чергу, підприємництво має потребу в державі, оскільки йому необхідне законодавство, що формулює правила економічної діяльності, її безпеки, захисту і стабільності, а також функціонування монетарної системи, стабільної економічної і соціальної інфраструктури. Підприємництво покладається на конституційний захист і державну підтримку підприємництва як основного інституту суспільства, що забезпечує одержання прибутку, зайнятість населення і підвищення його життєвого рівня. Результатом таких взаємовідносин є «змішана» економіка, у якій суспільний і приватний сектори різноманітно взаємодіють.

Сучасний період розвитку суспільства характеризується глобалізацією підприємництва, створенням міжнародних об'єднань підприємств, а також зростанням важливості передових технологій для економічного розвитку держав, унаслідок чого багато держав допомагають, скеровують, регулюють і контролюють підприємство для досягнення технологічної переваги. Вільна та розвинута конкуренція на світовому ринку, глобалізація бізнесу і підвищення значимості інновації підсилюють необхідність відносин співробітництва між державою і підприємництвом.

Державне регулювання діяльності суб'єктів підприємництва має бути збалансованим. Співвідношення публічних та приватних інтересів при здійсненні державного регулювання підприємницької діяльності має виявлятися у такому державному впливі, що надає можливість суб'єктам підприємництва ефективно розвиватися, і при цьому забезпечує необхідні публічні потреби та інтереси.

Державне регулювання підприємництва має потребу в належному рівні правового Забезпечення. В останні роки прийнято значну кількість нормативно-правових актів, що встановлюють правову основу державного регулювання підприємництва. Центральним у системі цих актів є ГКУ, розділ 2 якого визначає основні напрями та форми участі держави і місцевого самоврядування у сфері господарювання, у тому числі засоби державного регулювання господарської діяльності (ст. 12), державний контроль та нагляд за господарською діяльністю (ст. 19), особливості управління господарською діяльністю у державному секторі економіки (ст. 22) тощо.

Держава впливає на підприємницьку діяльність багатьма засобами – за допомогою планування, стимулювання наукових досліджень, виробництва, маркетингу тощо. Особливості державного регулювання суб'єкта підприємницької діяльності залежать від конкретної сфери підприємництва, розміру суб'єкта підприємництва, його місцезнаходження, типу продукції, що випускається, характеристик ринку, де діє підприємець.

При аналізі державного регулювання підприємницької діяльності необхідно враховувати відмінності між суб'єктами підприємництва, оскільки система підприємництва не є уніфікованою структурою. Поряд з великими юридичними суб'єктами є також безліч середніх і малих підприємств. Деякі суб'єкти здійснюють підприємницьку діяльність тільки в межах України, у той час як інші здійснюють і зовнішньоекономічну діяльність. Одні суб'єкти функціо-

нують у сфері послуг, а інші – у сфері виробництва. Таким чином, існують значні відмінності суб'єктів підприємницької діяльності, що обумовлюють застосування різних методів державного регулювання.

Жоден суб'єкт підприємницької діяльності (великий, середній чи малий) не може функціонувати без дотримання різноманітних правил і обмежень, установлених державою. Функціонування підприємницьких структур є предметом державного впливу, нагляду і контролю. Ступінь державного впливу на діяльність підприємців зростає багаторазово, якщо суб'єкт функціонує в зовнішньоекономічних відносинах.

Таким чином, у сучасному суспільстві держава в особі державних органів здійснює важливі повноваження, що стосуються впливу на суб'єктів підприємницької діяльності, від оподаткування до регулювання. Існує багато засобів, що використовуються державою безпосередньо або опосередковано з метою впливу на суб'єктів підприємництва.

Основний засіб, за допомогою якого держава здійснює регулювання в сфері підприємництва, – це видання нормативно-правових актів, які регулюють діяльність підприємців.

У сучасних умовах в Україні в цілому розроблений і законодавчо закріплений господарсько-правовий інструментарій державного регулювання господарської діяльності в Господарському кодексі України, що визначає основні положення правового регулювання господарських відносин, які складаються як по горизонталі, так і по вертикалі.

ГКУ є стрижневим кодифікованим актом у системі господарського законодавства, що забезпечує державне регулювання підприємницької діяльності. У цій сфері в останні роки створений цілий блок господарського законодавства України, що включає Господарський кодекс, Цивільний кодекс, Закони України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р., «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р., «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р., «Про цінні папери і фондовий ринок» від 23.02.2006 р., «Про рекламу» від 03.07.1996 р. у редакції Закону від 11.07.2003 р., «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» від 06.09.2005 р., «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. тощо.

При здійсненні регулювального впливу на підприємницьку діяльність за допомогою норм господарського права задається певний напрямок розвитку і встановлюються її межі. Зокрема, визначається поняття державного регулювання у певній сфері, встановлюються цілі, форми державного регулювання.

Публічно-правове регулювання підприємницької діяльності здійснюється на основі імперативних і правових норм. Переважно це зобов'язувальні норми, що встановлюють певні обов'язки, а також заборонні норми, що накладають обов'язки утримуватися від певної поведінки.

В основному правові обмеження в державному регулюванні підприємницької діяльності виражаються у встановленні різних правових обтяжень суб'єктів підприємництва. Це, зокрема, необхідність легітимації суб'єктів підприємницької діяльності (обов'язок суб'єктів підприємництва здійснити державну реєстрацію відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців» від 15.05.2003 р.), ліцензування (обов'язок одержати ліцензію на здійснення видів діяльності, зазначених у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р.), дотримання правил про забезпечення безпеки і якості товарів, робіт і послуг (обов'язок одержати відповідний сертифікат відповідно до Закону України «Про підтвердження відповідності» від 11.07.2001 р.) тощо.

Регулювання підприємницької діяльності розглядається як форма державного впливу на господарську діяльність недержавних суб'єктів господарювання. Воно виражається у державній регуляторній політиці держави, спрямованій на забезпечення умов збалансованості її втручання у розвиток підприємництва. Здійснення державного регулювання господарської діяльності у тому числі підприємництва, передбачені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 01.09.2003 р.

У ньому *державна регуляторна політика* – це напрям державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та

усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюється в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.

Принципами державної регуляторної політики є:

– *доцільність* – обґрунтована необхідність державного регулювання господарських відносин з метою вирішення існуючої проблеми;

– *адекватність* – відповідність форм та рівня державного регулювання господарських відносин потребі у вирішенні існуючої проблеми та ринковим вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;

– *ефективність* – забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– *збалансованість* – забезпечення у регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів господарювання, громадян та держави;

– *передбачуваність* – послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам з підготовки проектів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності;

– *прозорість та врахування громадської думки* – відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності; обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями; обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань; інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності.

Підставою державного регулювання підприємництва є ст. 42 ГКУ, в якій передбачена необхідність забезпечення реалізації та охорони публічних (державних та суспільних) інтересів.

Таке регулювання діяльності суб'єктів підприємництва має бути збалансованим і спрямованим для досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку підприємцем. Співвідношення публічних та приватних інтересів при здійсненні державного регулювання підприємницької діяльності має виявлятися у такому державному впливі, яке надає можливість суб'єктам під-

приємництва ефективно розвиватися і при цьому забезпечує необхідні публічні потреби та інтереси.

Здійснення державної регуляторної політики відповідними контрольними органами інтерпретується як порядок планування діяльності з підготовки регуляторних актів, розгляду проектів цих актів, забезпечення принципу прозорості та врахування громадської думки у реалізації цієї політики, а також порядок відстеження результативності та перегляду прийнятих регуляторних актів. У їх основі – системний аналіз впливу факторів, які суттєво впливають на якість регуляторних актів. Вони розділяються на нематеріальні (духовні) та матеріальні (інституціональні), які, у свою чергу, ще структуруються. Йдеться, зокрема, про створення всім суб'єктам підприємницької діяльності умов для вільного доступу до всіх елементів ринку за єдиними правилами, гарантування захисту їх законних прав та інтересів у відносинах з іншими суб'єктами та органами влади.

Як відомо, сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. При цьому предметом державної регуляторної політики можуть бути лише організаційно-господарські відносини (відносини між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю). Інші господарські відносини не належать безпосередньо до державної регуляторної, а до іншої політики, наприклад, недержавної корпоративної. Метою правового забезпечення державної регуляторної політики є створення правопорядку у сфері господарювання. Цей порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність і визначення України як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Сам процес правового регулювання господарської діяльності складається з кількох стадій:

1. Правова регламентація підприємницької діяльності. На цій стадії передбачається розробка правових норм як загальнообов'язкових правил поведінки при здійсненні підприємницької діяльності.

2. Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків – перехід від загальних приписів правових норм до конкретної моделі поведінки конкретних суб'єктів господарювання.

3. Реалізація (фактичне застосування) суб'єктивних справ і юридичних обов'язків.

Відповідно до ст. 12 ГКУ основними засобами регулювального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання і підприємницької діяльності є: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; сертифікація та стандартизація; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Межі державного втручання в економічну діяльність окреслюються також шляхом визначення сфер державною контролю і нагляду за господарською діяльністю. Ст. 19 ГКУ встановлює, що держава здійснює контроль і нагляд за господарською діяльністю суб'єктів господарювання у таких сферах:

- збереження та витрачання коштів і матеріальних цінностей суб'єктами господарських відносин – за станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності;

- фінансових, кредитних відносин, валютного регулювання та податкових відносин – за додержанням суб'єктами господарювання кредитних зобов'язань перед державою і розрахункової дисципліни, дотриманням вимог валютного законодавства, податкової дисципліни;

- цін і ціноутворення – з питань додержання суб'єктами господарювання державних цін на продукцію і послуги;

- монополізму та конкуренції – з питань додержання анти-монополюльно-конкурентного законодавства;

- земельних відносин – за використанням і охороною земель;

- водних відносин і лісового господарства – за використанням та охороною вод і лісів, відтворенням водних ресурсів і лісів;

- виробництва і праці – за безпекою виробництва і праці, додержанням законодавства про працю: пожежною, екологічною, санітарно-гігієнічною безпекою; за дотриманням стандартів, норм і правил, якими встановлено обов'язкові вимоги щодо умов здійснення господарської діяльності;

- споживання – за якістю і безпечністю продукції та послуг;

– зовнішньоекономічної діяльності – з питань технологічної, економічної, екологічної та соціальної безпеки. Ці сфери діяльності належать до тих, які згідно зі ст. 92 Конституції України, визначаються виключно її законами.

Державний контроль і державний нагляд за господарською діяльністю здійснюються органами державної влади та уповноваженими на це посадовими особами. Їх статус, загальні умови і порядок здійснення контролю та нагляду визначаються законами. Незаконне втручання та перешкодження господарській діяльності суб'єктів господарювання з боку органів державної влади та їх посадових осіб при здійсненні ними державного контролю та нагляду забороняються.

Органи державної влади і посадові особи зобов'язані здійснювати інспектування та перевірки діяльності суб'єктів господарювання неупереджено, об'єктивно та оперативно, дотримуючись правил законодавства, поважаючи права і законні інтереси цих суб'єктів. Водночас суб'єкт господарювання має право на одержання інформації про результати інспектування і перевірок його діяльності не пізніше, як через 30 днів після їх закінчення, якщо інше не передбачено законом. Дії та рішення державних органів контролю та нагляду, а також їх посадових осіб, які здійснювали інспектування і перевірку, можуть бути оскаржені суб'єктом господарювання у встановленому законодавством порядку.

Усі суб'єкти господарювання зобов'язані здійснювати первинний (оперативний) та бухгалтерський облік результатів своєї роботи, складати статистичну інформацію, а також надавати відповідно до вимог закону фінансову статистичну інформацію щодо своєї господарської діяльності, інші дані, визначені законом. Забороняється вимагати від суб'єктів господарювання надання статистичної інформації та інших даних, не передбачених законом або з порушенням порядку, встановлених законом (ст. 19 ГКУ).

Несправедлива державна політика дедалі частіше виступає чинником конфліктогенності у перехідному українському суспільстві. Особливого ж значення має набути справедливості регуляторної політики, спрямованість регуляторних рішень на національні інтереси України, відповідне забезпечення прав та інтересів суб'єкти господарювання.

Таким чином, регламентуючи межі державного втручання в економічну діяльність, ГКУ надає широкий вичерпний перелік

сфер контролю і нагляд за цією діяльністю з боку держави. Кодексом передбачено і тільки законом визначаються й самі сфери контролю, і статус осіб, які його здійснюють. Ці особи повинні діяти не лише законно та неупереджено, а й не бюрократично, морально і справедливо, поважати права і законні інтереси суб'єктів господарювання. У ГКУ міститься свого роду правова модель відносин соціального партнерства між державними контрольними органами і суб'єктами господарювання. За цією моделлю органи держави стосовно суб'єктів господарювання діють законно і морально, а останні добросовісно ведуть облік своєї роботи, виконують обов'язки щодо надання передбаченої законом звітної інформації.

Одним з напрямів оптимізації правового регулювання економічних відносин і дерегулювання є *визначення меж державного втручання в господарську діяльність*. Безпосередня участь держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у таку діяльність, відповідно до ч. 3 ст. 8 ГКУ, може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що регламентуються Конституцією та законами України. Вона визначена такими двома параметрами, як контроль над господарською діяльністю шляхом державної реєстрації її суб'єктів та визначення сфер державного контролю і нагляду за господарською діяльністю. Ці сфери діяльності належать до тих, які, згідно з пунктами 7–9 ч. 1 ст. 92 Конституції України, регламентуються виключно законами. Зокрема, правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання регулюються Законом України від 05.04.2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» із змінами. Сфера дії цього Закону поширюється на відносини, пов'язані зі здійсненням державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, щодо яких він вперше визначив принципи, вимоги, консультативну підтримку, громадський захист і право на одержання їх рішень. Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від здійснення господарської діяльності, і періодичність проведення планових заходів, відповідно абзац 4 ч. 2 ст. 5 цього Закону, затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням органу державного нагляду (контролю).

Так, на його виконання Кабінет Міністрів України постановою від 14.11.2007 р. затвердив Порядок розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для безпеки життя і здоров'я населення, навколишнього природного середовища щодо пожежної безпеки. За цим Порядком суб'єкти господарювання за ступенем ризику їх діяльності щодо пожежної безпеки розподілені на три категорії: з високим, середнім та незначним ступенем пожежного ризику. Відповідно встановлено, що планові перевірки суб'єктом господарювання з високим ступенем ризику проводяться щороку, з середнім – один раз на три роки, з незначним – один раз на п'ять років.

Державні органи не можуть здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності, якщо закон прямо не уповноважує такий орган на здійснення державного нагляду (контролю) у певній сфері господарської діяльності та не визначає повноваження такого органу під час здійснення державного нагляду (контролю). Зупинення виробництва (виготовлення) або реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг допускається за вмотивованим письмовим рішенням керівника органу державного нагляду (контролю) чи його заступника. Посадовій особі органу державного нагляду (контролю) забороняється здійснювати державний нагляд (контроль) щодо суб'єктів господарювання, з якими (або із службовими особами яких) посадова особа перебуває в родинних стосунках. У разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого відповідно до закону, припускає неоднозначне тлумачення прав і обов'язків суб'єкта господарювання або органу державного нагляду (контролю) та його посадових осіб, рішення приймається на користь суб'єкта господарювання. Органи державного нагляду (контролю) та суб'єкти господарювання мають право фіксувати процес здійснення планового або позапланового заходу чи кожен окрему дію засобами аудіо- та відеотехніки, не перешкоджаючи здійсненню такого заходу.

Посадові особи органу державного нагляду (контролю) з метою з'ясування обставин, які мають значення для повноти проведення заходу, здійснюють у межах повноважень, передбачених законом, огляд територій або приміщень, які використовуються для провадження господарської діяльності, а також будь-яких документів чи предметів, якщо це передбачено законом. Плановий чи позаплановий захід повинен здійснюватися у присутності керівника або

його заступника, або уповноваженої особи суб'єкта господарювання. Перед початком здійснення державного нагляду (контролю) посадова особа органу державного нагляду (контролю) вносить запис до відповідного журналу суб'єкта господарювання (за його наявності). Діяльність органів державного нагляду (контролю), пов'язана зі збором інформації, метою якого є отримання відомостей про масові явища та процеси, що відбуваються у сфері господарської діяльності, не вважається заходами державного нагляду (контролю). Під час здійснення державного нагляду (контролю) посадові особи органу державного нагляду (контролю) зобов'язані зберігати комерційну таємницю суб'єкта господарювання. Інформація, доступ до якої обмежена законом, одержана посадовою особою органу державного нагляду (контролю) під час здійснення державного нагляду (контролю), може використовуватися виключно в порядку, встановленому законом. Органи державного нагляду (контролю) забезпечують спеціальний режим захисту доступу до інформації, що є комерційною таємницею, згідно з вимогами закону.

Державне регулювання підприємництва здійснює значний вплив на розвиток малого підприємництва, оскільки від цього залежить успішне функціонування економіки. Зокрема, в Україні 316 тис. малих підприємств та 2,5 млн. суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб. У сфері малого та середнього бізнесу зайнято 5,5 млн. осіб, з них 1,8 млн. осіб – на малих підприємствах. Малі підприємства переважно працюють у сфері торгівлі (33,5%) та надання послуг (21,7%). Фактично реалізують продукцію та надають послуги 67% діючих малих підприємств, які забезпечують близько 10% ВВП і процент зайнятості. В розвинутих європейських країнах, відповідно, 50 і 70%. Поширюються щодо його значення і невикористаних можливостях на авторитетну позицію ексканцлера Австрії В. Шюсель, який в інтерв'ю газеті «День» (13 вересня 2011 р.) зазначив наступне. «Зверніть увагу на німецьку модель, основною успіху якої є середній клас. Це фантастика – в країні існує мільйон маленьких компаній, а не великих компаній, чії акції торгують на біржах. Це мільйон дуже креативних і конкурентоспроможних сімейних бізнесів.

І цього дефакто немає ні в Україні, ні в Росії. А це те, що вам справді треба розвивати».

Малий підприємець оцінюється не як суб'єкт виробництва, а в дедалі більшому ступені стає безпосередньо метою економічного про-

цесу. Тому в сучасних умовах потрібно враховувати домінанти матеріальних потреб, пріоритетність принципу «бути», а не тільки «мати».

Мале підприємництво є особливим сектором ринкової економіки, який становить основу дрібного виробництва та здійснює швидко окупність витрат виробництва, розширює межі свободи ринкового вибору, забезпечує насичення ринку товарами, послугами та додатковими робочими місцями, сприяє послабленню монополізму в економіці.

Зміцнення та подальший розвиток позитивних тенденцій становлення малого підприємництва вимагає належної правової основи його функціонування та активної державної підтримки. З цією метою 19 жовтня 2000 р. прийнято Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва», який визначає правові засади державної підтримки суб'єктів малого підприємництва незалежно від форми власності з метою якнайшвидшого виходу з економічної кризи та створення умов для розширення впровадження ринкових реформ в Україні.

Зазначений Закон до *суб'єктів малого підприємництва* відносить:

фізичних осіб, зареєстрованих у встановленому законом порядку суб'єктами підприємницької діяльності;

юридичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 70 млн. грн. Середньооблікова кількість працюючих визначається з урахуванням усіх працівників, у тому числі тих, хто працює за договорами та сумісництвом, а також працівників представництв, філій, відділень та інших відокремлених підрозділів.

Метою державної підтримки малого підприємництва є:

– створення умов для позитивних структурних змін в економіці України;

– сприяння формуванню і розвитку малого підприємництва, становлення малого підприємництва як провідної сили у подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства;

– підтримка вітчизняних виробників;

– формування умов для забезпечення зайнятості населення України, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць.

Державна підтримка малого підприємництва здійснюється за такими напрямками:

- формування інфраструктури підтримки і розвитку малого підприємництва, організація державної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого підприємництва;

- встановлення системи пільг для суб'єктів малого підприємництва;

- запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності;

- фінансово-кредитна підтримка малого підприємництва;

- залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення поставки продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб.

Державна підтримка малого підприємництва здійснюється Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади з питань регуляторної політики та підприємництва, іншими центральними органами виконавчої влади. Підтримка малого підприємництва здійснюється відповідно до Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, затвердженої Законом України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 1 грудня 2000 р., програми підтримки малого підприємництва в Автономній Республіці Крим, регіональних та місцевих програм підтримки малого підприємництва, які затверджуються відповідно до законодавства.

Національна програма сприяння розвитку малого підприємництва в Україні є комплексом заходів, спрямованих на реалізацію державної політики щодо вирішення проблем розвитку малого підприємництва. Метою Національної програми є створення належних умов для реалізації конституційного права на підприємницьку діяльність, а також підвищення добробуту громадян України шляхом залучення широких верств населення до такої діяльності.

Заходи щодо реалізації Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні щорічно затверджуються Кабінетом Міністрів України, а обсяги їх бюджетного фінансування затверджуються Верховною Радою України в Законі України про Державний бюджет України на черговий рік.

Державна підтримка малого підприємництва щодо формування його інфраструктури також здійснюється шляхом створення та забезпечення діяльності мережі бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів тощо. Основними завданнями таких організацій є: консультування з питань законодавства України; надання інформації щодо здійснення державної підтримки суб'єктів малого підприємництва; надання інформації щодо наявності в регіоні необхідності використання товарів (послуг), що виготовляються суб'єктами малого підприємництва, які розташовані на території регіону; підвищення рівня кваліфікації управлінського персоналу суб'єктів малого підприємництва.

Для суб'єктів малого підприємництва в порядку, встановленому Податковим кодексом України, може застосовуватися спрощена система оподаткування бухгалтерського обліку та звітності, про що йтиметься далі.

Напрями підтримки малого та середнього підприємництва на перший етап – до 2015 року, а потім безстроково визначені постановою Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 р. «Про затвердження державної програми розвитку внутрішнього виробництва».

У постанові акцентовано, що малий та середній бізнес відіграють важливу роль у розвитку реального сектора економіки, підвищенні рівня зайнятості населення та наповненні внутрішнього ринку товарами номенклатурних груп, до яких не виявляють інтерес представники великого бізнесу. Тому необхідно створити сприятливі умови для розвитку малого і середнього бізнесу, збільшити його частку до рівня провідних держав світу.

Визначено такі пріоритетні напрями державної політики у сфері розвитку підприємництва:

- зниження витрат, пов'язаних із входженням на ринок нових, насамперед інноваційних підприємств, і виходу з ринку юридичних осіб, що припиняють свою діяльність внаслідок низької конкурентоспроможності;

- стимулювання розвитку партнерства корпорацій з підприємствами малого та середнього бізнесу, що забезпечує більшу життєздатність малих і середніх підприємств та підвищення конкурентоспроможності корпорацій;

- реструктуризація інфраструктурних монополій, створення механізмів ефективного державного управління природними монополіями;

- забезпечення конкуренції і створення ефективних механізмів антимонопольного регулювання;
- формування сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату;
- удосконалення системи технічного регулювання, системи національних стандартів, формування механізмів добровільної сертифікації і підтвердження відповідності (якості);
- сприяння розвитку малого бізнесу, зокрема інноваційного, у сфері новітніх техніки та технологій, створення відповідної інфраструктури і забезпечення розвитку системи мікрокредитування;
- сприяння підвищенню рівня підприємницької активності населення, зокрема у сфері надання послуг.

Для реалізації кожного етапу розвитку, досягнення визначених цілей необхідно запроваджувати дієві механізми, що здатні забезпечити ефективне функціонування економіки та збереження її ринкового статусу.

Представники бізнес-середовища, громадських об'єднань повинні брати участь у процесі вдосконалення регуляторної політики, що забезпечує створення цілісної системи, сприяє оптимізації адміністративно-правового регулювання економічних відносин.

Необхідно визначити на законодавчому рівні механізми державного регулювання, форми і ступінь державного втручання у господарську діяльність, забезпечити підтримку і умови реалізації таких механізмів та унеможливити створення адміністративних, економічних та організаційних перешкод для провадження господарської діяльності.

Для активізації підприємницьких ініціатив, спрощення умов ведення бізнесу та на виконання завдань Програми економічних реформ відбуваються процеси дерегуляції за всіма напрямками державного регулювання.

З метою забезпечення оперативного одержання суб'єктами підприємництва необхідних для здійснення господарської діяльності документів дозвільного характеру, відповідно до Закону України від 06.09.2005 р. «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» введена посада державного адміністратора. Згідно ст. 5 цього Закону державний адміністратор – посадова особа міської ради міст обласного та/або республіканського Автономної Республіки Крим значення (їх виконавчих органів), районних та районних у містах Києві і Севастополі державних адміністрацій, Севасто-

польської міської державної адміністрації, яка організовує видачу суб'єктам господарювання документів дозвільного характеру та забезпечує взаємодію місцевих дозвільних органів. Державний адміністратор призначається на посаду та звільняється з посади міським головою, головою районної, районної у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, Севастопольської міської державної адміністрації за погодженням з уповноваженим органом.

Державний адміністратор підпорядковується безпосередньо міському голові, голові районної, районної у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, Севастопольської міської державної адміністрації.

Кількість державних адміністраторів визначається рішенням відповідної міської ради, районної та районної у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, Севастопольської міської державної адміністрації.

Основними завданнями державного адміністратора є:

- надання суб'єкту господарювання вичерпної інформації щодо вимог та порядку одержання документа дозвільного характеру;

- прийняття від суб'єкта господарювання документів, необхідних для одержання документів дозвільного характеру, їх реєстрація та подання документів (їх копій) відповідним місцевим дозвільним органам;

- видача суб'єкту господарювання документів дозвільного характеру;

- забезпечення взаємодії місцевих дозвільних органів та документообігу;

- організаційне та інформаційне забезпечення проведення представниками місцевих дозвільних органів спільного обстеження об'єкта;

- контроль за додержанням посадовими особами місцевих дозвільних органів строків розгляду та видачі документів дозвільного характеру;

- формування та ведення реєстру документів дозвільного характеру;

- інформування посадової особи, якій він підпорядковується, а також територіального органу уповноваженого органу про порушення вимог законодавства з питань видачі документів дозвільного характеру посадовою особою місцевого дозвільного органу;

- підготовка пропозицій щодо удосконалення процедури видачі документів дозвільного характеру;
- ведення в мережі Інтернет веб-сторінки, що містить інформацію, необхідну для отримання документів дозвільного характеру;
- координація діяльності дозвільного центру;
- видача довідок з реєстру документів дозвільного характеру;
- складання протоколів про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом.

3. Фінансування державної підтримки підприємництва

Державна підтримка підприємництва в Україні, як на державному, так і регіональному рівнях здійснюється також у вигляді фінансової підтримки (фінансової допомоги); кредитної підтримки; податкових пільг; реалізації комплексної програми розвитку підприємництва. Фінансова і кредитна підтримка підприємництва здійснюється на загальнодержавному рівні через Український фонд підтримки підприємництва, на регіональному – регіональними фондами підтримки підприємництва. Може бути прямою і непрямю. *Пряма підтримка* підприємництва здійснюється за рахунок Державного і місцевих бюджетів у формі фінансування або фінансової допомоги. *Непряма підтримка* у формах пільгового кредитування; пільгового оподаткування; (єдиний податок, спрощена система оподаткування); прискореної амортизації; сприяння розвитку лізингових відносин тощо.

Перед тим, як детальніше перейти до висвітлення питання фінансування заходів державної підтримки підприємництва, слід дати визначення поняття фінансів та фінансової діяльності. Фінансами з фінансового права називають систему економічних відносин, за допомогою яких нагромаджуються і розподіляються державні кошти. Фінансова діяльність держави зумовлена об'єктивною необхідністю розподілу та перерозподілу національного доходу, а також задоволення потреб кожного громадянина і суспільства в цілому. Фінанси виражають грошові відносини, що виникають: між суб'єктами господарювання; суб'єктами господарювання і вищими організаціями; державою і суб'єктами господарювання; державою і громадянами; суб'єктами господарювання, громадянами, позабу-

джетними фондами, окремими ланками бюджетної системи; органами страхування і суб'єктами господарювання, населенням та ін.

Органами управління державними фінансами є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада і Рада Міністрів Автономної Республіки Крим та орган місцевого самоврядування.

Фінансова і кредитна підтримка підприємництва здійснюється на загальнодержавному рівні через Держбюджет Українським фондом підтримки підприємництва, на регіональному – регіональними фондами підтримки підприємництва, як правило, на поворотній основі.

Фінансова підтримка на безповоротній основі надається:

– якщо збитки завдані підприємству стихійним лихом і перевищують суми відшкодувань, передбачених чинним законодавством про обов'язкове страхування;

– для відшкодування збитків окремим підприємствам, які через умови господарювання, встановлені чинним законодавством, не відшкодовують витрат на виробництво товарів. Наприклад, казенним підприємством, що може призвести до їхнього банкрутства;

– для фінансування витрат на відновлення платоспроможності підприємств, діяльність яких пов'язана з надзвичайними суспільними інтересами.

Ще одним засобом регульовального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання є дотації та інші засоби державної підтримки суб'єктів господарювання (ст. 16 ГКУ).

Дотація – це особливий вид асигнувань з Державного бюджету. Розрізняють два види дотацій: для збалансування доходів і видатків окремих установ, підприємств та бюджетну, що надають у разі перевищення видатків над доходами (як метод бюджетного регулювання) у вигляді бюджетної позики, переважно суб'єктам господарювання з державною формою власності.

Держава також може надавати дотації суб'єктам господарювання на підтримку виробництва життєво важливих продуктів харчування, лікарських препаратів та засобів реабілітації інвалідів, на імпорتنі закупівлі окремих видів товарів, послуги транспорту, що забезпечують соціально важливі перевезення, а також суб'єктам господарювання, що опинились у критичній соціально-економічній або екологічній ситуації. Основна мета надання дотацій полягає у фінансуванні капітальних вкладень на рівні, необхідному для під-

тримання діяльності суб'єктів господарювання, з метою технічного розвитку, що дасть значний економічний ефект, а також в інших передбачених законом випадках.

Функцію підтримки підприємництва держава виконує також шляхом надання *субсидій* та інших форм фінансової допомоги, що призначені для сприяння окремим галузям промисловості, регіонам країни, а інколи – окремим підприємцям. Деякі з цих форм підтримки такі ж різноманітні, як їх кількість, та спрямовані на стабілізацію економіки, підтримку їх збалансованості, стимулювання інновацій. Державні субсидії, що надаються окремим галузям економіки, підтримують підприємництво шляхом надання фінансових коштів чи послуг. Крім прямих субсидій, держава бере на себе і значні витрати на науково-дослідні роботи в окремих галузях, що є важливими для забезпечення національного добробуту і володіють комплексною технологією.

Субвенція на відміну від дотацій або субсидій – вид грошової допомоги, що надається державою місцевими органами влади для цільового фінансування реалізації певного заходу (програми, проекту), який розроблений цим місцевим органом влади і схвалений Урядом України. Уразі порушення цільового призначення субвенції вона підлягає поверненню.

Держава також здійснює *компенсації* або *доплати сільськогосподарським товаровиробникам* за сільськогосподарську продукцію, що реалізується суб'єктами господарювання державі (ст. 16 ГКУ). Підстави і порядок застосування засобів державної підтримки суб'єктів господарювання визначаються законом.

Окреме місце в механізмі державного регулювання господарської діяльності посідають *податки*. Система оподаткування в Україні, податки і збори регламентуються виключно законами України і будується за такими принципами: економічної доцільності; соціальної справедливості; поєднання інтересів суспільства, держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання та громадян.

З метою розв'язання найважливіших економічних і соціальних завдань держави закони, то регулюють оподаткування суб'єктів господарювання, повинні, відповідно до ч. 2 ст. 17 ГКУ, передбачати: оптимальне поєднання фіскальної та стимулювальної функцій оподаткування; стабільність (незмінність) протягом кількох років загальних правил оподаткування; усу-

нення подвійного оподаткування; узгодженість з податковими системами інших країн.

Важливою обов'язковою нормою (ч. 3 ст. 17 ГКУ) передбачається, що ставки податків мають нормативний характер і не можуть встановлюватись індивідуально для окремого суб'єкта господарювання.

Система оподаткування в Україні повинна передбачати граничні розміри податків і зборів, які можуть справлятися із суб'єктів господарювання. При цьому податки та інші обов'язкові платежі, що відповідно до закону включаються в ціни товарів (робіт, послуг) або відносяться на їх собівартість, сплачуються суб'єктами господарювання незалежно від результатів їх господарської діяльності.

У зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України від 23.12.2010 р. (надалі – ПКУ) змінилася система оподаткування. Майже удвічі зменшилася кількість податків.

Так, ст. 9 розділу 1 цього кодексу передбачено 8 загальнодержавних податків і зборів (замість раніше існуючих 26). Що стосується місцевих податків та зборів, то з 1 січня 2011 року їх залишилося тільки 5 замість існуючих раніше 16.

Передбачено поступове зменшення ставок податків. Так, ставка податку на додану вартість, відповідно до Перехідних положень Податкового кодексу:

- з 1 січня 2011 року до 31 грудня 2013 року – 20 відсотків;
- з 1 січня 2014 року – 17 відсотків.

Щодо ставки податку на прибуток підприємств, то вона знаватиме поступових змін. І становитиме, зокрема:

- з 1 квітня 2011 року – 23 відсотки;
- з 1 січня 2012 року – 21 відсоток;
- з 1 січня 2013 року – 19 відсотків;
- з 1 січня 2014 року – 16 відсотків.

У Перехідних положеннях Кодексу також передбачено, що штрафні санкції за порушення податкового законодавства за період з 1 січня по 3 червня 2011 р. застосовуються у розмірі не більше однієї гривні за кожне порушення.

З метою надання фінансової підтримки підприємництва створений Український фонд підтримки підприємництва (надалі – УФПП) та його територіальні відділення, які можуть надавати наступні види фінансової підтримки:

Фінансовий кредит через уповноважений банк. Загальними засадами діяльності УФПП у сфері падання фінансової підтримки у формі фінансового кредиту суб'єктам підприємницької діяльності: конкурсний (тендерний) відбір проектів; строковість; платність; забезпеченість; цільове призначення кредитних коштів.

Суб'єктам підприємницької діяльності такого роду підтримка надається строком до трьох років. Розмір фінансової підтримки, відсоткової ставки від неї, строки, на які вона надається, визначаються Наглядовою радою УФПП.

Передача УФПП уповноваженому банку документів для кредитування здійснюється тільки після надання йому суб'єктом підприємницької діяльності забезпечення за фінансовими зобов'язаннями (застава власного майна суб'єкта підприємницької діяльності, гарантія (порука) інших осіб).

Гарантії (поруки) банкам та небанківським фінансовим установам (розташованих на території України) для одержання кредитів суб'єктами підприємницької діяльності. Загальними засадами діяльності УФПП у сфері надання гарантій (порок) є: конкурсний (тендерний) відбір суб'єкта гарантування; забезпеченість; строковість.

Гарантійні відносини між УФПП, суб'єктами гарантування і кредиторами здійснюється на договірних засадах.

УФПП може надавати гарантію (поруку) на весь кредит або на його частку. При цьому обсяг гарантійних зобов'язань (поруки) не повинен перевищувати 500 000 (п'ятсот тисяч) гривень.

Протягом дії гарантії (поруки) УФПП здійснює контроль за виконанням суб'єктом гарантування умов відповідного договору (терміном до одного року), цільовим використанням отриманих кредитних коштів, своєчасним і повним їх поверненням.

Засобами забезпечення гарантії (поруки) суб'єктом гарантування можуть бути всі види застави відповідно до чинного законодавства.

Часткова компенсація відсоткової ставки за надані кредити суб'єктам підприємницької діяльності в банках, небанківських фінансових установах. Метою державної підтримки є створення умов для розвитку приватної ініціативи та розширення економічних можливостей суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема суб'єктів малого підприємництва, забезпечення для них доступу до кредитних ресурсів.

Фінансова підтримка здійснюється на підставі рішення конкурсної комісії (тендерного комітету) і надається на строк, що не перевищує строку дії кредитної угоди, але не більше, ніж на один бюджетний рік.

Загальний розмір такої підтримки не може перевищувати 70% від ставки банку або небанківської фінансової установи, визначається умовами конкурсу (тендера) і залишається незмінним протягом усього строку дії договору, якщо інше не передбачене договором. Також укладається тристоронній фінансовий договір між Фондом, суб'єктом підприємницької діяльності та банком або небанківською фінансовою установою.

Компенсація частки відсоткової ставки за кредитом здійснюється відповідно до кредитної угоди. Належну суму УФПП перераховує безпосередньо банку або небанківській фінансовій установі, яка надала кредит, якщо інше не передбачено фінансовим договором. Фонд протягом дії фінансового договору здійснює контроль виконання суб'єктом підприємницької діяльності фінансових зобов'язань за кредитною угодою.

Фінансова допомога на безповоротній основі на фінансування цільових програм може бути надана суб'єктам підприємницької діяльності на реалізацію заходів Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні. Метою державної підтримки є забезпечення для суб'єктів підприємницької діяльності доступу до фінансових ресурсів на фінансування цільових програм та проектів у рамках Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні. Дана форма фінансової допомоги здійснюється на підставі рішення конкурсної комісії (тендерного комітету), є підставою для укладання договору між ним та Фондом. Фонд здійснює контроль за виконанням умов договору, цільовим та ефективним використанням коштів.

Відносини з державної підтримки малого підприємництва регулюється ГКУ (ч. 2 ст. 48), законами України «Про державну підтримку малого підприємництва», «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» та іншими нормативно-правовими актами України, Наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва (з 19.12.2011 р. державна служба України). Так, згідно цієї статті ГКУ, держава сприяє розвитку малого підприємництва та створює необхідні умови для цього. На державному рівні підтримка малого

підприємництва є одним із напрямків Державної програми розвитку промисловості на 2003–2011 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2003 р.

Державна підтримка малого підприємництва здійснюється за такими напрямками:

- формування інфраструктури підтримки і розвитку малого підприємництва, організація державної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого підприємництва;

- встановлення системи пільг для суб'єктів малого підприємства;

- запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності;

- фінансово-кредитна підтримка малого підприємництва;

- залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення поставки продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб.

На регіональному рівні питання підтримки розвитку малого підприємництва вирішуються відповідно до програм, затверджених органами місцевого самоврядування.

Фінансове забезпечення виконання відповідних програм підтримки малого підприємництва провадиться за рахунок Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, позабюджетних коштів, у тому числі коштів, одержаних від приватизації державного і відчуження комунального майна, та інших джерел фінансування, не заборонених законом.

Для суб'єктів малого підприємництва в порядку, встановленому законодавством України, може застосовуватися спрощена система оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності, яка передбачає: заміну сплати встановлених законодавством податків і зборів (обов'язкових платежів) сплатою єдиного порядку; застосування спрощеної форми бухгалтерського обліку та звітності.

Наприклад, позаминулий рік з державного бюджету на часткове повернення відсотків за кредитами на інвестиційні проекти було виділено 27 млн. грн. За даними Держкомпідприємства, ними скористалися 429 підприємців (146 – фізичних осіб-підприємців, 63 – малих підприємств, 220 – середніх). На одну вкладену за цією програмою гривню бюджетних коштів було

отримано понад 12 гривень інвестицій в економіку України. Така мала кількість фізичних осіб та малих підприємств пояснюється невмінням підготувати необхідний пакет документів, зокрема бізнес-плани. Водночас збільшилась кількість середніх підприємств (ім частково відшкодовується ставка на кредит не більше 2,5 млн. грн.).

Фінансовою підтримкою підприємництва є також застосування спрощеної системи оподаткування, обліку і звітності, урегульованої в Законі України від 4 листопада 2011 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо спрощеної системи оподаткування обліку та звітності», чинному з 1 січня 2012 р.

Встановлена Законом нова редакція ст. 291 ПКУ передбачає наступні нововведення.

Юридична особа чи фізична особа-підприємець може самостійно обрати спрощену систему оподаткування, якщо така особа відповідає встановленим вимогам та реєструється платником єдиного податку в порядку, визначеному цією главою.

Суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, поділяються на такі групи платників єдиного податку:

– *перша група* – фізичні особи-підприємці, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню, і обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 150 000 гривень;

– *друга група* – фізичні особи-підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб;

- обсяг доходу не перевищує 1 000 000 гривень.

Дія цього підпункту не поширюється на фізичних осіб-підприємців, які надають посередницькі послуги з купівлі, продажу,

оренди та оцінювання нерухомого майна. Такі фізичні особи-підприємці належать виключно до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для третьої групи;

– *третья група* – фізичні особи-підприємці, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 20 осіб;

- обсяг доходу не перевищує 3 000 000 гривень;

– *четверта група* – юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- середньооблікова кількість працівників не перевищує 50 осіб;

- обсяг доходу не перевищує 5 000 000 гривень.

При розрахунку загальної кількості осіб, які перебувають у трудових відносинах з платником єдиного податку – фізичною особою, не враховуються наймані працівники, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю і пологами та у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею передбаченого законодавством віку.

Платниками єдиного податку суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи-підприємці), які здійснюють:

– діяльність з організації, проведення азартних ігор, не заборонених законом;

– обмін іноземної валюти;

– виробництво, експорт, імпорт, продаж підакцизних товарів (крім роздрібного продажу паливно-мастильних матеріалів в ємностях до 20 літрів та діяльності фізичних осіб, пов'язаної з роздрібним продажем пива та столових вин);

– видобуток, виробництво, реалізацію дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, у тому числі органогенного утворення;

– видобуток, реалізацію корисних копалин;

– діяльність у сфері фінансового посередництва, крім діяльності у сфері страхування, яка здійснюється страховими агентами, визначеними Законом України «Про страхування», сюрвойерами, аварійними комісарами та аджастерами, визначеними розділом III цього Кодексу;

– діяльність з управління підприємствами;

– діяльність з надання послуг пошти та зв'язку;

– діяльність з продажу предметів мистецтва та антикваріату, діяльність з організації торгів (аукціонів) виробами мистецтва, предметами колекціонування або антикваріату;

– діяльність з організації, проведення гастрольних заходів;

– фізичні особи-підприємці, які здійснюють технічні випробування та дослідження (група 74.3 КВЕД ДК 009:2005), діяльність у сфері аудиту;

– фізичні особи-підприємці, які надають в оренду земельні ділянки, загальна площа яких перевищує 0,2 гектара, житлові приміщення, загальна площа яких перевищує 100 квадратних метрів, нежитлові приміщення (споруди, будівлі) та/або їх частини, загальна площа, яких перевищує 300 квадратних метрів;

– страхові (перестрахові) брокери, банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії, інші фінансові установи, визначені законом; реєстратори цінних паперів;

– суб'єкти господарювання, у статутному капіталі яких сукупність часток, що належать юридичним особам, які не є платниками єдиного податку, дорівнює або перевищує 25 відсотків;

– представництва, філії, відділення та інші відокремлені підрозділи юридичної особи, яка не є платником єдиного податку;

– фізичні та юридичні особи-нерезиденти;

– суб'єкти господарювання, які на день подання заяви про реєстрацію платником єдиного податку мають податковий борг, крім безнадійного податкового боргу, що виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин).

Запропоновані зміни однозначно вплинуть на діяльність суб'єктів підприємства. Логічним є те, що держава в особі податкової служби відстоює свої інтереси. З іншого боку, на нашу думку, запропоновані зміни дають можливість нормально, у межах правового поля, здійснювати господарську діяльність, оскільки податкове навантаження в більшості випадків є розумним. Як недолік спрощеної системи варто зазначити її складне адміністрування та не зовсім просте ведення звітності, оскільки переважно саме спрощене адміністрування та облік податків (подача звітності) визначають легкість ведення бізнесу, а не розмір ставки оподаткування.

Рівень розвитку малого підприємництва має сприяти створенню позитивного іміджу України, забезпеченню ефективної рин-

кової економіки з метою її інтеграції в європейську та світову економічні системи. Створення сприятливого підприємницького клімату в Україні повинно стати запорукою консолідації зусиль щодо удосконалення рівня відносин і співпраці з донорськими організаціями та участі у міжнародних проєктах. Державна політика в цій сфері спрямована на приєднання України до міжнародних програм підписання двосторонніх та багатосторонніх міждержавних і міжвідомчих угод щодо підтримки малого підприємництва.

Отже, фінансова державна підтримка підприємництва здійснюється у вигляді прямої (у формі фінансування або фінансової допомоги) та непрямой (пільгове кредитування, пільгове оподаткування, прискорена амортизація, сприяння розвитку лізингових відносин тощо) підтримки за допомогою засобів, які чітко передбачені в нормативно - правових актах України.

Контрольні питання

1. *Які Ви знаєте засоби державного регулювання підприємницької діяльності?*
2. *Які сфери підприємництва регулюються найбільше?*
3. *У чому полягає діалектика регулювання і дерегулювання?*
4. *Які Ви знаєте напрямки дерегулювання підприємницької діяльності?*
5. *Які види перевірок підприємців передбачені чинним законодавством?*
6. *Які Ви знаєте підстави позапланових виїзних перевірок?*
7. *Які види фінансової підтримки підприємництва Ви знаєте?*
8. *Які Ви знаєте групи платників податку?*
9. *Роль УФПП у фінансовій підтримці підприємств.*
10. *У чому полягає спрощена система оподаткування за ПКУ для юридичних осіб-підприємців?*
11. *У чому полягає спрощена система оподаткування для фізичних осіб-підприємців?*

Тема 7

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА МАЙНА У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Економіко-правові засади власності
2. Правовий режим майна суб'єкта господарювання
3. Правове забезпечення використання природних ресурсів
4. Правове забезпечення використання інтелектуальної власності

1. Економіко-правові засади власності

Відносини власності – це суспільні відносини, що виникають із приводу привласнення матеріальних благ.

Власність як науковий термін вживається у *двох аспектах*: в економічному і юридичному. В економічному – це уречевлена праця і присвоєння матеріальних благ, суть якого полягає у належності наявних засобів виробництва і одержуваних продуктів праці державі, окремим колективам чи індивідам. Вона також розглядається як економічне панування суб'єкта над об'єктом, що належить йому, використання суб'єктом цих об'єктів своєю владою та у власних інтересах.

Належність (присвоєння) у цьому випадку означає відношення суб'єкта присвоєння до певних матеріальних благ як до своїх і, відповідно, відношення до них усіх інших осіб як до чужих. Це матеріально-речовий аспект процесу присвоєння, що характеризує відношення людей до речі. Інший аспект присвоєння матеріальних благ – це суспільні відносини власності, які характеризують відносини між людьми, що ґрунтуються на розмежуванні «мого» і «чужого». Суть його полягає у пануванні власника над річчю й усуненні всіх інших суб'єктів від речі або, інакше кажучи, в недопу-

ценні будь-яких перешкод власнику в здійсненні панування над річчю з боку невластника.

Система економічних відносин надзвичайно складна хоча б тому, що її утворює велика кількість суб'єктів. *Але в цій системі можна виділити дві групи відносин: організаційно-економічні та соціально-економічні. До першої групи включають відносини з приводу організації виробництва.* Вони характеризують сам процес виробництва, комбінацію його факторів і є не залежними від його соціально-економічної форми. Ці відносини властиві різним економічним системам і забезпечують еволюційну поступальність розвитку економіки і суспільства в цілому.

До другої групи належать соціально-економічні відносини – ті, що пов'язані з присвоєнням факторів та результатів виробництва. Через ці відносини, з одного боку, здійснюється поєднання суб'єктивного фактора виробництва із засобами виробництва, а з іншого – визначаються частки і форми обміну результатами виробництва між його суб'єктами. Центральне місце серед них належить власності.

Поширеною є думка про власність як суто правову категорію, зміст якої становлять свідомо вольові дії і відносини між людьми з приводу речей, що набувають форми ставлення людей до речей як втілення своєї волі в них. Саме на підставі тих очевидних зовнішніх фактів, що ті чи інші предмети перебувають під владою певних осіб, формуються класичні погляди на власність як відношення панування над речами. Так, римське право визначало власність як повну владу особи над річчю. Аналогічне трактування наведено в кодексі Наполеона. Звичайно, набуваючи юридичного вираження, власність виступає у формі права власності. Але було б невірно істинну основу всіх реальних відносин власності зводити тільки до юридичних відносин, приймати юридичний вираз власності за дійсну власність. В юридичних відносинах як свідомо-вольових завжди відображаються економічні відносини. Зміст перших дають самі економічні відносини, сукупність яких і утворює справжню основу всіх реальних відносин власності, її *економічний зміст*, який проявляється насамперед як відносини присвоєння. Будь-яке виробництво є процесом присвоєння людиною предметів і сил природи для задоволення своїх потреб. *Тому найзагальніше поняття власності полягає в тому, що вона є конкретно-історичним типом присвоєння умов і результатів виробництва.*

Суть його в тому, що це економічне відношення, яке передбачає можливість для даного суб'єкта користуватись чи розпоряджатись певним благом, у тому числі й спожити його, і за обмеженості ресурсів виключає таку можливість для інших. По суті, поняття присвоєння відображає сукупність суспільних відносин, необхідних суб'єктам для дій над обмеженими ресурсами. Оскільки виробництво неможливе без присвоєння, то воно завжди відбувається в межах певної форми власності.

Відносини власності пов'язані і з такими категоріями, як відчуження, господарське використання майна та економічна реалізація власності. Відчуження є протилежністю присвоєння. Воно виникає тоді, коли особа чи група осіб присвоює блага, створені працею інших осіб, без будь-якого еквівалента. Прикладом слугують відносини між феодалами та кріпосними селянами, за яких перші відчужували частину благ, створюваних іншими. Власність пов'язана і з відносинами господарського використання майна. Ці відносини проявляються тоді, коли суб'єкт господарювання використовує ресурси, на які не має права власності. Такими є відносини оренди та концесії.

Ознакою власності є також її *економічна реалізація*. Це означає, що власність має економічну цінність, яка проявляється у тому, що вона може давати дохід, забезпечуючи тим самим економічну незалежність і захищеність власника. Водночас ця риса власності спонукає власника до збереження майна, його збільшення, тобто до раціонального використання об'єктів власності.

Отже, *економічний зміст власності полягає в тому, що вона є розгалуженою системою відносин з приводу присвоєння факторів та результатів економічної діяльності і утворює систему суспільних форм та способів їх присвоєння*. І як така вона є основоположним елементом усієї системи економічних відносин, системотвірною категорією, але не тотожна їм.

Поняття права власності виникає внаслідок правового врегулювання економічних відносин власності. Розрізняють право власності в об'єктивному розумінні та право власності в суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, що регулюють економічні відносини власності.

Право власності в суб'єктивному розумінні – визначена і забезпечена об'єктивним правом сукупності повноважень власника, що забезпечує можливість використовувати належне йому майно

своєю владою і у власних інтересах. Правомочності власника стосовно його майна, яке використовується у сфері господарювання та засобів виробництва, є складними. Крім відомої з часів римського права тріади (*володіння, користування та розпорядження*), до їх складу входять такі повноваження: *засновницькі* (щодо заснування інших суб'єктів господарювання та наділення їх відповідним майном); *регулятивні* (стосовно визначення меж використання майна, яке передається власником іншим суб'єктам господарювання на похідних від права власності правових титулах); *оперативно-управлінські* (щодо управління створеним власником суб'єктом господарювання); *контрольні* (стосовно контролю за використанням майна, яке на певному, зазвичай, похідному від права власності, правовому титулі закріплюється за іншим суб'єктом господарювання) й *охоронні* (щодо охорони прав власника від посягань інших осіб на його майно та захисту прав і законних інтересів власника у випадку їх порушення іншими особами). *Володіння* – це закріплення матеріальних благ за конкретними власниками – індивідами і колективами, фактичне утримання речі у сфері господарювання цих осіб. *Користування* – це вилучення з речей їхніх корисних властивостей (прибуток, врожай, приплід), які надають можливість задовольнити відповідні потреби індивіда чи колективу. *Розпорядження* – юридична можливість власника визначати юридичну або фактичну долю речі. Індивід або юридична особа здійснює володіння, користування і розпорядження речами (матеріальними благами) за своїм інтересом незалежно від волі й бажання інших осіб.

Кожне із зазначених повноважень власник може передати іншій особі, не втрачаючи при цьому права власності. Наприклад, при здаванні майна до камери схову володіння ним здійснює охоронець; орендар володіє і користується зданим йому в оренду чужим обладнанням; комісіонер володіє і розпоряджається речами, зданими на комісію. Проте ні охоронець, ні орендар, ні комісіонер власниками майна, що перебуває в їхньому володінні, не стають. Право власності продовжує належати тому, кому воно належало до здавання майна на схов, у оренду чи на комісію.

Можливі й такі випадки, коли права володіння, користування і розпорядження одночасно зосереджуються в особі, яка не є власником майна (наприклад, право власності на майно, закріплене за державним підприємством, належить державі, а не підприємству, що ним володіє, користується і розпоряджається).

Зазначені положення (стосовно повноважень власника майна у сфері господарювання) відображені в ст. 134 і 135 ГКУ. Відповідно до ч. 1 ст. 134, суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на власний розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених ГКУ.

У сучасній економічній теорії значного поширення набула *економічна теорія прав власності*. В її основі лежить так звана теорема Коуза, що була сформульована лауреатом Нобелівської премії, професором Чикагського університету Р. Коузом. Ця теорема розкрила економічний смисл прав власності, який, на думку послідовників Р. Коуза, полягає в тому, що власність – це не ресурс сам по собі, а частка прав з використання ресурсу. Згідно з цією теорією повний «набір прав» складається з наступних одинадцяти елементів (на відміну чотирьох у правовому аспекті):

- 1) право володіння, тобто право виключного фізичного контролю над благами;
- 2) право користування, тобто право застосування корисних властивостей блага для себе;
- 3) право на управління, тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;
- 4) право на дохід, тобто право мати результати від використання благ;
- 5) право суверена, тобто право на врегулювання, споживання, зміну чи знищення блага;
- 6) право на безпеку, тобто право захисту від експропріації благ і шкоди з боку зовнішнього середовища;
- 7) право на передачу благ у спадок;
- 8) право на безстроковість володіння благом;
- 9) заборона на використання способом, що завдає шкоду довкіллю;
- 10) право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягування блага для оплати боргу;
- 11) право на залишковий характер, тобто право на існування процедур та інституту, що забезпечують відновлення порушених правомірностей.

Найсуттєвішим у правах власності є розуміння їх як санкціонованих суспільством через закони держави, адміністративні розпорядження, традиції та звички поведінкових відносин між людьми, що виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання. Ці відносини є нормами поведінки щодо благ, яких будь-яка особа повинна дотримуватись у своїх взаємовідносинах з іншими людьми або ж нести втрати при їх недотриманні. Тому право власності є нічим іншим, як певними «правилами гри», прийнятими в суспільстві.

Економічний зміст власності і право власності перебувають у тісній взаємодії. Право у цьому відношенні є лише вираженням певного ступеня розвитку власності. Воно – результат способу присвоєння, притаманного певній історичній добі. Саме тому право власності не можна довільно змінювати чи пристосовувати. Воно покликано оформлювати існуючі економічні відносини власності як сукупність загальних правил поведінки людей у процесі присвоєння, захищає їх та освячує ідеологічно. З огляду на це виникає потреба у зміні права власності, коли воно вступає у суперечність з її економічним змістом, стає на заваді розвитку дійсних відносин власності. В той же час право власності, хоч і формується на основі економічного змісту і тісно пов'язане з ним, розвивається відносно незалежно, не співпадає з дійсною власністю, виступає її передумовою. Спосіб привласнення може зазнати істотних змін, ніяк не зачіпаючи права власності, що відповідає певному виробництву. А це означає, що в межах одного й того ж права власності може відбутися повна зміна способів привласнення.

Щоб повніше розкрити поняття власності, потрібно з'ясувати її *об'єкти і суб'єкти та взаємодію між ними.* Така необхідність зумовлена тим, що в питанні про власність завжди найсуттєвішим було: 1) що є об'єктом власності; 2) у кого і які є об'єкти власності; 3) як вони розподіляються у суспільстві (між самими власниками та між власниками і невластниками). Об'єктами власності можуть бути найрізноманітніші блага: як матеріальні, так і нематеріальні. Їх можна поділити на умови або фактори виробництва та результати останнього. В сучасних умовах дедалі більшого значення набуває об'єкт, що є результатом інтелектуальної праці. Як правило, той, хто є дійсним власником умов або факторів виробництва, привласнює і його результат. Тому власності на фактори виробництва (насамперед об'єктивні – засоби виробництва) належить вирішальне

значення у сукупності всіх відносин з приводу присвоєння об'єктів власності.

Основні підходи до визначення існуючих в Україні форм власності та й саме закріплення категорії «форма власності» відображено в Конституції України. Так, ст. 13, ст. 41 Конституції України, вказують на існування в нашій державі трьох форм власності: приватної, державної та комунальної.

Концептуальні зміни в регулюванні інституту права власності відбулись з прийняттям нового ЦКУ. На відміну від Конституції України, ЦКУ не містить в жодній статті категорії «форми власності». Не використовуючи категорії «форми власності», ЦКУ містить окремі статті, присвячені праву власності Українського народу, праву приватної власності, праву комунальної власності та праву державної власності.

Управління об'єктами державної власності, відповідно до ст. 1 Закону України від 21.09.2006 р. «Про управління об'єктами державної власності», здійснює Кабінет Міністрів України і Фонд державного майна України у межах повноважень, визначених законами про ці органи, реалізації прав держави як власників також об'єктів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням ними, з метою задоволення державних та суспільних потреб.

Суб'єктом права комунальної власності є не адміністративно-територіальна одиниця, і не орган місцевого самоврядування, а безпосередньо територіальна громада сіл, селищ, міст, районів у місті. Свої повноваження власника територіальна громада здійснює або безпосередньо або опосередковано через утворені нею органи місцевого самоврядування. Компетенція зазначених органів щодо об'єктів права власності територіальної громади визначена Законом України від 27.05.1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими нормативними актами.

Приблизний перелік *об'єктів права комунальної власності* визначений у Конституції України. Так, відповідно до ст. 142 Конституції України, матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кош-

ти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

ГКУ зберігає категорію «форми власності» з метою виокремлення видів підприємств. Зокрема, ч. 1 ст. 63 ГКУ поділяє підприємства «залежно від форм власності» на такі види: приватне підприємство, що діє на основі права приватної власності громадян чи юридичної особи; комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство колективної власності, що діє на основі колективної власності; підприємства, що діють на основі змішаної форми власності. Також у вказаній нормі зазначено, що в Україні можуть діяти також інші види підприємств. Це, очевидно, означає, що в Україні можуть існувати й інші форми власності.

Таким чином, із ч. 1 ст. 63 ГКУ можна зробити висновок, що в Україні, окрім трьох вищеназваних форм, також існує право колективної власності; змішана форма власності; інші форми власності.

Однак такий підхід ГКУ не знайшов підтримки, що підтверджується Класифікатором форм власності, розробленим відповідно до нових кодексів. Згідно з Класифікатором форм власності ДК 001:2004, чинним з 01.06.2004 року, в Україні існують наступні форми власності: приватна власність; державна власність; комунальна власність. Всі інші – довірча власність, іноземна власність, змішана власність, державна корпоративна власність, комунальна корпоративна власність, спільна власність тощо не є формами, а лише видами власності.

Специфіка сучасних засобів виробництва зумовлює той факт, що їх використання (експлуатація) здійснюється, зазвичай, не самим власником, а іншими суб'єктами, яким власники передають ці засоби на певній правовій основі (титулі). Правові титули майна, що зберігають за власником значну частину повноважень стосовно майна, яке закріплюється ним за іншим суб'єктом без передачі останньому всієї сукупності прав, притаманних традиційному власникові, називаються похідними від традиційного права власності. Такими титулами є: *право довірчої власності; право повного господарського відання; право оперативного управління; право користування (в тому числі оренди).*

Всі вони – похідні від права власності й залежні від власника (первісного власника). У межах закону, що визначає зміст кожного

з цих інститутів, власник, залежно від мети передачі майна, тією чи іншою мірою «підрегульовує» свої відносини з відповідним суб'єктом.

Право довірчої власності було започатковано у зв'язку з прийняттям двох законів: «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» (19.06.2003 р.) і «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» (19.06.2003 р.). Відповідно до ч. 2 ст. 316 ЦКУ України, право довірчої власності визнається особливим видом права власності, яке виникає на підставі закону, договору управління майном. Однак, згідно зі зазначеними законами, таке право виникає лише на підставі відповідного договору (договору управління майном), що укладає власник відповідного майна – установник; управитель (довірчий власник). Як сторона за договором може бути належно створена організація – фінансова установа (ст. 1 Закону «Про іпотечне кредитування...»), ст. 1 Закону «Про фінансово-кредитні механізми...»); управитель як довірчий власник розпоряджається довірчим майном лише у визначених законом й договором межах (ст. 26 Закону «Про іпотечне кредитування...», ст. 8 Закону «Про фінансово-кредитні механізми...»), а за власними зобов'язаннями (не пов'язаними з управлінням довірчим майном) відповідає майном, що належить йому на загальному праві власності. Відтак, *право довірчої власності* у сфері господарювання є *похідним* (його встановлення залежить від первісного власника майна – установника), *обмеженим* (межі використання довірчої власності встановлюються законом та договором) й *додатковим* правовим титулом майна (встановлюються зазвичай на договірних засадах зі створеною відповідно до закону господарською організацією, що має власне майно).

Право господарського відання (ст. 136 ГКУ), порівняно з правом власності, – обмеженіше і передбачає можливість володіння, користування та розпорядження закріпленим на цьому правовому титулі майном на розсуд суб'єкта цього права (підприємства), але в межах закону і затвердженого власником майна статуту підприємства. Суб'єкт права господарського відання за своїми зобов'язаннями відповідає всім майном, що закріплене за ним на цьому правовому режимі, й може бути суб'єктом банкрутства. На такому правовому титулі майно закріплюється за державними (ч. 3 ст. 73, ст. 74 ГКУ України) та комунальними (ч. 3 ст. 78 ГКУ) уні-

тарними підприємствами, які діють з метою отримання прибутку; унітарними комерційними підприємствами, що створюються господарськими товариствами, кооперативами, громадськими та релігійними організаціями, громадянами.

Право оперативного управління (ст. 137 ГКУ) також є похідним від права власності, але ще обмеженішим, ніж право господарського відання. Суб'єкт права оперативного управління може володіти, користуватися і розпоряджатися закріпленням за ним майном лише за його цільовим призначенням, самостійно розпоряджаючись закріпленнями за ним коштами (державні установи) й іншим майном, окрім основних фондів (казенне підприємство). Суб'єкт права оперативного управління відповідає за своїми зобов'язаннями лише майном, яким має право розпоряджатися. Якщо такого майна не вистачає для покриття його боргів, то субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями суб'єкта права оперативного управління несе власник майна (щодо казенних підприємств – держава). Цей правовий титул використовується стосовно казенних підприємств (ч. 3 ст. 73, ч. 3 ст. 76 ГКУ України), унітарних некомерційних підприємств (ч. 3 ст. 78 ГКУ), а також стосовно унітарних некомерційних підприємств, які створюються господарськими товариствами, кооперативами, громадськими та релігійними організаціями, громадянами.

Право власності виникає з певних юридичних фактів, передбачених нормами права. Всі підстави набуття права власності, зазначені в законодавстві, *поділяються на первісні й вторинні (похідні)*. Критерієм такої класифікації є критерій правонаступництва, тобто перехід права власності на підставі права попереднього власника.

Первісними визначаються такі способи, коли право власності виникає на річ вперше або незалежно від попередніх власників. Первісні способи набуття права власності не мають у своїй основі правонаступництва. До них належать, зокрема, набуття права власності на новостворене майно, привласнення загальнодоступних дарів природи, набуття права власності на знахідку, скарб, безхазяйну річ тощо.

Вторинними (похідними) визнаються такі способи набуття права власності, за яких право нового власника ґрунтується на праві попереднього власника і виникає внаслідок волевиявлення останнього. В усіх випадках похідного набуття права власності має місце правонаступництво, тобто перехід прав від однієї особи до

іншої. Найбільш поширений похідний спосіб набуття права власності – передача майна за договором (поставки, купівлі-продажу, міни тощо). Вкладення коштів у кредитні установи, у цінні папери, упадкування майна слід розглядати як вторинні способи набуття права власності.

Ч. 2 ст. 328 ЦКУ закріплює презумпцію правомірності набуття права власності – право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття не встановлена судом.

Підставами припинення права власності так само, як і підставами виникнення права власності, є юридичні факти, тобто обставини реального життя, з якими закон пов'язує припинення права власності. При цьому слід зазначити, що одні й ті ж юридичні факти можуть одночасно бути підставами припинення права власності в однієї особи і підставами припинення права власності в іншої особи. Наприклад, договір купівлі-продажу (поставки) є підставою припинення права власності у продавця (постачальника) і підставою набуття права власності у покупця.

Загальний перелік підстав припинення права власності визначений ст. 346 ЦКУ. Відповідно до зазначеної статті, право власності припиняється у разі:

- відчуження власником свого майна;
- відмови власника від права власності;
- припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- знищення майна;
- викупу пам'яток історії та культури;
- викупу земельної ділянки у зв'язку зі суспільною необхідністю;
- викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою:
- суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- ревізії;
- конфіскації;
- припинення юридичної особи чи смерті власника.

Зазначений перелік підстав припинення права власності не є вичерпним. Право власності може бути припинене і в інших випадках, встановлених законом. Так, право державної і комунальної власності може бути припинено на підставі приватизації.

Як бачимо, усі вище перелічені підстави припинення права власності залежно від їх характеру можна розділити на три групи:

- добровільне припинення права власності, тобто за волею власника;
- втрата права власності з об'єктивних обставин – незалежних від власника причин;
- примусове позбавлення права власності поза волею власника, але на підставах і в порядку, чітко визначених законом.

2. Правовий режим майна суб'єкта господарювання

Сутність відносин власності у сфері економіки полягає в тому, що (наявні засоби виробництва і продукти праці, що отримуються від їх експлуатації, належать певним суб'єктам.

Для здійснення господарської діяльності суб'єкти господарювання обов'язково повинні володіти майном, яке використовується у процесі провадження цієї діяльності.

Правовий режим майна – встановлений правовими засобами (нормативно-правовими актами, установчими документами) порядок придбання майна, його структура, джерела формування та порядок використання в процесі господарської діяльності.

Структурними елементами правового режиму майна є:

1) речові права, насамперед, право власності у тій чи іншій формі, право господарського відання та право оперативного управління, а також права користування об'єктами оренди, лізингу;

2) структура майна, порядок та умови розподілу майна на фонди та їх використання в процесі здійснення господарської діяльності;

3) порядок отримання прибутку від використання майна та порядок його розподілу.

4) джерела формування майна.

Згідно з ч. 1 ст. 139 ГКУ, майном у сфері господарювання визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються та використовуються у діяльності суб'єктів господарських відносин та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Відтак, положення

цієї статті розрізняють майно в речовій формі (рухоме і нерухоме майно) і нематеріальні активи (безтілесне майно). За ст. 190 ЦК майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Річчю є предмет матеріального світу щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. До *нерухомих речей* (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. *Рухомими речами* є речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Встановлені правовими нормами структури майна, порядок його придбання і формування), використання й вибуття, а також звернення на нього стягнень кредиторів складають правовий режим майна підприємства.

ЦКУ майном є також підприємство (ст. 191) як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс за ЦКУ є нерухомістю. Підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів.

Між тим за ГКУ підприємство є самостійним суб'єктом господарювання, створеним компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності. Підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Тобто за ГКУ, підприємство – це суб'єкт господарювання, що вміщує поняття юридичної особи в розумінні ЦКУ з поняттями підприємство. Тоді як за ЦКУ підприємство – тільки як об'єкт, тобто майно. Тому надалі замість поняття «підприємство» використовуватимуться

як тотожні поняття «юридична особа» чи «суб'єкт господарювання», або «господарська організація» (тобто підприємство буде розумітися як особлива організаційно-правова форма юридичної особи).

Джерелами формування майна суб'єкта господарювання, відповідно до ГКУ і господарського законодавства є:

- грошові та матеріальні внески засновників (учасників, членів); доходи від реалізації продукції (робіт, послуг);
- доходи від цінних паперів;
- капітальні вкладення і дотації з бюджетів;
- надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать суб'єктам господарювання, придбання майна інших суб'єктів;
- кредити банків та інших кредиторів;
- фінансова допомога;
- безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

Внески засновників (учасників, членів) у майно суб'єктів господарювання можуть здійснюватися двома способами:

- шляхом передання їм у власність майна як вкладу до статутного капіталу;
- шляхом передання їм майна у користування, яке не включається до статутного капіталу і підлягає поверненню засновнику (учаснику, члену) у разі припинення правовідносин із суб'єктом господарювання.

Одним із основних джерел формування майна суб'єктів господарювання є доходи від реалізації продукції (робіт, послуг).

Відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку № 15 «Дохід», затвердженого наказом Міністерства фінансів України № 290 від 29 листопада 1999 року, дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, інших активів) визнається в разі наявності всіх наведених нижче умов:

- а) покупцеві передані ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на продукцію (товар, інший актив);
- б) підприємство не здійснює надалі управління та контролю за реалізованою продукцією (товарами, іншими активами);
- в) сума доходу (виручка) може бути достовірно визначена;
- г) існує впевненість, що в результаті операції відбудеться збільшення економічних вигод підприємства, а витрати, пов'язані з цією операцією, можуть бути достовірно визначені.

Доходи від цінних паперів поділяються на два види залежно від групи цінних паперів. Доходи від пайових цінних паперів називаються дивідендами, а доходи від боргових цінних паперів процентами.

Дивідендами згідно із ПКУ вважаються платежі, які здійснюються юридичними особами-емітентами акцій або інвестиційних сертифікатів на користь власників цих цінних паперів у зв'язку з розподілом частини прибутку емітента. До дивідендів також прирівнюються платежі, які виплачуються власникам сертифікатів фондів операцій з нерухомістю в результаті розподілу доходу фондів операцій з нерухомістю.

Проценти – це дохід, який сплачується (нараховується) позичальником на користь кредитора у вигляді плати за використання залучених на визначений строк коштів або майна. У разі, коли залучення коштів або майна здійснюється шляхом продажу боргових цінних паперів, сума процентів визначається одним з наступних способів:

- 1) шляхом нарахування відсотків на номінал такого цінного паперу;
- 2) шляхом виплати фіксованої премії чи виграшу;
- 3) шляхом визначення різниці між ціною розміщення та ціною погашення такого цінного паперу (сума дисконту).

Капітальні вкладення у вітчизняному податковому законодавстві та законодавстві про бухгалтерський облік отримали назву капітальної інвестиції. Під капітальною інвестицією розуміється господарська операція, яка передбачає придбання будинків, споруд, інших об'єктів нерухомої власності, інших основних фондів та нематеріальних активів, що підлягають амортизації.

Дотації з бюджетів, залежно від їх рівня, можуть надаватися суб'єктам господарювання з державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим або місцевих бюджетів. Дотаціями з бюджетів розуміються кошти, які надаються суб'єктам господарювання за реалізовані ними товари (виконані роботи, надані послуги), фінансування яких відбувається з відповідного бюджету для покриття витрат таких суб'єктів господарювання. Прикладом дотації із державного бюджету може бути дотація на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних (наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 1 від 10 січня 2001 року), що надається тим суб'єктам господарювання, які працевлаштовують осіб за скеруванням державної служби зайнятості.

Надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать суб'єктам господарювання, придбання майна інших суб'єктів включають у себе відразу три види джерел формування майна суб'єктів господарювання:

1) отримання доходу (виручки) від продажу майнових об'єктів (комплексів), які належать суб'єктам господарювання (при чому, під продажем у даному випадку розуміються будь-які відплатні цивільно-правові договори, на підставі яких відбувається відчуження цих об'єктів);

2) отримання доходу від орендних платежів за користування майновими об'єктами (комплексами) суб'єктів господарювання;

3) отримання доходу від придбання майна інших суб'єктів господарювання на одному з правових режимів майна, передбачених законом.

Кредит – кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк та під процент. Кредит розподіляється на фінансовий, товарний та кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики.

Фінансовий кредит – кошти, які надаються банком-резидентом або нерезидентом, що кваліфікується як банківська установа, згідно із законодавством країни перебування нерезидента, або резидентами і нерезидентами, які мають статус небанківських фінансових установ, згідно з відповідним законодавством, а також іноземними урядами або його офіційними агентствами чи міжнародними фінансовими організаціями та іншими кредиторами-нерезидентами у позику юридичній або фізичній особі на визначений строк, для цільового використання (чи без такого) та під процент.

Товарний кредит – товари, які передаються резидентом або нерезидентом у власність юридичним чи фізичним особам на умовах угоди, що передбачає відстрочення кінцевого розрахунку на визначений строк та під процент.

Кредит під цінні папери, що засвідчують відносини позики: кошти, які залучаються юридичною особою-боржником (дебітором) від інших юридичних або фізичних осіб як компенсація вартості випущених (емітованих) таким дебітором облігацій або депозитних сертифікатів.

Фінансова допомога поділяється на два види: безповоротну фінансову допомогу або поворотну фінансову допомогу.

Безповоротна фінансова допомога – це:

– сума коштів, передана суб'єктові господарювання згідно з договорами дарування, іншими подібними договорами, які не передбачають відповідної компенсації чи повернення таких коштів (за винятком бюджетних дотацій і субсидій), або без укладання таких угод;

– сума безнадійної заборгованості, відшкодована кредитором позичальником після її списання, якщо така безнадійна заборгованість була попередньо включена до складу валових витрат кредитора;

– сума заборгованості суб'єкта господарювання перед іншою юридичною чи фізичною особою, що залишилася нестягнутою після закінчення строку позовної давності;

– основна сума кредиту або депозиту, що надана суб'єктові господарювання без встановлення строків повернення такої основної суми, за винятком кредитів, наданих під безстрокові облігації, та депозитів до запитання у банківських установах, а також сума процентів, нарахованих на таку основну суму, але не сплачених (списаних);

– сума процентів, умовно нарахованих на суму поворотної фінансової допомоги, що залишається неповерненою на кінець звітного періоду, в розмірі облікової ставки Національного банку України, розрахованої за кожний день фактичного використання такої поворотної фінансової допомоги.

Поворотна фінансова допомога – це сума коштів, передана суб'єктові господарювання у користування на визначений строк відповідно до договорів, які не передбачають нарахування процентів або надання інших видів компенсацій як плати за користування такими коштами.

Безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян можуть бути джерелами формування майна суб'єктів господарювання, які здійснюють некомерційну господарську діяльність.

Безоплатними вважаються товари, роботи та послуги, які передаються (надаються) суб'єктові господарювання без вимоги про компенсацію їх вартості.

Під благодійними внесками та пожертвуваннями розуміється добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та ін-

шої благодійної допомоги. Специфічними формами благодійних внесків є: меценатство і спонсорство.

Меценатство – добровільна безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними особами набувачів благодійної допомоги. Спонсорство – добровільна матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними та юридичними особами набувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знака для товарів і послуг.

Серед інших джерел формування майна суб'єктів господарювання, не заборонених законом, можна назвати надходження від роздержавлення та приватизації власності.

Правові режими майна суб'єктів господарювання встановлені у ст. 133 ГКУ, ст. 395 ЦКУ та ПКУ (ст. 14).

Наступним елементом правового режиму майна суб'єкта господарювання є склад такого майна, який до прийняття ГКУ визначався *основними* (виробничими, невиробничими) та *оборотними фондами*, а також іншими цінностями (спеціальними фондами, грошовими засобами), вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства.

Основні виробничі фонди – це засоби виробництва, що використовуються в процесі виробництва протягом декількох виробничих циклів та поступово (по частинах) переносять свою вартість на продукцію, що виробляється, і зберігають свою початкову натуральну форму. До основних виробничих фондів належать обладнання, транспортні засоби тощо.

Основні невиробничі фонди – це майно підприємства, що не бере участі у процесі виробництва. До основних невиробничих фондів належать житлові приміщення, санаторії, спортивні комплекси тощо.

Оборотні виробничі фонди – це майно підприємства, що використовується у кожному виробничому циклі, протягом якого повністю переносить свою вартість на готову продукцію. До оборотних виробничих фондів належать сировина, матеріали, напівфабрикати.

Готова продукція та грошові засоби й цінні папери утворюють *фонд обігу*.

Спеціальні фонди та резерви – це грошові кошти підприємства, що не беруть безпосередньої участі у виробничому процесі, а

використовуються спеціальним призначенням (цілями), передбаченими законодавством або статутом підприємства. Спеціальні фонди та резерви поділяються на обов'язкові (тобто передбачені як такі законодавством) та необов'язкові, що створюються на розсуд самого підприємства або власника його майна. До перших (обов'язкових) належать *амортизаційний* (призначаються для відновлення основних фондів, формуються та поповнюються за рахунок амортизаційних відрахувань) і *фонд охорони праці* (створюється відповідно до Закону України від 14.12.1992 р. «Про охорону праці»; джерелами формування цього фонду є частини прибутку, що визначається колективним договором та спеціальні відрахування від собівартості продукції).

До спеціальних фондів належить фонд розвитку виробництва, науки та техніки, амортизаційний фонд тощо.

Із прийняттям і набранням чинності ПКУ і втратою чинності Закону України у редакції від 22.05.1997 р. «Про оподаткування підприємств», поняття основних фондів утратило своє значення, і пп. 12.1.138 передбачено нове: основні засоби.

Основні засоби – матеріальні активи, у тому числі запаси корисних копалин, наданих у користування ділянок надр (крім вартості землі, незавершених капітальних інвестицій, автомобільних доріг загального користування, бібліотечних і архівних фондів, матеріальних активів, вартість яких не перевищує 2500 гривень, невиробничих основних засобів і нематеріальних активів), що призначаються для використання у господарській діяльності платника податку, вартість яких перевищує 2500 гривень, і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом та очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких з дати введення в експлуатацію становить понад один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік).

Отже, основні засоби (надалі – ОЗ) – матеріальні активи, які підприємство утримує задля використання їх у процесі виробництва або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких більше року (або операційного циклу, якщо він довший за рік).

За ПКУ (пп. 14.136) господарська діяльність – діяльність особи, що пов'язана з виробництвом (виготовленням) та/або реалі-

зацією товарів, виконанням робіт, наданням послуг, спрямована на отримання доходу та проводиться такою особою самостійно та/або через свої відокремлені підрозділи, а також через будь-яку іншу особу, що діє на користь першої особи, зокрема, за договорами комісії, дорученням та агентськими договорами. Як бачимо, його ключова умова така сама, як і, раніше, – націленість на отримання доходу. Звісно, мовиться не тільки про ті, які прямогенерують дохід, але й опосередковано беруть участь в цьому. Скажімо, робочий стіл бухгалтера безпосередньо не породжує доходу, а направлений на це опосередковано. Тож його використання, певна річ, пов'язано з господарською діяльністю.

Ті необоротні матеріальні активи, які не використовують у господарській діяльності, нарікли неvirобничими основними засобами (п. 144.3 ПКУ). Останні до податкових ОЗ не потрапляють, відповідно, витрати на їхнє придбання (створення) не амортизують.

ОЗ – це оборотний актив, тобто, як очікується, строк його корисного використання з дати введення в експлуатацію перевищуватиме рік або операційний цикл – проміжок часу між придбанням запасів для здійснення діяльності та отриманням коштів (еквівалентів грошових коштів) від реалізації виробленої з них продукції або товарів і послуг. Відомості про тривалість операційного циклу наводять у наказі про облікову політику).

І насамкінець, не є основними засобами:

- вартість землі;
- незавершені капітальні інвестиції;
- автомобільні дороги загального користування;
- бібліотечні й архівні фонди;
- матеріальні активи, вартість яких менша/дорівнює 1000 грн. – у 2011 р., 2500 грн. – з 2012 р.;
- неvirобничі основні засоби;
- нематеріальні активи.

Навіть якщо такі об'єкти відповідають усім зазначеними вище критеріям, до податкових ОЗ вони потрапити не можуть.

Наступним етапом конкретизації ОЗ є потреба встановити, до якої групи вони належать. Визначення щодо повноти групи ОЗ містить пп. 14.1.138 ПКУ, яким передбачено 16, замість 4 в Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств». Насамперед, група 3 – це будівлі, споруди, передавальні пристрої; група 4 – машини та обладнання, а також підгрупа – електронно-

обчислювальні машини; група 6 – інструменти, прилади, інвентар (меблі), у даному випадку: *інструмент* – технологічне оснащення, призначене для впливу на предмет праці задля зміни його стану. Стан предмета праці визначають за допомогою міри та(чи) вимірювального приладу; *прилад* – спеціальний пристрій, інструмент, призначений для вимірювання чого-небудь, керування чимось, контролю, спостереження за чим-небудь; господарський *інвентар* – предмети конторського та господарського обзаведення: гардероби, шафи, дивани, столи, крісла, неспалімі шафи та ящики, друкарські машинки, розмножувальні апарати, палатки килими тощо; група 11 – малоцінні необоротні матеріальні активи вартістю більше 2500 грн. тощо.

Реалізація майнових прав юридичної особи – суб'єкта господарювання здійснюється в порядку, встановленому ГКУ й іншими законодавчими актами України, в тому числі юридична особа випускає, реалізує та придбаває цінні папери відповідно до законодавства України. Її зв'язки з іншими організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Вона має право реалізовувати самостійно всю продукцію, яка не увійшла в державне замовлення або державне завдання, на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом (ст. 67 ГКУ). Порядок використання коштів в іноземній валюті визначається ГКУ та іншими законами.

Крім того, згідно ч. 4 ст. 142 ГКУ порядок використання прибутку (доходу) суб'єкта господарювання визначає власник (власники) або уповноважений ним орган відповідно до законодавства та установчих документів. Порядок використання прибутку державних підприємств встановлюється відповідно до закону. *Держава може впливати на вибір суб'єктами господарювання напрямів та обсягів використання прибутку (доходу)* через нормативи, податки, податкові пільги та господарські санкції відповідно до закону.

Держава гарантує захист майнових прав власника. Вилучення державою майна, що ним використовується, здійснюється лише у випадках і порядку, передбачених законом.

Таким чином, як суб'єкти права власності, суб'єкти господарювання мають певні права щодо формування, володіння, використання та розпоряджання майном. Це залежить від організаційно-правової форми юридичної особи та прав її учасників, акціонерів

або членів. Разом з тим можна назвати спільні закономірності, що характеризують право власності юридичних осіб.

Суб'єкт господарювання *є єдиним власником належного його майна*. Його засновники (учасники) мають на це майно лише зобов'язальні права (у господарських товариствах чи кооперативах), або взагалі не мають майнових прав (громадські об'єднання, релігійні організації тощо).

Суб'єкти господарювання *мають право здійснювати щодо свого майна будь-які дії*, що не суперечать закону і не порушують охоронювані законом інтереси інших осіб. Зміст права власності, межі і способи здійснення права власності юридичних осіб залежать від обсягу їх правоздатності. Вони *набувають прав і беруть на себе зобов'язання через органи*, що діють відповідно до нормативно-правових актів та установчих документів, а також через своїх учасників у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки суб'єкта господарювання відображаються у його самостійному балансі, звіті про фінансові результати, звіті про рух грошових коштів та звіті про власний капітал за винятком випадків встановлення спрощеної систем обліку господарських результатів (наприклад, для суб'єктів малого підприємництва, громадян-підприємців тощо).

Відповідно до ч. 8 ст. 19 ГКУ усі суб'єкти господарювання, відокремлені підрозділи юридичних осіб, виділені на окремий баланс, зобов'язані вести первинний (оперативний) облік результатів своєї роботи, складати та подавати відповідно до вимог закону статистичну інформацію та інші дані, визначені законом, а також вести (крім громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які провадять господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці) бухгалтерський облік та подавати фінансову звітність згідно із законодавством.

У Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 року під бухгалтерським обліком розуміється процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень.

Вимоги щодо бухгалтерського обліку, встановлені законом про бухгалтерський облік, поширюються на всіх юридичних осіб, створених відповідно до законодавства України, незалежно від їх

організаційно-правових форм та видів власності, а також на представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності. Вони не застосовуються до громадян-підприємців та інших осіб, що перебувають на спрощеному порядку обліку своїх господарських результатів.

У період здійснення господарської діяльності суб'єкт господарювання може вносити зміни до правового режиму свого майна. Така зміна здійснюється власником способами, передбаченими законом.

Законом можуть бути встановлені випадки, коли зміна правового режиму майна не допускається. Зокрема, Законом України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» від 07.07.1999 року, встановлено заборону на приватизацію майна державних підприємств, визначених у ньому. У Законі України «Про оренду державного та комунального майна» в редакції від 14.03.1995 року передбачено перелік підприємств, цілісні майнові комплекси яких не можуть передаватися в оренду.

Одним зі способів зміни правового режиму майна державних та комунальних підприємств є приватизація. Приватизація майна державних та комунальних підприємств, а також підприємств, заснованих органами влади Автономної Республіки Крим, здійснюється відповідно до Закону України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 року і Програми приватизації.

Правовий режим майна суб'єктів господарювання, заснованих на державній або комунальній власності, може бути змінено шляхом передання в оренду цілісного майнового комплексу (майнового комплексу) цих підприємств (їх структурних підрозділів). Порядок зміни правового режиму майна за допомогою цього способу визначається ст. 115 ГКУ та Законом України «Про оренду державного та комунального майна» в редакції від 14.03.1995 року.

Чинне господарське законодавство України передбачає інші способи зміни правового режиму майна суб'єктів господарювання. Ними можуть бути реорганізація юридичної особи-суб'єкта господарювання, зміна організаційної форми підприємства з унітарної на корпоративну, або навпаки, набуття майна на праві довірчої власності тощо.

3. Правове забезпечення використання природних ресурсів

Україна є країною зі значними запасами природних ресурсів і, відповідно, має великі потенційні економічні можливості. Насамперед йдеться про унікальний масив чорноземних ґрунтів (більш як 20% світових ресурсів), запаси залізних, марганцевих, уранових руд, облицювального каменю, мінеральні води та численні інші природні ресурси. При цьому запаси залізних руд становлять понад 4% від світових; марганцевих – більше 43%.

За новітніми даними Національного інституту стратегічних досліджень, мінерально-сировинна база України включає близько 20 010 родовищ і проявів 113 корисних копалин, із яких 7 829 родовищ 97 видів мінеральної сировини мають промислове значення. У вартісному виразі розвідані протягом другої половини ХХ століття запаси родовищ корисних копалин оцінюються в 7–7,5 трлн дол. США.

На даний час до промислового освоєння залучено від 50 до 75% розвіданих запасів корисних копалин. Створений на основі ресурсної бази мінерально-сировинний комплекс нашої країни став однією з найвагоміших складових національної економіки. В Україні щороку гірничодобувна промисловість випускає продукції на 25–28 млрд дол. США (у цінах світового ринку).

А відтак має державне значення уточнення правового статусу, правових форм і режиму використання природних ресурсів у сфері господарювання, а також забезпечення рівних можливостей їх використання усім суб'єктам господарювання.

Відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Природні ресурси, які перебувають у власності територіальних громад, є складовою частиною – матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування (ст. 142 Конституції України).

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності, зокрема, на землю та природні ресурси (ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Відповідно до ст. 33 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать: визначення в установленому порядку розмірів відшкодувань підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності за забруднення довкілля та інші екологічні збитки; здійснення контролю за додержанням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів.

У Законі України від 25.06.1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» природні ресурси поділяють на дві категорії: загальнодержавного та місцевого значення.

Так, до природних ресурсів загальнодержавного значення належать:

- а) територіальні та внутрішні морські води;
- б) природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- в) атмосферне повітря;
- г) підземні води;
- д) поверхневі води, що знаходяться або використовуються на території більш як однієї області;
- е) лісові ресурси державного значення;
- є) природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- ж) дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія Закону України «Про тваринний світ» і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті в комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення;
- з) корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законодавством України можуть бути віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення й інші природні ресурси.

До природних ресурсів місцевого значення належать природні ресурси, не віднесені законодавством України до природних ресурсів загальнодержавного значення.

В залежності від віднесення природних ресурсів до тих, що мають загальнодержавне чи місцеве значення, змінюється правовий режим їх використання та суб'єкти права розпорядження природними ресурсами.

Згідно ст. 16 Закону, державне управління в галузі охорони навколишнього середовища і природних ресурсів здійснює Кабінет міністрів України, ради та їх виконавці і розпорядчі органи, а також соціально уповноважені на те органи. Саме Кабінет міністрів забезпечує облік природних ресурсів, їх кількісних та якісних характеристик, обсягів, характеру та режимів використання, їх економічну і вартісну оцінку у формі ведення відповідних кадастрів. Його постановами визначаються умови і механізми видання дозволів та лімітів на використання природних ресурсів.

Спеціальними органами в галузі забезпечення оптимального використання природних ресурсів є Державна служба геології та надр з управлінням державними корпоративними правами Національної акціонерної компанії «Надра України». Статут компанії затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2011 р. на виконання Указу Президента України від 14 червня 2000 р. «Про заходи щодо підвищення ефективності управління підприємствами в галузі геології і розвідки надр». А також, як зазначено в п.5 Статуту, задоволення потреби держави в нарощуванні матеріально-сировинної бази та отримання прибутку шляхом провадження господарської діяльності.

Основними правовими формами використання природних ресурсів у сфері господарювання є право власності та право природокористування.

Використання природних ресурсів на праві власності господарювання допускається щодо земельних ресурсів (ст. 82 Земельного кодексу України), об'єктів тваринного світу, вилучених із стану природної волі, розведених у напіввільних умовах чи в неволі або придбаних іншим не заборонним законом шляхом (ст. 7 Закону України «Про тваринний світ») тощо.

Підстави набуття права власності визначені ст.ст. 81–84 Земельного кодексу України, окремо для кожного із суб'єктів права власності. Дані підстави можна умовно поділити на дві групи: зага-

льні – тобто ті, які визначаються для всіх об'єктів права власності; спеціальні – ті, які характерні для набуття права власності на земельні ділянки. Так, до спеціальних підстав набуття права власності на землю можна віднести: передачу територіальним громадам земель державної власності; примусового відчуження територіальними громадами земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; відчуження земельних ділянок державою у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами; штучне створення земельної ділянки за межами населених пунктів, у тому числі з порушенням установлених правил, як підстава набуття права власності державою.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Правовий режим використання окремих видів природних ресурсів встановлюється спеціальними законами, які прийняті на виконання норм Конституції України, ГКУ, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Так, зокрема, земельні правовідносини та правовий режим земель встановлюються і регулюються Земельним кодексом України, Законами України «Про оренду землі», «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» тощо.

Правовідносини з приводу використання водних ресурсів регулюються Водним кодексом України, Законами України «Про питну воду та питне водопостачання, «Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства» й ін.

Особливості правового режиму лісів, їх використання суб'єктами господарської діяльності регулюються Лісовим кодексом України: від 21.01.1994 р. Законами України «Про мора-

торій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» та ін.

Специфіка використання надр встановлюється Кодексом України про надра. Завданням цього кодексу є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Відносини щодо охорони стану атмосферного повітря регулюються Законом України «Про охорону атмосферного повітря». Цей Закон спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Законами України «Про тваринний світ», «Про мисливське господарство та полювання» та іншими нормативно-правовими актами.

У законодавстві також визначені зміст, умови та порядок набуття права користування щодо таких природних ресурсів, як лісові, тваринний світ, об'єкти природно-заповідного фонду, рослинний світ, атмосферне повітря тощо, які можуть використовуватись у сфері господарювання. Наприклад, умови і механізм видачі лісорубного або лісового квитка як спеціального дозволу використання лісових ресурсів визначаються Порядком видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 р.

При цьому основні акценти в регулюванні відносин користування природними ресурсами зроблено на охороні таких ресурсів,

обмеженні прав користувачів, зменшенні негативного впливу на дозвілля.

Використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з додержанням обов'язкових екологічних вимог, а саме:

а) раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого використання новітніх технологій;

б) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;

в) здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;

г) застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення;

д) збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших, що підлягають особливій охороні;

е) здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб;

є) здійснення заходів щодо збереження і невиснажливого використання біологічного різноманіття під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами.

Враховуючи основні вимоги до дозвільної системи у сфері господарської діяльності, залежно від запропонованої раніше класифікації ресурсів та відповідно до ст. 4 Закону України від 06.09.2005 р. «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», цим законом доцільно встановити можливість набуття суб'єктом господарювання права на провадження господарчої діяльності як на загальних умовах, так і за декларативним принципом. Але за останнім лише у разі, коли нормативи пропускнуго екологічного потенціалу територій дозволяють вчиняти певні дії щодо провадження господарської діяльності, поширивши такий принцип на суб'єктів господарювання незалежно від форми власності.

На такий варіант вирішення питання щодо набуття права використання націлює і Концепція національної екологічної політики до 2020 року, якою передбачено реформування системи видачі дозволів, зокрема, перехід до видачі комплексних дозволів для забруднювачів за принципом «єдиного-вікна», спрощен-

ня процедури для малих та середніх підприємств, розроблення системи технологічних нормативів на викиди, скиди, розміщення відходів тощо.

Підстави набуття права власності визначені ст.ст. 81–84 Земельного кодексу України окремо для кожного із суб'єктів права власності. Дані підстави можна умовно поділити на дві групи: загальні – тобто ті, що визначаються для всіх об'єктів права власності; спеціальні – ті, які характерні для набуття права власності на земельні ділянки. Так, до спеціальних підстав набуття права власності на землю можна віднести передачу територіальним громадам земель державної власності; примусового відчуження територіальними громадами земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; відчуження земельних ділянок державою у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами; штучне створення земельної ділянки за межами населених пунктів, у тому числі з порушенням установлених правил, як підстава набуття права власності державою.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Землі господарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, упродовж року підлягають відчуженню.

Правовий режим використання окремих видів природних ресурсів встановлюється спеціальними законами, які прийняті на виконання норм Конституції України, Господарського кодексу України, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Так, зокрема, земельні правовідносини та правовий режим земель встановлюються і регулюються Земельним кодексом України, Законами України «Про оренду землі», «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» та ін.

Правовідносини з приводу використання водних ресурсів регулюються Водним кодексом України, Законами України «Про питну воду та питне водопостачання, Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства» та ін.

Особливості правового режиму лісів, їх використання суб'єктами господарської діяльності регулюються Лісовим кодексом України від 21.01.1994 р., Законами України «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» тощо.

Специфіка використання надр встановлюється Кодексом України про надра від 27.07.1994 р. Завданням Кодексу України про надра є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Відносини щодо охорони стану атмосферного повітря регулюються Законом України «Про охорону атмосферного повітря». Цей Закон спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Законами України «Про тваринний світ», «Про мисливське господарство та полювання» та іншими нормативно-правовими актами.

Зокрема, дозволи на користування надрами (корисним копалинами) у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони видаються за порядком, встановленим Кабінетом Міністрів України.

Зокрема, згідно з «Порядком надання спеціальних дозволів на користування надрами» (надалі – Порядок), що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 2011 р., він поширюється на всі види користування надрами.

Дозволи надаються Державною службою геології та надр (Держгеонадра). На кожний вид користування в межах конкретної ділянки Держгеонадра надає окремий дозвіл після затвердження Державною комісією України по засадах корисних копалин (надалі – ДКЗ) наявності корисних копалин або їх апробації.

Дозволи надаються Держгеонадрами переважно переможцями аукціонів або конкурсів, які проводяться згідно з «Порядком проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р.

Загальне керівництво та контроль за дотриманням умов проведення аукціонів здійснює аукціонний комітет, склад якого затверджується Держгеонадрами.

Продаж на аукціоні дозволів на геологічне вивчення чи видобування стратегічно важливих корисних копалин здійснюється відповідно до висновку Міжвідомчої комісії з питань надрокористування, утвореної згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 р. № 742 «Про надання спеціальних дозволів на користування ділянками надр з метою геологічного вивчення та видобування стратегічно важливих корисних копалин».

Організатор аукціону не пізніше ніж за 30 календарних днів до дня його проведення розміщує в газеті «Урядовий кур'єр» та на своєму офіційному веб-сайті оголошення про його проведення.

За результатами проведення аукціону складається протокол. Він підписується всіма присутніми членами аукціонного комітету в день проведення аукціону, переможцем та затверджується Держгеонадрами. Копія затвердженого протоколу протягом трьох робочих днів з дня проведення аукціону видається його переможцеві.

На підставі протоколу переможець та організатор аукціону укладають протягом п'яти робочих днів після його проведення договір купівлі-продажу дозволу. Перелік переможців розміщується на офіційному веб-сайті організатора аукціону.

Основна частина природних ресурсів у сфері господарювання використовується на праві користування, яке є спеціальним та може бути постійним або тимчасовим. Умови спеціального

природокористування у сфері господарювання залежать від виду природних ресурсів використання.

Кабінет Міністрів України забезпечує державний облік природних ресурсів, що належать до державної власності, перебувають в управлінні Автономної Республіки Крим та належать до комунальної власності і можуть використовуватися у господарській діяльності.

Спеціальне землекористування – це використання земельних ділянок у порядку, передбаченому Земельним кодексом України, для провадження господарської діяльності. Наприклад, землі промисловості можуть використовуватись як розміщення та експлуатація основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд промислових, гірничодобувних, транспортних та інших підприємств, їх під'їзних шляхів, інженерних мереж, адміністративно-побутових будівель, інших споруд (ст. 66 Земельного кодексу України).

Спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Спеціальне водокористування, що здійснюється суб'єктами господарювання, насамперед є пріоритетним для задоволення питних потреб населення, а також, для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, промислових, транспортних, енергетичних, рибогосподарських та інших державних і громадських потреб (ст. 48 Водного кодексу України).

Спеціальне надрокористування – це використання надр для:

1) геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

2) видобування корисних копалин;

3) будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

4) створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення;

5) задоволення інших потреб (ст. 14 Кодексу України про надра).

Дозвіл надається на строк, визначений заявником, але не більш як на:

– п'ять років – на геологічне вивчення родовищ корисних копалин і геологічне вивчення, в тому числі дослідно-промислово розробку родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

– 10 років – на геологічне вивчення нафтогазоносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ нафти і газу, в межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України;

– 20 років – на видобування корисних копалин;

– 30 років – на видобування нафти і газу в межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України;

– строк дії окремих дозволів на геологічне вивчення нафтогазоносних надр та видобування нафти і газу (промислова розробка родовищ), але не більш як на 20 років на суші і не більш як на 30 років на континентальному шельфі та в межах виключної (морської) економічної зони України – на геологічне вивчення нафтогазоносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ, з подальшим видобуванням нафти і газу (промислова розробка родовищ). При цьому строк геологічного вивчення нафтогазоносних надр не може перевищувати 10 років;

– 20 років – на будівництво та експлуатацію підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;

– 50 років – на будівництво та експлуатацію підземних сховищ нафти чи газу;

– строк дії відповідної угоди про розподіл продукції – на виконання угод про розподіл продукції.

Без проведення аукціону дозвіл відповідно до п.8 постанови Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р. на підставі поданої заяви і документів надається Держгеонадарами у разі:

– видобування корисних копалин, якщо заявник за результатами геологічного вивчення ділянки надр за власні кошти здійснив підрахунок запасів корисних копалин, який затверджено ДКЗ, а також видобування корисних копалин, якщо заявник за власні кошти здійснив апробацію в ДКЗ за умови затвердження підрахунку запасів корисних копалин у ДКЗ протягом трьох років з моменту надання дозволу;

– розширення меж не більш як на 50 відсотків раніше наданої у користування площі ділянки надр з метою її геологічного вивчення або розміщення підземних сховищ, а також збільшення обсягу видобування корисних копалин за рахунок розширення меж ділянки, але не

більш як на 50 відсотків запасів, визначених раніше наданим дозволом, за умови, що суміжну ділянку не надано у користування;

– геологічного вивчення та видобування корисних копалин місцевого значення, а також торфу (в родовищах площею менше ніж 1000 гектарів).

Інформацію про ділянки надр, які пропонуються для надання зазначених дозволів, Держгеонадра розміщує не пізніше ніж за 30 днів до прийняття рішення про надання дозволу у газеті «Урядовий кур'єр» та на своєму офіційному веб-сайті із зазначенням назви ділянки надр, її місцезнаходження, виду корисних копалин, виду користування надрами, початкової ціни продажу дозволу, адреси, за якою надсилаються заяви на отримання дозволу.

У разі надходження до Держгеонадр в установлений строк заяв разом з документами щодо отримання дозволу на користування однією і тією ж ділянкою надр від кількох претендентів, дозвіл надається на умовах аукціону на підставі:

– геологічного вивчення надр за рахунок коштів державного бюджету;

– геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки та видобування підземних питних і технічних вод для забезпечення технологічного процесу виробництва та для потреб сільського господарства;

– геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки та видобування підземних вод для власних господарсько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого господарсько-питного водопостачання (крім виробництва фасованої питної води), за умови, що обсяг видобування підземних вод з водозаборів перевищує 300 куб. метрів на добу;

– геологічного вивчення та видобування природних лікувальних ресурсів лікувально-профілактичними та санаторно-курортними закладами, які спеціалізуються на їх використанні виключно для лікувальних цілей і мають лікувальну інфраструктуру;

– геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення або видобування корисних копалин, якщо відповідно до законодавства заявник є власником цілісного майнового комплексу, побудованого (реконструйованого) з метою видобування та переробки корисних копалин з ділянки надр, на користування якою надається дозвіл, або такий майновий комплекс надано надрокористувачеві в оренду (концесію).

У разі перебування цілісних майнових комплексів в оренді (концесії) строк дії дозволу не може перевищувати строку оренди (концесії) таких комплексів (з урахуванням строку дії дозволу, визначеного пунктом 7 цього Порядку);

будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоплення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади тощо), в частині їх геологічного вивчення та збереження;

експлуатації підземних споруд, пов'язаної із запобіганням підтопленню навколишнього середовища внаслідок закриття шахт;

видобування корисних копалин з родовищ, що містять затверджені або апробовані ДКЗ незначні запаси за критеріями, встановленими постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2000 р. № 1257 «Про затвердження критеріїв, якими визначаються незначні запаси корисних копалин;

геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки та видобування корисних копалин державними унітарними і казенними підприємствами та господарськими товариствами, у статутному (складеному) капіталі яких не менш як 25 відсотків акцій (часток, паїв) належать державі;

геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки та видобування бурштиноносних порід на ділянках проявів бурштину, які не мають промислового значення, розмір яких не перевищує один гектар;

виконання угод про розподіл продукції.

Ще однією складовою частиною господарсько-правового механізму використання природних ресурсів є конкурси на укладення угод про розподіл продукції, які проводяться за рішенням Кабінету міністрів України. Наприклад, постанови Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1297 «Про проведення конкурсу на укладення угоди про розподіл вуглеводів, які видобуватимуться у межах ділянки Олеська» і №1298 «Про проведення конкурсу на укладення угоди про розподіл вуглеводів, які видобуватимуться у

межах ділянки Юзівки», яким затверджені відповідні умови конкурсу. Вони визначаються ст. 7 Закону України «Про угоди розподіл продукції». Серед умов конкурсу наступні: порядок його проведення; характеристика об'єкта, щодо якого оголошується конкурсу Олеська ділянка, наприклад, в межах Львівської та Івано-Франківської областей, площею 6324 кв. кілометри та інші параметри; мінімальний розмір інвестицій, основні критерії розподілу продукції; особливості умов угоди держави; оптимальні економічні, технологічні, природоохоронні та інші заходи щодо раціонального використання надр; істотні умови держави щодо умов та виконання робіт, передбачених угодою, строк надання заяв на участь в конкурсі. Умови конкурсу деталізовані у додатках до зазначеної постанови Кабінету Міністрів.

Так, відповідно до п. 16 додатку до цієї постанови, переможець конкурсу укладає угоду щодо ділянки разом з господарським товариством, 100 відсотків статутного капіталу якого належить державі і яке буде визначено Міжвідомчою комісією на конкурсних засадах (далі – компанія), або господарським товариством, створеним за участю компанії. Орган управління корпоративними правами держави щодо компанії здійснює на конкурсних засадах відбір вітчизняних юридичних осіб, що провадять діяльність з геологічного вивчення надр (далі – юридичні особи), для створення зазначеного господарського товариства з урахуванням:

- досвіду виконання робіт з геологічного вивчення газу сланцевих товщ та газу центрально-басейнового типу, зокрема робіт, виконаних спільно з міжнародними нафтогазовими компаніями або за договорами з такими компаніями;

- рівня кваліфікації персоналу, що працює в юридичній особі на постійній основі та залучається до виконання робіт з геологічного вивчення газу сланцевих товщ та газу центрально-басейнового типу;

- пропозицій щодо частки юридичної особи в статутному капіталі господарського товариства, яка не може перевищувати 50 відсотків;

- пропозицій щодо забезпечення фінансування діяльності господарського товариства без використання бюджетних коштів;

- відсутності податкових та інших кредиторських зобов'язань;

- провадження діяльності з геологічного вивчення надр не менше трьох років.

Господарське товариство, створене за участю компанії, або компанія отримує 50 відсотків прав та обов'язків інвесторів (крім тих, що є виключними правами та обов'язками оператора за угодою) і, зокрема, 50 відсотків сукупної частки всіх інвесторів у прибутковій продукції.

Удосконалення в цьому ж контексті, з одного боку, потребує спрощення системи дозволів на використання природних ресурсів, а з іншого – посилення державного із залученням громадськості контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, в тому числі спроможності державних органів визначати, планувати і забезпечувати оптимальне використання природних ресурсів в інтересах суб'єктів господарювання і розвитку народного господарства України. Це б надало можливість підвищити ефективність виконувати завдання державної екологічної політики.

4. Правове забезпечення використання інтелектуальної власності

На сучасному етапі розвитку економічних відносин у нашій державі прослідковується тенденція до все ширшого використання об'єктів права інтелектуальної власності у сфері підприємницької діяльності.

Відносини, пов'язані з використанням у господарській діяльності та охороною прав інтелектуальної власності, регулюються ГКУ, ЦКУ України та численними законами та підзаконними нормативними актами.

Право інтелектуальної власності, у відповідно до ст. 418 ЦКУ – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом.

Право інтелектуальної власності становлять *особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності*, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається законом.

Об'єктами прав інтелектуальної власності у сфері господарювання, згідно зі ст. 155 ГКУ визнаються:

- винаходи та корисні моделі;
- промислові зразки;

- сорти рослин та породи тварин;
- торговельні марки (знаки для товарів і послуг);
- комерційне (фірмове) найменування;
- географічне зазначення;
- комерційна таємниця;
- комп'ютерні програми;
- інші об'єкти, передбачені законом.

Винахід, корисна модель та промисловий зразок як об'єкти права інтелектуальної власності. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 року (в редакції Закону від 01.06.2009 р.), *винахід (корисна модель)* – результат інтелектуальної діяльності людини в будь-якій сфері технології.

Об'єктом винаходу (корисної моделі), правова охорона якому (якій) надається згідно із законодавством України, може бути:

- продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо);
- процес (спосіб), а також нове застосування відомого продукту чи процесу.

Винахід вважається придатним для набуття права інтелектуальної власності на нього, якщо він, відповідно до закону, є новим, має винахідницький рівень і придатний для промислового використання.

Корисна модель вважається придатною для набуття права інтелектуальної власності на неї, якщо вона, відповідно до закону, є новою і придатною для промислового використання.

Визначення поняття «промисловий зразок» наведено у ст. 1 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 року (з наступними змінами і доповненнями). Так, промисловим зразком визнається результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання. Об'єктом промислового зразка можуть бути форма, малюнок чи розфарбування або їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового виробу.

Набуття права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок засвідчується патентом, умови та порядок видачі якого встановлюються законом.

Майновими правами інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок є:

- 1) Право на використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка. Використанням винаходу, корисної моделі чи промислового зразка у сфері господарювання, згідно ст. 156 ГКУ, є:

– виготовлення, пропонування для продажу, запровадження в господарський (комерційний) обіг, застосування, ввезення чи зберігання з зазначеною метою продукту, що охороняється відповідно до закону;

– застосування способу, що охороняється відповідно до закону, або пропонування його для застосування в Україні;

– пропонування для продажу, запровадження в господарський (комерційний) обіг, застосування, ввезення чи зберігання з зазначеною метою продукту, виготовленого безпосередньо способом, що охороняється відповідно до закону.

Особа – власник патенту може передавати свої права щодо використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка як вклад у статутний фонд підприємства.

2) виключне право дозволяти використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка (видавати ліцензії);

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

За загальним правилом, майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок належать володільцю відповідного патенту, якщо інше не встановлено договором чи законом.

Майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок є чинними з дати, наступної за датою їх державної реєстрації, за умови підтримання чинності цих прав відповідно до закону.

Строк чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на винахід спливає через двадцять років, що відліковуються від дати подання заявки на винахід в установленому законом порядку. Цей строк може бути продовжений в установленому законом порядку щодо винаходу, використання якого потребує спеціальних випробувань та офіційного дозволу.

Строк чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на корисну модель спливає через десять років від дати подання заявки на корисну модель; на промисловий зразок спливає через п'ятнадцять років від дати подання заявки на промисловий зразок в установленому законом порядку.

Чинність майнових прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок може бути припинено достроково за ініціативою особи, якій вони належать.

У разі припинення чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок ці об'єкти можуть вільно та безоплатно використовуватися будь-якою особою, за винятками, встановленими законом.

Сорти рослин та породи тварин як об'єкти права інтелектуальної власності. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 р. (з наступними змінами і доповненнями) сорт рослин – окрема група рослин (клон, лінія, гібрид першого покоління, популяція) в рамках нижчого із відомих ботанічних таксонів, яка, незалежно від того, задовольняє вона повністю або ні умови виникнення правової охорони:

- може бути визначена ступенем прояву ознак, що є результатом діяльності даного генотипу або комбінації генотипів;
- може бути відрізнена від будь-якої іншої групи рослин ступенем прояву принаймні однієї з цих ознак;
- може розглядатися як єдине ціле з точки зору її придатності для відтворення в незмінному вигляді цілих рослин сорту.

Сорт вважається придатним для набуття права на нього як на об'єкт інтелектуальної власності, якщо за проявом ознак, породжених певним генотипом чи певною комбінацією генотипів, він є новим, відмінним, однорідним та стабільним.

Загальні правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин та виведення нових порід визначені Законом України «Про племінну справу у тваринництві» від 15.12.1993 р. (з наступними змінами і доповненнями).

Майновими правами інтелектуальної власності на сорт рослин, породи тварин, засвідченими патентом, є:

- право на використання сорту рослин, породи тварин, придатних для поширення в Україні;
- виключне право дозволяти використання сорту рослин, породи тварин;
- виключне право перешкоджати неправомірному використанню сорту рослин, породи тварин, у тому числі забороняти таке використання;
- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Майнові права інтелектуальної власності на сорт рослин, породи тварин належать володільцю патенту, якщо інше не встановлено договором чи законом.

Строк чинності виключних майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, породи тварин спливає через тридцять років, а щодо дерев та винограду – через тридцять п'ять років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком державної реєстрації цих прав.

Торговельні марки (знаки для товарів і послуг) як об'єкти права інтелектуальної власності. Торговельною маркою визнається будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Набуття права інтелектуальної власності на торговельну марку засвідчується свідоцтвом. Обсяг правової охорони торговельної марки визначається наведеними у свідоцтві її зображенням та переліком товарів і послуг, якщо інше не встановлено законом.

Майновими правами інтелектуальної власності на торговельну марку є:

- право на використання торговельної марки. Використанням торговельної марки у сфері господарювання визнається застосування її на товарах та при наданні послуг, для яких вона зареєстрована, на упаковці товарів, у рекламі, друкованих виданнях, на вивісках, під час показу експонатів на виставках і ярмарках, що проводяться в Україні, у проспектах, рахунках, на бланках та в іншій документації, пов'язаній з впровадженням зазначених товарів і послуг у господарський (комерційний) обіг;

- виключне право дозволяти використання торговельної марки;

- виключне право перешкоджати неправомірному використанню торговельної марки, в тому числі забороняти таке використання;

- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Право інтелектуальної власності на торговельну марку може бути передано як вклад до статутного фонду суб'єкта господарювання. У разі банкрутства суб'єкта господарювання право на торговельну марку оцінюється разом з іншим майном цього суб'єкта.

Майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку є чинними протягом десяти років з дати, наступної за датою подання заявки на торговельну марку в установленому законом порядку, якщо інше не встановлено законом. Зазначений строк може бути продовженим щоразу на десять років у порядку, встановленому законом.

Комерційне (фірмове) найменування як об'єкт права інтелектуальної власності. Суб'єкт господарювання – юридична особа або громадянин-підприємець може мати комерційне найменування.

Громадянин-підприємець має право заявити як комерційне найменування своє прізвище або ім'я.

Правова охорона надається комерційному найменуванню, якщо воно дає можливість вирізнити одну особу з-поміж інших та не вводить в оману споживачів щодо справжньої її діяльності.

Право інтелектуальної власності на комерційне найменування є чинним з моменту першого використання цього найменування та охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його реєстрації і незалежно від того, є чи не є комерційне найменування частиною торговельної марки. У разі якщо комерційне найменування суб'єкта господарювання є елементом його торговельної марки, то здійснюється правова охорона і комерційного найменування, і торговельної марки.

Особи можуть мати однакові комерційні найменування, якщо це не вводить в оману споживачів щодо товарів, які вони виробляють та (або) реалізують, та послуг, які ними надаються.

Правовій охороні, відповідно до ст. 159 ГК України, підлягає як повне, так і скорочене комерційне найменування суб'єкта господарювання, якщо воно фактично використовується ним у господарському обігу.

Географічне зазначення як об'єкт права інтелектуальної власності. Згідно зі ст. 160 ГКУ, право на використання географічного зазначення мають лише суб'єкти господарювання, які виробляють товари (надають послуги), щодо яких здійснено державну реєстрацію відповідного географічного зазначення.

Використанням географічного зазначення суб'єктом господарювання вважається: застосування його на товарах, для яких зареєстровано це географічне зазначення, а також на упаковці; застосування в рекламі, проспектах, рахунках, друкованих виданнях, офіційних бланках, вивісках тощо.

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення виникає з дати державної реєстрації цього права, якщо інше не встановлено законом.

Обсяг правової охорони географічного зазначення обумовлюється характеристиками товару (послуги) і межами географічного місця його (її) походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення.

Правами інтелектуальної власності на географічне зазначення є:

1) право на визнання позначення товару (послуги) географічним зазначенням;

2) право на використання географічного зазначення;

3) право перешкоджати неправомірному використанню географічного зазначення, в тому числі забороняти таке використання.

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення є чинним з дати, наступної за датою державної реєстрації, і охороняється безстроково за умови збереження характеристик товару (послуги), позначених цим зазначенням.

Комерційна таємниця як об'єкт права інтелектуальної власності. Комерційною таємницею, відповідно до ст. 550 ЦК України, є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які зазвичай мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

Особа, яка протиправно використовує комерційну інформацію, що належить суб'єкту господарювання, зобов'язана відшкодувати завдані йому такими діями збитки відповідно до закону. Особа, яка самостійно і добросовісно одержала інформацію, що є комерційною таємницею, має право використовувати цю інформацію на свій розсуд.

Комп'ютерні програми як об'єкт права інтелектуальної власності. Комп'ютерна програма, згідно зі ст. 1 Закону України

«Про авторське право і суміжні права» від 05.06.1997 р. (з наступними змінами і доповненнями), є набором інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи у будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату (це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, що виражені у вихідному або об'єктному кодах).

Комп'ютерні програми, відповідно до ст. 433 ЦКУ, є об'єктами авторського права і охороняються як літературні твори.

Право інтелектуальної власності на комп'ютерну програму виникає з моменту її створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація комп'ютерної програми чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.

Особа, яка має авторське право (автор комп'ютерної програми чи будь-яка інша особа, якій на законних підставах передано авторське майнове право на цей твір), для сповіщення про свої права може використовувати знак охорони авторського права.

Цей знак, відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права», складається з наступних елементів:

- латинська літера «с», обведена колом;
- ім'я особи, яка має авторське право;
- рік першої публікації твору.

Автору комп'ютерної програми належать такі особисті немайнові права:

1. Вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора на творі і його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо;

2. Забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом;

3. Вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого його публічного використання;

4. Вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі й репутації автора.

До майнових прав автора (чи іншої особи, яка має авторське право) належать:

- виключне право на використання твору;
- виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами.

Авторське право на комп'ютерну програму виникає внаслідок факту створення і починає діяти від дня її створення. За загальним правилом, авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті, крім випадків, передбачених законом.

Контрольні питання

1. *Визначте співвідношення понять «власність» і «право власності».*
2. *Назвіть похідні від права власності, майнові права суб'єкта господарювання та розкрийте їх зміст?*
3. *Які повноваження суб'єкта господарювання на майно закріплене за ним на праві повного господарського відання?*
4. *Які повноваження суб'єкта господарювання на майно, закріплене за ним на праві оперативного управління?*
5. *Які умови використання права інтелектуальної власності суб'єкта підприємництва?*
6. *Назвіть підстави виникнення та припинення права власності.*
7. *Розкрийте зміст і особливості поняття «права інтелектуальної власності».*
8. *Назвіть об'єкти права інтелектуальної власності у сфері господарювання?*
9. *Які відомості можуть становити комерційну таємницю суб'єкта підприємництва?*
10. *Які є правові форми використання природних ресурсів у сфері господарювання?*
11. *У чому полягає спеціальне використання природних ресурсів?*
12. *Які є умови отримання спеціальних дозволів на користування?*

Тема 8

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

1. *Державне регулювання конкурентних відносин*
2. *Конкуренція і недобросовісна конкуренція та її види*
3. *Монополія, монопольне становище і зловживання ними*
4. *Відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства*

1. Державне регулювання конкурентних відносин

Система господарювання функціонує за допомогою трьох ринкових механізмів конкуренції, попиту і пропозиції, ціноутворення. За їх наявності забезпечується рух і розвиток економічної системи. При цьому ринок залучає суб'єктів господарювання вступати у конкурентні відносини і постійно підтримувати конкуренцію між собою. Дія ринкового механізму стимулює підприємців безперервно створювати нові продукти.

Наслідком вільної конкурентної боротьби між окремими товаровиробниками в другій половині XIX ст. було створення трестів і монополізація ними окремих товарних ринків. Це призвело до необхідності втручання держави у процеси ринкової економіки. Так, вперше в США у 1890 р. з'явилося антитрестове законодавство (Закон Шермана), котре започаткувало формування конкурентного права.

Отже, конкуренція є важливим елементом ринкового механізму. Основна її роль полягає у встановленні на ринку певного порядку, який гарантує виробництво з обмежених ресурсів доста-

тньої кількості економічних благ для задоволення зростаючих потреб. Конкуренція надає усім суб'єктам господарювання можливість вільної підприємницької діяльності. У цих умовах, орієнтуючись на отримання максимального прибутку, підприємці прагнуть домогтися переваги у виробництві товарів та їхнього збуту на ринку.

Конкуренція як регулятор ринкової економіки характеризується позитивними аспектами, а саме:

створює зацікавленість виробників у зниженні витрат виробництва, в удосконаленні технології, у застосуванні більш дешевих економічних ресурсів;

узгоджує за допомогою ціни інтереси ринкових економічних суб'єктів;

забезпечує суверенітет споживача;

сприяє раціональному розподілу обмежених економічних ресурсів у національній економіці;

сприяє підвищенню якості продукції, забезпечуючи тим самим потреби споживачів на вищому рівні;

орієнтуючись на підвищення ефективності виробництва, підприємці сприяє економічному зростанню національної економіки.

Водночас конкуренція має і негативні аспекти. По-перше, вона призводить до посилення нерівномірності у розподілі доходів. По-друге, в сучасних умовах конкуренція передбачає використання реклами, яка може сприяти розповсюдженню необ'єктивної інформації про характер та властивості товару і реалізації товарів не належної якості. По-третє, конкуренція може зумовити утворення монополій, які на ринку проявляються у встановленні високих цін на свою продукцію. По-четверте, монопольні прояви на ринку можуть проявлятися у поділі ринків збуту продукції і джерел сировини.

Пронизуючи всю систему виробництва та споживання товарів і послуг, конкуренція здійснюється в багатьох формах, які з розвитком суспільства стають дедалі різноманітнішими. Історично найстарішими формами економічної конкуренції є внутрішньогалузева і міжгалузева.

Внутрішньогалузева конкуренція виникає між виробниками однієї галузі за кращі умови виробництва та збуту продукції з метою надприбутку. Вона сприяє розвитку галузі, постійному технічному і технологічному оновленню, підвищенню ефективності функціонування галузі.

Міжгалузева конкуренція виникає між виробниками різних галузей за найбільш вигідні умови (сфери) застосування капіталу. Вона сприяє переміщенню інвестиційних ресурсів із галузі в галузь і ефективному їх використанню як з позицій підприємця, так і з позицій національної економіки.

На світовому ринку виникає міжнародна конкуренція, яка включає як внутрішньогалузеву, так і міжгалузеву форми конкуренції. При цьому домінуюча роль належить компаніям найбільш розвинутих країн. Міжнародна конкуренція сприяє зниженню інтернаціональних затрат, збалансованому розвитку світового ринку, міграції капіталу не тільки між галузями виробництва, але й між державами світового господарства.

Конкурентна боротьба між ринковими суб'єктами проводиться відповідними методами, до яких відносять цінову і нецінову, а також добросовісну і недобросовісну конкуренцію. *Цінова конкуренція* реалізується за допомогою використання цін: фірми, що виробляють продукцію із низькими витратами виробництва, використовують низькі ціни і виграють у конкурентній боротьбі. *Нецінова конкуренція* передбачає використання реклами, надання продукції особливих якостей, постійне поновлення асортименту, обслуговування покупців продукції фірми після продажу.

Економічні умови, в яких відбувається ринкова конкуренція і які визначають поведінку суб'єкта господарювання, називають ринковою структурою. Структура ринку визначається кількістю і розміром фірм, характером продукції, легкістю входження і виходу з конкретного ринку, доступністю ринкової інформації. Відповідно ринкова структура визначається можливістю фірми впливати на ціну своєї продукції.

Здійснюючи підприємницьку діяльність, суб'єкти підприємництва прагнуть одного – забезпечити собі найвигідніші умови виробництва і продажу товарів на тому чи іншому ринку, використовуючи при цьому позитивні риси конкуренції та монополізму. Однак у реальних умовах деякі з учасників економічної конкуренції зловживають своїми можливостями, ігноруючи публічні та приватні інтереси окремих учасників ринкових відносин. Збалансоване врахування цих інтересів у сфері економічної конкуренції насамперед, забезпечується за допомогою державного регулювання таких процесів.

Державне регулювання конкуренції та монополізму здійснюється з метою:

– задоволення потреб населення як кінцевих споживачів, що досягається через захист прав споживачів як економічно слабшої сторони у відносинах з товаровиробниками;

– забезпечення свободи конкуренції, що сприяє розвитку суперництва між товаровиробниками за найвигідніші умови виробництва та продажу товарів і відповідно забезпечує розширення їх асортименту, поліпшення якості та ін.;

– сприяння підприємництву, що забезпечує появу на ринку нових суб'єктів господарювання, нових товарів та поліпшення умов їх реалізації (з урахуванням інтересів споживачів);

– захисту національного товаровиробника, що відповідає інтересам національної економіки та сприяє економічній самостійності України.

У ринковій економіці економічна конкуренція проявляється через такі функції: регулювання, мотивації, розподілу та контролю.

Функція регулювання полягає в тому, що основні виробничі фактори спрямовуються саме у ті сфери, які їх найбільше потребують і де вони найефективніше використовуватимуться. Це пов'язано з необхідністю для підприємців виробляти ті товари (надавати послуги, виконувати роботи), котрі потрібні споживачеві.

Змістом *функції мотивації* є здатність конкуренції стимулювати підприємців пропонувати на ринок найкращі товари за найнижчими цінами, а також знижувати витрати на їх виробництво. Утриматися на ринку, де панує конкуренція, і при цьому отримати прибуток можливо лише дотримуючись зазначених вимог.

Отже, прибуток перерозподіляється на користь підприємців, які використали свої ресурси найпродуктивніше. Саме в цьому виражається *функція розподілу*.

Функція контролю дає змогу не допустити неефективної діяльності підприємців, а також не дозволяє окремим підприємцям необмежено панувати на ринку, нав'язуючи споживачам та іншим учасникам ринку свої правила гри.

Таким чином, конкуренція є легалізованою формою боротьби за існування на певному ринку, завдяки чому досягається збалансованість між попитом і пропозицією, а в кінцевому результаті між суспільними потребами і виробництвом. З цього випливає, що в цілому конкуренцію можна віднести до сфери задоволення цих публічних інтересів. Саме в цій якості економічна конкуренція підтримується державою і захищається за допомогою різних правових

засобів. Держава здійснює вплив на конкуренцію за допомогою податкової, кредитно-грошової, інвестиційної політики, фінансування наукових досліджень, розподілу державних замовлень, а також безпосередньо через законодавство про захист економічної конкуренції.

Концептуально економічна конкуренція можлива лише за умов збалансованого поєднання приватних інтересів її учасників та публічних інтересів щодо дотримання прав та законних інтересів споживачів, держави як організатора господарського життя в суспільстві, територіальних громад у сфері господарювання. Лише за умови, що вимагає від учасників ринкових відносин добросовісної поведінки у процесі виробництва і збуту, можлива реальна конкуренція і, відповідно, її позитивний вплив на економіку та інтереси споживачів.

Конкуренція, врегульована законодавством, – це легалізована форма боротьби за існування на певному ринку, завдяки чому досягається збалансованість між попитом і пропозицією, а в кінцевому результаті між суспільними потребами і виробництвом. Її роль полягає у забезпеченні оптимального балансу інтересів, запобіганні одержанню суб'єктами господарювання надприбутків та забезпеченні нормативного рівня якості товарів й необхідних обсягів товарного наповнення ринку.

За таких умов конкурентна діяльність державних органів, спрямована на створення і розвиток конкурентного середовища, захист конкуренції, антимонопольне регулювання з метою підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, стимулювання ефективності виробництва, кращого задоволення потреб споживача.

Основне призначення будь-якої держави з ринковою економікою – захищати і підтримувати конкуренцію правовими засобами.

Відповідно до ст. 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Конституційна заборона стосується діяльності, спрямованої на недопущення, обмеження або усунення конкуренції, незалежно від конкретних її видів і складів правопорушень.

ГКУ містить главу 3 «Обмеження монополізму та захист суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конку-

ренції», де визначені загальні правила антимонопольно-конкурентного законодавства. Так, згідно з ч. 1 ст. 25 ГКУ підтримує конкуренцію як змагання між суб'єктами господарювання, що забезпечує завдяки їх власним досягненням здобуття ними певних економічних переваг, внаслідок чого споживачі та суб'єкти господарювання одержують можливість вибору необхідного товару і при цьому окремі суб'єкти господарювання не визначають умов реалізації товару на ринку.

Юридичний зміст поняття «конкуренція» визначений у законодавстві. Так, відповідно до ст. 1 Закону України від 11.01.2001 р. «Про захист економічної конкуренції» *економічна конкуренція* – це змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Система правових норм, що регулюють суспільні відносини, спрямовані на формування конкурентного середовища, забезпечення ефективного використання суспільних ресурсів, вільний вступ на ринок суб'єктів підприємництва, становить підгалузь господарського права – конкурентне право.

В сучасний період об'єктом правової охорони конкурентного права визнається свобода господарської діяльності. В цілому законодавство про захист економічної конкуренції складається з двох частин: законодавства про монополії (оскільки монополізм також перешкоджає розвитку ринкових відносин та конкуренції) і законодавства про захист від недобросовісної конкуренції.

Особливостями правового регулювання у конкурентному праві, зокрема, є такі:

– у сфері правового регулювання конкурентних відносин діють спеціальні структури – відповідно до закону України від 26.11.1993 р. Антимонопольний комітет України (надалі – АМКУ) та його відділення, яким надано право здійснювати державний контроль за дотриманням конкурентного законодавства, економічною концентрацією (отже, вони діють в інтересах держави як суб'єкти публічного права). Але крім цього суб'єкти господарювання мають право за своєю ініціативою захищати свої права і законні інтереси від проявів недобросовісної конкуренції як з боку конкурентів, так і

з боку відповідних державних органів, звертаючись з позовами до судових органів (отже, в цих випадках вони діють як суб'єкти приватного права);

- правовідносини виникають за ініціативою будь-кого з учасників конкурентних правовідносин (тобто згоди іншого учасника не вимагається);

- учасники конкурентних правовідносин можуть нести відповідальність за порушення конкурентного законодавства (в залежності від скоєного правопорушення) як перед державою, так і перед суб'єктом господарської діяльності, якому була заподіяна шкода (тобто можуть порушуватися як публічні, так і приватні інтереси);

- у випадках виникнення спорів між особами, вони можуть вирішуватися як у позасудовому, так і в судовому порядку. Таким чином, конкурентне право тісно пов'язане з економічними процесами в державі й використовується для врегулювання специфічних відносин, що виникають у господарській діяльності.

Конкурентному праву притаманні загальновідомі в інших галузях і підгалузях принципи: законності, гласності, захисту прав суб'єктів господарювання на засадах їх рівності перед законом, свободи господарської діяльності тощо (ст. 42 Конституції України). Спеціальними принципами є:

- підтримка добросовісної економічної конкуренції;
- недопущення зловживання монополізмом, становищем, обмеження конкуренції, недобросовісної конкуренції;
- спеціальне регулювання сфери природних державних монополій;
- єдиний економічний простір (вільне переміщення, товарів, послуг коштів територією України, прозорість ринків);
- ефективність захисту економічної конкуренції;
- заборона зловживань (монопольним становищем тощо);
- поєднання попереднього і наступного контролю;
- захист вітчизняних товаровиробників від недобросовісної конкуренції з боку суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;
- відповідальність за порушення конкурентного законодавства (застосування адміністративного і судового захисту конкуренції).

Як вже зазначалося, спеціальним відомством, на яке покладається здійснення державної політики в сфері економічної конкуренції, є АМКУ, що виконує складні функції, в тому числі регуля-

тивну, яка полягає у прийнятті на підставі названих законів і у межах наданих повноважень відомчих нормативно-правових актів з певних питань у сфері конкуренції; контрольну, спрямовану на забезпечення та здійснення контролю за станом товарних ринків і дотриманням її учасниками встановлених державою в цій сфері правил; розслідувально-юрисдикційну, що проявляється через процедуру виявлення порушень, встановлення їх складу, особи порушника та застосування до нього тих форм господарсько-правової відповідальності, що віднесені до компетенції антимонопольних органів.

Правовий статус антимонопольних органів визначається вищезгаданими законами, насамперед Законом України «Про Антимонопольний комітет України» та Положенням про територіальне відділення Антимонопольного комітету України, затвердженим розпорядженням АМКУ від 19.02.2002 р. № 27-р.

АМКУ, його територіальні відділення є юридичними особами, мають рахунки в установах банку, печатки із зображенням Державного Герба та свого найменування.

Антимонопольний комітет України відповідно до покладених на нього завдань:

1. *Контролює дотримання антимонопольно-конкурентного законодавства:*

– у процесі економічної концентрації (зокрема, при створенні, реорганізації, ліквідації суб'єктів господарювання, створенні об'єднань підприємств, вступі одного або кількох суб'єктів господарювання в об'єднання, при перетворенні органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю в об'єднання суб'єктів господарювання, придбанні чи набутті будь-яким іншим способом у власність, одержанні в управління (користування) часток (акцій, паїв), активів (майна) у вигляді цілісних майнових комплексів суб'єктів господарювання або їх структурних підрозділів, оренді цілісних майнових комплексів суб'єктів господарювання або їх структурних підрозділів, набутті будь-яким іншим способом контролю господарської діяльності);

– при здійсненні господарської діяльності суб'єктами господарювання, насамперед монополістів та монопольних утворень, та при реалізації повноважень органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю щодо суб'єктів господарювання;

– здійснює інші дії щодо контролю за дотриманням антимонопольно-конкурентного законодавства відповідно до встановлених повноважень.

2. *Розробляє й організовує виконання превентивних заходів, спрямованих на запобігання порушенням антимонопольно-конкурентного законодавства.*

3. *Розглядає справи про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства та приймає рішення за результатами розгляду в межах своїх повноважень.*

4. *Звертається до суду (господарського суду) з позовами (заявами) у зв'язку з порушенням антимонопольно-конкурентного законодавства, надсилає правоохоронним органам матеріали про порушення законодавства, що містять ознаки злочину.*

5. *Дає рекомендації органам державної влади, установам, органам місцевого самоврядування, суб'єктам господарювання та їх об'єднанням щодо вжиття заходів, спрямованих на:*

– обмеження монополізму, розвиток підприємництва і конкуренції;

– запобігання порушенням конкурентного (антимонопольного) законодавства шляхом усунення причин їх вчинення та умов, що їм сприяють;

– припинення дій (бездіяльності), що містять ознаки порушень конкурентного (антимонопольного) законодавства;

– усунення наслідків цих порушень у визначені Комітетом строки.

6. *Дає роз'яснення та висновки рекомендаційного характеру щодо відповідності дій суб'єктів господарювання (на підставі наданої ними інформації) положенням Закону «Про захист економічної конкуренції» (ст.ст. 6, 10 та 13) з метою запобігання порушенням законодавства про захист економічної конкуренції, підвищення передбачуваності його застосування.*

7. *Бере участь:*

– у розробці проектів актів законодавства, що регулюють питання розвитку конкуренції, конкурентної політики та демонополізації економіки з метою їх внесення у встановленому порядку на розгляд відповідних органів;

– в укладанні міждержавних угод;

– розробці реалізації міжнародних проектів та програм, а також здійснює співробітництво з державними органами і неуря-

довими організаціями іноземних держав та міжнародними організаціями з питань, що належать до компетенції Антимонопольного комітету України.

8. *Узагальнює практику застосування* антимонопольно-конкурентного законодавства, розробляє пропозиції щодо його удосконалення.

9. *Затверджує кошторис доходів і видатків* АМКУ та його територіальних відділень.

10. *Систематично інформує населення України про свою діяльність*. Реалізуючи свої функції, АМКУ в межах наданої йому компетенції має право:

– визначати межі товарного ринку, а також монопольне становище суб'єктів господарювання на ньому;

– видавати суб'єктам господарювання обов'язкові для виконання рішення про припинення порушень антимонопольного законодавства та про відновлення початкового становища, про примусовий поділ монопольних утворень;

– видавати органам влади, органам місцевого самоврядування, органам адміністративно-господарського управління та контролю обов'язкові для виконання рішення про скасування або зміну прийнятих ними неправомірних актів, про припинення порушень і розірвання укладених ними угод, що суперечать антимонопольно-конкурентному законодавству; забороняти або дозволяти створення монопольних утворень органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, а також суб'єктами господарювання;

– вносити до органів влади обов'язкові для розгляду подання щодо скасування ліцензій, припинення операцій зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання у разі порушення ними антимонопольного законодавства;

– накладати штрафи, застосовувати інші санкції у випадках, передбачених законом;

– приймати нормативно-правові акти відповідно до його компетенції, зокрема, з питань антиконкурентних узгоджених дій, зловживань монопольним (домінуючим) становищем на ринку, дискримінації органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, провадження у заявах про надання дозволу на економічну концентрацію суб'єктів господарювання, контролю за економічною концен-

нтрацією суб'єктів господарювання, провадження у справах про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства, порядку виконання, перевірки, перегляду та оскарження рішень органів АМКУ, а також недобросовісної конкуренції, обов'язкові для виконання органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, суб'єктами господарювання, контролювати їх виконання, надавати роз'яснення щодо їх застосування;

– здійснювати інші дії, передбачені законодавством про АМКУ.

2. Конкуренція і недобросовісна конкуренція та її види

Конкуренція (лат. – *concurso*) – суперництво, змагання. Вживається в таких основних значеннях:

1. Змагальність підприємців, коли їхні самостійні дії обмежують можливість кожного з них впливати на загальні умови реалізації товарів на ринку і стимулюють виробництво тих товарів, яких потребує споживач.

2. Основна об'єктивна закономірність товарного виробництва, ринкової економіки, що проявляється у боротьбі (змаганні) товаровиробників, організацій й установ виробничої і невиробничої сфери за кращі умови виробництва і збуту товарів та послуг, завоювання кращих умов і пріоритетів на ринку з метою досягнення максимальних прибутків. За умов вільного підприємництва конкуренція як рушійна сила прогресу здійснюється у різних формах:

– девирсикація виробництва (взаємопроникнення галузей економіки, створення багатогалузевих комплексів, освоєння нових видів виробництва з метою підвищення його ефективності);

– підвищення якості та конкурентоспроможності продукції;

– впровадження науково-технічних досягнень у підприємницьку практику;

– зростання ефективності праці.

Конкуренція є об'єктивною передумовою економічного розвитку та кращого задоволення потреб населення. Тому Конституція України (ст. 42) встановлює, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності.

Правовий захист поняття «економічна конкуренція» міститься в Законі України «Про захист економічної конкуренції». Так, відповідно

до ст. 1 цього Закону, вона визначається як змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають змогу вибирати між кількома продавцями і покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Традиційною конкуренцією є звичайна конкуренція, яка ніким не створювалася, а виникла незалежно. Це природна ситуація на ринку, коли суб'єкти господарювання змагаються між собою за вигідні умови діяльності. Така конкуренція – необхідний атрибут ринкового суспільства.

Нетрадиційною конкуренцією є суперництво, що свідомо організовується за розробленими правилами у будь-якій діяльності господарського життя з метою створення умов для підвищення ефективності очікуваних результатів. Така конкуренція не входить до системи ринкового механізму. Окремі сфери економічного життя не можуть функціонувати на конкурентних засадах, наприклад, природні монополії; галузі, що використовують у виробничому процесі унікальні чи обмежені ресурси; виробництва, де застосовують особливі технології; підприємства, що працюють за контрактом тощо. Відсутність конкурентного середовища сповільнює економічний розвиток протягом тривалого періоду часу. Саме за таких умов пропонують вдаватися до нетрадиційної конкуренції, яка створює стимули для підвищення ефективності виробництва. Ініціаторами організації нетрадиційної конкуренції можуть бути державні та місцеві органи влади, асоціації підприємців, керівники фірм тощо.

Іншою класифікаційною ознакою є форми суперництва. У зв'язку з цим конкуренція є ціновою та неціновою.

Цінова конкуренція – це конкуренція фірм, які використовують інструмент зниження цін для завоювання бажаної частки ринку. Цей інструмент дозволяє їм виділити продукцію і привернути до неї увагу споживачів. «Війна цін» можлива до того моменту, поки у суб'єкта господарювання є можливість зниження собівартості продукції. Чисто непродумане і різке зниження ціни погіршує Фінансове становище, посилює спад виробництва, замість очікуваної перемоги настає банкрутство. В економіці виділяють приховану і відкриту форми цінової і конкуренції. Суть прихованої форми полягає в тому, що фірма випускає продукцію з кращими споживчими властивостями, а ціна піднімається на малий відсоток. Відкрита

форма полягає в тому, що фірма «голосно» інформує про зменшення ціни на продукцію.

Цінова конкуренція була панівною для епохи вільної конкуренції, оскільки споживчі цінності довгий час були незмінними, переважало галузеве суперництво. Нині традиційна класична цінова конкуренція послаблює свої позиції і, як зазначив Й. Шумпетер, економісти нарешті виходять із тієї стадії, на якій вони бачили лише конкуренцію цін. До уваги береться конкуренція, що базується на нових різновидах товарів, новій технології, нових джерелах пропозиції, нових типах організації.

Нецінковою конкуренцією є конкурентна боротьба між фірмами за провідні позиції на ринку з допомогою нецінових інструментів, які скеровані не на зміну ціни продукції, а на створення сприятливих зовнішніх умов для її реалізації. З середини ХХ ст. цінові інструменти поступово стають найважливішими у конкурентній боротьбі.

Зниження ціни є ефективним інструментом на короткострокову перспективу, і такі дії підприємства мають мати об'єктивне підґрунтя – наприклад, зменшення цін постачальниками. Знизивши ціну одного разу, підвищити її згодом буде дуже важко.

Нецінова конкуренція характерна для розвинутої ринкової економіки і є найпоширенішою формою конкурентної боротьби. Інструментами нецінкової конкуренції є покращення якості продукції, її диференціація, розширення сфери обслуговування після продажу, вдосконалення дизайну, використання реклами тощо. Усі вони взаємопов'язані між собою. Не надавши певної інформації потенційним покупцям про покращення якісних характеристик продукції, про розширення системи обслуговування, про вдосконалення зовнішнього вигляду, навіть про зниження ціни, фірма не може привернути увагу споживача. А з допомогою реклами ці інструменти діють. Реклама є головним неціновим інструментом у боротьбі за споживача та витіснення конкурента. З цього приводу в економічній літературі слушно зазначається, що реклама є «природною зброєю конкуренції на ринку». Крім того, світовий досвід свідчить, що економічний ефект витрат на рекламу значно перевищує ефективність цінової конкуренції.

Таким чином, проведений нами аналіз дає змогу стверджувати, що провідна роль у функціонуванні здорового конкурентного середовища належить державі, яка здатна своїми економіко-право-

вими інструментами створювати всі необхідні передумови для належного розвитку конкуренції у раціональній економіці та забезпечувати стійкі позиції як великим, так і середнім та малим вітчизняним підприємствам. Розвиток та вдосконалення інституційного та правового поля регулювання конкуренції, реформування сектора природних монополій, системи оподаткування, оптимізація поєднання та використання інструментів політики лібералізму та протекціонізму формуватимуть конкурентні відносини, що активізують соціально-економічний поступ української держави, підвищують конкурентоспроможність національної економіки.

У деяких вітчизняних підручниках з економічної теорії використовується термін «вільна (або чиста, досконала) конкуренція», що розуміється як така, якій притаманні велика кількість конкурентів-пробників і конкурентів-покупців, а також вільний доступ товаровиробників будь-якого виду діяльності. Зазначається, що при вільній (чи досконалій конкуренції) жоден суб'єкт господарювання не впливає на ринкову ціну, різновидом вільної конкуренції є чиста конкуренція, яка відбувається між багатьма продавцями і покупцями щодо купівлі-продажу однорідної, диференційованої продукції.

Досконала конкуренція є ідеалом ринкової структури. Й. Шумпетер писав, що економічне життя ніколи повністю не відбувається поза конкуренцією, навряд чи вона коли-небудь буває досконалою. Це модель антиконкурентного становища ринку, при якому підприємство повністю ізольоване від ринкового тиску суперників і може ігнорувати їх існування.

Позитивний прояв конкуренції полягає у стимулюванні суб'єктів підприємництва до ефективної діяльності з метою забезпечення споживачів товарами (роботами, послугами) більш високої якості, у необхідній кількості та асортименті, за доступними цінами. На противагу позитивному прояву, негативним виявом конкуренції є використання суб'єктами підприємництва у конкурентній боротьбі несумлінних способів з метою її полегшення. Таку конкуренцію називають недобросовісною. Небезпека недобросовісної конкуренції полягає в тому, що вона нехтує інтересами споживачів, інших виробників, а також публічними інтересами, призводить до погіршення якості товарів (робіт, послуг), зменшення їх асортименту, дозволяє підприємцеві отримувати нечесно зароблений прибуток.

Недобросовісною конкуренцією, згідно зі ст. 1 Закону України «Про боротьбу із недобросовісною конкуренцією» є *будь-які дії*

у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності.

Чинне законодавство України розрізняє наступні види недобросовісної конкуренції:

1. *Неправомірне використання ділової репутації господарюючого суб'єкта (підприємця), що проявляється у таких діях:*

1.1. Неправомірному використанні чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки. Неправомірним є використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, фірмового найменування, знаків для товарів і послуг, інших позначень, а також рекламних матеріалів, упаковки товарів, назв літературних, художніх творів, періодичних видань, зазначень походження товарів, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця), який має пріоритет на їх використання. Використання у фірмовому найменуванні власного імені фізичної особи не визнається неправомірним, якщо до власного імені додається який-небудь відмітний елемент, що виключає змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця).

1.2. Неправомірному використанні товару іншого виробника. Неправомірним використанням товару іншого виробника є введення у господарський обіг під своїм позначенням товару іншого виробника шляхом змін чи зняття позначень виробника без дозволу уповноваженої на те особи.

1.3. Копіюванні зовнішнього вигляду виробу. Копіюванням зовнішнього вигляду виробу є відтворення зовнішнього вигляду виробу іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) і введення його у господарський обіг без однозначного зазначення виробника копії, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця). Не визнається неправомірним копіювання зовнішнього вигляду виробу або його частин, якщо таке копіювання обумовлено виключно їх функціональним застосуванням.

1.4. Порівняльній рекламі. Порівняльною є реклама, що містить порівняння з товарами, роботами, послугами чи діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (підприємця). Не визнається неправомірним порівняння в рекламі, якщо наведені відомості про товари, роботи, послуги підтверджені фактичними даними, є достовірними, об'єктивними, корисними для інформування споживачів.

2. *Створення перешкод господарюючим суб'єктам у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, що проявляється у таких діях:*

2.1. Дискредитації господарюючого суб'єкта (підприємця). Дискредитацією господарюючого суб'єкта (підприємця) є поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, пов'язаних з особою чи діяльністю господарюючого суб'єкта (підприємця), які завдали або могли завдати шкоди діловій репутації господарюючого суб'єкта (підприємця).

2.2. Купівлі-продажу товарів, виконанні робіт, наданні послуг із примусовим асортиментом. Купівлею-продажем товарів, виконанням робіт, наданням послуг із примусовим асортиментом є купівля-продаж одних товарів, виконання робіт, надання послуг за умови купівлі-продажу інших товарів, виконання робіт, надання послуг, не потрібних споживачу або контрагенту.

2.3. Схиленні до бойкоту господарюючого суб'єкта (підприємця). Схиленням до бойкоту господарюючого суб'єкта (підприємця) вважається спонукання конкурентом іншої особи, безпосередньо або через посередника, до відмови від встановлення договірних зв'язків із цим господарюючим суб'єктом (підприємцем).

2.4. Схиленні постачальника до дискримінації покупця (замовника). Схиленням постачальника до дискримінації покупця (замовника) є спонукання постачальника конкурентом покупця (замовника), безпосередньо або через посередника, до надання постачальником конкуренту покупця (замовника) певних переваг перед покупцем (замовником) без достатніх на те підстав.

2.5. Схиленні господарюючого суб'єкта (підприємця) до розірвання договору з конкурентом. Схиленням господарюючого суб'єкта (підприємця) до розірвання договору з конкурентом іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) є вчинене з корисливих мотивів або в інтересах третіх осіб спонукання господарюючого суб'єкта (підприємця) – учасника договору до невиконання або виконання неналежним чином договірних зобов'язань перед цим конкурентом шляхом надання або пропонування господарюючому суб'єкту (підприємцю) – учаснику договору, безпосередньо або через посередника, матеріальної винагороди, компенсації чи інших переваг.

2.6. Підкупі працівника постачальника. Підкуп працівника постачальника – це надання або пропонування йому конкурентом покупця (замовника), безпосередньо або через посередника, матеріальних цінностей, майнових або немайнових благ за неналежне виконання або невиконання працівником постачальника службових обов'язків, що впливають з укладеного чи пов'язані з укладенням

між постачальником і покупцем договору поставки товарів, виконання робіт, надання послуг, що призвело або могло призвести до отримання конкурентом покупця (замовника) певних переваг перед покупцем (замовником).

2.7. Підкупі працівника покупця (замовника). Підкуп працівника покупця (замовника) – це надання або пропонування йому конкурентом постачальника, безпосередньо або через посередника, матеріальних цінностей, майнових чи немайнових благ за неналежне виконання або невиконання працівником покупця (замовника) службових обов'язків, що впливають з укладеного або пов'язані з укладенням між постачальником і покупцем договору поставки товарів, виконання робіт, надання послуг, що призвело або могло призвести до отримання конкурентом постачальника певних переваг перед постачальником.

2.8. Досягненні неправомірних переваг у конкуренції. Досягненням неправомірних переваг у конкуренції є отримання таких відносно іншого господарюючого суб'єкта (підприємця) шляхом порушення чинного законодавства, яке підтверджено рішенням державного органу, наділеного відповідною компетенцією.

3. *Неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, що проявляється у таких діях:*

3.1. Неправомірному збиранні комерційної таємниці. Неправомірним збиранням комерційної таємниці вважається добування протиправним способом відомостей, що відповідно до законодавства України становлять комерційну таємницю, якщо це завдало чи могло завдати шкоди господарюючому суб'єкту (підприємцю).

3.2. Розголошенні комерційної таємниці. Розголошенням комерційної таємниці є ознайомлення іншої особи без згоди особи, уповноваженої на те, з відомостями, що відповідно до чинного законодавства України становлять комерційну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, якщо це завдало чи могло завдати шкоди господарюючому суб'єкту (підприємцю).

3.3. Схиленні до розголошення комерційної таємниці. Схиленням до розголошення комерційної таємниці є спонукання особи, якій були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків відомості, що відповідно до законодавства України становлять комерційну таємницю, до розкриття цих відомостей, якщо це завдало чи могло завдати шкоди господарюючому суб'єкту (підприємцю).

3.4. Неправомірному використанні комерційної таємниці. Неправомірним використанням комерційної таємниці є впровадження у виробництво або врахування під час планування чи здійснення підприємницької діяльності без дозволу уповноваженої на те особи неправомірно здобутих відомостей, що становлять відповідно до законодавства України комерційну таємницю.

3. Монополія, монополльне становище і зловживання ними

За умов існування сфер господарювання, в яких конкуренція з об'єктивних причин (технологічних особливостей виробництва, характеру попиту та пропозиції) не можлива і не бажана, виникають та існують монополльні утворення.

Монополізм (від лат. *monopolium* – одноособове право на продаж).

Монополія в економіці може виникнути природним шляхом, коли внаслідок конкурентної боротьби формуються найпотужніші, конкурентоспроможні, економічно ефективні та рентабельні підприємства, які згодом починають чинити тиск на інших учасників ринку. Проте в економіці вона може з'являтися і штучним шляхом, коли органи державної влади та управління встановлюють для якої-небудь особи особливий правовий режим чи надають їй виключне право на яку-небудь діяльність.

Поняття «*монополія*» визначається як ситуація на ринку, за якої кількість продавців чи покупців настільки мала, що продавець чи покупець у змозі впливати на загальний обсяг пропозиції та ціну продукту, що реалізується, тобто контролювати ринок. Такий контроль наділяє суб'єкта господарювання, що займає монополльне становище, виключним правом на розпорядження ресурсами, можливістю чинити економічний тиск на конкурентів, споживачів і суспільство в цілому, отримувати постійні прибутки та надприбутки.

Причини виникнення та існування монополії різні. Виходячи з цього, за об'єктивних умов і регулюючого впливу держави, з метою захисту інтересів держави та суспільства, можна виділити чотири основні типи монополії: законна (легальна) монополія; державна або адміністративна монополія; приватна монополія; природна монополія; тимчасова монополія; міжнародна монополія.

Законна (легальна) монополія – це виключне право суб'єкта господарювання здійснювати певну діяльність на засадах, визначених нормативно-правовими актами. Тобто існування такої монополії регламентовано законодавством, а монопольне право суб'єкта господарювання на здійснення певної діяльності, надання послуг, володіння майном дозволено та підтримується законодавством. Законну (легальну) монополію, у свою чергу, можна поділити на державну та приватну.

Державна або адміністративна монополія – виключне право держави на певну діяльність (зовнішня торгівля, виготовлення грошей, експорт військової зброї, видобування рідкісноземельних металів та ін.), виробництво та реалізацію певних видів продуктів (товарів), морський промисел тощо. Держава залишає за собою монопольне право на виробництво, реалізацію певних товарів для досягнення найбільшого соціально-економічного ефекту від виробництва і реалізації цих товарів та забезпечення контролю за оборотом та виробництвом товарів, які мають стратегічне значення для держави.

Монополія держави на виробництво і реалізацію деяких видів товарів масового споживання (тютюн, лікєро-горілчані вироби, сіль, спирт та ін.) охоплюється терміном «державна монополія». Вона може бути повною, якщо держава монополізує і виробництво, і реалізацію відповідних товарів або частковою, коли монополізовано лише виробництво або реалізацію. Державна монополія є у багатьох країнах світу: в Італії – на тютюн, спирт, сірники, пиво; в Японії – на сіль, тютюн, спирт, опій; у Німеччині – на вино. В Україні, відповідно до законодавства, державна монополія існує на діяльність, пов'язану з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, охороною важливих об'єктів державної власності, експлуатацією атомних електростанцій та ін.

Приватна монополія – це виключне право юридичної чи фізичної особи на розпорядження та використання результатів своєї діяльності. Але не кожен результат діяльності підпадає під визначення приватної монополії. Приватною монополією можуть бути лише ті результати діяльності, на які згідно з законодавством особа має виключні права чи може їх набути. Прикладом такої монополії є результати творчої діяльності (інтелектуальна власність). Щоб стимулювати особу займатися творчою діяльністю у подальшому та для покриття витрат, держава гарантує їй право на виключне

(монопольне) володіння та розпорядження протягом певного часу результатами її творчої (інтелектуальної) діяльності.

Природна монополія розглядається як сфера економіки, в якій конкуренція з об'єктивних причин (технологічні особливості виробництва, характер попиту та пропозиції) неможлива. Вона має стійкий, постійний характер, майже унеможливує появу на ринку природних монополій нових суб'єктів.

Завдяки монопольному становищу, якому не загрожує конкуренція у найближчій перспективі, такі суб'єкти природних монополій не схильні до збільшення обсягу своїх послуг, підвищення якості та продуктивності праці, запровадження інновацій. При цьому зростання попиту на послуги суб'єктів природних монополій спричиняє, як правило, зростання цін.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 24.04.2008 р. «Про природні монополії» *природна монополія* – стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги).

Отже, природна монополія, як сфера економіки, що ефективно функціонує за умови, якщо весь ринок охоплює лише один господарюючий суб'єкт. З економічної точки зору природна монополія існує, коли ефект масштабу настільки великий, що один суб'єкт може забезпечити весь ринок, маючи при цьому нижчі витрати на виробництво одиниці продукції, ніж їх би мав ряд конкуруючих суб'єктів. Прикладом може бути знов-таки діяльність підприємств, що надають суспільству послуги з електропостачання, зв'язку тощо. У цьому разі ефект масштабу у виробництві та розподілі товару забезпечує отримання ефекту низьких витрат на виробництво одиниці продукції і виходячи з цього – низьку ціну. За цих умов конкуренція є нерентабельною. Якщо б ринок поділити між виробниками, ефекту масштабу не було б досягнуто. Витрати на виробництво одиниці продукції мали бути значними і відповідно товари мали б високу ціну, яка б забезпечувала покриття витрат на виробництво.

Сьогодні в Україні, відповідно до ст. 5 цього Закону, суб'єкти природних монополій діють на таких ринках: транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами; транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл; транспортування інших речовин трубопровідним транспортом; передачі та розподілу електричної енергії; користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування; управління повітряним рухом; зв'язку загального користування; централізованого водопостачання та водовідведення; централізованого постачання теплової енергії; спеціалізованих послуг транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України.

Перелік суб'єктів природних монополій складається та ведеться АМКУ відповідно до його повноважень.

Позитивний прояв природних монополій полягає у їх здатності забезпечувати найнижчу собівартість товарів, робіт та послуг для споживача.

Можна також визначити як монополію, за якої суб'єкт господарювання тимчасово стає єдиним покупцем чи продавцем товару на окремому товарному ринку, але ненадовго. Його конкуренти можуть з'явитися на цьому ринку пізніше. Порівняно з природною, тимчасова монополія має нестійкий характер і не може істотно впливати на ринкові процеси. Прикладом тимчасової монополії може бути підприємство, яке вперше запропонувало споживачеві нову продукцію.

Міжнародна монополія – це потужна компанія чи група компаній, які встановлюють панування в одній чи кількох сферах світового господарства з метою отримання максимальних прибутків.

Міжнародні монополії набувають форми транснаціональних і багатонаціональних підприємств. Транснаціональні підприємства перебувають у власності та управлінні осіб з однієї країни, багатонаціональні – у власності та управлінні осіб з кількох країн. Їх характерна ознака – міжнародна розпорошеність акціонерного капіталу та багатонаціональний склад компанії.

Зазначені підприємства складаються з материнської компанії, розташованої у країні походження капіталу, та дочірніх товариств, філіалів і відділень, розміщених у різних країнах. Як правило, вони є юридичними особами і діють на основі національного законодавства країн, їхнього знаходження.

Крім визначених законодавством монополій державного призначення, на ринку товару, робіт і послуг можуть бути монополії внаслідок самостійних дій суб'єктів господарювання.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 11.01.2001 р. «Про захист економічної конкуренції», *монопольне становище* – це домінуюче становище суб'єкта господарювання, яке дає йому можливість самостійно або разом з іншими суб'єктами господарювання обмежувати конкуренцію на ринку певного товару.

Суб'єкт господарювання відповідно до цього Закону (ст. 12), займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо:

- на цьому ринку в нього немає жодного конкурента;
- не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

Монопольним (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 відсотків, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції.

Монопольним (домінуючим) також може бути визнане становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема, внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

Вважається, що кожен із двох чи більше суб'єктів господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо стосовно певного виду товару між ними немає конкуренції або є незначна конкуренція і щодо них, разом узятих, виконується одна з вищезазначених умов, за наявності яких суб'єкт господарювання визнається таким, що займає домінуюче становище на ринку.

Монопольним (домінуючим) вважається також становище кожного з кількох суб'єктів господарювання, якщо стосовно них виконуються наступні умови:

- сукупна частка не більше ніж трьох суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 50 відсотків;
- сукупна частка не більше ніж п'яти суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 70 відсотків.

Проведення дослідження ринку, визначення меж товарного ринку, а також монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на цьому ринку та прийняття відповідних рішень (розпоряджень) належить до повноважень АМКУ (ст. 7 Закону) та його територіальні відділення.

Процес встановлення наявності монопольного становища на ринку певного товару здійснюється у відповідності з Методикою визначення монопольного домінуючого становища суб'єктів господарювання на ринку; затвердженою розпорядженням АМКУ від 05.03.2002 р. № 49-р.

Вся процедура визначення монопольного (домінуючого) становища відповідно до Методики передбачає ряд стадій, які дозволяють об'єктивно, з обліком кількісних і якісних показників, визначити наявність або відсутність домінування на ринку:

- встановлення об'єктів аналізу щодо визначення монопольного (домінуючого) становища, а саме суб'єкта господарювання (групи суб'єктів господарювання), конкретного товару (продукції, роботи, послуги), який випускається, поставляється, продається, придбавається (споживається, використовується) цим (цими) суб'єктом (суб'єктами) господарювання;

- складання переліку товарів (робіт, послуг), щодо яких має визначитися монопольне (домінуюче) становище суб'єкта господарювання і які мають ознаки одного товару, товарної групи;

- складання переліку основних продавців (постачальників, виробників), покупців (споживачів) товарів (товарних груп); визначення товарних меж ринку;

- визначення меж ринку;

- встановлення проміжку часу, стосовно якого повинно визначитися становище суб'єктів господарювання на ринку – визначення часових меж ринку;

- визначення обсягів товару, який обертається на ринку;

- розрахунок часток суб'єктів господарювання на ринку;

- складання переліку продавців (постачальників, виробників) покупців (споживачів) товару (товарної групи) – потенційних конкурентів, покупців, які можуть продавати (постачати, виробляти), придбавати (споживати, використовувати) той самий або/та аналогічний товар (товарну групу) на ринку;

- визначення бар'єрів вступу на ринок та виходу з ринку для суб'єктів господарювання, які продають (постачають, виробляють), придбавають (споживають, використовують) або можуть продавати

(постачати, виробляти), придбавати (споживати, використовувати) той самий або/та аналогічний товар (товарну групу) на ринку;

– встановлення монопольного (домінуючого) становища суб'єкта (суб'єктів) господарювання на ринку.

Методика встановлює етапи визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання як на державному, так і на регіональних ринках. Їх кількість та послідовність проведення можуть змінюватися залежно від фактичних обставин, зокрема особливостей товару, структури ринку, обсягів наявної інформації щодо ринку тощо.

За наслідками визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринках і відповідно затвердженого розпорядженням АМКУ від 10.03.1994 р. Положення про складання і ведення переліку підприємств, які займають монопольне становище на ринку за встановленою формою складається відповідний перелік монопольних утворень на державному і регіональних ринках.

Метою визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку є отримання необхідної інформації для прийняття рішень з питань розвитку і захисту економічної конкуренції, зокрема, демонополізації економіки, антимонопольного регулювання, контроль за узгодженими діями, концентрацією; контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції; захисту інтересів суб'єктів господарювання, груп суб'єктів господарювання та споживачів від його порушень.

Зауважимо, що саме по собі монопольне (домінуюче) становище того чи іншого суб'єкта господарювання на ринку не є порушенням.

Легальне визначення поняття *зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку* за антимонопольним законодавством, зокрема, ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції» за цим Законом – це дії чи бездіяльність суб'єкта господарювання, який займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, зокрема, обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання, або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку.

Слід мати на увазі, що перелік дій (бездіяльності), які включають у дане порушення антимонопольно-конкурентного законодавства, не є вичерпним. Закон дещо деталізує та розширює також

наведений у ст. 29 ГК перелік правопорушень, а також повторює окремі склади. Так, у ч. 2 ст. 13 Закону передбачено, що зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку визнається:

- встановлення таких цін чи інших умов придбання або реалізації товару, які неможливо було б встановити за умов існування значної конкуренції на ринку;

- застосування різних цін чи різних інших умов до рівнозначних угод з суб'єктами господарювання, продавцями чи покупцями без об'єктивно виправданих на те причин;

- обумовлення укладання договорів прийняттям суб'єктом господарювання додаткових зобов'язань, які за своєю природою або згідно з торговими та іншими чесними звичаями у підприємницькій діяльності не стосуються предмета договору;

- обмеження виробництва, ринків або технічного розвитку, що завдало чи може завдати шкоди іншим суб'єктам господарювання, покупцями, продавцями;

- часткова або повна відмова від придбання або реалізації товару за відсутності альтернативних джерел реалізації або придбання;

- суттєве обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин;

- створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) чи усунення з ринку продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання.

Справи про зловживання монопольним (домінуючим) становищем суб'єктів господарювання на ринку відповідно до ч. 6 ст. ГКУ та ст.ст. 3 і 7 Закону про АМКУ розглядає АМКУ та його територіальні органи. При розгляді цієї категорії справ обов'язковим є дослідження загальнодержавного (регіонального) ринку з доказом наявності монопольного (домінуючого) становища суб'єкта господарювання на ньому. Це дослідження повинне здійснюватися незалежно від того, чи був раніше включений суб'єкт господарювання в Перелік суб'єктів господарювання, що займають монопольне становище на ринку, і чи визначалося його монопольне становище при розгляді іншої справи в минулому. Оскільки ринкова частка, структура ринку, інші кількісні і якісні параметри ринку й становище на ньому суб'єкта господарювання, його конкурентів (їх відсутність) можуть змінюватися протягом часу. Кваліфікація, відповідно до ст. 29 ГКУ та ст. 13 Закону, також можлива тільки щодо тих проміжків часу, коли суб'єкт господарювання займав монопольне (домінуюче) становище на ринку. У протилежному випадку рішення органів АМКУ може бути скасовано господарським судом.

4. Відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства

Одними з основних *функцій* антимонопольних органів є контрольна та розслідувально-юрисдикційна, які полягають у здійсненні контролю за станом товарних ринків, виявленням монополістів, а також порушень антимонопольно-конкурентного законодавства з метою відновлення стану ринків, майнового становища потерпілих від цього осіб та застосування господарських санкцій до правопорушників.

Залежно від характеру порушень антимонопольно-конкурентного законодавства розрізняють такі їх види: недобросовісну конкуренцію; антиконкурентні дії (монополістичні зловживання); порушення щодо антимонопольних органів.

Поняття та види недобросовісної конкуренції як одного з видів порушень детально розглянуті нами в попередній темі цього розділу.

Антиконкурентні дії чи монополістичні зловживання (розділи II–V Закону «Про захист економічної конкуренції» поділяються на такі основні групи:

- антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання;
- зловживання монопольним становищем на ринку;
- антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю;
- обмежувальна і дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань;
- концентрація без отримання відповідного дозволу АМКУ в разі обов'язковості такої згоди.

Антиконкурентними узгодженими діями визнається укладення суб'єктами господарювання в будь-якій формі угод, прийняття об'єднаннями в будь-якій формі рішень, створення нового суб'єкта господарювання з метою координації його конкурентної поведінки з інтересами засновника (засновників) на ринку певного товару або будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність), що призвела чи може призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції.

Виявами антиконкурентних узгоджених дій може бути:

- встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;
- обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;
- розподіл ринків або джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання, за колом продавців, покупців чи споживачів чи за іншими ознаками;
- спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;
- усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;
- застосування різних умов до рівнозначних угод з іншими суб'єктами господарювання, що ставить останніх у невігідне становища в конкуренції;
- укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або, згідно з торговими й іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності, не стосуються предмета цих угод;
- суттєве обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин.

Учинення антиконкурентних узгоджених дій вважається правопорушенням і тягне за собою відповідальність, згідно із законом, окрім передбачених законом випадків і за умови дотримання встановлених типових вимог до узгоджених дій. Такими випадками є:

- добровільне повідомлення про факт порушення антимонопольних органів особою, що вчинила антиконкурентні узгоджені дії, раніше за інших учасників цих дій і за умови, якщо заявник не був ініціатором або керівником таких дій і надав усі докази або інформацію стосовно вчиненого порушення, якими володів або міг безперешкодно отримати;
- узгоджені дії малих або середніх підприємців щодо спільного придбання товарів, які не призводять до суттєвого обмеження конкуренції та сприяють підвищенню конкурентоспроможності малих або середніх підприємців;
- узгоджені дії стосовно постачання та використання товарів (використання поставлених товарів; придбання в інших суб'єктів

господарювання або продаж іншим суб'єктам господарювання чи споживачам товарів; придбання товарів, які за природою або, згідно з торговими та іншими чесними звичаями, у підприємницькій діяльності не належать до предмета угоди; формування цін або інших умов договору про продаж поставленого товару іншим суб'єктам господарювання чи споживачам), якщо такі дії не спричиняють суттєвого обмеження конкуренції на всьому або в значній частині ринку, його монополізації, обмеження доступу на ринок інших суб'єктів господарювання чи економічно необґрунтованого підвищення цін або дефіциту товарів;

– узгоджені дії стосовно прав інтелектуальної власності (угод про передання прав інтелектуальної власності або про використання об'єкта права інтелектуальної власності в тій частині, в якій вони обмежують у здійсненні господарської діяльності сторону угоди, якій передається право, якщо ці обмеження – стосовно строку, території дії, виду діяльності, сфери використання, мінімального обсягу виробництва – не виходять за межі законних прав суб'єкта права інтелектуальної власності);

– узгоджені дії, які хоча й, за загальним правилом, забороняються (ст. 6 згаданого Закону), однак в установленому порядку можуть бути дозволені антимонопольними органами чи Кабінетом Міністрів України, якщо їх учасники доведуть, що ці дії сприяють розв'язанню суспільно важливих, визначених законом проблем (щодо вдосконалення виробництва, придбання або реалізації товару; техніко-технологічного, економічного розвитку; розвитку малих або середніх підприємств; оптимізації експорту чи імпорту товарів; розроблення та застосування уніфікованих технічних умов або стандартів на товари; раціоналізації виробництва) і за умови, що ці дії суттєво не обмежують конкуренцію на всьому чи в значній частині ринку або позитивний ефект від таких дій для суспільних інтересів переважає негативні наслідки обмеження конкуренції.

Антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю як правопорушення полягають у прийнятті зазначеними органами будь-яких актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов та ін.), надання письмових чи усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії чи бездіяльність зазначених органів, які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції.

Антиконкурентними діями органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, зокрема, визнаються:

- заборона або перешкоджання створенню нових підприємств чи здійснення підприємництва в інших організаційних формах у будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів;

- пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні чи інші форми об'єднань або здійснення концентрації суб'єктів господарювання в інших формах;

- пряме чи опосередковане примушення суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергової поставки товарів певному колу споживачів або першочергового їх придбання у певних продавців;

- будь-яка дія, спрямована на централізований розподіл товарів, а також розподіл ринків між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи продавців;

- встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому або надання дозволу на реалізацію товарів з одного регіону в іншому в певному обсязі чи за виконання певних умов;

- надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які надають їм привілейованого становища стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції;

- дія, внаслідок якої окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови діяльності порівняно з конкурентами;

- дія, якою встановлюються непередбачені законами України заборони й обмеження самостійності підприємств, у тому числі щодо придбання чи реалізації товарів, ціноутворення, формування програм діяльності та розвитку, розпорядження прибутком.

Крім того, всім зазначеним органам (влади, самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю) забороняються своєю дією або бездіяльністю схилити суб'єкти

господарювання або будь-які зі згаданих категорій органів до порушень законодавства про захист економічної конкуренції, створенні умов для вчинення таких порушень чи їх легітимації, а органам влади й органам місцевого самоврядування – делегувати окремі владні повноваження об'єднанням, підприємствам та іншим суб'єктам господарювання, якщо це призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції.

Обмежувальною та дискримінаційною діяльністю суб'єктів господарювання та об'єднань визнаються дії, що обмежують конкуренцію на ринку та (або) створюють перешкоду в господарській діяльності іншим суб'єктам в інших формах, аніж антиконкурентні узгоджені дії та зловживання монопольним становищем на ринку. Це порушення може мати такі вияви, як:

- схилення інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції (до антиконкурентних узгоджених дій, концентрації суб'єктів господарювання) чи сприяння вчиненню таких порушень;

- неправомірне використання суб'єктом господарювання ринкового становища (у випадку отримання згоди антимонопольного комітету на узгоджені дії, на економічну концентрацію, монопольне становище на ринку);

- створення перешкод у господарській діяльності малим або середнім підприємцям, що мають значно менший ринковий вплив, через вчинення дій, заборонених згідно з ч. 1, 3 ст. 19 Закону);

- необґрунтована та невиправдана відмова суб'єктові господарювання у прийнятті до об'єднання, якщо внаслідок цього такий суб'єкт опиняється у невідгідному становищі як учасник конкуренції. Подібна відмова як правопорушення лише щодо об'єднань, стосовно яких виконуються такі умови: об'єднання може об'єднати всіх учасників певного ринку чи території; об'єднання створюється чи діє для досягнення цілей, що не передбачають отримання прибутку; створення та діяльність об'єднання не призводить до економічної концентрації й антиконкурентних узгоджених дій.

Монополізація товарного ринку може мати місце одним або групою суб'єктів господарювання різними способами, які отримали назву економічної концентрації. З метою запобігання монополізації товарних ринків, зловживанню монопольним (домінуючим) становищем, обмеженню конкуренції органи АМКУ здійснюють держа-

вний контроль за концентрацією суб'єктів господарювання (далі – концентрація). Здійснення концентрації без дозволу антимонопольних органів (якщо такий дозвіл обов'язковий) є одним із видів монополістичних зловживань.

Концентрацією, згідно із ст. 22 Закону «Про захист економічної конкуренції», визнається: злиття суб'єктів господарювання або приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого; набуття безпосередньо або через інших осіб контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над одним або кількома суб'єктами господарювання чи частинами суб'єктів господарювання, зокрема, внаслідок:

- безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом активів у вигляді цілісного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді цілісного майнового комплексу або структурного підрозділу суб'єкта господарювання, в тому числі придбання активів суб'єкта господарювання, що ліквідується;

- призначення або обрання на посаду керівника, заступника керівника спостережної ради, правління, іншого наглядового чи виконавчого органу суб'єкта господарювання особи, яка вже обіймає одну чи кілька з перелічених посад в інших суб'єктах господарювання, або створення ситуації, за якої більше половину посад членів спостережної ради, правління, інших наглядових або виконавчих органів двох чи більше суб'єктів господарювання обіймають одні й ті самі особи;

- створення суб'єкта господарювання двома і більше суб'єктами господарювання, який тривалий період буде самостійно здійснювати господарську діяльність, і при цьому зазначене створення не приводить до координації конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили цей суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання;

- безпосереднє або опосередковане придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управління часток (акцій, паїв), що забезпечує досягнення або перевищення 25 або 50 відсотків голосів у вищому органі управління відповідного суб'єкта господарювання.

Однак не вважаються концентрацією:

- створення суб'єкта господарювання, метою якого (чи внаслідок створення якого) є координація конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили зазначений суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання. Такі дії розглядаються як узгоджені дії відповідно до абзацу другого ч. 1 ст. 5 Закону;

- придбання часток (акцій, паїв) суб'єкта господарювання особою, основним видом діяльності якої є проведення фінансових операцій чи операцій з цінними паперами, якщо це придбання здійснюється з метою їх наступного перепродажу за умови, що зазначена особа не бере участі в голосуванні у вищому органі чи інших органах управління суб'єкта господарювання. У такому випадку наступний перепродаж має бути здійснений протягом одного року з дня придбання часток (акцій, паїв). На клопотання зазначених осіб із обґрунтуванням про неможливість здійснення наступного перепродажу органи АМКУ можуть прийняти рішення про продовження цього строку;

- дії, що є проявами економічної концентрації, проте між суб'єктами господарювання, пов'язаними відносинами контролю, відповідно до вимог Закону щодо отримання у встановлених випадках дозволу АМКУ;

- набуття контролю над суб'єктом господарювання або його частиною, в тому числі завдяки праву управління та розпорядження його майном арбітражним керуючим, службовою чи посадовою особою органу державної влади.

Учасниками концентрації, згідно зі ст. 23 Закону, визнаються:

- суб'єкти господарювання, стосовно яких здійснюється або має здійснитися злиття, приєднання;

- суб'єкти господарювання, що набувають або мають намір набути контроль над суб'єктом господарювання, чи суб'єкти господарювання, стосовно яких набувається або повинен бути контроль;

- суб'єкти господарювання, активи (майно), частки (акції, паї) яких набуваються у власність, одержуються в управління (користування), оренду, лізинг, концесію або мають набутися, та їх покупці (одержувачі), набувачі;

- суб'єкти господарювання, що є або мають намір стати засновниками (учасниками) новостворюваного суб'єкта господарювання. У випадку, коли одним із засновників є орган виконавчої

влади, орган місцевого самоврядування, орган адміністративно-господарського управління та контролю, учасником концентрації вважається також суб'єкт господарювання, активи (майно), частки (акції, паї) якого вносяться до статутного фонду новостворюваного суб'єкта господарювання;

– фізичні та юридичні особи, пов'язані з названими учасниками концентрації відносинами контролю, що дає підстави визнати відповідну групу осіб єдиним суб'єктом господарювання за критеріями ст. 1 Закону.

Згідно зі ст. 24 Закону, концентрація може бути здійснена лише за умови попереднього отримання дозволу АМКУ чи його адміністративної колегії АМКУ, якщо економічні показники господарської діяльності її учасників, обчислені згідно із встановленим АМКУ порядком, перевищують встановлену законом межу за двома критеріями:

– сукупної вартості активів або сукупного обсягу реалізації товарів учасників концентрації, з урахуванням відносин контролю, за останній фінансовий рік, у тому числі за кордоном, понад суму, еквівалентну 12 млн. євро за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року;

– вартості (сукупної вартості) активів або обсягу (сукупного обсягу) реалізації товарів, у тому числі за кордоном, не менш як у двох учасників концентрації, з урахуванням відносин контролю, понад суму, еквівалентну 1 млн. євро за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року в кожного, та вартості (сукупної вартості) активів або обсягу (сукупного обсягу) реалізації товарів в Україні хоча б одного учасника концентрації, з урахуванням відносин контролю, понад суму, еквівалентну 1 млн. євро за курсом Національного банку України, що діяв в останній день фінансового року.

При розрахунку обсягів реалізації товарів учасників концентрації використовується сума доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), за вирахуванням суми податку на додану вартість, акцизного збору, інших податків або зборів, основою для оподаткування в яких є оборот, за останній фінансовий звітний рік, що передував поданню заяви (кошти, отримані від реалізації товарів у межах однієї групи суб'єктів господарювання, пов'язаних відносинами контролю, якщо такий облік ведеться, не враховуються). Якщо учасниками концентрації виступають комер-

ційні банки, для розрахунку вартості активів та обсягів реалізації використовується десята частина вартості активів комерційного банку. Коли ж учасниками концентрації є страховики, для розрахунку вартості активів страховика використовується сума нетто – активів, а для розрахунку обсягів реалізації товарів – сума доходів від страхової діяльності, визначених відповідно до законодавства України про страхову діяльність.

За загальним правилом, подібна концентрація (умовно її можна назвати *кваліфікованою концентрацією*) можлива за наявності попереднього дозволу антимонопольних органів (АМКУ чи його адміністративної колегії), що надається в установленому порядку (ст. 25–34 Закону «Про захист економічної конкуренції»), лише за умови, якщо вона (концентрація) не призводить до монополізації чи суттєвого обмеження конкуренції на всьому ринку чи в значній його частині. Кабінет Міністрів України може дозволити концентрацію навіть у випадку негативного рішення АМКУ, якщо позитивний ефект для суспільних інтересів такої концентрації переважає негативні наслідки обмеження конкуренції, а останні не становлять загрози системі ринкової економіки та необхідні для досягнення мети концентрації.

Якщо концентрація здійснюється без отримання дозволу АМКУ, якщо такий дозвіл обов'язковий, це визнається правопорушенням.

Правопорушенням щодо антимонопольних органів є дії (бездіяльність) суб'єктів господарювання, що створюють перешкоди для здійснення антимонопольними органами своїх функцій і повноважень. Вияви таких порушень:

- неподання суб'єктами господарювання у встановлені строки інформації, подання неповної чи недостовірної інформації антимонопольним органам;

- створення перешкод працівникам антимонопольних органів щодо виконання ними своїх повноважень (проведення перевірок, вилучення чи накладення арешту на майно, предмети, документи, інші носії інформації);

- невиконання суб'єктами господарювання погоджених з антимонопольними органами установчих документів (у випадках економічної концентрації) або вимог та зобов'язань, якими було обумовлено рішення про надання дозволу на узгоджені дії чи концентрацію.

За правопорушення у сфері економічної конкуренції передбачаються такі види відповідальності: господарсько-організаційні санкції, господарсько-адміністративні штрафи, безоплатне вилучення майна, відшкодування шкоди.

Господарсько-організаційні санкції застосовуються у формі:

1) примусового поділу суб'єкта господарювання, що зловживає монопольним (домінуючим) становищем на ринку (застосовується антимонопольними органами за умови, якщо це можливо з організаційних, територіальних й технологічних міркувань). Реорганізація суб'єкта господарювання, що підлягає примусовому поділу, здійснюється на його розсуд впродовж встановленого строку, який не може бути меншим шести місяців;

2) надання обов'язкових до виконання вказівок стосовно припинення виявлених порушень (у тому числі скасування чи зміна органом влади, органом місцевого самоврядування, органом адміністративно-господарського управління та контролю прийнятого ним рішення чи розірвання угоди, що визнані антиконкурентними діями зазначених органів), відновлення попереднього стану на ринку;

3) блокування цінних паперів;

4) скасування дозволу на узгоджені дії у випадку порушення умов його надання;

5) вимога щодо обов'язкового спростування порушником в офіційних органах преси неправдивих, неточних або неповних відомостей (у разі встановлення факту дискредитації господарюючого суб'єкта (підприємця);

6) скасування на вимогу антимонопольних органів ліцензій, припинення операцій зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання у випадку порушення ними антимонопольного законодавства.

Рішення про примусовий поділ приймається якщо суб'єкт господарювання зловживає монопольним чи домінуючим становищем. Примусовий поділ не застосовується у таких випадках:

– за неможливості організаційного або територіального відокремлення підприємств, структурних підрозділів чи одиниць;

– за наявності тісного технологічного зв'язку підприємств, структурних підрозділів чи одиниць (якщо обсяг продукції, яку використовує суб'єкт господарювання, перевищує 30% валового обсягу продукції підприємства, структурного підрозділу чи одиниці).

Реорганізація суб'єкта господарювання, що підлягає примусовому поділу, здійснюється на його розсуд за умови усунення монопольного (домінуючого) становища цього суб'єкта господарювання на ринку.

Зазначені санкції застосовуються здебільшого антимонопольними органами чи на їх вимогу самим порушником (примусовий поділ, і спростування відомостей, що дискредитують конкурента) чи іншим компетентним органом (скасування ліцензії).

Господарсько-адміністративні штрафи накладаються на суб'єктів господарювання та (або) їх посадових осіб за передбачені законом порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

На об'єднання, суб'єктів господарювання (юридичних, фізичних осіб і групи суб'єктів господарювання) можуть накладатись такі штрафи:

1) до 10% доходу (виручки) за останній звітний рік, що передавав року, в якому накладається штраф у разі скоєння таких порушень:

- антиконкурентні узгоджені дії;
- зловживанням монопольним (домінуючим) становищем;
- невиконання або виконання не в повному обсязі рішень,

попередніх рішень органів АМКУ;

2) до 5% доходу (виручки) за останній звітний рік у разі скоєння таких порушень:

– учинення учасниками антиконкурентних узгоджених дій, які можуть бути дозволені, до отримання відповідного дозволу;

– обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань, пов'язана із антиконкурентною узгодженою діяльністю, узгодженими діями; участю в концентрації; неправомірним використанням ринкового становища, дискримінацією конкурентів; обмежувальною діяльністю об'єднань;

– недотримання умов придбання часток суб'єкта господарювання, що, відповідно до законодавства, не вважається концентрацією;

– порушення положень погоджених з органами АМКУ установчих документів суб'єкта господарювання, створеного внаслідок концентрації, якщо це призводить до обмеження конкуренції;

– концентрація без отримання дозволу;

– недотримання умов дозволу, наданого учасниками узгоджених дій та концентрації;

3) до 1% доходу (виручки) за останній звітний рік в разі скоєння таких порушень:

- обмежувальна діяльність, пов'язана із схилянням інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень чи сприянням вчиненню порушень законодавства про захист економічної конкуренції;

- неподання, подання в неповному обсязі, подання недостовірної інформації органам АМКУ;

- створення перешкод працівникам органів АМКУ у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладанні арешту на носії інформації.

Якщо доходу немає або відповідач не надав інформації про розмір доходу, то штраф визначається як 20 тис. неоподатковуваних мінімальних доходів громадян (далі – НМДГ) – замість 10%; 10 тис. НМДГ – замість 5%; 2 тис. НМДГ – замість 1%. Рішення про штрафи понад 1 тис. НМДГ приймаються виключно АМКУ та адміністративною колегією на своїх засіданнях. За кожний день прострочення сплати штрафу стягується пеня у розмірі 1,5% суми штрафу.

У випадку скоєння порушень суб'єктами природних монополій закладаються такі штрафи:

- до 2 тис. НМДГ за несвоєчасне надання інформації органам, які регулюють їхню діяльність;

- до 1 тис. НМДГ за ненадання інформації або надання звітливо недостовірних даних органам, які регулюють їхню діяльність;

- до 5 тис. НМДГ за невиконання або несвоєчасне виконання рішень органів, які регулюють їхню діяльність, і порушення умов та правил здійснення підприємницької діяльності у сферах природних монополій та на суміжних ринках (ліцензійних умов);

- недотримання умов придбання часток суб'єктів господарювання, що відповідно до законодавства, не вважається концентрацією; концентрація без отримання необхідного дозволу;

- обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до органів АМКУ із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції;

- невиконання учасниками узгоджених дій, концентрації вимог, зазначених у наданому їм дозволі на такі дії.

Суб'єкти господарювання, які скоюють порушення конкурентного законодавства також несуть цивільну відповідальність відповідно до Цивільного кодексу України.

До адміністративної відповідальності, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, і кримінальну, відповідно до Кримінального Кодексу України, переважно у вигляді штрафу притягуються керівники підприємств та особи, які займаються підприємницькою діяльністю.

При цьому розмір штрафу залежить від виду порушення (за акти недобросовісної конкуренції – у розмірі до 2 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) та/або в розмірі незаконно отриманого прибутку. Рішення про накладення штрафів приймають антимонопольні органи на їх засіданнях (у розмірах понад 1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – виключно АМКУ, в решті випадків – адміністративною колегією АМКУ).

Безоплатне вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого суб'єкта господарювання і підприємця) як у виробника, так і у продавця застосовується за відповідні акти недобросовісної конкуренції з дотриманням передбаченого Кабінетом Міністрів України порядку.

Відшкодування шкоди як форма господарсько-правової відповідальності передбачається у разі заподіяння внаслідок порушення конкурентного (антимонопольного) законодавства шкоди (зазвичай, нової) учасникам конкуренції, споживачам, державі. Застосовується в судовому порядку за заявою заінтересованої особи (осіб), в інтересах держави – антимонопольних органів, прокурора. Розмір шкоди визначається за правилами ЦКУ (ст. 203), а у разі вчинення порушень, передбачених пунктами 1, 2, 5, 10, 12, 18, 19 ст. 50 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Притягнення до відповідальності за порушення конкурентного законодавства може мати місце впродовж спеціальних термінів позовної давності, встановлених ст. 42 Закону – п'ять років від дня вчинення правопорушення, а у разі тривалого порушення – з дня його закінчення, крім випадків несвоєчасного, неповного подання інформації чи подання достовірної інформації антимонопольним органам, створення перешкод працівникам антимонопольних органів щодо виконання ними своїх повноважень, стосовно яких передбачено трирічний строк позовної давності.

Контрольні питання

1. *В чому об'єктивна обумовленість економічної конкуренції?*
2. *Що таке економічна конкуренція?*
3. *У чому відмінність добросовісної і недобросовісної конкуренції?*
4. *В яких напрямках здійснюється конкурентна державна політика України?*
5. *Поняття та ознаки монополізму.*
6. *Монопольне становище та його наслідки.*
7. *У чому необхідна об'єктивність природної монополії?*
8. *Дискримінація підприємців: її ознаки та наслідки.*
9. *Поняття та ознаки недобросовісної конкуренції.*
10. *Види недобросовісної конкуренції.*
11. *Заходи захисту від недобросовісної конкуренції.*
12. *Назвати види порушень законодавства про економічну конкуренцію.*
13. *Види відповідальності за порушення законодавства про захист економічної конкуренції.*
14. *В чому зміст державного регулювання економічної конкуренції?*
15. *У яких випадках суб'єкт підприємництва визнається таким, що займає монопольне становище на ринку?*
16. *Які дії підприємця-монополіста визнаються зловживанням монопольним становищем на ринку?*
17. *Назвіть сфери діяльності суб'єктів природних монополій.*
18. *Які ви знаєте санкції за порушення антимонопольного законодавства та економічної конкуренції?*

Тема 9

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦІН ТА ЦІНОУТВОРЕННЯ

1. Ціна як об'єкт державного регулювання
2. Суть, функції та види ціни
3. Правове забезпечення державного регулювання ціни
4. Контроль і відповідальність за порушення законодавства про ціни

1. Ціна як об'єкт державного регулювання

Ціна виникла одночасно з товарним виробництвом, проте лишень при капіталізмі вона перетворилася на головний важіль ринкового регулювання господарської діяльності.

До середини ХІХ ст. одержав широкий розвиток ринок з вільними ціноутвореннями, який не регулюється державою. Такий ринок впливав на товаровиробників виключно через механізм попиту і пропозиції і коливання ціни, постійно примушуючи зважати на вимоги споживачів, покращувати якість, підвищувати продуктивність праці, розширювати виробництво, знижувати витрати.

У сучасній ринковій економіці ціни перш за все є об'єктом регулювання ринковим механізмом (тобто формуються і регулюються через взаємодію попиту та пропозиції в умовах конкуренції) і залежать вони від ринкової кон'юнктури та режиму (рівня) конкуренції на конкретних ринках (ринках конкретних продуктів). У свою чергу, власне через ринкові ціни, їх рух, *ринковий механізм* опосередковано впливає на інші економічні явища і процеси: *виробництво* (через ціни виробництво підпорядковується суспільним потребам, вираженим у формі платоспроможного попиту), *його розвиток*; інвестиції (їх спрямування); *інновації* (їх запровадження з метою здешевлення нової продукції, підвищення її якості і пере-

ходу до масового виробництва); *зайнятість*; *науково-технічні дослідження і розробки* (впровадження їх результатів у виробництво); *інфляцію* (її рівень і тенденції); *споживання* (його рівень і якість); *структуру економіки* (її оптимізацію); *витрати на виробництво і реалізацію продукції та на її якість* (на зниження витрат і підвищення якості продукції) тощо. Ринковий механізм через ціни визначає орієнтир підприємцям та інвесторам від споживачів, які галузі і сектори економіки слід розвивати, які вимагають інвестицій, куди треба вкладати ресурси, де треба посилювати конкуренцію і переходити на інноваційний тип розвитку тощо.

Ціна виступає формою зв'язку виробника товару і його споживача. Від рівня ціни залежить можливість купівлі-продажу товару, а отже, і економічне існування товаровиробника. Інакше кажучи, рівень ціни визначає можливість реалізації економічних інтересів як виробника, так і споживача. У зв'язку з цим правильне встановлення ціни має надзвичайно важливе значення для товаровиробника (підприємця): при заниженій ціні він втрачає інтерес до виробництва товару, при завищеній – зникає можливість реалізації товару через те, що споживач за такою ціною товар не купує. Дуже важливе значення ціна має і для споживача. Висока ціна нерідко стає перешкодою для придбання товару, а отже, не дозволяє реалізувати інтереси споживачів. Через ціни відбувається перерозподіл доходів між виробниками і покупцями. Тому ціна є однією з найважливіших економічних категорій як на рівні суспільства, так і на рівні окремих виробників (фірми) і споживачів.

Але ринковий механізм, а отже, *ринкові ціни* як безпосередній об'єкт його регулювання й опосередкований інструмент впливу на економіку не здатні регулювати ті соціально-економічні проблеми, які не знаходять свого відображення у платоспроможному попиті, тобто не пов'язані із платоспроможним попитом. Це стосується організації (налагодження) адекватного виробництва і достатньої пропозиції суспільних і квазісуспільних товарів, які є ринковим відображенням суспільних (колективних) економічних, соціальних, екологічних та інших потреб, саг Крім цього, в умовах відсутності розвиненої ринкової інфраструктури та низького рівня конкуренції ринковий механізм ціноутворення не спрацьовує, дає збої, а це у свою чергу може призвести до негативних наслідків і на окремих ринках, і в окремих галузях, а також зумовити негативні процеси в економіці в цілому: спад виробництва, зростання інфля-

ції та безробіття, посилення диспропорційності, зниження рівня життя тощо.

Тому в реальній ринковій, а тим більше перехідних до ринкової економіках актуальним і необхідним є *питання державного регулювання цін*. В цьому контексті ціни на продукцію (товари, роботи й послуги) слід одночасно розглядати як об'єкт державного регулювання економіки, як інструмент державної економічної політики. Складовою якої є цінова політика, що являє собою діяльність держави, спрямована на регулювання відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності в процесі реалізації національного продукту; дотримання паритетності цін між галузями, секторам економіки; забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін (ч. 1 ст. 10 ГКУ).

Відповідно до ст. 3 Закону ціна повинна забезпечити: рівні економічні умови стимули для розвитку всіх форм власності, економічної самостійності підприємств, організацій і адміністративно-територіальних регіонів республіки; збалансований ринок засобів виробництва, товарів і послуг; протидії монопольним тенденціям виготовлювачів продукції, товарів і послуг; об'єктивні співвідношення у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, що забезпечує еквівалентність обміну; розширення сфери застосування вільних цін; підвищення якості продукції; соціальні гарантії. В першу чергу для низькооплачуваних і малозабезпечених громадян, включаючи систему компенсаційних виплат у зв'язку із зростанням цін тарифів; створення необхідних економічних гарантії для виробників; орієнтації цін внутрішнього ринку на рівень світового ринку.

За допомогою регулювання цін держава вирішує багато проблем, які, зрозуміло, відрізняються за місцем і часом. Оскільки рівень цін – це життєво важливе питання для всього населення, більше того, це також об'єкт постійної боротьби різних політичних партій, то, впливаючи на ціни, держава тим самим вирішує безліч соціально-економічних завдань. Так, завдяки ціновому контролю чи прямому встановленню цін вона здійснює певну кон'юнктуру і структурну політику, бореться з інфляцією, стимулює НТП, посилює національну конкурентоспроможність на світових ринках, пом'якшує соціальне напруження. Іншими словами, через цінове регулювання і контроль держава захищає інтереси споживача; фермерів і національних підприємців у світовій торгівлі, стимулює

виробництво в сировинних галузях. Звичайно, тут має бути міра. Регулювання цін здійснюється якщо і не в суто ринковій, то в усякому разі в моделях економіки ринкового типу, тому перехід за певні межі здатний дестабілізувати ринкові відносини.

Відповідно до ст. 3 Закону України від 3 грудня 1990 р. «Про ціни і ціноутворення» (надалі – Закон), створюючи для цього: рівні економічні умови стимули для розвитку всіх форм власності, економічної самостійності підприємств, організацій і адміністративно-територіальних регіонів республіки; збалансований ринок засобів виробництва, товарів і послуг; протидія монопольним тенденціям виготовлювачів продукції, товарів і послуг; об'єктивні співвідношення у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, що забезпечує еквівалентність обміну; розширення сфери застосування вільних цін підвищення якості продукції; соціальні гарантії в першу чергу для низькооплачуваних і малозабезпечених громадян, включаючи систему компенсаційних виплат у зв'язку із зростанням цін тарифів; необхідні економічні гарантії для виробників; орієнтацію цін внутрішнього ринку на рівень світового ринку тощо.

Зокрема, за допомогою тих чи інших методів цінового регулювання держава забезпечує:

– *запобігання руйнівному впливу ринкових цін на економіку у період криз і соціально-економічних перетворень та потрясінь* – здійснюється за допомогою методів прямого регулювання цін, *наприклад* шляхом встановлення фіксованих цін на найважливіші, найнеобхідніші види товарів та послуг, з одного боку, і дотування цін виробників, з іншого;

– *стримування інфляції за допомогою політики «стримування доходів – цін»*. У цьому випадку для регулювання (стримування) цін застосовують тимчасове заморожування цін, запровадження граничних нормативних рівнів рентабельності, дотування виробників соціально важливих споживчих товарів, надання цільових компенсацій або субсидій споживачам;

– *забезпечення доступу до товарів першої необхідності всім соціальним групам поселення незалежно від рівня їх доходів* – здійснюється за допомогою підтримки низьких цін на товари першої необхідності через скасування або зниження на них товарних податків, дотування виробників цих товарів. А для того, щоб компенсувати втрати бюджету від підтримки низьких цін на товари першої

необхідності, запроваджуються або підвищуються діючі ставки непрямих товарних податків (*наприклад*, акцизних зборів) на деякі товари не першої необхідності (автомобілі, високооктановий бензин, оргтехніку, ювелірні, алкогольні та тютюнові вироби тощо), що одночасно, через зростання цін, впливатиме і на виробництво та споживання цих товарів;

– захист внутрішнього ринку і національного виробника від негативного впливу зовнішньої конкуренції в умовах лібералізації зовнішньоекономічної діяльності та торгівлі, яка може призвести до зниження виробництва й зростання безробіття (з одного боку), але і до стимулювання ефективної роботи вітчизняних виробників та спонукання їх до впровадження інновацій, ресурсозбереження, підвищення якості продукції тощо (з іншого боку), здійснюється за допомогою дотування національних виробників, ввізного мита на імпорт, запровадження експортного мита, ліцензування і квотування експорту певних товарів (для отримання експорту і насичення внутрішнього ринку певними товарами);

– стримання монополізму (і як наслідок, підвищення цін та скорочення пропозиції) та забезпечення конкурентного середовища на ринку шляхом запровадження державного регулювання цін і тарифів підприємств-монополістів (як підприємств природних монополій, так і підприємств, які займають монополіне становище на ринку) через встановлення фіксованих чи граничних рівнів цін, граничних посередницько-збутових націнок, граничних нормативних рівнів рентабельності, запровадження обов'язкового декларування зміни цін.

Державні заходи щодо регулювання цін можуть мати законодавчий, адміністративний і судочинний характер. Прийняті парламентом закони створюють правову основу для відносин з приводу цін між господарськими суб'єктами, а також між ними і державою. Комплекс цих законів (цінове право) є складовою частиною цивільного права. На основі ціновою права уповноважені державні органи здійснюють адміністративну діяльність з регулювання цін. Уразі порушення законів винуваті можуть бути притягнуті до судової відповідальності. Законопроекти щодо цін, як і інших господарських питань, вносять у парламенти партійні фракції, незалежні депутати чи уряди, а заходи щодо безпосереднього регулювання цін вживають Міністерства чинного розвитку і торгівлі, фінансів і Центральний банк. У ряді держав ці дії певною мірою доручаються

й іншим міністерствам, наприклад Міністерству торгівлі, сільсько-го господарства. У багатьох країнах у кінці 60–70-х років ХХ ст. було створено міжміністерські ради з питань цін з функціями спостерігачів-радників. У кожній країні при уряді чи в його органах є експертні комітети, до складу яких входять як відомі спеціалісти й уповноважені працівники державних органів, так і представники профспілок, спілок селян, ремісників, торговців, підприємців. Такі комітети і ради мають консультувати державні установи з питань цін і висловлювати власну думку з приводу відповідних законопроектів.

Державне регулювання цін здійснюється за різними напрямами. Наведемо головні з них.

1. *Спостереження за цінами з боку державних органів* здійснюється для того, щоб виявити зростання чи зниження вартості життя, визначати індекс реальної заробітної плати і пенсій, а також з'ясувати, як підвищення цін впливає на витрати виробництва і конкурентоспроможність.

2. *Непрямий вплив на ціни.* По суті, усі державні регулюючі акції, яку б мету вони не мали, впливають на ціни. Особливо впливають тут такі заходи як введення або скасування тих чи інших кількісних і митних обмежень у зовнішній торгівлі, зокрема шляхом членства в інтеграційних спілках, зміни облікових ставок, варіювання податків, збільшення чи зменшення розмірів емісії грошей.

3. *Державне втручання у процес ціноутворення.* Тут мається на увазі санкціоноване державними органами підвищення витрат виробництва, включення до собівартості завишених амортизаційних відрахувань, а також відрахувань в інші фонди.

4. *Пряме державне втручання у сферу цін.* Це робиться за допомогою державних субсидій, які знижують витрати індивідуальних виробників у середині галузі або регіону. Одним з таких видів субсидій – це зниження або заморожування цін на окремі товари і послуги, що досягається шляхом спеціальних доплат виробнику або споживачу. Ефективним засобом прямого регулювання цін є так званий податок на вартість, яка додана обробкою («на добавлену вартість»). Виробники включають його в ціну товару чи послуги, і диференційована зміна ставок цього податку безпосередньо впливає на динаміку цін.

Прямим державним втручанням у процес ціноутворення є державна політика встановлення цін на акцизні товари, тобто на такі, які є об'єктом непрямого оподаткування.

Особливий напрям – державний вплив на зовнішньоторговельні ціни. Він проводиться шляхом державного заохочення експорту через вивільнення експортерів від податків (відкликання податків), а в деяких країнах – за допомогою експортних субсидій, надання пільгових кредитів і транспортних тарифів. Зрозуміло, що все це суттєво відбивається на умовах цінової конкуренції на світовому ринку. Одним з найефективніших інструментів прямого державного регулювання внутрішніх цін є кількісні і якісні обмеження імпорту, а також митні збори. Відмежування внутрішнього ринку від іноземної конкуренції, а також прямий вплив на ціну імпортованого товару розміром митних зборів зумовлюють обмеження пропозиції і посилення конкуренції на внутрішньому ринку, підвищення цін на імпортовані товари, за якими йдуть ціни на продукцію вітчизняного виробництва. Кількісний ефект впливу обмежень імпорту на рівень внутрішніх цін окремих товарів і послуг визначається з достатньою достовірністю.

5. *Лідерство в цінах.* Такий вплив держави можливий у тих галузях господарської діяльності, де частка державного підприємства є значною. У даному разі держава, контролюючи значну частку ринку, може стати лідером у цінах і визначати їхній рівень у цілому по галузі. Аналогічна ситуація виникає у галузях, де держава є великим покупцем і замовником, наприклад у багатьох видах будівництва, у виробництві товарів для потреб армії. Державні органи встановлюють за домовленістю з фірмами-виробниками товарів і послуг контрактні ціни, які стають базовими для галузі.

6. *Встановлення фіксованих пільгових цін і тарифів на товари і послуги, які виробляються в державному секторі економіки.* Прикладом тут можуть бути, зокрема, ціни на мінеральну сировину, яку видобувають на державних підприємствах, ціни на електроенергію з державних електростанцій, тарифи на залізничні перевезення та поштово-телеграфні послуги. Ціни і тарифи, які штучно стримуються, сприяють зниженню витрат виробництва в приватному секторі і підвищенню конкурентоздатності національної продукції.

7. *Державний контроль над цінами у формі фіксації їх чи встановлення обмежень їхнього підвищення.* Цей типовий засіб

адміністративного регулювання застосовується рідко, і, як правило, в умовах ринкового господарства у довго- і середньостроковому аспектах він є неефективним. Використовується найчастіше в умовах загострення соціальної напруги.

8. *Передача прав встановлення і контролю над цінами на певні види товарів наднаціональним органам.* Наприклад, встановлення цін на вугілля і чорні метали Європейським об'єднанням вугілля і сталі, тимчасова фіксація цін на сільськогосподарські товари в ЄОВС, уніфікація податків як важливого фактора ціноутворення.

Регулювання цін має місце насамперед у сільському господарстві, видобувній промисловості, енергетиці, комунальному господарстві, на транспорті. Традиційно вважалося, що конкуренція і ринкова система ціноутворення у цих галузях недостатньо ефективні, звідси - необхідність державного регулювання цін, обсягу виробництва, доступу на ринок. У більшості промислово розвинутих країн, передусім західноєвропейських, створено специфічний механізм регулювання афарного сектора (про що йшлося раніше).

До функцій держави належить також охорона навколишнього середовища і природних ресурсів, підтримка позицій національних підприємств у світовому господарстві і на світовому ринку.

Крім того, держава організовує єдину патентну, метрологічну і метеорологічну служби, встановлює загальнодержавні і впроваджує міжнародні стандарти, організовує державну статистику і єдину систему бухгалтерського обліку.

2. Суть, функції та види ціни

Природа та глибина сутність ціни цікавить і бентежить людський рід із глибокої давнини. Великі мислителі Арістотель, В. Петі, Д. Рікардо, А. Сміт, К. Маркс, Ф. Кене, Дж.М. Кейнс та інші, здавалося б, вирішили чимало теоретичних і практичних питань ціноутворення.

У 1988 році французькому економісту Морісу Алле було присуджено Нобелівську премію «За науково обгрунтовані тарифи на електрику і контроль за рівнем цін».

В теорії та практиці господарювання обгрунтовано і сформувався найрізноманітніші поняття ціни. Наприклад, що ціна є гро-

шовим вираженням вартості товару, інструментом управління товарним виробництвом і економікою загалом. Що вона характеризує кількісні відносини в процесі купівлі-продажу, є засобом обміну, регулятором суспільного виробництва, мірилом участі товаровиробників у розподілі продукту, а її сутність як форми вартості полягає в еквівалентному відшкодуванні матеріалізованої в товарі суспільно необхідної праці, рівень якої визначається ринком, тобто попитом і пропозицією.

Або найпростіше ціна – це певна сума грошей, яка виплачується за товар.

За часів адміністративно-командної радянської економіки ціноутворення ігнорувало об'єктивні економічні закони ринкової. Ціни залежали від рішень політбюро комуністичної партії, вони встановлювалися, ігноруючи попит і пропозицію, їх штучне зниження або підвищення та суворий партійно-державний контроль за їх рівнем негативно позначалися на виробниках і споживачах продукції, а також на економіці в цілому. Оскільки підприємства не мали права змінювати ціни на товари, вони ухилялися від виробництва нерентабельної продукції та збільшували випуск високоприбуткових товарів, які не завжди були належної якості і тому не задовольняли потреби споживачів.

Ринкові перетворення в економіці незалежної України спрямовані на кардинальну перебудову не лише існуючої системи цін і методології їх встановлення, а й організації самого процесу ціноутворення. Підвищення відповідальності господарюючих суб'єктів за результати своєї господарської діяльності, з одного боку, і необхідність реорганізації в діяльності органів ціноутворення та контролю за цінами, – з іншого, визначили лінію на демократизацію політики ціноутворення. Така політика ґрунтується на таких принципах: цільова спрямованість; безперервність; єдність і комплексність процесу.

Проте, за таких умов спостерігаємо недооцінку державного та суспільного інтересу до цінового регулювання, часто ігнорується цінова політика держави і чинне законодавство щодо забезпечення економічної стабільності, подолання інфляції в умовах фінансово-економічної кризи.

Є очевидним те, що Україна навіть в умовах ринкової економіки, особливо, в умовах подолання наслідків фінансово-економічної кризи, не може відмовитись від державного і навіть

централізованого регулювання формування цін і контролю за їх динамікою. Про це свідчить практика державного впливу на ціноутворення в країнах з ринковою економікою. Наприклад, в Японії із 270 важливіших законодавчих актів у галузі економіки, 180 направлено на регулювання господарської діяльності в конкретних галузях, а половина з них визначає умови втручання держави в механізм ціноутворення – основний елемент ринкової економіки. У цій країні 80% обсягу сільськогосподарської продукції підпадає під дію державних заходів із визначення, підтримки і стабілізації цін. Навіть у США, де програма підтримки цін і доходів здійснюється з 20-х років, коли криза вразила їх економіку, понад 10 відсотків цін регулюється на основі федеральних і штатних законів.

Розглядаючи це питання, зауважимо, що в Законі поняття ціни не передбачено.

В ГКУ (ч. 1 і 2 ст. 189) *ціна (тариф)* є формою грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання, а також істотною умовою господарського договору. Як бачимо, в цій статті дано визначення ціни як істотної умови господарського договору, яка встановлюється за домовленістю сторін. Відповідно, воно не може вважатись поняттям ціни як економіко-правової категорії. Як вже зазначалось, визначення ціни в економічній літературі як вартості товару в грошах, є звуженим визначенням комплексного соціально-економічного явища. Отже, в ньому відсутнє законодавче забезпечення, нормативно-правове супроводження і об'єктивний регулюючий вплив держави в напрямі виконання її економічних функцій. На сьогоднішній день в юридичній науці практично немає досліджень, у яких би комплексно висвітлювалися законодавчо-правового регулювання ціни.

Вищенаведене, з урахуванням правового аспекту, дає підстави запропонувати наступне її визначення.

Ціна (тариф) – грошовий вираз і запропонована до оплати вартість продукції (робіт, послуг), визначена показниками затрат виробництва, виконання робіт і надання послуг, обумовлений проведенням державної політики ціноутворення на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання її державного регулювання.

Далі, на нашу думку, запропоновану дефініцію «ціна (тариф)» слід розділити як власне ціну і власне тариф.

У такому випадку *ціна* – це грошовий вираз і запропонована до оплати вартість продукції (товару), визначений показниками затрат виробництва, обумовлений проведенням державної політики ціноутворення на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання та її державного регулювання.

Структура ціни. Елементи ціни, що становлять в сумі її розмір. Ринкова економіка оперує поняттями оптової і роздрібною ціни. Стосовно різних галузей економіки ці два види цін трансформуються в систему видів оптових і видів роздрібних цін. Структура ціни в загальному вигляді складається з собівартості продукції (послуг) і чистого доходу. Виходячи з сфери застосування оптової ціни, її елементами є: собівартість виробництва, прибуток виробника, акциз, націнка збутова оптова. З урахуванням діючої системи оподаткування модифікація структури оптової ціни зв'язується з базисними показниками цієї системи. З введенням податку на додану вартість структура оптової ціни може бути представлена у вигляді:

- матеріальні витрати;
- вартість додана обробкою (у тому числі податок на неї);
- акциз;
- націнка збутова оптова.

Рівень роздрібною ціни вище оптової на витрати і прибуток роздрібною торгівлі. Структура роздрібною ціни: собівартість виробника, прибуток виробника, акциз, націнка збутова оптовою торгівлі, націнка роздрібною торгівлі.

Тариф – грошовий вираз і запропонована до оплати вартість виконаних робіт, наданих послуг виробничого і невиробничого характеру, обумовлена проведенням державної політики регулювання тарифів на основі поєднання ринкового саморегулювання та її державного регулювання.

Із запропонованих дефініцій зрозуміло, що ціна – це вираження в грошах вартість виготовленою і запропонованою для реалізації продукції або товару. Тариф є грошовим і запропонованим до оплати виразом вартості виконаних робіт і наданих послуг. Наприклад, тариф, за яким оплачуються будівельні роботи, транспортні комунальні, зв'язку, митні та інші послуги.

Структура тарифів – складові економічно обґрунтованих витрат, пов'язаних із провадженням у плановому періоді певного виду ліцензованою діяльністю, які групуються за статтями, визначеними уповноваженими органами відповідно до стандартів

бухгалтерського обліку, що затверджені Мінфіном, та складові планового прибутку, на основі яких вони розраховуються та встановлюються.

Запропоновані поняття ціни і тарифу, матимуть важливе значення для удосконалення ціноутворення і можуть бути відображені в проекті нового Закону України «Про ціни та ціноутворення», який розроблено на виконання окремого доручення Кабінету Міністрів України, а також бути базисним для наступних досліджень з цієї проблеми.

Сутність ціни, як і будь-якого економічного явища чи процесу, повніше, або комплексно, розкривається у виконуваних нею функціях.

Функції ціни. Основними функціями ціни є: 1) облікова; 2) розподільча; 3) стимулююча.

Облікова функція ціни полягає в тому, що вона є засобом обліку суспільно необхідної, а отже й корисної, праці. Праця, яка перевищує цю величину при виробництві відновлюваних товарів, не визнається споживачами, а тому зайва. Такий облік дає змогу здійснювати еквівалентний обмін товарів, визначати економічну ефективність виробництва, встановлювати оптимальне співвідношення між нагромадженням і споживанням та ін.

Розподільча функція ціни реалізується в процесі внутрі- та міжгалузевої конкуренції. У першому випадку такий перерозподіл вартості, насамперед додаткової вартості, здійснюється на користь тих підприємств, у яких витрати виробництва нижчі за суспільно необхідні, а якість товарів вища. У другому випадку перерозподіл додаткової вартості відбувається через механізм переливання капіталів на користь галузей, в яких виробництво товарів і послуг здійснюється відповідно до індивідуальних, колективних та суспільних потреб.

Стимулююча функція. В народному господарстві ціни можуть сприяти або перешкоджати збільшенню виробництва і споживання тих або інших товарів. Так, занижені ціни, які не забезпечують нормальну рентабельність або завдають збитків, не зацікавляють підприємства у нарощуванні обсягів виробництва. Разом з тим завищені ціни, які дають змогу отримати надмірний прибуток, створюють для підприємства незаслужені економічні привілеї і водночас можуть викликати розширення виробництва, що не відповідає суспільним потребам.

Функція пропорційності та рівноваги в господарстві. Саме через ціну здійснюється зв'язок між виробництвом і споживанням, пропозицією і попитом. В умовах пропорційного розподілу засобів виробництва і праці між галузями рівновага на ринку підтримується за допомогою цін, що відповідають суспільно необхідним затратам.

В економіці під одним найменуванням «ціна» існує безліч (мільйони) її видів, що різняться між собою призначенням галузю застосування, способом формування. У зв'язку з цим, розглянемо найбільш поширені в господарській діяльності та визначені законодавством. Зокрема, в ст.ст. 632 ЦКУ, 189–191 ГКУ, Законах «Про ціни і ціноутворення», і «Про державні закупівлі» тощо.

Отже, відповідно до чинного законодавства, залежно від ступеня свободи і можливості їх встановлення суб'єктами господарювання, крім оптових і роздрібних, які ми визначили, розглянемо наступні види цін і тарифів:

– *вільні (ринкові) ціни і тарифи* встановлюються суб'єктами господарювання самостійно, відповідно до кон'юнктури ринку, за винятком тих, на які встановлено державні ціни. Рівень таких цін визначається механізмом попиту на пропозиції;

– *граничні ціни і тарифи* – максимальні або мінімальні ціни, які встановлені органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

– *ціна аукціонна* – ціна товару, офіційно зареєстрована в ході проведення аукціону. Може істотно відрізнятись від ціни ринкової, тому що відбиває унікальні, рідкісні властивості й ознаки товару. Ціна аукціонна значною мірою залежить від попиту і пропозиції на запропонований до продажу товар;

– *державні (регульовані) ціни* – ціни, порядок формування, встановлення та застосування яких визначається відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

– *державні фіксовані ціни та тарифи* встановлені відповідними органами виконавчої влади та місцевого самоврядування у абсолютній величині і не можуть бути змінені суб'єктами господарювання;

– *закупівельні ціни* – ціни за якими здійснюється заготівля сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах, фермерів, особистих селянських господарств;

– *заставні ціни* – ціни попередньо визначені на сільськогосподарську продукцію, які встановлюються відповідно до затрат на її виробництво;

– *індикативні ціни* – ціни на товари, які відповідають цінам, що склалися чи складаються на відповідний товар на ринку експорту або імпорту на момент здійснення експортної (імпортної) операції з урахуванням умов поставки та умов здійснення рахунків, визначених згідно законодавством України;

– *трансферні ціни* – ціни у внутрішньогосподарських відносинах між філіями, представництвами і структурними підрозділами суб'єкта господарювання.

В договірних (контрактних) відносинах складаються:

Ціна договірна – ціна, яка попередньо передбачається відповідною угодою між продавцем (виробником) та покупцем (споживачем) продукції. У ряді випадків в договорі фіксуються не абсолютна величина ціни, їх діапазон, верхній або нижній рівень, або їх співвідношення з державними, ринковими, світовими цінами. Обумовлюються також зміни внаслідок інфляції, прийняття нового законодавства, інших виникаючих обставин.

Тверда ціна – ціна, що склалася у процесі укладення договору і не може бути змінена у процесі його виконання.

Змінна ціна – ціна, що змінюється у процесі виконання договору, але заздалегідь визначеними параметрами на підставі яких вони змінюють.

Біржові ціни – ціни, що формуються при укладанні біржових угод відповідно до попиту і пропозиції та пов'язаних з ними торгівельними операціями. Функціональне значення біржі полягає в регулюванні цін. Усі контрактні ціни фіксуються на біржі, а потім публікується середня типова ціна товару. Вона дає змогу нівелювати нівелювання цін на товари з допомогою котирування цін.

Ціна продавця на біржовий товар – ціна, вказана у заяві на продаж, а також названим під час торгів з метою стимулювання продажу.

Ціна покупця – ціна вказана, покупцем у заявці стовоно купівлі, а також те, що він називає безпосередньо під час торгів, при обговоренні пропозиції продавця.

Ціна біржової угоди – є остаточною з тих, які було названо покупцем (продавцем) і зафіксовано маклером і передано для підготовки контракт.

Котирувальна ціна – ціна, визначена шляхом аналізу цін, біржових угод, цін продавців, цін покупців на підставі даних критеріїв та спеціальних методик.

Ціна за форвардним контрактом – ціна на поставку в майбутньому (від 30 до 360 днів) з оплатою товару (продукції) впродовж 2-х днів після укладення контракту. Дає змогу гарантувати сприятливу ціну для покупця, а для товаровиробника – поповнити грошові кошти для здійснення процесу виробництва, а також зекономити витрати на зберігання продукції.

Ціна за ф'ючерсним контрактом – ціна не на реальний товар, а реалізується договір за реальною ціною, що склалася на ринку. Якщо за час дії контракту ціна зросте – різницю виплачує продавець, уклавши угоду, яка передбачає купівлю такої партії за новою реальною ціною.

Ціна за спотовим контрактом – ціна за наявний стандартний товар, який протягом тижня повинен бути доставлений на склад за рахунок продавця. Оплата за таким контрактом – протягом двох днів після укладення угоди.

Суб'єкт господарювання, який займає монопольне становище на ринку, що призводить до обмеження конкуренції або порушення прав споживача, встановлює монопольну ціну. Вона може бути монопольно високою, монопольно низькою або дискримінаційною.

Монопольно висока ціна – ціна, встановлена суб'єктом господарювання, що займає монопольне становище на ринку як поставачальник, продавець товару, надавач послуг, виконавець робіт, понад рівень ціни, що існував би за умови значної конкуренції на ринку. Тобто ціна, рівень якої призвів або може призвести до порушення прав. Монопольно високою є також ціна, яку встановив суб'єкт господарювання, що займає монопольне становище на ринку як споживач, отримувач, покупець товару, замовник робіт та послуг, нижча ніж ціна, що існувала б за умов значної конкуренції на ринку, тобто ціна, рівень якої призвів або може призвести до порушення прав інших споживачів, у тому числі прав інших суб'єктів господарювання – продавців, надавачів, отримувачів, покупців товару, виконавців, замовників робіт і послуг.

Монопольно висока ціна, зокрема, має місце у разі: підвищення ціни, не обґрунтованої кон'юнктурою ринку чи необхідними витратами, що може призвести до одержання додаткових прибутків

чи компенсації необґрунтованих витрат; прихованого підвищення ціни у вигляді незмінності її номінального рівня при зниженні якості товару, зміні його комплектації, погіршенні сервісного обслуговування, технічних характеристик виробів тощо, що призвело або може призвести до одержання додаткових прибутків чи компенсації необґрунтованих витрат.

Монопольно низька ціна – ціна, встановлена суб'єктом господарювання, що займає монопольне становище на внутрішньому ринку як постачальник, продавець товару, надавач послуг, виконавець робіт, нижча ніж ціна, що існувала б за умови значної конкуренції на ринку, тобто ціна, рівень якої призвів або може призвести до обмеження конкуренції на зазначеному ринку або суміжних з ним ринках. Монопольно низькою є також ціна, яку встановив суб'єкт господарювання, що займає монопольне становище на ринку як споживач, отримувач, покупець товару, замовник робіт та послуг, вища за ціну, що існувала б за умови значної конкуренції на ринку, тобто ціна, рівень якої призвів або може призвести до обмеження конкуренції.

Дискримінаційна ціна – ціна, встановлена суб'єктом господарювання, що займає монопольне становище на ринку, на один і той самий товар понад (нижче) ціну для інших споживачів цього ринку (за рівних інших умов), яка призвела до обмеження прав окремих споживачів, у тому числі прав окремих суб'єктів господарювання – отримувачів, покупців товару, замовників робіт, послуг, поставивши їх у невідгідне становище в конкуренції.

Ціна аукціонна – ціна товару, офіційно зареєстрована в ході проведення аукціону. Може істотно відрізнятись від ціни ринкової, тому що відбиває унікальні, рідкісні властивості й ознаки товару. Ціна аукціонна у значній мірі залежить від попиту і пропозиції на запропонований до продажу товар.

За ступенем урахування витрат і прибутку є такі ціни.

Ціна беззбитковості – ціна товару, при якій виробнича фірма має можливість лише покривати свої витрати. Інакше кажучи, ціна, рівна витратам виробництва. *Ціна беззбитковості довгострокова* – найнижча з погляду довгострокової перспективи ціна, при якій фірма може перейти границю рівності витрат і виручки від продажів (нульового прибутку). Дорівнює мінімуму довгострокових середніх витрат фірми і збігається з найнижчою точкою на кривій довгострокової пропозиції.

Ціна гранична – найвища ціна, котру продавець, що утвердився на ринку, може вимагати за продукт, не стимулюючи при цьому до виходу на цей ринок нових продавців; державна ціна, обмежена визначеними розмірами, що встановлюються органами державної влади і управління. Ціна реалізації може бути нижче граничного рівня, але не вища від нього. Ціна гранична може мати граничну абсолютну величину чи граничний коефіцієнт відхилення від преїскурантної ціни.

Ціна демпінгова – штучно занижена ціна на який-небудь товар, установлювана нижче ціни внутрішнього ринку постачальника чи ціни на ринках третіх країн (іноді навіть нижче витрат виробництва) з метою захоплення впливу на іноземному ринку. У більшості розвинутих країн прийняте антидемпінгове законодавство, що жорстко контролює такі ціни. Подібний товар, у випадку встановлення факту демпінгу, обкладається високими антидемпінговими податками, часто в розмірі різниці між ціною постачальника і справедливою вартістю товару, що визначається або як ціна на внутрішньому ринку експортера, або як ціна продажу в третіх країнах, або як відтворена ціна.

Ціна довідкова – вид цін оптового обороту у внутрішній і міжнародній торгівлі. Одним з різновидів є преїскурантні ціни, що включаються в преїскуранти фірм. Виступає для продавця і покупця як вихідний пункт при визначенні контрактної ціни, зафіксованій у документі про угоду.

Ціна кошторисна в будівництві – ціна і розцінки, використовувані для визначення розрахункової вартості об'єкта будівництва чи великого нестандартного (одиничного) промислового виробу. Основою кошторисної ціни є нормативи витрат усіх ресурсів і їхня вартість. У вартість матеріальних ресурсів включаються витрати з їх доставки. Складається в момент проектування об'єкта й уточнюється в ході виконання контракту, відповідно до Закону України від 15.11.2009 р. «Про будівельні норми».

Ціни опубліковані – це ціни, які повідомляються у спеціальних джерелах, що, як правило, відображають рівень світових цін, тобто експортних цін основних постачальників даного товару та імпорتنих цін у найважливіших центрах імпорту цього товару. До опублікованих належать: довідкові ціни, біржові котирування, ціни, подані у загальних статистичних довідниках, ціни пропозицій.

Ціна розрахункова – єдина ціна кожної ф'ючерсної позиції на даний день. Установлюється розрахунковою палатою, як правило, на основі цін, угод, зроблених в останню хвилину перед закінченням торгівлі. Застосовується для підрахунку депозитів і маржі й для визначення цін, за якими ліквідуються ф'ючерсні контракти у випадку постачання реального товару. Ціна розрахункова застосовується також у контрактах на нестандартне обладнання, що виробляється звичайно за індивідуальними замовленнями. Тому ціни на таке обладнання розраховуються й обґрунтовуються для кожного конкретного замовлення з врахуванням технічних і комерційних умов цього замовлення, а інколи остаточно встановлюються тільки після його виконання. Встановлена в залежності від ваги товару, вона визначається за вагою нетто. Якщо договір закупівлі-продажу передбачає, що ціна товару підлягає зміні в залежності від показників, що обумовлюють ціну товару (собівартість, витрати і т.п.), але при цьому не визначений спосіб перегляду ціни, ціна визначається виходячи зі співвідношення цих показників на момент складання договору і на момент передачі товару. При простроченні продавцем виконання обов'язку передати товар ціна визначається виходячи зі співвідношення цих показників на момент складання договору і на момент передачі товару, передбачений договором.

З наведеного, далеко неповного переліку видів цін слід зробити зауваження про наступне. Прийнятий у 1990 р. Закон України «Про ціни і ціноутворення» не може успішно виконувати функції базового регулятора відносин у сфері ціноутворення. Категорії, що містяться в ньому, застаріли, передбачені види цін не відповідають сучасному господарському законодавству і в силу цього не сприяють, а й активно перешкоджають розвитку господарських відносин у економіці України.

3. Правове забезпечення державного регулювання цін

В умовах економічної конкуренції ціни формуються і регулюються через взаємодію попиту й пропозиції та залежать від ринкової кон'юнктури та режиму (рівня) конкуренції на конкретних ринках (ринках конкретних продуктів). У свою чергу, власне через ринкові ціни, їх рух, *ринковий механізм* опосередковано впливає на

інші економічні явища і процеси: *виробництво* (через ціни виробництво підпорядковуються суспільним потребам, вираженим у формі платоспроможного попиту), *його розвиток*; інвестиції (їх спрямування); *інновації* (їх запровадження з метою здешевлення нової продукції, підвищення її якості і переходу до масового виробництва); *зайнятість*: *науково-технічні дослідження і розробки* (впровадження їх результатів у виробництво); *інфляцію* (її рівень і тенденції); *споживання* (його рівень і якість); *структуру економіки* (її оптимізацію); *витрати на виробництво і реалізацію продукції та на її якість* (на зниження витрат і підвищення якості продукції) тощо. Ринковий механізм через ціни передає «месидж» підприємцям та інвесторам від споживачів, які галузі і сектори економіки слід розвивати, яких вони вимагають інвестицій, куди треба вкладати ресурси, де слід посилювати конкуренцію і переходити на інноваційний тип розвитку тощо.

Але ринковий механізм, а отже, *ринкові ціни* як безпосередній об'єкт його регулювання й опосередкований інструмент впливу ринкового механізму на економіку не здатні регулювати ті соціально-економічні проблеми, які не знаходять свого відображення у платоспроможному попиті, тобто не пов'язані з ним.

В умовах відсутності розвиненої ринкової інфраструктури та низького рівня конкуренції ринковий механізм ціноутворення не спрацьовує, дає збої, а це, у свою чергу, може призвести до негативних наслідків і на окремих ринках, і в окремих галузях, а також зумовити негативні процеси в економіці в цілому: спад виробництва, зростання інфляції та безробіття, посилення диспропорційності, зниження рівня життя тощо. За таких умов об'єктивною необхідністю є державне регулювання цін.

Державна політика цінового регулювання безперечно здійснює певний тиск на виробників і продавців продукції. У таких умовах вони змушені дотримуватися встановлених цін і відповідно нести від цього суттєві втрати. Для компенсації збитків держава часто супроводжує обмеження цін наданням підприємствам фінансової допомоги, тим самим не допускаючи їх банкрутства на регульованих ринках. Отже, *державне регулювання цін* – це політика держави за допомогою законодавчих, адміністративних та кредитно-фінансових заходів впливати на ціни з метою сприяння стабільному розвитку соціально-економічної ситуації в країні. Воно спрямоване на досягнення певних цілей державної економічної політики.

Можна виділити такі найбільш типові цілі, кожній з яких відповідають певні методи державного впливу на ціноутворення.

Передусім, це *запобігання руйнівного впливу цін на економіку та недопущення інфляції*. Така мета, як правило, ставиться в умовах переходу країни до ринкових відносин або в період відтворення ринкових відносин, зруйнованих війною чи соціально-економічними потрясіннями, коли в економіці порушено господарські зв'язки, відсутня необхідна інфраструктура ринку, мають місце гострий дефіцит основних товарів, високий рівень безробіття, стрімке зростання цін та ін. У цих умовах держава спирається в основному на політику прямого регулювання цін, в рамках якої на головні види споживчих товарів і послуг застосовуються фіксовані ціни або граничні ціни з одночасним дотуванням виробників деяких товарів чи наданням цільових компенсацій їх споживачам. Такі методи державного регулювання цін, як правило, доповнюються відповідним регулюванням заробітної плати, що сприяє стабілізації економіки, призупиненню спаду виробництва та приборканню інфляції.

Метою державного регулювання цін є також захист внутрішнього ринку від негативного впливу зовнішньої конкуренції. Внутрішні ціни в кожній країні, як правило, відрізняються від світових, що обумовлено неоднаковим рівнем витрат на виробництво та відмінностями в системі оподаткування. Перевищення внутрішніх цін порівняно зі світовими робить вигідним увезення в країну іноземних товарів, і, навпаки, низький рівень внутрішніх цін порівняно зі світовими стимулює експорт вітчизняних товарів. Це може завдати шкоди національним підприємствам, спричинити спад виробництва і зростання безробіття. Для запобігання таким явищам держава використовує політику протекціонізму, яка у сфері ціноутворення передбачає дотування вітчизняних виробників або підвищення цін на імпортні товари за допомогою ввізного мита. Останнє, як непрямий податок на імпортні товари, є головним інструментом їх цінового регулювання.

Не менш важливою метою державного регулювання цін є забезпечення нормальної рентабельності стратегічно важливих і соціально значущих видів діяльності.

Державне цінове регулювання в Україні регламентується спеціальним законодавством: законами України «Про ціни і ціноутворення» від 03.12.1990 р., «Про місцеве самоврядування» від

21.05.1997 р., «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. Закони в галузі ціноутворення встановлюють основні правила формування та застосування цін в країні, порядок контролю за цінами, відповідальність за їх порушення, права та обов'язки окремих органів виконавчої влади у сфері ціноутворення. Зазначені закони доповнюються і конкретизуються спеціальними рішеннями парламенту, указами Президента чи постановами уряду. До них, зокрема, належать постанови Кабінету Міністрів України «Про Положення про державне регулювання цін (тарифів) на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання, роботи та послуги монопольних утворень» від 22.02.1995 р., «Про уточнення повноважень центральних органів державної виконавчої влади та виконавчих місцевих рад у галузі утворення» від 13.02.1995 р., «Про механізм державного регулювання цін на продукцію, що закуповують за кошти державних та місцевих бюджетів» від 08.08.2011 р. тощо.

Втручання державних органів у процес ціноутворення здійснюються прямим і непрямим (опосередкованим) методами.

Пряме регулювання, як правило, переважає на початковому етапі створення ринку, коли його регульовальні здібності ще недостатньо розвинені, або у разі виникнення кризової ситуації в економіці. До прямих методів належать: установлення фіксованих (твердих) цін на найважливіші товари та послуги; застосування граничних цін або граничних коефіцієнтів їх підвищення; укладання договорів про ціни між державними і релігійними, державними і господарюючими суб'єктами декларування зміни цін, заморожування (блокування) цін на певний строк; уведення граничних рівнів посередницько-збутових націнок і торговельних надбавок; дотування виробників деяких товарів; укладання договорів про ціни між підприємствами і державою тощо.

Серед методів прямого регулювання ціноутворення найпоширенішими:

1. *Встановлення максимальних цін.* Означає, що держава захищає підвищувати ціни вище певного рівня. Це робиться для захисту інтересів споживачів від надмірного зростання цін. Контроль за цінами може бути запроваджений, наприклад, щоб утримувати темпи інфляційного зростання, запобігати отриманню монопольними об'єднаннями надприбутків у період тимчасової відсутності товарів.

Але якщо встановлена державою максимальна ціна продажу товару буде нижча, ніж ціна, що склалася внаслідок «природних» економічних обставин на вільному від обмежень ринку, це може призвести до того, що виробникові товарів буде не вигідно реалізувати товари за встановленими державою цінами. Наслідком цього можуть бути: зникнення певних товарів з ринку; виникнення черг; нормування товарів; пошуки легальних шляхів подолання обмежень; накопичення товарів; «чорний ринок».

2. *Встановлення мінімальних цін.* Уряд встановлює мінімальні ціни, вищі за ціни, які б склалися на ринку з об'єктивних причин, що призводить до утворення надлишкової пропозиції, скорочення виробництва і встановлення ціни ринкової рівноваги на мінімальному рівні.

3. *Створення резерву товару.* Система регулюваннями цін, як правило, запроваджується разом з планами створення резервів товару. Коли на ринку існує надлишок певного виду товару і при цьому ціни на нього падають, урядові органи купують товари. За рахунок цього створюється резервний запас. Якщо на ринку утвориться дефіцит певного виду товару, і ціни на нього значно зростуть, споживачам пропонуватимуться товари з резервних запасів, що призведе до цінової стабілізації.

Частіше створюються запаси сільськогосподарської продукції, оскільки обсяг поставок її щороку різний і в основному залежить від урожаю. Створення резервних запасів зумовлено необхідністю постійно забезпечувати населення потрібними товарами, а також його захисту від різких коливань цін.

Зокрема, Законом України від 26.06.2009 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» визначено основи державної цінової політики у ціновій та інших сферах державного управління, передбачено регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановлення мінімальних або максимальних цін та застосування заходів (дотримання антимонопольного законодавства). Цим Законом також розширено перелік державного цінового регулювання сільськогосподарської продукції, що надходить на ринок. Зокрема, на олію, цукор, масло вершкове, м'ясо тощо, на які встановлюються гранична торговельна націнка на рівні не вище 20 відсотків оптово-відпускної ціни виробника кінцевому споживачеві. В умовах подолання фінансово-економічної кризи, безгрошів'я в населення ця норма закону взята

на особливий контроль і за будь-який відхід від неї передбачаються жорсткі фінансові санкції.

Пряме регулювання найчастіше здійснюється в періоди інфляції та дефіциту товарів. За цих умов держава втручається в роботу підприємств, регулюючи ціни на найважливіші товари та послуги для населення, вживаючи антимонопольних заходів та намагаючись зменшити соціальне напруження в суспільстві.

Непрямі або економічні методи державного регулювання цін переважають на етапі зрілого ринку і в нормальних умовах розвитку економіки, коли регульовальний потенціал ринкового механізму реалізується на повну силу. За допомогою цих методів держава регулює поведінку об'єктів, які беруть участь у процесі ціноутворення, але не диктує самий порядок, способи визначення цін та їхній рівень.

До таких методів належать:

- насичення ринку споживчими товарами. Якщо на ринку виникає дефіцит окремих товарів, ціни на них підвищуються. Держава, закупаючи ці товари з різних джерел, сприяє насиченості ринку, що зумовлює зниження цін на дані товари;

- надання податкових пільг. Встановлюються різні пільги або пільгові ставки оподаткування для виробників товарів, у виготовленні яких держава зацікавлена або бажає збільшити обсяг їх реалізації. В окремих випадках виробники на деякий час взагалі звільняються від сплати будь-якого податку;

- система кредитування підприємств;

- суворе дотримання чинного антимонопольного законодавства.

Формування та реалізацію державної цінової політики, відповідно до Закону України від 7.10.2010 р. «Про Кабінет Міністрів України», здійснює Кабінет Міністрів. До його повноважень у цій сфері належать: здійснення в країні державної політики цін; визначення переліку продукції, товарів і послуг, державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи, які затверджуються відповідними органами державного управління; визначення повноважень органів державного управління в галузі встановлення і застосування цін (тарифів), а також щодо контролю за цінами та тарифами. Поряд із цим Кабінет Міністрів України своїми постановами затверджує мінімальні ціни на цукрові буряки та на цукор, мінімальні ціни на вітчизняні та імпорتنі горілку і лікero-горілчані вироби, склад ви-

трат підприємств житлового господарства, що входять до квартирної плати, тощо.

З метою забезпечення цінової стабільності на основні соціально значущі товари і послуги, недопущення безпідставного підвищення цін і тарифів Кабінет Міністрів України постановою від 6 квітня 2011 р. утворив тимчасовий допоміжний орган – Міжвідомчу комісію з питань забезпечення цінової стабільності на основні соціально значущі товари і послуги (надалі – Комісія) і затвердив відповідні положення.

Згідно з п. 4 Положення, Комісія для виконання покладених на неї завдань:

- проводить аналіз стану справ у ціноутворенні та причин необґрунтованого підвищення цін на основні соціально значущі товари і послуги;

- вивчає результати діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань, що належать до її компетенції;

- розглядає пропозиції стосовно заходів щодо стабілізації цін на ринку нафтопродуктів, соціально значущих продуктів харчування та послуг;

- бере участь у розробленні нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення цінової стабільності у державі;

- готує за результатами своєї роботи рекомендації стосовно визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань ціноутворення.

Для їх вирішення Комісія має право:

- одержувати в установленому порядку від центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності інформацію, необхідну для виконання покладених на неї завдань;

- залучати до участі у своїй роботі представників центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій (за згодою їх керівників), а також незалежних експертів, народних депутатів України (за згодою);

- утворювати регіональні комісії для забезпечення виконання покладених на неї завдань.

Пропозиції та рекомендації Комісії можуть бути реалізовані шляхом прийняття Кабінетом Міністрів України відповідного рі-

шення, проект якого вносить центральний орган виконавчої влади відповідно до своїх повноважень. Організаційно-технічне та інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Комісії здійснює Мінекономрозвитку.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (Мінекономрозвитку) відповідно до п. 4 Положення, затвердженого Указом Президента України від 31.05.2011 р. реалізує наступні функції:

- розробляє пропозиції щодо формування та реалізації державної цінової політики;

- здійснює відповідно до законодавства державне регулювання цін (тарифів) на продукцію, товари і послуги, здійснює координацію діяльності центральних; та місцевих органів виконавчої влади із зазначених питань;

- приймає разом із Антимонопольним комітетом України рішення про запровадження та скасування державного регулювання цін на продукцію монопольних утворень на внутрішньому ринку (за винятком продукції, регулювання цін на яку здійснюється національними комісіями регулювання природних монополій);

- здійснює разом з іншими центральними органами виконавчої влади прогнозування індексів споживчих цін та індексів цін виробників промислової продукції, а також погоджує ціни (тарифи) у випадках, передбачених законодавством;

- здійснює в межах своїх повноважень контроль за додержанням порядку формування, установлення та застосування цін (тарифів), здійснює методологічне забезпечення роботи органів державного контролю за цінами (тарифами), скасовує в установленому порядку ціни (тарифи), встановлені з порушенням законодавства;

- затверджує перелік окремих видів соціально значущих товарів та послуг, за якими проводиться моніторинг цін і тарифів;

- проводить моніторинг цін і тарифів на товари та послуги споживчого ринку, узагальнює його результати, готує пропозиції щодо вжиття заходів до стабілізації цінової ситуації.

Мінекономрозвитку із зазначених питань узагальнює практику, спрямовує, координує та контролює діяльність відповідних структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, а також застосування законодавства.

Мінекономрозвитку також може запроваджувати індикативні ціни на товари: щодо експорту яких застосовано антидемпінгові заходи або розпочато антидемпінгові розслідування чи процедури в Україні або за її межами; щодо яких застосовуються спеціальні імпорتنі процедури відповідно до ст. 19 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»; щодо експорту яких встановлено режим квотування, ліцензування; щодо експорту яких встановлено спеціальні режими; експорт яких здійснюється у порядку, передбаченому ст. 2 цього Закону в інших випадках на виконання міжнародних зобов'язань України. Вони розробляються на базі результатів аналізу інформації, одержаної від митних, фінансових, статистичних державних органів, банківських, інформаційних та інших установ і організацій України, з інших джерел, за відповідними методиками. При цьому враховуються стандарти якості товарів, чинні в Україні та визнані у світовій практиці, передбачені законодавством України умови поставки і розрахунків, стан кон'юнктури зовнішніх та внутрішніх ринків, цінова інформація та прогнози щодо можливих цінових коливань, контрактна практика щодо відповідного товару на відповідному ринку та інша інформація кон'юнктурно-цінового характеру.

Крім цього, державне регулювання цін (тарифів) та їх встановлення за видами продукції та товарів також проводять визначені Кабінетом Міністрів України конкретні галузеві міністерства і відомства, державні адміністрації та виконкоми місцевих рад. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.1996 р. № 1548 «Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів місцевих рад щодо регулювання цін (тарифів)» із змінами і доповненнями затверджені повноваження більше десяти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади щодо регулювання (встановлення фіксованих та граничних рівнів цін (тарифів), торгівельних (постачально-збутових) надбавок, нормативів рентабельності, запровадження обов'язкового декларування змін) цін і тарифів на окремі види продукції і послуг, які реалізують підвідомчі їм суб'єкти господарювання, установи і організації. Відповідно до цієї постанови:

1. Міністерство інфраструктури за погодженням з Мінекономрозвитку встановлює: тарифи на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги; тарифи на комплекс робіт, пов'язаних з обробленням вантажів у

морських і річкових портах (за винятком оброблення каботажних вантажів), а також збори і плату за послуги, що надаються суднам у морських і річкових портах України; тарифи на перевезення пасажирів, багажу і вантажобагажу залізничним транспортом у міжнародному та внутрішньому сполученні (крім приміських перевезень; тарифи на перевезення пасажирів і багажу автобусами міжміських, міжобласних маршрутів; тарифи на міжнародні перевезення пасажирів і багажу залізничним транспортом; аеронавігаційні збори за аеронавігаційне обслуговування повітряних суден у повітряному просторі України; аеропортові збори за обслуговування повітряних суден в аеропортах України; на основні послуги зв'язку в межах України (крім послуг, пов'язаних з виплатою і доставкою пенсій та грошової допомоги населенню, що виплачуються з коштів Пенсійного фонду); на міжнародні послуги зв'язку.

2. Міністерство інфраструктури за погодженням з Мінекономрозвитку та Пенсійним фондом встановлює тарифи на оплату послуг, пов'язаних з виплатою і доставкою пенсій та грошової допомоги населенню, що виплачуються з коштів цього фонду.

3. Міністерство фінансів за погодженням з Мінекономіки та Національним банком затверджує ціни на дорогоцінні метали у виробі і брухті та дорогоцінне каміння, що скуповується у населення.

4. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, інші міністерства та центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать навчально-виховні заклади, за погодженням з Міністерством фінансів встановлюють граничний розмір плати за проживання в студентських гуртожитках.

5. Міністерство внутрішніх справ за погодженням з Міністерством фінансів встановлює граничні розміри плати за проживання в гуртожитках системи міністерства.

6. Національна комісія регулювання електроенергетики регулює тарифи на електроенергію, що відпускається населенню для побутових потреб.

7. Міністерство соціальної політики здійснює регулювання цін на протезно-ортопедичні вироби і технічні засоби профілактики інвалідності та реабілітації.

8. Державне агентство лісових ресурсів за погодженням з Мінекономрозвитку для всіх користувачів мисливських угідь Укра-

їни здійснює регулювання цін і тарифів: на продукцію полювання, включаючи живу дичину, яка поставляється на експорт; на мисливські трофеї, добуті іноземними громадянами; на послуги, надані іноземним громадянам. Разом з Міністерством фінансів затверджує ціни на ліцензії для відстрілу диких копитних мисливських тварин та ведмедя.

9. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації регулюють (встановлюють): ціни на паливно-енергетичні ресурси (вугілля, вугільні брикети, паливо пічне побутове, гас освітлювальний, торф паливний кусковий, дрова, торф'яні брикети, газ скраплений), що відпускаються населенню для побутових потреб; тарифи на теплову енергію (послуги теплопостачання) для всіх груп споживачів, що відпускається енергопостачальницькими організаціями і підприємствами незалежно від форм власності; тарифи на послуги водопостачання та водовідведення, що надаються всім споживачам підприємствами, що перебувають у комунальній власності, та населенню – підприємствами незалежно від форм власності; тарифи на послуги з прибирання, вивезення та знешкодження твердих побутових відходів і рідких нечистот, що надаються всім споживачам підприємствами незалежно від форм власності; граничні розміри плати за проживання в гуртожитках робітників і службовців; граничні рівні рентабельності та торговельні надбавки на дитяче харчування; розмір плати за послуги, які надаються медичними вивезеннями при органах внутрішніх справ громадянам у нетверезому стані; тарифи на платні послуги, що надають лікувально-профілактичні та санітарно-профілактичні державні і комунальні заклади охорони здоров'я; граничні рівні торговельних надбавок (націнок) суб'єктам підприємницької діяльності на вітчизняні та імпортовані лікарські засоби і вироби медичного призначення (за переліком, що визначається Міністерством освіти здоров'я за погодженням з Мінекономіки).

10. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, виконавчі органи Львівської і Криворізької міських рад регулюють (встановлюють) тарифи на перевезення пасажирів і вартість проїзних квитків у міському пасажирському транспорті метрополітені, автобусі, трамваї, троллейбусі (який працює у звичайному режимі руху).

11. Рада міністрів Автономної Республіки Крим встановлює тарифи на перевезення пасажирів і багажу пасажирським електротранспортом (тролейбусом) у міжміському і приміському сполученні.

12. За погодженням з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими державними адміністраціями затверджуються тарифи: на перевезення пасажирів і багажу залізничним транспортом у приміському сполученні – управліннями залізниць; на перевезення пасажирів і багажу автомобільним транспортом (який працює в звичайному режимі руху) у міжміському, внутрішньообласному і приміському сполученні територіально-виробничими об'єднаннями автомобільного транспорту.

13. Міністерство інфраструктури встановлює тарифи на перевезення вантажів залізничними під'їзними коліями, вантажно-розвантажувальні роботи та інші послуги, що надаються підприємствами промислового залізничного транспорту.

Мінекономрозвитку разом з АМКУ запроваджують та скасовують державне регулювання цін на продукцію монопольних утворень на загальнодержавних ринках.

Уряд Автономної Республіки Крим, відповідні місцеві органи влади разом з органами Антимонопольного комітету запроваджують та скасовують державне регулювання цін на продукцію монопольних утворень на регіональних ринках. Виняток становить продукція, ціни на яку регулюються рішеннями Кабінету Міністрів України.

На загальнодержавних ринках обирає методи і встановлює терміни регулювання Мінекономрозвитку, на регіональних – Уряд Автономної Республіки Крим, відповідні місцеві органи влади. Запроваджуючи регулювання цін на продукцію монопольних утворень, вони зобов'язані подати у терміни, встановлені відповідним органом: відомості про запланований рівень цін; калькуляцію собівартості продукції з розшифровкою матеріальних і трудових затрат; відомості про обсяги виробництва (фактичні за минулий і поточний роки та планові на поточний рік); дані про запланований і досягнутий розмір прибутків від реалізації продукції, про розмір прибутків, рентабельність підприємства у цілому; пояснювальну записку.

Рішення про запровадження чи скасування державного регулювання цін, реєстрацію декларованих цін (тарифів) або їх зміни надсилається до монопольного утворення, відповідного органу АМКУ.

Регулювання цін (тарифів) не поширюється на продукцію, що експортується, нову продукцію, виготовлену із застосуванням запатентованого винаходу та високоефективної технології, створеної спеціально для цієї продукції (протягом трьох років з моменту постановки її на виробництво). Суб'єкти господарювання, у яких в результаті перевірок виявлено порушення вимог законодавства України про захист економічної конкуренції шляхом встановлення монопольних або дискримінаційних цін, зобов'язані в 10-денний термін після одержання акта перевірки повідомити відповідні органи про вжиті заходи щодо усунення порушень.

Функціонуючи на ринку, суб'єкти господарювання, що займають монопольне становище, можуть встановлювати монопольні чи дискримінаційні ціни. Тим самим вони порушують норми законодавства, щоб отримати надприбутки за рахунок споживачів та інших суб'єктів господарювання.

З метою недопущення цінових порушень передбачено обов'язкове декларування цін в органах АМКУ.

Декларування цін – це дозвіл на підвищення вільних відпускних цін підприємств-монополістів. Декларування підвищення вільних цін здійснюється підприємствами після погодження ними нового рівня з основними підприємствами-споживачами. При цьому підприємства подають органам, що регулюють ціни, декларацію про підвищення вільної оптової ціни, встановленою за формою.

До декларації додаються: пояснювальна записка, в якій обґрунтовуються причини підвищення ціни (подорожчання сировини, збільшення тарифів на електроенергію, комунальні послуги і т.ін.); відомості про заплановану ціну з розшифруванням матеріальних і трудових витрат; протоколи погодження нових цін з головними споживачами продукції; відомості про обсяги виробництва; дані про запланований і досягнутий розмір прибутку.

Підвищення цін без декларування кваліфікується як порушення державної дисципліни цін, і до порушників застосовуються штрафні санкції відповідно до чинного законодавства.

Крім зазначеного, декларування цін та їх змін проводиться за рішенням Уряду. Наприклад, постанова Кабінету Міністрів Украї-

ни від 17.10.2007 р. «Про затвердження порядку декларування зміни оптового відпускних цін на про дубльована і продовольчі товари», яка прийнята до виконання всіма облдержадміністраціями.

Щодо визначення вартості, нові підходи передбачені ПКУ. Суттєвим нововведенням є ст. 39, цього кодексу, що дає можливість укладення договору про ціноутворення для цілей оподаткування з центральним органом державної податкової служби. Такий договір має передбачати порядок визначення цін (методів) та їх застосування для цілей оподаткування протягом строку дії такого договору. Для податкового права України договір про ціноутворення є новим інститутом, який був запозичений із податкових систем іноземних держав.

Водночас, укладення договору про ціноутворення може мати й недоліки. Серед них, наприклад, необхідність надання податковим органам великої кількості інформації, у тому числі такої, що має конфіденційний характер.

4. Контроль і відповідальність за порушення законодавства про ціни

Контроль за додержанням державної дисципліни цін є одним з видів державного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання. Державний контроль за цінами здійснюється головним чином при встановленні і застосуванні державних фіксованих та регульованих цін і тарифів. Щодо сфери дії вільних цін контролюється правомірність їх застосування (зокрема, шляхом декларування) та додержання вимог антимонопольного законодавства.

Координація роботи щодо здійснення політики цін, проведення економічного аналізу рівня та динаміки цін, вжиття заходів щодо коригування цін і тарифів здійснюється відповідними державними органами управління України та їх структурними підрозділами, зокрема, Державною податковою службою, органами МВС відділами цін при облдержадміністраціях та ін. Ці органи здійснюють контроль за цінами у взаємодії з профспілками, спілками споживачів та іншими громадськими організаціями.

Втручання держави у процеси ціноутворення передбачає насамперед спостереження за рівнем цін. Цим займаються центральні статистичні управління, а також соціальні партнери (науково-

дослідні центри профспілок, спеціальні комісії за завданням голів різних партій, міжнародні організації). Органи статистики забезпечують нагляд за динамікою цін і тарифів в Україні, розробляють індекси їх зміни, обчислюють вплив зміни цін і тарифів на рівень життя населення. В організації статистичного нагляду беруть участь органи, які встановлюють ціни і тарифи, та фінансові органи. Господарські суб'єкти зобов'язані у встановленому порядку подавати необхідну інформацію для здійснення контролю за правильністю встановлення і застосування цін.

Контроль за додержанням державної дисципліни цін визначається як система заходів, спрямованих на забезпечення виконання законодавства у сфері ціноутворення та державного регулювання цін, виявлення правопорушень з метою їх припинення і виявлення винних осіб та недопущення протиправних дій. *Порушення порядку застосування цін і тарифів* – це недотримання суб'єктом підприємницької діяльності встановлених цін або умов, що їх обмежують, неподання у строк на вимогу органу контролю цін документів та іншої інформації, необхідної для проведення перевірки. Контроль здійснюється органами, на які ці функції покладені законодавством. В Україні такими органами є Мінекономрозвитку та торгівлі, органи АМК та інші.

Загальні питання контролю за цінами та відповідальності за порушення державної дисципліни цін визначені в розділі III Закону. Відповідно до ст. 13 цього Закону державний контроль за цінами здійснюється при встановленні та застосуванні державних фіксованих і регульованих цін і тарифів. При цьому у сфері дії вільних цін контролюється правомірність їх застосування та додержання вимог антимонопольного законодавства.

Органи державної влади уповноважені здійснювати контроль за додержанням державної дисципліни цін. Державний контроль за цінами здійснюється при встановленні і застосуванні державних фіксованих та регульованих цін і тарифів. При цьому в сфері дії вільних цін контролюється правомірність їх застосування та додержання вимог антимонопольного законодавства.

За порушення державної дисципліни цін встановлюється відповідальність, яка визначається згідно з Інструкцією про порядок застосування економічних та фінансових санкцій (штрафних) органами державного контролю за цінами, що затверджена наказом Мінекономіки і Міністерством фінансів від 3 грудня 2001 р. № 259/519

(надалі – Інструкція). Дія цієї Інструкції поширюється на всі підприємства, організації та установи незалежно від форм власності, підпорядкованості і методів організації праці та виробництва, розташовані в Україні.

Так, вся необґрунтовано одержана підприємством сума виручки внаслідок порушення державної дисципліни цін та діючого порядку визначення вартості будівництва, що здійснюється із залученням коштів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, а також коштів державних підприємств, установ та організацій, підлягає вилученню в дохід відповідного бюджету залежно від підпорядкованості підприємства. Крім того, в позабюджетні фонди стягується штраф у двократному розмірі необґрунтовано одержаної виручки. Вказані суми списуються з рахунків підприємств і організацій у банківських установах за рішенням суду у безспірному порядку.

Підставою для застосування економічних санкцій за порушення державної дисципліни цін є одержання необґрунтованої виручки. Необґрунтовано одержана суб'єктом господарювання виручка, що підлягає вилученню в дохід бюджету, вважається:

- нарахування непередбачених законодавством націнок до цін і тарифів, що регулюються;

- застосування вільних цін і тарифів на продукцію (послуги, роботи) за умови запровадження для них режиму державного регулювання;

- застосування цін на продукцію (послуги, роботи) з рентабельністю, рівень якої перевищує встановлений відповідно до законодавства граничний;

- застосування цін (тарифів) з порушенням запровадженого порядку обов'язкового декларування їх зміни;

- завищення або заниження розміру передбачених законодавством податків та обов'язкових зборів, що включаються до структури ціни, або їх невключення до структури ціни, що регулюється;

- включення до структурно регульованих цін (тарифів) непередбачених законодавством витрат або витрат понад установлені розміри;

- включення у вартість продукції та послуг, фактично невиконаних або виконаних не в повному обсязі послуг (робіт);

– застосування цін і тарифів з порушенням інших запроваджених методів регулювання.

Відповідно до підпункту 1.4 Інструкції встановлено, що порушеннями порядку встановлення і застосування цін, за які накладаються економічні санкції, є наступні дії:

– нарахування непередбачених законодавством націнок до цін і тарифів що регулюються; застосування вільних цін (тарифів) на продукцію (послуги, роботи) умови запровадження для них режиму державного регулювання;

– застосування цін (тарифів) на продукцію (послуги, роботи) з рентабельністю, рівень якої перевищує встановлений відповідно законодавства граничний; застосування цін (тарифів) з порушенням запровадженого порядку, обов'язкового декларування їх зміни;

– завищення або заниження розміру передбачених законодавством податків та обов'язкових зборів, що включаються в структуру ціни, або їх невключення в структуру ціни, що регулюється; включення з структуру регульованих цін (тарифів) не передбачених законодавством витрат або витрат понад установлені розміри;

– включення у вартість продукції та послуг, ціни (тарифи) на регулюються, фактично не виконаних або виконаних не в повному обсязі послуг (робіт);

– застосування торговельних і постачальницько-збутових надбавок (націнок) понад установлений граничний розмір;

– застосування цін (тарифів) суб'єктами господарювання за види послуг (робіт), які не передбачені визначеними нормативно-правовими актами, які встановлюють для них відповідні переліки платних послуг; застосування цін і тарифів з порушенням інших, запровадження методів регулювання, які встановлюються шляхом перевірки.

За результатами перевірки має бути складений акт, який має містити такі дані: перелік порушених суб'єктами нормативних актів з конкретним обґрунтуванням порушення; докладний механізм здійснення порушення; суму необґрунтовано отриманої виручки, до якої слід додати розрахунки, на яких ґрунтується обчислення зазначеної суми, а також посилання на документи первинного бухгалтерського обліку, згідно з якими вони здійснюються (копії документів первинного бухгалтерського обліку завіряються підписом посадової особи суб'єкта і його печаткою).

Крім того, акт має містити відомості про перевіреного суб'єкта (повну назву, підпорядкованість, форму власності, назву податкової адміністрації за місцем реєстрації, ідентифікаційний код, розрахунковий рахунок у банківській установі, адресу, прізвище керівника) і давати вичерпну відповідь на питання, визначені програмою перевірки. Акти перевірок підписує особа, яка здійснює перевірку, а також керівник і головний бухгалтер суб'єктів, що перевіряються.

На підставі проведених перевірок та їх матеріалів, здійснених фінансовими та іншими контрольними органами, приймають рішення про вилучення суми, необґрунтовано одержаної суб'єктами господарювання внаслідок порушення державної дисципліни цін, і застосовують штрафні санкції. Рішення складається за формою у трьох примірниках за встановленим зразком, один з яких направляється порушнику, другий залишається у справах органу державного контролю за цінами, який прийняв це рішення.

У випадку невиконання рішення, повного або часткового відхилення претензії чи залишення її без відповіді орган державного контролю за цінами у 30-денний термін подає позов у арбітражний суд про примусове стягнення суми економічних санкцій. Рішення вважається виконаним і знімається з контролю після одержання відповідної інформації про зарахування сум економічних санкцій за належністю.

Підприємства, організації та інші юридичні і фізичні особи мають право оскаржити в господарському суді порушення цін з боку державних органів та вимагати відшкодування завданих їм збитків у випадках реалізації їм товарів і послуг з порушенням чинного законодавства.

Одним із найважливіших напрямів контролю у сфері цін є контроль за цінами та ціноутворенням суб'єктів природних монополій. Найпоширенішими у практиці діяльності суб'єктів природних монополій є цінові зловживання, передбачені підпунктами 1, 2 ч. 2 ст. 13 Закону «Про захист економічної конкуренції». Проводиться згідно з положенням про порядок проведення перевірок додержання законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженим розпорядженням Антимонопольного комітету України від 25.11.2001 р. № 182 р.

Здійснюючи контроль за дотриманням законодавства про захист економічної діяльності суб'єктів природних монополій, зок-

рема за їх цінами та ціноутворенням, органи Антимонопольного комітету особливу увагу приділяли запобіганню та припиненню цінових зловживань монопольним становищем на соціально значущих ринках житлово-комунальних послуг, насамперед послуг тепло- та водопостачання. Велика кількість виявлених на цих ринках зловживань цінового характеру, з одного боку, і зумовлюється об'єктивними особливостями цих ринків (це ринки природних монополій або суміжні з ними, яким притаманні високі бар'єри вступу; послуги, що надаються суб'єктами господарювання, які діють на цих ринках, задовольняють першочергові життєві потреби, тому їх споживання не може бути обмеженим; як правило, вони не мають близьких замінників і не відчують значного впливу потенційної чи субституційної конкуренції), з іншого – перш за все саме на цих ринках виявляється недосконалість існуючої системи державного регулювання монопольних утворень.

Органами АМКУ було припинено порушення у вигляді зловживання монопольним становищем цінового характеру на ринках послуг житлово-комунального господарства, на яких здійснювалося державне регулювання шляхом установлення фіксованих цін (тарифів), насамперед на ринках послуг тепло-, водопостачання та водовідведення. На зазначених ринках, як правило, припинялися порушення, вчинені шляхом «прихованого» підвищення цін через зниження якості товарів (послуг), зокрема, через зменшення обсягів наданих послуг (у порівнянні з тим, що передбачалися при визначенні розміру тарифу) без здійснення відповідних перерахунків. Значна увага приділялася попередженню подібних зловживань монопольним становищем, забезпеченню захисту прав споживачів шляхом надання органами Комітету відповідних рекомендацій.

З урахуванням соціальної важливості питань, що розглядаються, а також того, що проведення перерахунків сприяє як підвищенню прозорості тарифів, так і запобіганню порушень законодавства про захист економічної конкуренції, за дорученням Голови АМКУ обласними (міськими) територіальними відділеннями впроваджено постійний моніторинг перерахованих споживачам коштів за видами діяльності суб'єктів господарювання.

За порушення державної дисципліни цін відповідно до ст. 14 Закону про ціни, до підприємства можуть бути застосовані такі санкції:

– вилучення всієї не обґрунтовано отриманої суб'єктом суми виручки в дохід бюджету;

– накладення штрафу у двократному розмірі необґрунтовано отриманої суми виручки в позабюджетні фонди відповідних місцевих рад.

Зазначимо, що санкції за порушення мінімальних цін передбачають й інші законодавчі акти. Наприклад, ст. 9 Закону України від 17.06.1999 р. «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» передбачено, що у випадку реалізації цукру за цінами нижче визначеної мінімальної ціни із суб'єкта стягується штраф у подвійному розмірі вартості цукру, реалізацію якого здійснено з порушенням встановленого порядку.

Особи, винні в порушенні порядку встановлення і застосування цін і тарифів можуть також притягатися до адміністративної відповідальності або кримінальної. Наприклад, порушення порядку формування і застосування цін спричиняє накладення штрафу в розмірі від 85 до 255 грн., а невиконання вимог органів державного контролю за цінами – штраф у розмірі від 153 до 306 грн. (ст. 165-2 і ст. 188-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Ст. 166-1 передбачена відповідальність за зловживання монопольним становищем на ринку та неправомірні угоди між підприємцями тощо.

Контрольні питання

1. *Чому ціна – це економіко-правове явище?*
2. *Назвіть і поясніть функції ціни.*
3. *Роль ціни в господарських зобов'язаннях.*
4. *У чому полягає політика ціноутворення в Україні?*
5. *У чому полягає державне регулювання цін і тарифів?*
6. *Назвіть підстави різноманіття видів цін в Україні.*
7. *Які Ви знаєте біржові ціни та їх особливості?*
8. *Які державні органи встановлюють ціни та їх види?*
9. *Які ціни регулюють обласні, Київська та Севастопольська державні адміністрації?*
10. *Назвіть порушення державної дисципліни цін, які є підставою для застосування санкцій.*

Тема 10

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ТА ІННОВАЦІЙНА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

1. *Вплив науково-технічного прогресу на розвиток економіки*
2. *Форми і методи здійснення науково-технічної політики*
3. *Концепція, напрями і принципи державної інноваційної політики*
4. *Класифікація інноваційної діяльності*
5. *Стимулювання інновацій*

1. Вплив науково-технічного прогресу на розвиток економіки

Науково-технічний прогрес (НТП) – це поступальний розвиток науки, економіки і техніки, процес вдосконалення засобів та предметів праці, технологічних методів і форм організації праці та виробництва, підвищення на цій основі ефективності суспільного виробництва. Його розвиток відбувається за нерозривною закономірною формулою: наука – техніка – виробництво та їх державне регулювання.

Науково-технічний прогрес розглядається як результат особливої сфери економічної діяльності, що виробляє нову техніку і технологію. Це дає змогу аналізувати витрати і результати, тобто робити висновок про ефективність використання економічних ресурсів. Він розглядається в тісному зв'язку із соціально-економічним середовищем: діловою активністю, станом розвитку освіти, розвитком фундаментальних досліджень і прикладних розробок в окремих галузях науки і техніки. Починаючи з певного рівня розвитку науково-технічного потенціалу і передусім національного науково-технічного інтелекту, подальший науково-технічний розвиток можна розглядати як функцію витрат економічних ресурсів. Динаміка науково-технічного розвитку безпосередньо пов'язана з макроекономічним середовищем і спрямованістю державної

промислової політики. Така концепція дає змогу визначати науково-технічний розвиток за допомогою розкриття зв'язків усередині виробничої системи.

Науково-технічні досягнення позитивно впливають на економічний розвиток, якщо вони ведуть до створення і впровадження у виробництво новітніх технологій і нових товарів.

Технологічні зміни, які, згідно з власною природою призводять до порушення економічної рівноваги, одночасно виступають фактором досягнення стабільності економічної системи на більш високому рівні розвитку. Таким чином, у сучасній ринковій економіці об'єктом державного регулювання виступають внутрішні механізми впливу науково-технічних досягнень, якщо вони позитивно впливають на економічний розвиток, ведуть до створення і впровадження новітніх технологій і нових товарів. Така політика спрямована на підвищення ефективності механізму державного регулювання НТП, оскільки прискорюється процес наукових досліджень і технічних розробок, скорочуються витрати, пов'язані з плануванням цих робіт, зменшуються обсяги державного фінансування наукових досліджень і скорочується період упровадження їх результатів у виробництво.

Подолання наслідків фінансово-економічної кризи також можливе за умови, що базовою економічною політикою держави буде науково-технічний прогрес та інновації. У зв'язку з цим першочерговим є ліквідація технологічної відсталості української промисловості. Про гостроту проблеми свідчить те, що в нашій країні лише 13 відсотків підприємств розробляють і впроваджують нові види продукції, технологічні процеси або вдосконалюють їх.

Гострою проблемою, що склалася з НТП, це вкрай не достатнє фінансування науки (в 30 разів менше, ніж у Росії), загальне падіння престижу наукової праці та «вимивання» з науки талановитої молоді, позбавленої можливості самореалізації й забезпечення гідних життєвих стандартів. І як наслідок, кількість науковців в Україні скоротилося після 1991 р. понад удвічі, а за основними природничо-науковими й технологічними напрямками – у 3–5 разів.

У пошуках виходу із ситуації, що склалася, стало необхідністю довести не менше як на 10 відсотків від ВВП питому вагу витрат на наукові розробки розширення виробництва в державному секторі економіки.

Отже, науково-технічний прогрес супроводжується безперервним розвитком науки і техніки та обумовлений потребами виробництва, зростанням та ускладненням суспільних потреб.

НТП складається з двох паралельних процесів:

- науковий прогрес – як оновлення знань;
- технічний (технологічний) прогрес – як зміна характеру фактично використовуваного обладнання й устаткування.

Науково-технічний прогрес має дві функції: економічну, яка полягає у забезпеченні економії ресурсів у масштабах національної економіки та соціальну, котра виражається в задоволенні та ускладненні існуючих суспільних потреб, розришені кола і формуванні нових потреб.

НТП проявляється у таких двох формах:

- еволюційна – поступальний розвиток науки і техніки, впровадження досконаліших, найпередовіших надбань;
- революційна – науково-технічна революція (НТР).

Зміст НТР – це якісні зміни у науково-технічній сфері на основі використання фундаментальних наукових відкриттів і винаходів, що обумовлюють докорінні перетворення в усіх сферах діяльності (науці, техніці, виробництві, управлінні, соціальній інфраструктурі).

На рівні підприємств і виробничих об'єднань НТП називають *технічним і організаційним розвитком*. Це впровадження результатів НТП у виробництво, застосування нової техніки і технології, інтенсифікація виробництва, підвищення його ефективності, вдосконалення організації праці та управління.

Науково-технічні досягнення, пов'язані зі створенням і впровадженням у виробництво нових технологій і товарів, ведуть до зниження витрат економічних ресурсів у розрахунку на одиницю кінцевої продукції або на одиницю її корисного показника. Такі технологічні зміни дають змогу виготовляти більше продукції в умовах обмежених ресурсів, тобто збільшують максимально можливий випуск продукції економікою. У стані інфляційного розвитку технологічні зміни вкрай бажані, бо через них можна збільшити реальний ВВП і таким чином зменшити інфляцію. Отже, науково-технічний прогрес може виступати потужним антиінфляційним засобом. Ці висновки дуже важливі для формування майбутньої економічної політики України, оскільки й досі реалізація стратегії сталого економічного зростання на практиці належним чином не пов'язується із державною підтримкою науково-технічної сфери.

НТП можливий і виражається в науково-технічній політиці – це політика держави щодо формування умов, сприятливих для ефективного науково-технічного розвитку країни, зокрема цілі, форми

та методи діяльності держави у науково-технічній сфері. Такими умовами ефективного науково-технічного розвитку країни є:

- раціональна мотивація використання НТП у виробництві;
- соціальна ефективність впровадження результатів НТП (забезпечення соціалізації економіки, поліпшення умов праці, захист навколишнього середовища тощо);

- конкуренція у науково-технічній сфері й захист авторських прав;

- забезпечення інтеграції науково-дослідних, виробничих та фінансових структур;

- державна підтримка розвитку НТП, інноваційних процесів.

Розвиток пріоритетних напрямів науки і техніки стала предметною і цілеспрямованою у новій редакції Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. Цим Законом передбачено, що правовою основою формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки є Конституція України, закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України».

У ст. 2 Закону визначено:

- пріоритетні напрями розвитку науки і техніки – науково, економічно та соціально обґрунтовані напрями науково-технічного розвитку на довгостроковий період (понад 10 років), яким надається пріоритетна державна підтримка з метою формування ефективного сектора наукових досліджень і науково-технічних розробок для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, сталого розвитку, національної безпеки України та підвищення якості життя населення;

- пріоритетні тематичні напрями наукових досліджень і науково-технічних розробок – напрями фундаментальних і прикладних наукових досліджень та науково-технічних розробок, що визначаються на середньостроковий період (до 5 років) у рамках пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки з метою забезпечення їх реалізації.

Відповідно до Закону Кабінет Міністрів України постановою від 7 вересня 2011 р. затвердив конкретний перелік питань наступних пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок до 2015 року:

1. Фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспі-

льно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України та сталого розвитку суспільства і держави:

- найважливіші проблеми фізико-математичних і технічних наук;
- фундаментальні проблеми сучасного матеріалознавства;
- найважливіші проблеми хімії та розвитку хімічних технологій;
- фундаментальні проблеми наук про життя та розвиток біотехнологій;
- фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук.

2. Інформаційні та комунікаційні технології:

- нові апаратні рішення для перспективних засобів обчислювальної техніки, інформаційних та комунікаційних технологій;
- інтелектуальні інформаційні та інформаційно-аналітичні технології; інтегровані системи баз даних та знань; національні інформаційні ресурси;
- суперкомп'ютери, програмно-технічні засоби, телекомунікаційні мережі та системи, грид- та клауд-технології;
- технології та засоби розробки програмних продуктів і систем;
- технології та засоби математичного моделювання, оптимізації та системного аналізу розв'язання надскладних завдань державного значення;
- технології та інструментальні засоби електронного урядування. Інформаційно-аналітичні системи, системи підтримки прийняття рішень. Ситуаційні центри;
- технології та засоби захисту інформації.

3. Енергетика та енергоефективність:

- технології ефективного енергозабезпечення будівель і споруд;
- технології електроенергетики;
- технології атомної енергетики;
- технології енергетичного машинобудування;
- технології використання нових видів палива, скидних енергоресурсів, відновлюваних та альтернативних джерел енергії, теплонасосні технології;
- нанотехнології створення нового покоління мастильних матеріалів для промисловості; технології та засоби експертно-аналітичного контролю якості моторних палив (автомобільних бензинів та дизельного палива згідно з вимогами «Євро-4», «Євро-5»; скрапленого нафтового газу і біопалива);

– способи застосування сучасного енергоменеджменту. Технології забезпечення енергобезпеки.

4. Раціональне природокористування:

– технології сталого використання, збереження і збагачення біоресурсів та покращення їх якості і безпечності, збереження біорізноманіття;

– технології моделювання та прогнозування стану навколишнього природного середовища;

– технології утилізації та видалення побутових і промислових відходів;

– технології раціонального водокористування, підвищення ефективності очищення стічних вод та запобігання забрудненню водних об'єктів;

– технології очищення та запобігання забрудненню атмосферного повітря;

– технології раціонального використання ґрунтів і збереження їх родючості;

– технології виявлення і оцінки корисних копалин, їх раціонального екологічно безпечного видобування;

– перспективні технології агропромислового комплексу та переробної промисловості.

5. Науки про життя, нові технології профілактики та лікування найпоширеніших захворювань:

– цільові дослідження з питань гармонізації системи «людина – світ» та створення новітніх технологій покращення якості життя;

– створення стандартів і технології запровадження здорового способу життя, технології підвищення якості та безпеки продуктів харчування;

– проблеми розвитку особистості, суспільства, демографія та соціально-економічна політика;

– геномні технології в біомедицині та сільському господарстві;

– молекулярні біотехнології створення нових організмів та продуктів для сільського господарства, фармацевтичної та харчової промисловості;

– конструювання та технології створення нових лікарських засобів на основі спрямованого дизайну біологічно активних речовин та використання, наноматеріалів;

– технології створення молекулярно-діагностичних систем та терапевтичних засобів, ферментних та бактеріальних препаратів.

6. Нові речовини і матеріали:

- цільові дослідження щодо отримання нових матеріалів, їх з'єднання і оброблення;

- створення та застосування технологій отримання, зварювання, з'єднання та оброблення конструкційних, функціональних і композиційних матеріалів;

- створення та застосування нанотехнологій і технологій наноматеріалів;

- створення та застосування технологій отримання нових речовин хімічного виробництва.

Мінекономрозвитку зобов'язано враховувати ці напрями про розробленні проектів Державних програм економічного і соціального розвитку.

Державному агентству з питань науки, інновацій та інформатизації України, Положення про яке затверджене Указом Президента України від 08.04.2011 р., доручено: проводити моніторинг цих напрямів, щороку інформувати про такий моніторинг.

Відповідно до ст. 5 Закону, реалізація пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки забезпечується шляхом розроблення та виконання за визначеними пріоритетними тематичними напрямами наукових досліджень і науково-технічних розробок державних цільових програм, державного замовлення на науково-технічну продукцію, підготовку наукових кадрів, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення наукових досліджень і науково-технічних розробок.

Перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок формується центральним органом виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності за участю інших заінтересованих центральних органів виконавчої влади, Національної академії наук України та галузевих академій наук на основі результатів державної цільової програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку України і затверджується Кабінетом Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цього Закону.

Перелік пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок за результатами їх реалізації може корегуватися протягом терміну дії пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки.

Корегування пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок здійснює Кабінет Мініст-

рів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності.

Обсяги коштів, що спрямовуються на реалізацію кожного з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, щорічно визначаються Законом про Державний бюджет України.

Ці основні пріоритетні напрями реалізації державної науково-технічної політики підлягають конкретизації та деталізації. Зокрема, першочерговими умовами забезпечення виконання Закону є наступні засоби:

- розвиток і підтримка фундаментальної і прикладної науки, науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт;
- стимулювання НТП, розповсюдження прогресивних науково-технічних тенденцій і процесів;
- забезпечення стратегічного, наукового і технологічного прориву;
- підтримка інноваційної діяльності в економіці; раціональне використання науково-технічного потенціалу країни;
- зосередження інвестиційних ресурсів на формуванні національних технологічних лідерів (цільове інвестування «точок зростання»);
- суспільна мотивація та підтримка інтелектуальної праці.

Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки становлять основу науково-технічної політики держави. Вони визначаються на підставі аналізу стану національного науково-технічного потенціалу та комплексного прогнозу соціально-економічного і науково-технічного розвитку країни.

Визначені пріоритети розвитку науки і техніки вносять у відповідні нормативно-правові акти держави. Виходячи з пріоритетних напрямів, розробляють систему усіх інших заходів державного регулювання науково-технічної діяльності.

Для вирішення важливих завдань у науково-технічній сфері діяльності (відповідно до державних науково-технічних програм) застосовують *державне замовлення*, яке забезпечується фінансуванням, підтримується матеріально-технічними ресурсами і розміщується серед можливих виконавців на конкурсній основі. Для наукових, дослідних і проектних організацій та установ держзамовлення забезпечують економічно вигідні умови для участі у здійсненні фундаментальних досліджень, розробці та освоєнні найважливіших новітніх технологій і принципово нових видів продукції.

Державне замовлення на науково-технічну продукцію щорічно формує центральний орган виконавчої влади у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності та центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики (Мінекономіки) на основі переліку найважливіших розробок, спрямованих на створення новітніх технологій та продукції, і затверджує Кабінет Міністрів України відповідно до законодавства України.

Наукові дослідження і розробки для потреб держави виконують за контрактом. Тобто укладання держзамовлення відбувається на договірній основі з виконавцем відповідно до державних науково-технічних програм.

Держзамовлення у науково-технічній сфері виконують за рахунок освоєння результатів науково-технічних досягнень, а не за рахунок резервів виробництва.

Отже, держзамовлення у науково-технічній сфері діяльності, з одного боку, виконують роль інструмента управління виробництвом наукомісткої продукції, який забезпечує підтримку розвитку науки і техніки, а з іншого – засобу дієвого контролю за виконанням науково-технічних програм.

Бюджетне фінансування, як інструмент державної науково-технічної політики, застосовують щодо фінансового забезпечення: фундаментальних наукових досліджень і розробок; реалізації науково-технічних програм та проектів за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки; прикладних науково-технічних розробок загальнодержавного значення; розвитку інфраструктурі наукової та науково-технічної діяльності; наукових об'єктів національного значення; підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації; проектів міжнародного науково-технічного співробітництва. Фінансування науково-технічної діяльності за рахунок бюджетних коштів провадиться у таких видах: *базове фінансування*, на підтримку фундаментальних досліджень у наукових установах і вищих навчальних закладах (перелік наукових установ та вищих навчальних закладів, яким надається базове фінансування для наукової і науково-технічної діяльності, затвердження Кабінетом Міністрів України); *цільове фінансування* науково-технічних програм і проектів за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки; *контрактне фінансування* окремих важливих досліджень і розробок, що пройшли конкурсний відбір.

Для підтримки фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих технічних і гуманітарних наук, що провадять на-

укові установи, вищі навчальні заклади, вчені, створюється Державна служба інтелектуальної власності. Діяльність служби регулюється Положенням, яке затвердив Президент України. У Державному бюджеті України кошти для Служби визначаються окремим рядком. Кошти Служби формуються за рахунок: бюджетних коштів; добровільних внесків юридичних і фізичних осіб (у тому числі іноземних) і розподіляються на конкурсній основі.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» передбачає формування (існування) *Державного інноваційного фонду* з метою фінансового забезпечення проведення державної політики у науковій і науково-технічній діяльності та заходів, спрямованих на розвиток та використання досягнень науки в Україні. Такий державний цільовий фонд існував в Україні до 2002 року. Положення про Державний інноваційний фонд затверджував Кабінет Міністрів України. Державний інноваційний фонд підпорядковувався центральному органу виконавчої влади у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. Державний інноваційний фонд здійснював на конкурсних засадах фінансову та матеріально-технічну підтримку заходів, спрямованих на впровадження пріоритетних науково-технічних розробок та новітніх технологій у виробництво, технічне переоснащення, освоєння випуску нових видів конкурентоспроможної продукції. Кошти Державного інноваційного фонду формувалися за рахунок зборів до цього фонду, встановлених законодавством України, а також позабюджетних коштів, одержаних від повернення позик, інвестиційних вкладів, лізингових платежів, надходжень від спільної діяльності з виконавцями інноваційних проєктів. Добровільних внесків юридичних і фізичних осіб та інших надходжень, що не суперечать законодавству України.

З метою забезпечення наукової обґрунтованості структури та змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, відповідних державних науково-дослідних програм та проєктів, визначення соціально-економічних й екологічних наслідків науково-технічних програм, аналізу ефективності використання науково-технічного потенціалу тощо у межах державного регулювання науково-технічної діяльності передбачений і здійснюється такий захід, як *державна науково-технічна експертиза*, яка відповідно до Закону України «Про наукову науково-технічну експертизу».

До засобів реалізації державної науково-технічної політики належить *підготовка, перепідготовка та заохочення науково-*

технічних кадрів. У контексті підготовки, перепідготовки і заохочення кадрів держава сприятливі умови для функціонування навчальних закладів і наукових організацій та установ різних форм власності, які здійснюють підготовку кадрів і підвищення їх кваліфікації.

Перелічені засоби формують і визначають науково-технічний потенціал країни. Такий потенціал – це сукупність національних ресурсів і засобів. Його складовими виступають:

– *матеріально-технічна база науки* (наукові організації, науково-дослідні лабораторії, експериментальні заводи, електронно-обчислювальні центри, обладнання тощо);

– *наукові кадри* (дослідники, експериментатори, конструктори, винахідники, науково-технічний персонал та ін.);

– *фонд винаходів і відкриттів* (банк наукових знань, винаходів, зразків, наукової інформації, патентів, наукових проєктів, авторських свідоцтв тощо);

– *організаційно-управлінська структура наукової сфери* (система управління, фінансування, планування науково-дослідних і проєктно-конструкторських робіт – НДПКР, організаційно-управлінські структури, методи управління НДПКР).

Науково-технічний рівень країни визначається на основі інноваційного потенціалу країни.

Щодо науково-технічного потенціалу, то в ньому слід звертати більше уваги на ролі та значенні фундаментальної науки. Як слушно зазначає академік НАН України Вадим Локтев: «Без фундаментальної науки ми ніхто». Для цього необхідно, нарешті, зрозуміти, що фундаментальна наука як компонент цивілізованого розвитку не зводиться і не може зводитись до меркантильних суспільних потреб – нових технологій, методів лікування, виробів широкого вжитку. Хоча, безумовно, все нове і прогресивне, в кінцево-му рахунку, спирається на науку і, звичайно, освіту.

Усе взаємопов'язане – наука підтримує на належному рівні освіту, а остання, в свою чергу, сприяє розвитку науки. Тільки за таких умов країна здатна будувати економічні й безпечні ядерні реактори, виробляти екологічний транспорт; синтезувати ефективні (без побічних ризиків) ліки, винаходити продуктивні сорти насіння та породи домашніх тварин тощо. З такою країною в світі рахуються, її поважають.

Економічний або технологічний розвиток України (правильніше – його відставання) знаходить своє безпосереднє відображен-

ня у численних наукометричних даних, згідно з якими публікаційна активність українських науковців за роки незалежності помітно зменшилась. Хіба що у деяких напрямках фізики і матеріалознавства вдалося втриматися на тому ж рівні, у решті ж ми поступово і планомірно здаємо позиції, особливо там, де йдеться про експериментальні дослідження. При цьому, аналізуючи дані різних агентств, впадає в око наступна закономірність: незалежно від політичного устрою, культурних особливостей, релігійних конфесій, географічного розташування або площі, економічне зростання демонструють ті країни, де не шкодують грошей на науку. Воно вимірюється за основними показниками – відсоток від ВВП, що йде на науку і освіту, та загальне зростання числа публікацій у провідних світових фахових виданнях. Тобто збільшення кількості публікацій односторонньо свідчить про поліпшення економічного добробуту.

За останні 10–12 років Південна Корея збільшила кількість наукових статей у 12 разів, Китай – 11, Бразилія і Португалія – 7, Греція – майже в 5, Польща – 4, Іспанія – 3,8, Австрія – 2,8, Італія – 2,6, Японія – 1,6 разу. В Україні (як, між іншим, і в Росії) цей показник становить 0,7–0,8. Нагадаю, науковий бюджет США становить 3 відсотки ВВП, Китаю – 2, НАН України – 0,4 відсотка.

Разом з цим слід зауважити, що зараз в Україні відбувається збільшення інтелектуальної активності. Кількість отриманих охоронних документів за два роки збільшилася в 1,2 раза. Більшість нових технологій придбали підприємства машинобудування, харчової промисловості й переробки сільськогосподарських продуктів, хімічної та нафтохімічної промисловості. Підприємства при придбанні ліцензій надають перевагу використанню вітчизняних розробок, що зумовлено більш високою вартістю об'єктів інтелектуальної власності при придбанні їх за кордоном. Майже третина українських ліцензій продається Росії. Розвинуті країни щорічно купують не більше 10 українських ліцензій. В умовах зменшення бюджетного фінансування торгівля об'єктами інтелектуальної власності стає додатковим джерелом фінансування науково-технічної діяльності. До основних факторів, що гальмують розвиток патентної діяльності в Україні, належать такі: відсутність надійного правового захисту об'єктів інтелектуальної власності; відсутність необхідного досвіду міжнародного обміну технологіями; відсутність системи державної реєстрації договорів купівлі-продажу об'єктів інтелектуальної власності за міжнародними стандартами.

2. Форми і методи здійснення науково-технічної політики

Оскільки науково-технічна політика є важливим чинником соціально-економічного розвитку суспільства, його рушійною силою, то держава повинна формувати сприятливі умови для ефективної науково-технічної діяльності, яка й становить зміст НТП.

Науково-технічна діяльність – це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій. Її головними формами є дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані із доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії їх практичного використання. Наукова діяльність є інтелектуальною творчою діяльністю, що спрямована на одержання і використання нових знань. Головними її формами (видами) є фундаментальні та прикладні наукові дослідження.

Фундаментальні наукові дослідження – це наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини та їхнього взаємозв'язку.

Прикладні наукові дослідження – це наукова й науково-технічна діяльність, спрямована на одержання і використання знань для практичних цілей.

Складовими науково-технічної політики є:

- визначення цілей, пріоритетів і напрямів науково-технічного розвитку країни;

- формування умов розвитку НТП і впровадження його результатів у виробництво;

- розробка фінансово-економічного та правового механізмів регулювання, стимулювання науково-технічних, інноваційних процесів;

- забезпечення науково-технічної діяльності (проведення фундаментальних та прикладних досліджень, доведення їх результатів до стадії практичного використання);

- створення організаційної структури управління науково-технічною сферою, визначення функцій, прав та обов'язків відповідних органів регулювання.

Початково сутність, цілі, напрямки, умови та основні принципи державної науково-технічної політики в Україні були визначені (сформульовані) Законом «Про наукову і науково-технічну діяльність» (а в іншій редакції – «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності») (1991 р.).

У 1998 році ці дві редакції (а фактично два закони) зведено до єдиного Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність». У цьому Законі також окреслено основні риси організаційної структури державного управління науково-технічною діяльністю та охарактеризовано форми і методи державного впливу на розвиток науково-технічної сфери. Особливу увагу слід звернути на задекларований у законі перехід від базового до переважно цільового фінансування науки та законодавче закріплення норми фінансування наукової та науково-технічної діяльності цивільного призначення. Зрозуміло, що у процесі функціонування та розвитку Національної економічної системи певні елементи (складові) державної науково-технічної політики за своїм змістом потребують уточнення і зміни в контексті уточнень і змін на відповідних етапах розвитку країни, соціально-економічної політики держави в цілому. Оскільки державна науково-технічна політика є складовою частиною соціально-економічної політики України, яка визначає основні цілі, напрямки, принципи, форми і методи діяльності держави в науково-технічній сфері.

Визначення конкретного змісту цілей, завдань, напрямків та пріоритетів науково-технічної політики держави обумовлено: умовами ефективного науково-технічного розвитку країни; сформульованими на їх основі принципами науково-технічної політики; особливістю науково-технічного розвитку країни.

Умовами ефективного науково-технічного розвитку країни виступають:

- раціональна мотивація використання НТП у виробництві;
- соціальна ефективність упровадження результатів НТП (забезпечення соціалізації економіки, поліпшення умов праці, захист навколишнього природного середовища тощо);
- конкуренція у науково-технічній сфері й захист авторських прав; забезпечення інтеграції науково-дослідних, виробничих та фінансових структур (створення науково-виробничих об'єднань, науково-технологічних парків, науково-фінансово-промислових груп тощо); державна підтримка розвитку НТП, інноваційних процесів.

Особливості науково-технічного розвитку України на сучасному етапі її розвитку полягають у наступному:

- технічному і технологічному відставанні від рівня розвинутих країн світу;
- високій ресурсомісткості (енерго-, матеріало-, фондо- та працемісткості) виробництва;
- низькому рівні продуктивності праці;
- певній ізольованості у світовому науково-технічному і технологічному обміні;
- переважно військовій спрямованості наукових розробок;
- нерациональному використанні науково-технічного потенціалу країни тощо.

Отже, основні принципи формування державної науково-технічної політики, сформульовані на базі умов, необхідних для ефективного науково-технічного розвитку країни, та з огляду на особливості науково-технічного розвитку України, повинні полягати у забезпеченні:

- органічної єдності НТП з економічним, соціальним та духовним розвитком суспільства;
- соціалізації економіки на основі використання досягнень НТП;
- дотримання (врахування) вимог екологічної безпеки;
- орієнтації на підприємницьку економіку (створення і розвиток ринку науково-технічної продукції);
- підтримки конкуренції і підприємництва в науково-технічній сфері;
- демократизації та децентралізації управління науково-технічною діяльністю;
- визначення пріоритетності (відбір науково-технічних пріоритетів) і селективної (першочергової) підтримки на цій основі науково-дослідних робіт, здатних забезпечити прогресивні зрушення в НЕС, підвищення ефективності виробництва й конкурентоспроможності економіки та вирішення інших найважливіших проблем розвитку України;
- збалансованого розвитку фундаментальних і прикладних досліджень;
- розвитку освіти, організації перепідготовки необхідних кадрів;
- рівноправності усіх форм організації науково-технічної діяльності;
- реалістичності її реалізації (що полягає у належному економіко-організаційному та правовому забезпеченні регулювання

науково-технічної діяльності шляхом застосування адекватних форм, методів, інструментів та організаційної структури);

- свободи поширення науково-технічної інформації та пропаганди науково-технічних досягнень;

- участі науково-технічної громадськості у формуванні та реалізації державної науково-технічної політики;

- максимального використання можливостей світової науки та міжнародного співробітництва.

Основні державні регулятори науково-технічного розвитку:

- податкові регулятори;

- амортизаційна політика;

- пільгове кредитування;

- державне фінансування;

- науково-технічне прогнозування;

- програмування розвитку науки і техніки;

- держконтракти;

- держзамовлення;

- патентно-ліцензійна політика;

- створення та державна підтримка різних форм кооперації, наукових, виробничих і фінансових організацій та структур (технопарки, технополіси, «інкубатори» тощо);

- правове забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності;

- зовнішньоекономічна політика;

- підготовка і перепідготовка кадрів.

Науково-технічне прогнозування – виявлення та аналіз тенденцій розвитку науки, техніки, можливості появи нового покоління машин, технологій, визначення способів їх упровадження, а також передбачення наслідків НТР.

Функції науково-технічного прогнозування:

- 1) аналіз та виявлення основних загальносвітових тенденцій, тривалості інноваційних циклів;

- 2) формування перспективних варіантів науково-технічних програм;

- 3) вибір оптимального варіанта програм розвитку фундаментальних та прикладних досліджень;

- 4) оптимізація моделі впровадження досягнень НТП у виробництво;

- 5) передбачення економічних, соціальних, екологічних наслідків впровадження НТП.

Отже, враховуючи вищесказане, можна констатувати, що основна (загальна) мета науково-технічної політики держави полягає у створенні умов для досягнення високого рівня життя громадян, примноження національного багатства і зміцнення національної безпеки України на основі використання наукових та науково-технічних досягнень. Система регулювання науково-технічним розвитком країни охоплює дві підсистеми:

- підсистему ринкових мотивацій, в основі якої лежить політика активізації приватного бізнесу у сфері науково-технічного оновлення виробництва;

- підсистему державного регулювання, в основі якої лежить послідовне виділення пріоритетних напрямів розвитку НТП, формування науково-технічних програм та інвестування науково-технічних проєктів.

При цьому ринковий механізм регулювання розвитку НТП здатний вирішувати проблему науково-технічного розвитку лише в обмежених, локальних масштабах, тоді, коли це мотивується перевагою у конкурентній боротьбі та отриманням прибутку. А державний механізм регулювання розвитку НТП націлений на вирішення суперечностей між потребою загальнонаціонального прогресу завдяки розвитку НТП та проблемами і труднощами, якими супроводжується впровадження результатів НТП та інновацій у господарську практику.

Основними інструментами, які використовуються для регулювання науково-технічною діяльністю та розвитком науково-технічної сфери у цій системі управління науково-технічним розвитком країни, є:

- науково-технічне прогнозування (науково-технічні прогнози);
- визначення державних пріоритетів розвитку науки і техніки (як форма визначення загальнонаціонального попиту на науково-технічний продукт);
- програмування розвитку науки і техніки (державні науково-технічні програми);
- державне (бюджетне) фінансування досліджень та робіт, що виконуються у рамках пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки;
- держзамовлення в науково-технічній сфері;
- держконтракти;
- антимонопольне законодавство;

- патентно-ліцензійна політика;
- створення та державна підтримка різних форм кооперації наукових, виробничих і фінансових структур та організацій (науково-технологічні парки, технополіси, інкубатори тощо);
- правове забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності;
- правовий захист інтелектуальної власності;
- податкові регулятори;
- амортизаційна політика;
- стимулююча фінансово-кредитна політика і пільгове кредитування;
- зовнішньоекономічна політика у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва;
- державна науково-технічна експертиза;
- підготовка, перепідготовка і заохочення науково-технічних кадрів тощо.

За характером впливу на науково-технічний розвиток НЕС, вищеперелічені регулятори (інструменти) державної науково-технічної політики можна поділити на засоби прямого і непрямого (опосередкованого) впливу.

Зокрема, пряме державне регулювання науково-технічної діяльності проводять за допомогою таких форм і засобів: визначення державних пріоритетів розвитку науки й техніки; формування і реалізація національних, міжвідомчих державних та міждержавних науково-технічних програм; формування і розміщення державного замовлення у науково-технічній сфері; бюджетне фінансування певних видів науково-технічної діяльності, що виконуються у межах пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки; проведення державної науково-технічної експертизи; створення системи науково-технічної інформації; ведення патентно-ліцензійної діяльності; проведення метрології, стандартизації та сертифікації продукції в науково-технічній сфері; підготовка та заохочення науково-технічних кадрів та інші.

Пряме регулювання передбачає безпосередню участь держави у вирішенні проблем функціонування і розвитку науково-технічної сфери НЕС.

Опосередковане (непряме) регулювання науково-технічної діяльності базується на застосуванні фінансово-кредитних та податкових важелів, політики прискореної амортизації, зовнішньоеко-

номічної політики, а також різноманітних організаційно-правових заходів на кшталт захисту інтелектуальної власності, створення об'єктів ринкової інфраструктури забезпечення науково-технічної діяльності тощо.

Опосередковане регулювання передбачає формування певних економічних та організаційно-правових умов (режимів) для стимулювання і прискорення науково-технічного розвитку країни як у цілому, так і за окремими (пріоритетними) науково-технічними напрямами та програмами, що передбачає можливість їх (умов, режимів) диференціації за окремими напрямами і програмами залежно від рівня їх пріоритетності. Окрім цього, усі засоби регулювання науково-технічної діяльності, залежно від їх змісту і належності до певної групи методів ДРЕ, можна поділити на економічні, правові, адміністративні та організаційні.

Розглянемо деякі з вищеперелічених засобів і форм державної науково-технічної політики.

Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки становлять основу науково-технічної політики держави. Вони визначаються на підставі аналізу етапу національного науково-технічного потенціалу та комплексного прогнозу соціально-економічного і науково-технічного розвитку країни.

Визначені пріоритети розвитку науки і техніки вносять у відповідні нормативно-правові акти держави. Виходячи з пріоритетних напрямів, розробляють систему усіх інших заходів державного регулювання науково-технічної діяльності.

На основі пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки формують *державні науково-технічні програми* з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових досліджень, створення та освоєння нових видів техніки й технології та наукові частини цільових програм у різних сферах НЕС. Державні науково-технічні програми є головними засобами реалізації національних програм та пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки. Вони формуються і реалізуються на підставі цільових проектів і розробок, відібраних на конкурсних засадах. За кожною державною науково-технічною програмою уряд встановлює відповідальний орган управління і призначає керівника програми, надає їм необхідні повноваження. *Державні науково-технічні програми включають* обов'язкові планові завдання державним установам, державні замовлення для приватних науково-дослідних і дослідно-конструкторських організацій, прогнози розвитку наукових і про-

ектних робіт у приватному секторі економіки. Формально державна науково-технічна програма є індикативним документом, в якому визначено ресурси, виконавців та строки здійснення окресленого комплексу заходів, спрямованих на вирішення конкретної науково-технічної проблеми.

Для вирішення важливих завдань у науково-технічній сфері діяльності (відповідно до державних науково-технічних програм) застосовують *державне замовлення*, яке забезпечується фінансуванням, підтримується матеріально-технічними ресурсами і розміщується серед можливих виконавців на конкурсній основі. Для наукових, дослідних і проектних організацій та установ держзамовлення забезпечують економічно вигідні умови для участі у здійсненні фундаментальних досліджень, розробці та освоєнні найважливіших новітніх технологій і принципово нових видів продукції.

Державне замовлення на науково-технічну продукцію щорічно формує центральний орган виконавчої влади у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності та центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики (Мінекономіки) на основі переліку найважливіших розробок, спрямованих на створення новітніх технологій та продукції, і затверджує Кабінет Міністрів України відповідно до законодавства України.

Наукові дослідження і розробки для потреб держави виконують за контрактом. Тобто укладання держзамовлення відбувається на договірних засадах з виконавцем відповідно до державних науково-технічних програм.

Держзамовлення у науково-технічній сфері виконують за рахунок освоєння результатів науково-технічних досягнень, а не за рахунок резервів виробництва.

Отже, держзамовлення у науково-технічній сфері діяльності, з одного боку, виконують роль інструмента управління виробництвом наукомісткої продукції, який забезпечує підтримку розвитку науки і техніки, а з іншого – засобу дієвого контролю за виконанням науково-технічних програм.

Бюджетне фінансування як інструмент державної науково-технічної політики застосовують щодо фінансового забезпечення: фундаментальних наукових досліджень і розробок; реалізації науково-технічних програм та проектів за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки; прикладних науково-технічних розробок загальнодержавного значення; розвитку інфраструктури наукової

та науково-технічної діяльності; наукових об'єктів національного значення; підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації; проектів міжнародного науково-технічного співробітництва. Як уже було сказано вище, фінансування науково-технічної діяльності за рахунок бюджетних коштів провадиться у таких видах: *базове фінансування*, на підтримку фундаментальних досліджень у наукових установах і вищих навчальних закладах (перелік наукових установ та вищих навчальних закладів, яким надається базове фінансування для наукової і науково-технічної діяльності, затверджує Кабінет Міністрів України) тощо; *цільове фінансування* науково-технічних програм і проектів за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки; *контрактне фінансування* окремих важливих досліджень і розробок, що пройшли конкурсний відбір. Для підтримки фундаментальних наукових досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, що провадять наукові установи, вищі навчальні заклади, вчені, створюється *Державний фонд фундаментальних досліджень*. Діяльність Фонду регулюється Положенням, яке затверджує Кабінет Міністрів України. У Державному бюджеті України кошти для Фонду визначаються окремим рядком. Кошти Фонду формуються за рахунок: бюджетних коштів, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб (у тому числі іноземних). Кошти Фонду розподіляються на конкурсній основі.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. передбачає формування (існування) *Державного інноваційного (фонду)* з метою фінансового забезпечення проведення державної політики у науковій і науково-технічній діяльності та заходів, спрямованих на розвиток та використання досягнень науки в Україні. Такий державний цільовий фонд існував в Україні до 2002 року. Положення про Державний інноваційний фонд затверджував Кабінет Міністрів України. Державний інноваційний фонд підпорядковувався центральному органу виконавчої влади у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. Державний інноваційний фонд здійснював на конкурсних засадах фінансову та матеріально-технічну підтримку заходів, спрямованих на впровадження пріоритетних науково-технічних розробок та новітніх технологій у виробництво, технічне його переоснащення, освоєння випуску нових видів конкурентоспроможної продукції. Кошти Державного інноваційного фонду формувалися за рахунок зборів до цього фонду, встановлених законодавством України, а також

позабюджетних коштів, одержаних від повернення позик, інвестиційних вкладів, лізингових платежів, надходжень від спільної діяльності з виконавцями інноваційних проєктів, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб та інших надходжень, що не суперечать законодавству України.

З метою забезпечення наукової обґрунтованості структури та змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, відповідних державних науково-технічних програм та проєктів, визначення соціально-економічних й екологічних наслідків науково-технічної діяльності, аналізу ефективності використання науково-технічного потенціалу тощо у межах державного регулювання науково-технічної діяльності передбачений і здійснюється такий захід, як *державна науково-технічна експертиза*. Вона проводиться відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу».

До засобів реалізації державної науково-технічної політики належить *підготовка, перепідготовка та заохочення науково-технічних кадрів*. У контексті підготовки, перепідготовки і заохочення кадрів держава встановлює єдині правила (правові умови) для функціонування навчальних закладів і наукових організацій та установ різних форм власності, які здійснюють підготовку кадрів і підвищення їх кваліфікації; виділяє необхідні для підготовки та перепідготовки кадрів у державних навчальних закладах і наукових установах бюджетні кошти й матеріальні ресурси; встановлює обов'язковий мінімум науково-технічних знань для кожного рівня освіти; запроваджує систему атестації наукових викладацьких кадрів, державні премії та почесні звання тощо.

Формою державного регулювання розвитку науки і техніки є система науково-технічної інформації, яка охоплює територіальні мережі центрів збору й опрацювання усіх видів науково-технічних даних, банки науково-технічної інформації, державні центри, наукові бібліотеки тощо.

Патентно-ліцензійна політика спрямована на захист інтелектуальної власності, а отже, забезпечує розвиток науково-технічної діяльності через регулювання відносин, пов'язаних зі створенням, захистом і використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності у сфері науково-технічної діяльності (науково-технологічних досліджень, розробок і продуктів).

Державне регулювання науково-технічної діяльності відбувається також за допомогою здійснення державного нагляду за до-

триманням стандартів, норм і правил. Цим займається Держстандарт України (ДК України зі стандартизації, метрології та сертифікації) та його територіальні структури.

У межах фінансово-кредитної політики держави щодо стимулювання науково-технічної діяльності передбачені (або можуть бути запроваджені для застосування) такі засоби (заходи): створення інноваційних фондів; сприяння організації та діяльності спеціалізованих комерційних інноваційних банків та системи страхування науково-технічної діяльності; введення пільгового кредитування підприємств, що виконують роботи з пріоритетних напрямів науки і техніки або беруть участь у формуванні інноваційних фондів (пільгове кредитування передбачає: встановлення пільгових кредитних ставок, надання кредитів на повний строк реалізації інноваційних проєктів, встановлення пільгового графіка повернення інноваційних кредитів та сплати відсотків тощо).

Державна податкова політика у сфері науково-технічної діяльності повинна бути спрямована на підтримку, зокрема через сприяння збільшенню власних інвестиційних ресурсів, науководослідних організацій, установ і підприємств та їх об'єднань, що проводять роботи з пріоритетних напрямків науки і техніки та створюють інноваційний продукт. Для цього застосовують пільговий режим оподаткування: для суб'єктів науково-технічної діяльності запроваджуються податкові пільги. Податкові пільги повинні мати цільовий характер. Прикладами податкових пільг у цьому контексті є: звільнення від сплати податків державних навчальних закладів, наукових організацій, діяльність яких повністю або частково фінансують із бюджету; податкові пільги для (підтримки) малих підприємств, які провадять інноваційну діяльність; податкові пільги для (підтримки) авторів інтелектуальної власності, яка використовується для створення інноваційного продукту тощо. Також податкові пільги повинні бути безпосередньо пов'язані з результатами науково-технічної діяльності. В цьому контексті пільговий режим оподаткування може (повинен) передбачати: диференціацію податкових ставок залежно від кінцевого результату науково-технічної діяльності; надання податкового кредиту на період виконання НДДКР; податковий інвестиційний кредит, який передбачає зменшення податкових ставок залежно від загальної суми інвестицій в активну частину нових основних фондів і на придбання та впровадження нових технологій тощо.

Запровадження конкретних податкових режимів, підойм та їх параметри для науково-технічної сфери діяльності регламентуються чинним податковим законодавством та змінами до нього, зокрема тими, які передбачаються щорічним Законом України «Про Державний бюджет України».

До інструментів податкової політики у сфері науково-технічної діяльності слід віднести митні пільги на експорт та імпорту нових технологій, устаткування, нової продукції, ліцензій, «ноу-хау» тощо.

З метою створення економічно сприятливих умов для науково-технічної діяльності держава також застосовує режим прискореної амортизації основних фондів підприємств, що виконують роботи з пріоритетних напрямів НТП або беруть участь у формуванні інноваційних фондів та створенні інноваційного продукту.

Прискорена амортизація має особливо важливе значення для динамічних прибуткових інноваційних підприємств.

Взагалі амортизаційна політика держави повинна передбачати застосування таких методів і норм амортизаційних списань, які дають змогу в оптимальні (короткі) строки відшкодувати раніше здійснені інвестиції і, таким чином, інтенсифікувати відновлювані процеси в науково-технічній сфері. Тому для цього оптимальним є запровадження гнучкої амортизаційної політики у сфері науково-технічної діяльності, суть якої полягає у тому, що науководослідним, дослідно-конструкторським, проектно-технологічним організаціям, підприємствам та об'єднанням, які виконують роботи з пріоритетних напрямів науки і техніки та виробляють інноваційний продукт, надається право самостійно обирати метод нарахування амортизації, передбачений чинним законодавством: рівномірний, прискорений чи уповільнений, який має залишатися незмінним протягом одного календарного року. Такий підхід до амортизації дає можливість індивідуально оптимізувати структуру витрат кожній організації науково-технічної сфери і відтак підвищити ефективність їх діяльності.

Важливими засобами реалізації державної політики у сфері науково-технічної діяльності є також підтримка міжнародного науково-технічного співробітництва через надання можливості та створення умов для участі суб'єктів науково-технічної діяльності у виконанні міжнародних програм, для укладання угод з іноземними організаціями і фірмами, для членства та участі у діяльності інозе-

мних і міжнародних наукових товариств, асоціацій та союзів, для здійснення обміну науково-технічною інформацією, для проведення обміну науково-технічними й викладацькими кадрами, студентами й аспірантами, для спільної із закордонними партнерами підготовки фахівців тощо. У цьому контексті важливе значення має нещодавнє приєднання України до Болонського процесу у сфері стандартизації вищої освіти.

Невід'ємним інструментом державного регулювання науково-технічної діяльності в умовах рівноправної інтеграції України у світову господарську систему є державний захист прав інтелектуальної власності, що передбачає створення ефективної патентно-інформаційної системи, розгалуженої структури патентно-правових установ, законодавчого забезпечення захисту прав на інтелектуальну власність тощо.

3. Концепція, напрями і принципи державної інноваційної політики

Кінцевим результатом упровадження науково-технічної політики, яка проводиться з метою одержання науково-технічного, економічного, соціального або іншого ефекту, є інновація. Вона бере свій початок з ідеї, проходячи такі фази, як дослідження, розробка та створення нових зразків продукції, технологій чи послуг. Інновація є найбільш ефективним засобом не тільки виходу з економічної кризи, але і технологічного розвитку економіки в цілому і конкретних суб'єктів господарювання, забезпечення їх конкурентних позицій.

Таким чином, інновація і, зокрема, науково-технологічна інновація (НТІН) являє собою набагато більше, ніж просто винахід чи відкриття. Інновація в даному випадку – це результат взаємодії між її творцями і споживачами. Особлива увага повинна бути приділена тому, що інноваційний процес не має лінійного характеру, який полягає у чітко визначеній ролі кожного і всіх його учасників, починаючи від університетів і наукових інститутів, галузевих організацій і груп, що виконують відповідно «чисті» дослідження і прикладні розробки, до організаторів дослідного і масового виробництва, маркетингу і т. ін.

Законом України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. визначено, що інновації – це новостворені (застосовані) та/або

вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальну сферу.

Неодмінними властивостями інновації є: науково-технічна новизна, виробнича застосовуваність, комерційна реалізація.

При цьому інноваційна діяльність є однією з форм інвестиційної діяльності, що організовується з метою впровадження досягнень науки і техніки у виробництво та соціальну сферу. Так, у ГКУ (ст. 325) визначено, що «інноваційною діяльністю у сфері господарювання є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя». Отже, інноваційна діяльність передбачає інвестування наукових досліджень і розробок, спрямованих на якісні зміни у стані продуктивних сил і прогресивних міжгалузевих структурних зрушень, розробку та впровадження нових видів продукції і технологій.

В сучасних умовах технологічної відсталості українського виробництва цілком логічним і обґрунтованим є державне забезпечення стимулювання інноваційної винахідливості та впровадження інноваційних пропозицій в засоби виробництва. Їх реалізація забезпечується державою шляхом провадження державної інноваційної політики (ДІП),

Інноваційна політика є важливим елементом комплексної державної економічної політики, який забезпечує прогресивний розвиток національної економіки. Завдяки застосуванню продуманої інноваційної політики можна досягти прискорення інноваційного процесу і, як наслідок, забезпечити нову якість економічного зростання України.

Формально державна інноваційна політика – це комплекс економічних, організаційно-правових та інших заходів держави, спрямованих на впровадження результатів НТП у виробництво, стимулювання й підтримку інноваційних процесів в економіці.

Головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного поте-

нціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігальних технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції. Узагальнюючи, можна сказати, що інноваційна політика держави має на меті об'єднання (синтез) науково-технічної та інвестиційної політики.

Успішна реалізація інноваційної стратегії розвитку економіки безпосередньо пов'язана з ефективністю державної підтримки науково-дослідних і дослідно-конструкторських організацій, стимулюванням приватного підприємництва та розвитком конкуренції в інноваційній сфері. Державна інноваційна політика – це складова економічної політики, яка визначає цілі, пріоритети, напрями, форми та методи державного регулювання інноваційної діяльності в науково-технічній та виробничій сферах.

ДПП реалізується на таких принципах:

1) орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки, що забезпечує підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції в умовах глобальних трансформацій світової економіки;

2) визначення державних пріоритетів інноваційного розвитку, підтримка радикальних інновацій, які становлять основу сучасного технологічного прогресу;

3) формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності, що забезпечує конкуренцію та підвищує ефективність інноваційного процесу;

4) створення умов для збереження, розвитку і використання вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалу, захист інтелектуальної власності;

5) забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва і фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності;

6) ефективного використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері;

7) здійснення заходів на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, міжнародного інвестиційного співробітництва, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок;

8) фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової і митної політики у сфері інноваційної діяльності;

9) сприяння розвитку інноваційної інфраструктури, в тому числі створенню приватних інноваційних фондів і забезпеченню

прозорості їх діяльності, сприяння фірмам у наданні консультаційних, дорадчих та організаційних послуг інноваторам;

10) інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності, розвиток загальнонаціональної інформаційної мережі з приєднанням до світових мереж;

11) підготовка кадрів для інноваційної сфери у закладах вищої освіти, спеціальної фахової підготовки, системи підвищення кваліфікації.

ДП виражається в процесі інноваційної діяльності.

Інноваційною діяльністю у сфері господарювання є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя.

Поняття інноваційної діяльності, визначене у коментованій статті, відрізняється від відповідних положень, Закону України «Про інвестиційну діяльність» (ст. 3) від 18.12.1991 р. та Закону України «Про інноваційну діяльність» (абз. 3 ч. 1 ст. 1) від 04.07.2002 р.

У ст. 3 Закону «Про інвестиційну діяльність» міститься більш широке за змістом, ніж у ст. 325 ГКУ, визначення інноваційної діяльності, а саме: «Інноваційна діяльність як одна із форм інвестиційної діяльності здійснюється з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу, що включає: випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технологій; прогресивні міжгалузеві структурні зрушення; реалізацію і довгострокових науково-технічних програм з великими строками окупності витрат; фінансування фундаментальних досліджень для здійснення якісних змін у стані продуктивних сил; розробку і впровадження нової, ресурсозберігальної технології, призначеної для поліпшення соціального і екологічного становища». У спеціальному Законі «Про інноваційну діяльність» (абз. 3 ч. 1 ст. 1) акцентується на комерційному використанні результатів інноваційної діяльності, на відміну від положень ст. 325 ГКУ. Відповідно до цього Закону інноваційною є діяльність, що спрямована на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг.

Державне регулювання інноваційної діяльності проводиться шляхом визначення інноваційної діяльності як необхідної складо-

вої інвестиційної та структурно-галузевої політики; формування і забезпечення реалізації інноваційних програм та цільових проєктів; створення економічних, правових та організаційних умов для забезпечення державного регулювання інноваційної діяльності; створення та сприяння розвитку інфраструктури інноваційної діяльності.

Держава також здійснює контроль за інноваційною діяльністю суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин, її відповідністю вимогам законодавства і державним інноваційним програмам. Законом можуть бути передбачені галузі або об'єкти інноваційної діяльності, в яких обмежується чи забороняється використання іноземних інвестицій (ст. 328 ГКУ).

Інноваційна діяльність як суспільно необхідна і водночас така, результати якої можуть бути використані на шкоду суспільним інтересам, підлягає державному регулюванню з подвійною метою: з одного боку, стимулювати таку діяльність, створити сприятливі умови для її здійснення, а з іншого, – попередити можливі зловживання результатами такої діяльності, а також її здійснення без дотримання встановлених вимог щодо безпеки (пожежної, екологічної, радіаційної, санітарно-епідеміологічної тощо).

Ст. 6 Закону «Про інноваційну діяльність» передбачаються шляхи державного регулювання інноваційної діяльності, що доповнюють зазначені у коментованій статті (надання фінансової підтримки виконання інноваційних проєктів; стимулювання комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ, що кредитують виконання інноваційних проєктів; забезпечення захисту прав та законних інтересів суб'єктів інноваційної діяльності в процесі її здійснення). Цим Законом також визначаються:

– *мета* (створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсозберігальних технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоздатної продукції);

– *принципи державної інноваційної політики* (ст. 3) – орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України та визначення державних пріоритетів такого розвитку; формування нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності; забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності; ефективне використання ринко-

вих механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері тощо;

– *об'єкти інноваційної діяльності* (ст. 4) – нові знання та інтелектуальні продукти; виробниче обладнання та процеси; інфраструктура виробництва і підприємництва; організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва і/або соціальну сферу; сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки; товарна продукція; механізми формування споживчого ринку і збуту товарної продукції;

– *суб'єкти інноваційної діяльності* (ст. 5) – фізичні та/або юридичні особи України, фізичні та/або юридичні особи іноземних держав, особи без громадянства, об'єднання цих осіб, які провадять в Україні інноваційну діяльність і/або залучають майнові та інтелектуальні цінності, вкладаючи власні чи запозичені кошти в реалізацію в Україні інноваційних проектів; *інноваційна інфраструктура* (ст. 1) – сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо); роль державних та комунальних інноваційних фінансово-кредитних установ, що надають у встановленому порядку фінансову підтримку суб'єктам інноваційної діяльності у разі відповідності інноваційних проектів встановленим вимогам (ст.ст. 19–20).

Узагальнення положень ГКУ та згаданих законів дозволяє визначити інноваційну діяльність як одну з економіко-правових форм інвестування (вкладення інвестицій в об'єкти господарської та інших видів суспільної діяльності з метою отримання певного соціально-економічного ефекту. Це, зокрема: випуск і поширення принципово нових видів техніки і технології, прогресивні міжгалузеві структурні зрушення, якісні зміни стану продуктивних сил, поліпшення соціального і екологічного становища, випуск нових конкурентоздатних товарів, послуг тощо).

Вирішальною ознакою інноваційної діяльності є інновації, що створюються в результаті її здійснення та/або застосовуються в процесі її здійснення. Інновації – новостворені (застосовані) та/або вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністра-

тивного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва та/або соціальної сфери (ст. 1 Закону «Про інноваційну діяльність»).

Залежно від мети здійснення інноваційна діяльність може бути некомерційною та комерційною. *Некомерційною* є така інноваційна діяльність, мета якої – виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя (тобто отримання прибутку – як безпосередня мета здійснення діяльності – відсутня, проте вона може бути досягнена згодом як один з результатів останньої). Така інноваційна діяльність потребує значного фінансування з боку осіб, котрі її ініціюють та/або здійснюють, не сподіваючись на швидку (або взагалі будь-яку) самоокупність вкладених коштів.

Комерційною є інноваційна діяльність, яка спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг. Вона здійснюється на комерційних засадах, тобто передбачає не лише окупність вкладених коштів, а й отримання прибутку – як основної складової мети такої діяльності і визначального стимулу для її започаткування. Отже, комерційна інноваційна діяльність є вигідною для суб'єктів підприємництва, на відміну від некомерційної інноваційної діяльності, яка може бути ризикованою не лише з огляду на її спрямованість, не пов'язану з отриманням прибутку, а й за часовим фактором (оскільки нерідко розрахована на довгострокову перспективу) і, відповідно, – загрозою швидкого старіння технологій (щоб запобігти цьому, слід забезпечити оптимальний рівень організації некомерційного інноваційного інвестування).

Проблема активізації інноваційної діяльності є досить актуальною для України. Практична реалізація стратегії інноваційного розвитку економіки потребує насамперед підвищення інноваційної активності на всіх рівнях: держава – галузь – регіон – підприємство. У підприємств, як свідчить практика, на сьогодні немає відповідних економічних умов для впровадження нововведень.

Інноваційна активність у промисловості визначається часткою підприємств, що займаються інноваціями від загальної кількості підприємств (2004 р. – 10%). У розвинених країнах (США, Японії, Франції) впроваджують інновації від 70 до 82% загальної кількості підприємств.

Аналіз підприємств за видами інноваційної діяльності показує наявність значного збільшення частки самостійних науково-дослідних організацій (більше 50% загальної кількості інноваційних підприємств). Частка проектних і проектно-пошукових організацій зменшилась за 14 років майже вдвічі, і це свідчить про те, що результатом інноваційної діяльності більшості підприємств є розробка ідеї, а не її втілення в матеріально-речову форму. Збільшення кількості наукових організацій в Україні пояснюється їхнім поділом на дрібні організації.

Сприйнятність підприємств до інновацій значно відрізняється залежно від галузі промисловості (зокрема у машинобудуванні (19,9%), хімічній й нафтохімічній промисловості (16), металургії й обробці металу (14,1), у харчовій та легкій (приблизно 14%). Майже 86% підприємств, які здійснювали інновації, – це підприємства колективної форми власності; 10,8 – державної; 1,9 і 1,2 – приватної та комунальної форми; 0,6% – власність міжнародних організацій.

Для більшості інноваційних підприємств (81,9%) основним напрямком інноваційної діяльності було створення й впровадження технологічно нової або значно вдосконаленої продукції (збільшення частки продуктових інновацій). І тільки близько 40% підприємств створювали і впроваджували нові або значно вдосконалені виробничі процеси. Загальна кількість поставлених і освоєних на ринок інноваційних видів матеріалів, товарів, нової техніки становила 7,4 тис. найменувань.

Подолання складних проблем розвитку більшості галузей промисловості й підвищення експортного потенціалу цих галузей значною мірою залежать від освоєння нової конкурентоспроможної продукції машинобудування. Щорічно майже на 20% зменшується кількість створених уперше в Україні зразків нових видів машин та устаткування. Це свідчить про те, що пріоритетними стають напрямки створення менш трудомісткої продукції. Технічний рівень створених зразків нової техніки не відповідає сучасним вимогам, і тільки близько 4% цих зразків перевищили кращі світові аналоги.

Однією з причин незадовільного стану інноваційної діяльності є рівень зношеності парку машин і устаткування в науковій сфері. Частка устаткування зі строком експлуатації менше п'яти років не досягає навіть 6%. Кількість машин і устаткування, що

експлуатуються понад 20 років, становить приблизно 30%. Важливим показником, що характеризує діяльність інноваційних організацій, є обсяг робіт, здійснених власними силами.

Загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості за останні роки поступово збільшується, але різко скоротилася (удвічі) частка маркетингових досліджень і реклами. Для розподілу витрат в інноваційній сфері в різних секторах економіки характерна така особливість, як відокремлення науково-дослідних організацій як від підприємств, так і від вищих навчальних закладів.

Розрахунки вітчизняних і зарубіжних учених дають підстави стверджувати, що внесок науки в приріст ВВП досягає майже 30% , а тому розвинені країни приділяють значну увагу розвитку науки. У звіті МБРР зазначалося, що продовження строку навчання на один рік збільшує ВВП на 9%. Витрати на освіту у Великобританії, Італії та Франції перевищують 5% ВВП, у США становлять близько 7, в Канаді – 7,1%, а в Україні на освіту передбачалися кошти обсягом біля 5% ВВП.

Одним із показників ефективності інноваційної діяльності що характеризує конкурентоспроможність продукції, є збільшення обсягу реалізації продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках. Успішний вихід країни з кризи за допомогою інновацій починається насамперед шляхом експорту високотехнологічної продукції. Частка України у світовому обсязі торгівлі наукомісткою продукцією становить 0,1% (не перевищує 25 млн. дол. США), що на порядок менше часток Польщі й Китаю, і на два порядки – Німеччини.

За таких умов і з метою оптимізації правового забезпечення інноваційної діяльності 13.07.1999 року була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» тут зокрема йшлося, що інноваційна діяльність має відбуватися за активної участі держави, формування такої системи економічних відносин, для якої визначними буде створення умов для розширення сфери та масштабів попиту, пропозицій і поширення науково-технічних знань у країні, комерційного впровадження науково-технічних розробок у виробництво. Тобто на всьому шляху інноваційного процесу – від створення інноваційного продукту до випуску інноваційної продукції. Власне, положення цієї Конце-

пці і мають бути забезпечені шляхом прийняття на її основі нових законодавчих та інших нормативно-правових актів. Отже, Постанову Верховної Ради України «Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» слід також розглядати в контексті положень гл. 2 ГКУ, а саме як напрям економічної політики держави, що закріплений у правовій формі і є концептуальним та змістовним джерелом формування законодавства України у цій сфері.

Однак формування інноваційного законодавства відбулося не шляхом прийняття окремого кодифікаційного закону, в ролі якого могли б виступати прийняті значно пізніше Закон України «Про інноваційну діяльність» або главу 34 ГКУ, і від якого в ієрархічній залежності розгалужувалося б законодавство, що детально регулює окремі аспекти, процеси створення та впровадження інновацій. Практично ж формування законодавства відбувається шляхом фрагментарного заповнення прогалін на всіх етапах циклу інноваційних процесів. Так, законодавство щодо регулювання та стимулювання наукової діяльності було прийнято у 1998 р. Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність».

Після прийняття Постанови Верховної Ради України «Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» було започатковано нормативно-правову базу створення в Україні технологічних парків. Практично водночас із прийняттям Концепції 16.07.1999 р. був прийнятий Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» (діє в редакції від 12.01.2000 р.), згідно з яким діють вісім технопарків. (Постановою Верховної Ради України «Про дотримання законодавства про розвиток науково-технічного потенціалу та інноваційної діяльності в Україні» підкреслено, що досвід функціонування технологічних парків в Україні демонструє, що вони – чи не єдиний ефективно працюючий механізм інноваційної, діяльності в Україні).

4.07.2002 р. був прийнятий Закон України «Про інноваційну діяльність», який за своїм змістом є кодифікаційним актом всього інноваційного законодавства. На жаль, норми гл. 34 «Правове регулювання інноваційної діяльності» ГКУ, прийнятого у 2003 р., перебувають у стані конкуренції із вищеназваним Законом за місце в ієрархії інноваційного законодавства.

У подальшому положення Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України та Закону України «Про інноваційну діяльність», 16.01.2003 р. було прийнято Закон України «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні», у свою чергу, на виконання положень якого у квітні 2004 р. прийнято Закон України «Про загально державну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій».

Результатом інноваційної діяльності, яка полягає у виконанні науково-дослідної (або) дослідно-конструкторської розробки нової конкурентоспроможної технології чи продукції з виготовлення експериментального зразка чи дослідної партії є *інноваційний продукт*, який відповідає наступним вимогам:

– він є реалізацією (впровадженням) об'єкта інтелектуальної власності (винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, селекційного досягнення тощо), на які виробник продукту має державні охоронні документи (патенти, свідоцтва) чи одержані від власників цих об'єктів інтелектуальної власності ліцензії, або реалізацією (впровадженням) відкриттів. При цьому використаний об'єкт інтелектуальної власності має бути визначальним для даного продукту;

– розробка продукту підвищує вітчизняний науково-технічний і технологічний рівень;

– в Україні цей продукт вироблено (буде вироблено) вперше, або якщо не вперше, то порівняно з іншим аналогічним продуктом, представленим на ринку, він є конкурентоздатним і має суттєво вищі техніко-економічні показники.

Рішення про кваліфікування продукту інноваційним приймає установа чи її регіональне відділення за результатами експертизи.

Формами інвестування інноваційної діяльності є:

– державне (комунальне) інвестування, що здійснюється органами державної влади або органами місцевого самоврядування за рахунок бюджетних коштів та інших коштів відповідно до закону;

– комерційне інвестування, що здійснюється суб'єктами господарювання за рахунок власних або позичкових коштів з метою розвитку бази підприємництва;

– соціальне інвестування, що здійснюється в об'єкти соціальної сфери та інших невиробничих сфер;

– іноземне інвестування, що здійснюється іноземними юридичними особами або іноземцями, а також іншими державами;

– спільне інвестування, що здійснюється суб'єктами України разом з іноземними юридичними особами чи іноземцями.

Інноваційна діяльність передбачає інвестування наукових досліджень і розробок, спрямованих на здійснення якісних змін у стані продуктивних сил і прогресивних міжгалузевих структурних зрушень, розробки і впровадження нових видів продукції і технологій.

Метою державної інвестиційної політики є створення конкурентного середовища та забезпечення структурних зрушень і зростання економіки через поліпшення інвестиційного клімату в країні, розвиток та активізацію інвестиційних процесів, спрямування інвестицій у пріоритетні галузі та програми відповідно до ст. 1 цього Закону.

Необхідність удосконалення розвитку інновацій в сучасних умовах передбачено Законом України від 08.09.2011 р. «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні».

Необхідність удосконалення та напрями державного розвитку інновацій в сучасних умовах передбачені Законом України від 08.09.2011 р. «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (ст. 2 цього Закону).

Пріоритетні напрями інноваційної діяльності України (надалі – пріоритетні напрями) – науково і економічно обґрунтовані та визначені відповідно до цього Закону напрями провадження інноваційної діяльності, що спрямовані на забезпечення економічної безпеки держави, створення високотехнологічної конкурентоспроможної екологічно чистої продукції, надання високоякісних послуг та збільшення експортного потенціалу держави з ефективним використанням вітчизняних та світових науково-технічних досягнень. Такі напрями інноваційної діяльності поділяються на стратегічні та середньострокові пріоритетні напрями.

Стратегічні пріоритетні напрями затверджуються Верховною Радою України на період до 10 років.

Середньострокові пріоритетні напрями визначаються на період до п'яти років і спрямовані на виконання стратегічних пріоритетних напрямів.

Подані центральним органом виконавчої влади сфері науково-технічної та інноваційної діяльності пропозиції стратегічних пріоритетних напрямів та їх обґрунтування схвалюються Кабінетом Міністрів України і подаються до Верховної Ради України у вигляді проектів законів до 1 березня передостаннього року дії попередніх стратегічних пріоритетних напрямів.

Порядок підготовки пропозицій щодо стратегічних пріоритетних напрямів затверджується Кабінетом Міністрів України.

Стратегічними пріоритетними напрямами на 2011–2021 роки за ст. 4 Закону є:

1) освоєння нових технологій транспортування енергії, впровадження енергоефективних, ресурсозберігальних технологій, освоєння альтернативних джерел енергії;

2) освоєння нових технологій, високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, озброєння та військової техніки;

3) освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх оброблення і з'єднання, створення індустрії нанотехнологій;

4) технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу;

5) впровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики;

6) широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища;

7) розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки.

Середньострокові пріоритетні напрями формуються на основі стратегічних пріоритетних напрямів, визначених цим Законом, з метою поетапного забезпечення їх реалізації на загальнодержавному, галузевому та регіональному рівнях.

Середньострокові пріоритетні напрями загальнодержавного рівня та їх обґрунтування формуються центральним органом виконавчої влади у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності із залученням Національної академії наук України та національних галузевих академій наук України, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів за результатами прогнозно аналітичних досліджень у сфері науки і техніки та інноваційної діяльності, прогнозів економічного та соціального розвитку України і спрямовані на забезпечення інноваційного розвитку міжгалузевого та міжрегіонального характеру.

Середньострокові пріоритетні напрями галузевого рівня формуються відповідними центральними, органами виконавчої влади на основі стратегічних пріоритетних напрямів і середньострокових пріоритетних напрямів загальнодержавного рівня з урахуванням прогнозу розвитку галузей економіки і спрямовані на вирішення питань забезпечення інноваційного розвитку

окремих галузей економіки. Напрями загальнодержавного і галузевого рівнів затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності протягом трьох місяців з дня визначення законом стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності.

Пріоритетні напрями регіонального рівня затверджуються Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами за поданням Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій на основі стратегічних пріоритетних напрямів, середньострокових пріоритетних напрямів загальнодержавного рівня з урахуванням прогнозу економічного і соціального розвитку відповідного регіону.

В розвиток Концепції і закону постановою Кабінету Міністрів України від 02.02.2011 р. затверджена Програма розвитку інвестиційної діяльності в Україні (надалі – Програма). У Програмі констатовано, що відсутність державної підтримки виконання програм науково-технічного та інноваційного розвитку призвела до погіршення стану багатьох галузей економіки, зокрема їх технічної та технологічної відсталості, зношеності основних фондів, низького рівня використання виробничих потужностей, їх високої енерго- та ресурсоемності, відсутності або низького рівня впровадження інновацій. На даний час не визначено інституційних засад формування національної інноваційної системи, не створено сприятливих умов для збільшення кількості підприємств, що впроваджують інновації, зокрема їх питома вага зменшилася у 2009 році до 12,8 відсотка, а частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової продукції – до 4,8 відсотка, обсяг імпорту високотехнологічної продукції перевищує обсяг її власного виробництва, темпи приросту основних фондів уповільнилися, зокрема у 2009 році до – 2,6 відсотка порівняно з 5 відсотками у 2005–2008 роках. За даними Всесвітнього економічного форуму. Україна за технологічною конкурентоспроможністю серед 139 країн світу посідає 83 місце, а за інноваційною спроможністю – 63 місце.

У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України встановив, що метою Програми є перехід на інноваційну модель розвитку економіки, модернізація виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, запобігання впливу міжнародної фінансової кризи на розвиток економіки.

Виконання Програми здійснюється шляхом:

- створення сприятливого регуляторного середовища, зокрема для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва;
- надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, зокрема з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва;
- удосконалення механізму комерціалізації результатів наукових досліджень та розробок і впровадження їх у виробництво;
- забезпечення розвитку державно-приватного партнерства як інструменту залучення інвестицій;
- реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, що пройшли конкурсний відбір і забезпечать розвиток базових галузей економіки.

Програма виконується двома етапами.

На першому етапі (2011–2012 роки) передбачається створення сприятливих умов для залучення інвестицій з метою:

- удосконалення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів;
- утворення малих інноваційних підприємств;
- забезпечення розвитку та оптимізації інноваційної інфраструктури, інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів;
- формування державного реєстру договорів щодо трансферу технологій;
- створення з урахуванням міжнародного досвіду банків розвитку, фондів підтримки малих і середніх інноваційних підприємств, венчурних фондів тощо.

На другому етапі (2013–2015 роки) передбачається:

- залучити інвестиції з метою забезпечення розвитку високотехнологічних базових галузей економіки, зокрема аерокосмічної галузі, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, біо- та нанотехнологій, створення сучасних матеріалів, фармацевтичної продукції та медичної техніки;
- зменшити на 20 відсотків енергоємність внутрішнього валового продукту;
- залучити інвестиції з метою модернізації та реконструкції енергетичного обладнання, впровадження енергоефективних та енергозберігальних технологій;

– створити систему фінансової підтримки інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема визначити механізм здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до кредитування інвестиційних та інноваційних проектів;

– створити сприятливі умови для забезпечення розвитку державно-приватного партнерства у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності на паритетних умовах, що дасть можливість зменшити навантаження на бюджети всіх рівнів, збільшити обсяг недержавних інвестицій;

– впровадити техніку нового покоління та високі технології у промислове виробництво;

– провести конкурсний відбір найбільш ефективних інвестиційних та інноваційних проектів, що реалізуються в базових галузях економіки;

– запровадити проведення моніторингу стану реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;

– забезпечити належний захист прав інтелектуальної власності вітчизняних вчених, що сприятиме формуванню та забезпеченню розвитку ринку інтелектуальної власності;

– забезпечити розвиток інноваційної інфраструктури, інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів, що дасть можливість створити нові робочі місця для висококваліфікованих спеціалістів.

У зв'язку з вищенаведеним завданнями Програми є створення сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку базових галузей економіки та інноваційної інфраструктури, підвищення ефективності механізму надання державної підтримки, збільшення обсягу інвестицій, кредитування економіки, державних капітальних вкладень та забезпечення їх концентрації на модернізації виробництва, впровадження високих технологій.

Державна політика у сфері інвестиційної та інноваційної діяльності базується на таких принципах:

– концентрація та спрямування інвестицій на забезпечення розвитку базових галузей економіки, підвищення продуктивності та технологічного оновлення виробництва;

– ресурсна збалансованість бізнес-планів інвестиційних та інноваційних проектів;

- надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- прозорість та ефективність механізму надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- безпечність для навколишнього природного середовища, життя і здоров'я людей інвестиційних та інноваційних проектів.

Виконання Програми дасть змогу:

- забезпечити перехід на інноваційну модель розвитку економіки;
- використовувати капітальні вкладення переважно на придбання високотехнологічного обладнання та устаткування для реконструкції та технічного переоснащення підприємств, оновлення основних фондів;
- забезпечити залучення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, що пройшли конкурсний відбір і сприятимуть розвитку базових галузей економіки, збільшенню обсягу експорту та заміщенню товарів критичного імпорту, впровадженню високих технологій, забезпеченню розвитку ринкової інфраструктури та регіонів;
- створити систему залучення недержавних інвестицій для забезпечення розвитку державно-приватного партнерства;
- підвищити технологічний рівень виробництва;
- підвищити ефективність механізму надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;
- впровадити енергоефективні та енергозберігальні технології;
- забезпечити виробництво конкурентоспроможної продукції імпортозамінних та експортоорієнтованих галузей економіки;
- створити нові робочі місця;
- забезпечити розвиток інноваційної та виробничої інфраструктури;
- забезпечити довгостроковий розвиток економіки;
- підвищити рівень життя населення;
- забезпечити додаткове зростання на 1,5–2,5 відсотка внутрішнього валового продукту;
- сконцентрувати та спрямувати інвестиції на модернізацію виробництва;
- підвищити рівень оплати праці;
- залучати щороку додатково інвестиції в обсязі більш як 10 млрд гривень.

Фінансування Програми здійснюється за рахунок бюджетних коштів, власних коштів підприємств, інвестицій, коштів міжнародних фінансових організацій.

Державна підтримка реалізації інвестиційних та інноваційних проєктів надається в межах, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

4. Класифікація інноваційної діяльності

Інновації як комплексна і багатогранна діяльність передбачає (вимагає) їх класифікацію, що дає можливість конкретизувати напрями інвестиційної політики та зробити адекватний вибір форм і методів державного регулювання інноваційної діяльності. Класифікація інноваційної діяльності визначається через її види.

В першу чергу інновації класифікуються:

- за призначенням – базисні та удосконалюючі;
- за змістом – економічні, політичні, юридичні, управлінські, теологічні, соціальні тощо;
- за сферою застосування – комплексні, широкого або часткового застосування;
- за рівнем новизни – радикальні, що здійснюються на підставі раніше невідомих законів, нові в світі, в країні, в галузі, для господарського суб'єкта;
- за темпами їх реалізації – рівномірні, стрибкоподібні, швидкі, уповільнені тощо.

Відповідно до законодавства, зокрема, ч. 2 ст. 237 ГКУ, інноваційна діяльність здійснюється (класифікується) за наступними напрямками.

По-перше, інноваційна діяльність може передбачати проведення наукових досліджень і розробок, спрямованих на створення об'єктів інтелектуальної власності, науково-технічної продукції. В даному випадку йдеться про науково-технічну діяльність. Науково-технічна діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань у всіх галузях техніки і технологій. Її основними формами (видами) є науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші робо-

ти, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії практичного їх використання (ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р.). Результатом такої діяльності може бути створення винаходів, корисних моделей, промислових зразків, компонувань (топографій) інтегральних мікросхем, сортів рослин тощо.

По-друге, інноваційна діяльність може здійснюватися у напрямку розробки, освоєння, випуску і розповсюдження принципово нових видів техніки і технологій. Даний напрям інноваційної діяльності тісно пов'язаний з попереднім, оскільки, по суті, являє собою практичне втілення результатів науково-технічної діяльності у сферу виробництва. Це знаходить свій прояв у розробці, освоєнні, випуску і розповсюдженні нових видів техніки (машин, обладнання, устаткування тощо), а також розробки і впровадження нових технологічних процесів.

По-третє, інноваційна діяльність може передбачати розробку і впровадження нових ресурсозберігальних технологій. Адже проблема забезпечення виробництва сировинними ресурсами, насамперед – паливно-енергетичними, на сьогоднішній день стоїть досить гостро. Тому запровадження ресурсозберігальних технологій, які дозволяють економно витратити енергетичні та інші ресурси, сприятиме поліпшенню соціального і екологічного становища.

По-четверте, інноваційна діяльність може проводитись у напрямі технічного переозброєння, реконструкції, розширення, будівництва нових підприємств, що здійснюються вперше як промислове освоєння виробництва нової продукції або впровадження нової технології.

Інноваційна діяльність охоплює широкі сфери економічного та соціального життя. Проте держава визначає такі напрями інноваційної діяльності, які є пріоритетними (основними), і реалізація саме таких напрямів інноваційної діяльності в першу чергу отримує державну підтримку. Так, ст. 6 Закону України «Про інноваційну діяльність» передбачено, що державне регулювання інноваційної діяльності здійснюється, зокрема, шляхом визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності державного галузевого, регіонального і місцевого рівнів. В розвиток цього законодавства, як вже зазначалося, прийнято Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 08.09.2011 р. Згідно із ст. 2 цього Закону, науково, економічно і соціально обґрунтовані

та законодавчо визначені напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції, високоякісних послугах та збільшення експортного потенціалу держави.

Однією з форм інвестування є капітальні вкладення (ч. 3 коментованої статті, ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність»). Останні передбачають інвестування відтворення основних засобів і приросту матеріально-виробничих запасів. Тобто йдеться про інвестиції в основний капітал – в придбання та створення активів, їх реконструкцію, розширення, модернізацію тощо. Це можуть бути вкладення у капітальне будівництво, придбання землі під забудову, машин та обладнання, інструменту, приладів та інвентарю, транспортних засобів тощо.

Інноваційна діяльність, що складається в процесі трансферу технологій, регулюється Законом України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14.09.2006 р. (надалі – Закон ПТТ).

Згідно з цим Законом (ст. 1) *технологія* – результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік, строк, порядок та послідовність виконання операцій, процесу виробництва та/або реалізації і зберігання продукції, надання послуг. *Високі технології* – технології, які розроблені на основі новітніх наукових знань, за своїм технічним рівнем перевищують кращі вітчизняні та іноземні аналоги і спроможні забезпечити передові позиції на світовому ринку наукоємної продукції. *Трансфер технологій* – передача технології, що оформляється шляхом укладення двостороннього або багатостороннього договору між фізичними та/або юридичними особами, яким устанавлюються, змінюються або припиняються майнові права і обов'язки щодо технології та/або її складових.

Суб'єктами державного регулювання у сфері трансферу технологій є:

– Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, а також інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування беруть участь у закупівлі, передачі та/або використанні технологій;

– Національна академія наук України і галузеві академії наук, установи науки, освіти, охорони здоров'я та інші установи, де створюються та/або використовуються технології і яким належать майнові права на технології;

– науково-виробничі об'єднання, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, де створюються та/або використовуються технології;

– фізичні особи, які беруть участь у створенні, трансфері та впровадженні технологій, надають інформаційні, фінансові й інші послуги на всіх стадіях просування технологій та їх складових на ринок;

– юридичні та фізичні особи, які є постачальниками складових технологій, що використовуються під час застосування технологій, які пропонуються до трансферу;

– юридичні та фізичні особи, що надають технічні послуги, пов'язані із застосуванням технологій;

– технологічні брокери.

Метою державного регулювання діяльності у сфері трансферу технологій є забезпечення розвитку національного промислового і науково-технічного потенціалу, його ефективне використання для вирішення завдань соціально-економічного розвитку держави та забезпечення технологічності виробництва вітчизняної продукції з урахуванням світового досвіду, можливих соціально-економічних, технологічних і екологічних наслідків від застосування технологій та їх складових, сприяння розвитку виробництва, в якому використовуються новітні вітчизняні технології.

Основними завданнями уповноваженого органу є забезпечення реалізації державної політики у сфері трансферу технологій; участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики, пов'язаної з набуттям і передачею прав на технології та/або їх складові, створені з використанням коштів Державного бюджету України, що сприяє розвитку вітчизняних технологій, виробництву вітчизняної конкурентоспроможної продукції.

Цей орган відповідно до покладених на нього завдань:

– подає Кабінету Міністрів України пропозиції до проектів державних програм технологічного оновлення галузей промисловості стосовно набуття або передачі прав на технології та/або їх складові;

– створює міжгалузевий перелік вітчизняних та іноземних технологій, організовує розповсюдження інформації про технології, які можуть бути використані для технологічного оновлення вітчизняних підприємств; узгоджує з реальними потребами виробників продукції програми наукових досліджень, проектних і конструкторських робіт, пов'язаних зі створенням складових технологій, ураховуючи суспільні та державні потреби в такій продукції;

– здійснює відбір на конкурсних засадах пропозицій з розроблення нових конкурентоспроможних технологій та їх складових для створення нових і модернізації існуючих виробництв та забезпечує їх фінансову підтримку; формує державний реєстр технологій, зокрема створених за державні кошти, а також технологій, що пропонуються для внесення до цього реєстру суб'єктами трансферу технологій (власниками технологій);

– проводить державну експертизу та державну реєстрацію договорів з трансферу технологій, веде державний реєстр відповідних договорів;

– під час проведення державної експертизи технологій та їх складових здійснює перевірку дотримання прав на технології та їх складові;

– на замовлення суб'єктів трансферу технологій може здійснювати виконання робіт, спрямованих на підбір потенційних контрагентів для трансферу технологій;

– здійснює заходи щодо недопущення недобросовісної конкуренції, контрафакції та несанкціонованого розповсюдження технологій і конфіденційної інформації, поширення технологій подвійного призначення без дозволу власника майнових прав;

– за клопотанням центральних органів виконавчої влади, Національної та галузевих академій наук, підприємств, установ і організацій, технологічних парків та інших інноваційних структур забезпечує надання консультаційно-методичної допомоги з питань укладання договорів про трансфер технологій;

– підтримує розвиток інфраструктури у сфері трансферу технологій і стимулює залучення інвестицій;

– виконує інші функції, передбачені законом.

Національна академія та галузеві академії наук у сфері трансферу технологій, у складі яких перебувають науково-виробничі об'єднання, підприємства, установи й організації, технологічні парки, які можуть створювати та/або використовувати технології та їх складові (ст. 7):

– розробляють галузеві комплексні програми технологічного оновлення підприємств та забезпечують їх виконання;

– в сприяють створенню імпортозамінних технологій та їх складових;

– забезпечують формування баз даних про технології та їх складові, що створені за державні кошти установами, організаціями

і підприємствами, які входять до сфери їх управління, забезпечують доступ до них осіб, заінтересованих у використанні певних технологій та їх складових;

- беруть участь у формуванні галузевих реєстрів технологій та їх складових, подають клопотання про внесення певних технологій та/або їх складових до державного реєстру технологій;

- забезпечують додержання вимог міжнародних договорів України щодо запобігання техногенному ризику, поширенню потенційно небезпечних технологій та стосовно екологічної безпеки технологій;

- сприяють залученню інвестицій до виконання програм технологічного оновлення підприємств;

- готують і подають уповноваженому органу пропозиції щодо найбільш ефективних шляхів використання і/або трансферу технологій та їх складових, у першу чергу вітчизняного походження;

- забезпечують захист прав на об'єкти права інтелектуальної власності, які є складовими технологій, беруть участь у підготовці договорів про трансфер технологій;

- забезпечують своєчасне подання до уповноваженого органу звітів про патентно-кон'юнктурні, наукові дослідження, конструкторські, проектні, випробні роботи, пов'язані із створенням і використанням технологій та їх складових, патентуванням та ліцензуванням;

- здійснюють контроль за передачею майнових прав на технології та їх складові, що створені за державні кошти, науково-виробничим об'єднанням та підприємствам, до сфери діяльності яких належить використання цих технологій, за виплатою ними винагороди авторам складових технологій відповідно до укладеного з ними договору;

- здійснюють контроль за веденням обліку складових технологій у складі майна науково-виробничих об'єднань, підприємств, установ і організацій, яким передані права на їх використання, у тому числі нематеріальних активів, які є такими об'єктами;

- виконують інші функції, встановлені законодавством, у межах своєї компетенції.

Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади, виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад у сфері трансферу технологій, відповідно до ст. 8 Закону, у межах своєї компетенції:

– розробляють проекти регіональних та місцевих програм технологічного переоснащення підприємств, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, та подають їх на затвердження Верховній Раді Автономної Республіки Крим, обласним і районним радам;

– створюють сприятливі умови для розробки та використання відповідних технологій;

– сприяють створенню регіональних баз даних про технології та їх складові, забезпечують розповсюдження інформації про технологічні потреби регіону;

– беруть участь у міжнародному технологічному співробітництві, сприяють залученню іноземних інвестицій для технологічного переоснащення підприємств регіону;

– у межах передбачених коштів відповідного бюджету фінансують дослідження та розробки з розв’язання проблем технологічного переоснащення підприємств регіону.

Засобами державного регулювання в даному разі є:

– державна експертиза технологій (ст. 12);

– державна реєстрація договору про трансфер технологій (ст. 13);

– патентно-кон’юнктурні дослідження у сфері трансферу технологій (ст. 14);

– державна, акредитація фізичних та юридичних осіб на право здійснення посередницької діяльності у сфері трансферу технологій (ст. 15).

Відносини між учасниками інноваційного інвестування також опосередковуються різноманітними договорами, провідна роль серед яких належить договорам інноваційного характеру. Положення таких договорів зафіксовані у Цивільному і Господарському праві. Зокрема, в ГКУ, найбільш поширеним договором інноваційного характеру є *договір на створення і передачу науково-технічної продукції*. Положення про цей договір (ст. 331) містяться в главі 34 «Правове регулювання інноваційної діяльності». Відповідно до цього договору одна сторона (виконавець) зобов’язується виконати обумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР), а замовник зобов’язується прийняти виконані роботи (продукцію) й оплатити їх.

Предметом цього договору є науково-технічна продукція, в т. ч. її модифікація. До категорії такої продукції належить і інноваційний проект. Інноваційним проектом вважається комплект доку-

ментів, який визначає процедуру й комплекс усіх необхідних заходів (у тому числі інвестиційних) щодо створення та реалізації інноваційного продукту – результату науково-дослідної та/або дослідно-конструкторської розробки, що відповідає встановленим законом вимогам (ст. 1 Закону «Про інноваційну діяльність»).

Визначальною ознакою таких договорів є їх спрямованість на розробку інноваційного проекту чи інвестиційного проекту будівництва з інноваційними рішеннями на проведення відповідних досліджень, на реалізацію напрямів розвитку науково-технічної діяльності.

ЦКУ більш ґрунтовно, ніж ГКУ, регулює договірні відносини у сфері інноваційного інвестування. В ЦКУ договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських і технологічних робіт присвячена ціла низка статей спеціальної глави 62 «Виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт та технологічних робіт» (ст.ст. 892–900), в якій увага приділяється поняттю договору (ст. 892), його виконанню (ст. 893), переданню, прийняттю та оплаті робіт (ст. 894), конфіденційності відомостей про договір (ст. 895), правам сторін на результати договору (ст. 896), обов'язкам сторін – виконавця (ст. 897) та замовника (ст. 898), наслідкам неможливості досягнення результату (ст. 899), відповідальності виконавця за порушення договору (ст. 900).

5. Стимулювання інноваційної діяльності

Реалізація соціально-економічного попиту на інноваційну продукцію знаходиться в діалектичному взаємозв'язку із ринком її споживання. Інноваційною може бути визнана продукція, якщо вона відповідає вимогам інноваційного проекту і виробляється (буде вироблена) в Україні вперше, або якщо не вперше, то порівняно з іншою аналогічною продукцією, представленою на ринку, є конкурентоздатною і має суттєво вищі техніко-економічні показники.

Таким чином, як об'єкт зусиль держави в межах інноваційної політики, що спрямована на стимулювання інноваційного попиту, враховуючи його подвійну природу, необхідно, розрізняти:

- насамперед інвестування інноваційної діяльності;
- стимулювання інноваційного попиту на інноваційні продукти;
- стимулювання інноваційного попиту на інноваційну продукцію виробничого використання;

– стимулювання інноваційного попиту на інноваційну продукцію споживчого використання.

Зрозуміло, що кожен із названих об'єктів державної політики передбачає власний арсенал засобів державного впливу та регулювання.

Інноваційна діяльність передусім пов'язана із інвестуванням, тобто вкладенням коштів та інших цінностей в наукові дослідження, які покликані забезпечити якісні зміни у стані продуктивних сил і прогресивних міжгалузевих структурних зрушень, розробки і впровадження нових видів продукції і технологій. Тобто в кінцевому результаті інноваційна діяльність дозволяє забезпечити економічний розвиток, підвищення ефективності суспільного виробництва, покращення якості продукції, її конкурентоздатність.

Зокрема, із ст. 325 ГКУ впливає, що інноваційна діяльність здійснюється на основі реалізації інвестицій. Згідно із Законом про інноваційну діяльність – це діяльність спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок.

Отже, інноваційна діяльність потребує інвестування (вкладення коштів в об'єкти, що створюються в процесі її здійснення, з метою досягнення запланованого інвестором соціально-економічного ефекту, в тому числі отримання прибутку). Інвестування – складне поняття, що охоплює як *професійну інвестиційну діяльність* (здійснюється на професійних засадах, тобто особами, які спеціалізуються на такій діяльності; наприклад, інститутами спільного інвестування, довірчими товариствами), так і *непрофесійну* (у багатьох суб'єктів господарювання та негосподарських організацій час від часу виникає потреба у вкладенні інвестицій у певні об'єкти, зокрема в розробку інноваційного проекту та/або запровадження інновацій).

У ст. 3 вказаного закону передбачено, що інноваційна діяльність як одна із форм інвестиційної діяльності здійснюється з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу, що включає:

- випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технології;
- прогресивні міжгалузеві структурні зрушення;
- реалізацію довгострокових науково-технічних програм з великими строками окупності витрат;
- фінансування фундаментальних досліджень для здійснення якісних змін у стані продуктивних сил;

– розробку і впровадження нової, ресурсозберігальної технології, призначеної для поліпшення соціального і екологічного становища.

У ч. 1 коментованої статті наводиться визначення інвестицій у сфері господарювання, як довгострокових вкладень різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» суб'єктами (інвесторами і учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави. Недержавні пенсійні фонди, страховики та фінансові установи – юридичні особи публічного права здійснюють інвестиційну діяльність відповідно до законодавства, що визначає особливості їх діяльності.

Серед суб'єктів інвестиційної діяльності особливе місце посідають інвестори – суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування. Інвестори можуть виступати в ролі вкладників, кредиторів, покупців, а також виконувати функції будь-якого учасника інвестиційної діяльності.

Учасниками інвестиційної діяльності можуть бути громадяни та юридичні особи України, інших держав, які забезпечують реалізацію інвестицій як виконавці замовлень або на підставі доручення інвестора.

Здійснення інноваційної діяльності передбачає необхідність залучення відповідних фінансових ресурсів. Доволі часто суб'єкт інноваційної діяльності може не мати достатніх коштів для фінансування інноваційного проекту, що, відповідно, вимагає залучення коштів інвесторів.

У ч. 2 коментованої статті закріплено форми інвестування інноваційної діяльності. Схожий перелік передбачено у ч. 2 ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність». Зазначені форми виділяються законодавцем у залежності від суб'єкта, який здійснює інвестування інноваційної діяльності (інвестора), крім соціального інвестування, в основі визначення якого лежить специфічний об'єкт інвестування.

Першою формою інвестування інноваційної діяльності ч. 2 ст. 326 ГКУ визначено державне (комунальне) інвестування. Воно

здійснюється органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про інноваційну діяльність», для здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності Кабінет Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності.

Таким органом є Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, що здійснює діяльність відповідно до Положення, затвердженого Указом Президента України від 08.04.2011 р. Питання залучення інвестицій державними та організаціями визначено установами та організаціями, визначеного аналогічними розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 17.04.2009 р. № 530.

Кошти державного і комунального інвестування формуються за рахунок коштів Державного бюджету України, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний рік, залучених згідно з чинним законодавством вітчизняних та іноземних інвестицій юридичних та фізичних осіб, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, від власної чи спільної фінансово-господарської діяльності та інших джерел, не заборонених законодавством України.

Правове становище комунальних інноваційних фінансово-кредитних установ визначено у ст. 20 Закону України «Про інноваційну діяльність».

Другою формою інвестування інноваційної діяльності є комерційне інвестування. Воно здійснюється суб'єктами господарювання з метою розвитку бази підприємництва (впровадження нових видів обладнання, освоєння випуску новітніх видів продукції тощо). При цьому суб'єкти господарювання можуть вкладати як власні, так і позичкові кошти. Власними фінансовими ресурсами є прибуток, амортизаційні відрахування, відшкодування збитків від аварій, стихійного лиха, грошові нагромадження і заощадження громадян, юридичних осіб тощо. До позичкових фінансових коштів належать облігаційні позики, банківські та бюджетні кредити (ст. 10 Закону України «Про інвестиційну діяльність»).

Третьою формою інвестування інноваційної діяльності є соціальне інвестування. Об'єктами його виступають об'єкти соціальної сфери та інших невиробничих сфер (освіта, наука, культура, спорт тощо). Метою соціального інвестування є досягнення соціального ефекту.

Четверта форма – іноземне інвестування, яке здійснюється іноземними юридичними особами або іноземцями, а також іншими державами.

П'ятою формою інвестування інноваційної діяльності є спільне інвестування. Як і попередня форма, воно здійснюється за участю іноземних юридичних осіб чи іноземців. Проте характерною ознакою спільного інвестування є те, що поряд з іноземними суб'єктами в ньому беруть участь суб'єкти господарювання України.

Зауважимо, що стосовно переліку «форм інвестування інноваційної діяльності», то Закон України «Про інноваційну діяльність» регулює це питання під дещо іншим кутом зору, визначаючи у ст. 18 джерела фінансування інноваційної діяльності:

- кошти Державного бюджету України;
- кошти місцевих бюджетів і кошти бюджету Автономної Республіки Крим;
- власні кошти спеціалізованих державних і комунальних інноваційних фінансово-кредитних установ;
- власні чи запозичені кошти суб'єктів інноваційної діяльності;
- кошти (інвестиції) будь-яких фізичних і юридичних осіб;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

Правові, економічні, організаційні та фінансові засади державного-регулювання діяльності у сфері *трансферу технологій* (передачі на договірних засадах технологій), спрямовані на забезпечення ефективного використання науково-технічного та інтелектуального потенціалу України, технологічності виробництва продукції, охорони майнових прав на вітчизняні технології на території держав, де планується або здійснюється їх використання, розширення міжнародного науково-технічного співробітництва у цій сфері визначає ст. 1 Закону «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій».

Однією із форм стимулювання інноваційної діяльності є її державна підтримка, закріплена в законодавстві. Так, ст. 329 ГКУ закріплено, що держава гарантує суб'єктам інноваційної діяльності:

- підтримку створення та розвитку суб'єктів інфраструктури інноваційної діяльності;
- охорону та захист прав інтелектуальної власності, захист від недобросовісної конкуренції у сфері інноваційної діяльності;

– вільний доступ до інформації про пріоритети державної економічної та соціальної політики, про інноваційні потреби та результати науково-технічної діяльності, крім випадків, передбачених законом;

– підтримку щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів у сфері здійснення інноваційної діяльності.

Важливою державною гарантією інноваційної діяльності є її фінансова підтримка. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про інноваційну діяльність», суб'єктам інноваційної діяльності для виконання ними інноваційних проектів може бути надана фінансова підтримка шляхом:

а) повного безвідсоткового кредитування (на умовах інфляційної індексації) пріоритетних інноваційних проектів за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів;

б) часткового (до 50%) безвідсоткового кредитування (на умовах інфляційної індексації) інноваційних проектів за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів за умови залучення до фінансування проекту решти необхідних коштів виконавця проекту і (або) інших суб'єктів інноваційної діяльності;

в) повної чи часткової компенсації (за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів бюджету Автономної Республіки Крим та коштів місцевих бюджетів) відсотків, сплачуваних суб'єктами інноваційної діяльності комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам за кредитування інноваційних проектів;

г) надання державних гарантій комерційним банкам, що здійснюють кредитування пріоритетних інноваційних проектів;

д) майнового страхування реалізації інноваційних проектів у страховиків відповідно до Закону України «Про страхування».

Для здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності Кабінет Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності створює спеціалізовані державні небанківські інноваційні фінансово-кредитні установи. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2000 р. № 654 створено Українську державну інноваційну компанію на базі Державного інновацій-

ного фонду та його регіональних відділень, що ліквідуються, як небанківську фінансово-кредитну установу, підпорядковану Державному агентству з інвестицій та управління національними проектами.

Для отримання фінансової підтримки суб'єкти інноваційної діяльності, інноваційні проекти яких занесені до Державного реєстру інноваційних проектів, подають до Державної інноваційної фінансово-кредитної установи (її регіональних відділень) інноваційні проекти та всі необхідні документи, перелік яких визначається нею.

Державна інноваційна фінансово-кредитна установа організовує на конкурсних засадах у порядку, що визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності, відбір інноваційних проектів для їх фінансової підтримки. Конкурсні відбори інноваційних проектів здійснюються на засадах прозорості, відкритості, гласності. Наказом Державного агентства України з інвестицій та інновацій від 16 листопада 2006 р. № 34 затверджено Порядок конкурсного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки.

Суб'єкт інноваційної діяльності, інноваційний проект якого пройшов конкурсний відбір, залежно від встановленого конкурсною процедурою рейтингу, може отримати від Державної інноваційної фінансово-кредитної установи один чи декілька передбачених ст. 17 Закону України «Про інноваційну діяльність» видів фінансової підтримки.

До числа державних гарантій інноваційної діяльності віднесено також підтримку створення та розвитку суб'єктів інфраструктури інноваційної діяльності. Під інноваційною інфраструктурою розуміється сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо).

Інноваційна діяльність тісно пов'язана із науково-технічною творчістю. Тому важливою гарантією інноваційної діяльності є охорона та захист результатів такої творчості, захист від недобросовісної конкуренції.

Однією із гарантій інноваційної діяльності виступає вільний доступ до відповідної інформації щодо інноваційної діяльності.

Йдеться про інформацію про пріоритети державної економічної та соціальної політики, про інноваційні потреби, результати інноваційної діяльності. Положення про Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами (як Державне агентство) передбачає, що Держінвестицій вживає заходів до розвитку системи інформаційного забезпечення суб'єктів інвестиційної діяльності. У п. 5 Порядку конкурсного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки передбачено, що оголошення про умови проведення Конкурсу та строк приймання документів на Конкурс розміщується у друкованих засобах масової інформації та на офіційних веб-сторінках Держінвестицій та Установи не пізніше ніж за два робочих дні до дати початку приймання документів на Конкурс.

Разом з тим, стимулювання значною мірою подібне до надання податкових, амортизаційних і митних пільг, може передбачатися іншими актами законодавства (податковим та митним законодавством, законодавством про іноземне інвестування, про спеціальні (вільні) економічні зони чи території пріоритетного розвитку, про трансфер технологій та ін.). Так, Законом «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» (ст.ст. 7–8) від 16.07.1999 р. передбачено цільові субсидії таких парків, що надаються їм державою для реалізації проектів технологічних парків у вигляді:

- звільнення від ввізного мита при ввезенні в Україну для реалізації проектів технологічних парків нових устаткування, обладнання та комплектуючих, а також матеріалів, які не виробляються в Україні;

- податкового векселя на суми податкового зобов'язання, що нараховуються згідно із Законом України «Про податок на додану вартість» при імпорті нових устаткування, обладнання та комплектуючих, зі строком погашення на 720-й календарний день, а при імпорті матеріалів, які не виробляються в Україні, – зі строком погашення на 180-й календарний день з дня надання векселя органу митного контролю;

- суми податку на прибуток, одержаного при реалізації проектів технологічних парків, нарахованого в порядку, встановленому Податковим Кодексом.

Спеціальний режим інноваційної діяльності передбачений законодавством для технологічних парків. Він полягає в наступному:

1) здійснюється фінансова підтримка проектів технологічних парків (ст. 6 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»). Для цього щорічно в Державному бюджеті України за бюджетною програмою підтримки діяльності технологічних парків визначаються кошти, що спрямовуються на: а) повне або часткове (до 50 відсотків) безвідсоткове кредитування (на умовах інфляційної індексації) проектів технологічних парків; б) повну або часткову компенсацію відсотків, сплачуваних виконавцями проектів технологічних парків комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам за кредитування проектів технологічних парків;

2) технологічним паркам, їх учасникам та спільним підприємствам, що виконують проекти технологічних парків для реалізації проектів технологічних парків, державою надаються цільові субсидії (ст. 7 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»). Цільові субсидії надаються у вигляді: а) звільнення від ввізного мита при ввезенні в Україну для реалізації проектів технологічних парків нових устаткування, обладнання та комплектуючих, а також матеріалів, які не виробляються в Україні; б) податкового векселя на суми податкового зобов'язання, що нараховуються згідно із Законом України «Про податок на додану вартість» при імпорті нових устаткування, обладнання та комплектуючих, зі строком погашення на 720-й календарний день, а при імпорті матеріалів, які не виробляються в Україні, зі строком погашення на 180-й календарний день з дня надання векселя органу митного контролю; в) суми податку на прибуток, одержаного при реалізації проектів технологічних парків, нарахованого в порядку, встановленому Податковим Кодексом України;

3) проекти технологічних парків є пріоритетними для залучення коштів Української державної інноваційної компанії (зараз її перейменовано в Державну інноваційну фінансово-кредитну установу) та її регіональних відділень (ст. 9 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»);

4) технологічним паркам, їх учасникам та спільним підприємствам при реалізації проектів технологічних парків дозволяється прискорена амортизація задіяних у проекті технологічного парку основних фондів і встановлюється щорічна 20-відсоткова норма прискореної амортизації основних фондів

груп 3 та 4. При цьому амортизація задіяних у проєкті технологічного парку основних фондів групи 3 проводиться до досягнення балансовою вартістю групи нульового значення (ст. 10 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»);

5) встановлені певні особливості валютного регулювання щодо розрахунків за експортно-імпортні операції при виконанні проєктів технологічних парків (ст. 11 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків») тощо.

Контрольні питання

- 1. У чому зміст науково-технічного прогресу?*
- 2. Основні функції науково-технічного прогресу.*
- 3. У чому передбачений зміст наукових досліджень і науково-технічних розробок на п'яти і на десять років?*
- 4. Назвіть шість пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок.*
- 5. У чому особливості науково-технічного розвитку України на сучасному етапі?*
- 6. У чому мета науково-технічної політики української держави?*
- 7. Назвіть принципи державної інноваційної політики.*
- 8. Що таке інноваційна діяльність та її зміст?*
- 9. Види інноваційної діяльності.*
- 10. Які Ви знаєте напрями інноваційної діяльності?*
- 11. Поясніть два етапи програми переходу на інноваційну модель розвитку економіки України.*
- 12. Назвіть принципи державної політики у сфері інвестицій та інвестиційної діяльності.*
- 13. Які Ви знаєте форми інвестування інвестицій?*
- 14. У чому зміст гарантій суб'єктам інноваційної діяльності?*

Тема 11

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНО-РОЗРАХУНКОВИХ ВІДНОСИН

- 1. Цілі кредитно-розрахункових відносин*
- 2. Банківська система і банківські операції*
- 3. Кредит у сфері господарювання*
- 4. Порядок відкриття і використання рахунків у банку*
- 5. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу*
- 7. Правове забезпечення готівкового обігу*

1. Цілі кредитно-розрахункових відносин

Кредитно-розрахункові відносини – підсистема кредитно-грошової політики, що забезпечує обіг фінансових активів у фінансовій діяльності. Власне така діяльність у сфері господарювання пов'язана обігом коштів між різними суб'єктами ринкової економіки.

Грошова-кредитна політика – це комплекс заходів у грошово-кредитній сфері, спрямованих на забезпечення економіки стабільною національною грошовою одиницею (валютою), на контролювання (стимулювання) інфляції, стимулювання економічного зростання, забезпечення високого рівня зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу.

Така політика полягає у проведенні державою та її органами заходів впливу щодо функціонування грошової і фінансово-кредитної системи, грошового обігу і кредиту, з метою забезпечення ефективного розвитку економіки, виконання програм соціального розвитку, фінансової стабільності, ефективного використання кредитних ресурсів.

Стратегічною метою грошово-кредитної політики є забезпечення умов для економічного зростання та подальшої стабілізації суспільного виробництва, зайнятості і цін. Стратегічна мета дося-

гається шляхом дотримання певної тактики у здійсненні грошово-кредитної політики, яка є монетарною реакцією держави на економічну кон'юктуру національної економічної системи.

Відповідно до стратегічної мети, завданнями грошово-розрахункових відносин є забезпечення кожного громадянина, та суб'єкта господарювання будь-якої державної структури, а, отже, і суспільства в цілому, достатніми для здійснення їх діяльності можливості користування грошовими коштами, тобто створення умов для нормального відтворення соціально-економічного життя суспільства.

Тактика грошово-кредитної політики держави полягає у підтримці оптимального рівня між попитом і пропозицією грошей та грошовому ринку, зокрема, та в економічній системі – взагалі, що відображається в Державному бюджеті.

Напрями застосування грошово-кредитної політики держави:

- стимулювання ділової активності;
- створення умов мотивації інвестицій та виробництва;
- здійснення заходів щодо недопущення розвитку інфляційних процесів;
- реалізації платіжного і торгового балансів;
- формування валютних курсів;
- регулювання переливання коштів (капіталу);
- зміцнення фінансово-кредитної та грошової системи;
- стимулювання підприємництва тощо.

Їх реалізація відбувається на таких загальних принципах грошово-кредитної політики:

– застосування грошово-кредитних інструментів справляє на економіку опосередкований та загальний вплив;

– для грошово-кредитних інструментів характерним є часовий розрив (лаг) між їх використанням та досягненням ефекту (так, зміна динаміки грошової маси спричиняє зміну динаміки цін та реального ВВП приблизно через 3–12 місяців), тому необхідно враховувати ефект запізнення між застосуванням регуляторних заходів і реакцією на них грошово-кредитної системи зокрема та національної економічної системи в цілому;

– неприпустимим є застосування різких змін параметрів грошово-кредитних інструментів у ході регуляторних заходів, що обумовлено інерційністю економіки в цілому та грошово-кредитної сфери зокрема, оскільки це може призвести до дестабілізації гро-

шового обігу та погіршення умов функціонування економіки в цілому у довгостроковому періоді;

– найдієвішим є застосування грошово-кредитних інструментів за умов надзвичайно поживавленої, «перегрітої» економіки.

– враховуючи курс на інтеграцію національної економіки у світову економічну систему, необхідно узгоджувати грошово-кредитну та валютну політику.

Конкретні засади державної грошово-кредитної політики (згідно із ст. 19 Закону України від 20.05.1999 р. «Про Національний банк України») ґрунтуються на критеріях і макроекономічних показниках України на відповідний період; обсягу ВВП, рівня інфляції, розміру дефіциту його покриття, платіжного і торговельного балансів. Основними інструментами грошово-кредитної політики є операції центрального банку на відкритому ринку, зміна резервних норм, зміна облікової (дисконтної) ставки.

Операції на відкритому ринку передбачають купівлю центральним банком у комерційних банків чи продаж комерційним банкам державних цінних паперів (державних облігацій) на відкритому ринку. Якщо центральний банк продає цінні папери, то це зменшує пропозицію грошей. І навпаки, – якщо центральний банк купує цінні папери у комерційних банків, то такий захід збільшує грошову пропозицію. Це гнучкий інструмент грошово-кредитної політики держави.

Зміна норми обов'язкових резервів. Комерційний банк повинен тримати обов'язкові резерви у вигляді касової наявності чи у формі депозитів, вкладених у центральний банк. Обов'язковий резерв виступає як певний процент від вкладів клієнтів (депозитів), що носить назву резервної норми, яка встановлюється центральним банком для комерційних банків. Надлишок фактичного резерву банку над обов'язковим становить його надлишковий резерв, який і виступає джерелом надання позик або інвестування.

Зміна облікової (дисконтної) ставки. Облікова ставка – це ставка відсотка, який центральні банки стягують за позики, надані комерційним банкам. Знижуючи або підвищуючи процентну ставку, центральний банк обмежує або розширює доступ комерційних банків до кредитів. При підвищенні облікової ставки зменшуються кредитні можливості комерційних банків, а отже, уповільнюється їх вплив на зростання пропозиції грошей. При зниженні облікової ставки комерційні банки збільшують свої позики у центрального

банку, за рахунок чого збільшується видача кредитів комерційними банками та пропозиція грошей.

Таким чином, центральний банк має у своєму розпорядженні важелі впливу на пропозицію грошей, а через неї – на відсоткові ставки та економічні процеси в національній економіці.

Взаємодія попиту на гроші і їх пропозиції відбувається у тій сфері економіки, що називається ринком грошей, або *фінансовим ринком*. Це сукупність ринкових інститутів, що спрямовують обіг грошових коштів від власників до позичальників. Фінансовий ринок є складовою системи ринкових відносин. *Його основна функція* – акумуляція та перерозподіл тимчасово вільних грошових коштів для інвестування їх в економіку. Саме завдяки фінансовому ринку такі кошти перетворюються на позичковий капітал, який активно функціонує в економіці, забезпечуючи прибуток його власникам та тим, хто його використовує.

Основними суб'єктами фінансового ринку є *заощаджувачі, позичальники та фінансові посередники*. Передача грошових коштів від заощаджувачів до позичальників відбувається двома шляхами. При першому позичковий капітал передається позичальникам безпосередньо власниками капіталу. Це називається *прямим фінансуванням*. У другому такий процес здійснюється з допомогою фінансових посередників. Така передача має назву *опосередкованого фінансування*. Тут посередниками виступають фірми, функції яких полягають в акумуляції грошових коштів заощаджувачів і передачі їх позичальникам на певних умовах.

Об'єктом фінансового ринку є специфічний товар – *гроші як капітал*. Його особливість полягає в тому, що власник грошей, віддаючи їх у позику, право власності на позичені гроші не втрачає, а реалізує позичальникові лише право тимчасового використання грошей. За це позичальник сплачує певну ціну, що виступає у вигляді *позичкового відсотка*. Сума відсотка, виплачена за одиницю часу, на який було надано позику, є *відсотковою ставкою*. Вона визначається відношенням суми одержаного відсотка до суми наданої позики.

Повніше суть грошей в грошово-кредитній політиці проявляється у наступних функціях:

Першою функцією грошей є міра вартості. Гроші використовуються для вираження величини вартості товару. Виражена в грошах вартість товару називається ціною товару. Характерною особливістю функції грошей як міри вартості є те, що вони вико-

нують цю функцію як ідеальні гроші. Щоб оцінити товари на мільйонні суми, виразити їх вартість у грошовій формі, тобто в ціні, зовсім не потрібні наявні гроші.

Другою функцією грошей є засіб обігу. У цій функції гроші виступають як посередник у процесі реального товарообміну за формулою: $T_1 - G - T_2$. Тут гроші як засіб обігу долають ті обмеження, що пов'язані з прямим товарообміном. У процесі товарного обміну купівля і продаж товару розриваються, стають самостійними, вони не співпадають ні в часі, ні в просторі. Створюється передумова для подальшого розвитку обміну і товарного виробництва. Продавець може продавати товар в одному місці, а купувати в іншому. Оскільки за актом продажу може не відбуватися акт купівлі, то цим породжується можливість «затоварювання», оскільки гроші, отримані за проданий товар, не використовуються для купівлі іншого товару. Цим створюється абстрактна можливість криз надвиробництва. Функцію засобу обігу золото та срібло спочатку виконували у злитках. Але це було не дуже зручно, бо при кожному акті купівлі-продажу необхідно було зважувати метал. Для зручності металу почали надавати певну форму з відповідними позначками. Так з'явилися монети. Пізніше їх карбування стало прерогативою держави. З появою паперових грошей було закладено можливість для їх знецінення, що зумовило інфляційні процеси.

Третя функція грошей – засіб нагромадження, або утворення скарбів. Вона впливає з попередньої функції. Якщо товаровиробник продав свій товар і не перетворив одержані за нього гроші в інший товар, то гроші вилучалися із сфери обігу і перетворювались на скарб. Цю функцію виконують реальні гроші, які не підлягають знеціненню. Однак за певних умов не виключена і можливість нагромадження паперових грошей, хоча при цьому є велика небезпека втрати нагромадженого. Це яскраво проілюструвала практика втрати ощадних вкладів громадянами України на початку 90-х років минулого століття.

Гроші виконують і функцію засобу платежу. Якщо товаровиробник купує товар без оплати його в момент купівлі грішми, то умовою такої покупки є зобов'язання покупця сплатити гроші через певний період часу, зазначений угодою між покупцем і продавцем. При настанні терміну оплати боржник сплачує продавцю обумовлену суму грошей. В цей момент гроші і відіграють функцію засобу платежу. Це можуть бути як монети, так і паперові гроші. В

той же час такі операції створюють можливість появи *кредитних грошей*. Товаровиробник, який продав товар у кредит, отримує від покупця боргове зобов'язання, що називається векселем, і може використати його для розрахунків при купівлі товару. В такому випадку вексель стає кредитними грошми. Боргові зобов'язання, що випускаються банком, отримали назву банкноти, або банківські білети. На відміну від векселів приватних осіб, банкноти мають золоте забезпечення і широко використовуються в обігу як справжні гроші.

Вихід обігу за межі національних кордонів, розвиток зовнішньої торгівлі спричинили появу і такої функції, як *світові гроші*. За вдалим висловом одного з класиків політичної економії, на світовому ринку гроші скидали свої національні мундири і виступали у первісному вигляді – у формі золотих зливків. Але з середини ХХ ст., коли обмін банкнот на золото було припинено, золото перестало бути світовими грошми. Його функція закріпилась за деякими національними валютами, зокрема за доларом США, англійським фунтом стерлінгів, євро та ін. Світові гроші функціонують як всезагальний засіб платежу, всезагальний купівельний засіб і абсолютно суспільна матеріалізація благ.

У зв'язку з цим актуальним є *порядок обміну національної валюти на іноземну та валютний курс*. Здійснення зовнішніх відносин між країнами породжує грошові відносини, пов'язані з оплатою отримуваних товарів та послуг. А це зумовлює потребу обміну національної валюти на іноземну, або *конвертованість національної валюти*. Вона дає можливість учасникам зовнішньоекономічних угод обмінювати її на іноземні валюти і навпаки. Такий обмін здійснюється за *валютним курсом*, який є ціною грошової одиниці даної країни, вираженою в грошових одиницях інших країн і визначається національним банком України.

З виникненням грошей і функціонуванням їх в обігу виникає проблема узгодження кількості грошей з цінами товарів, що реалізуються з їх участю. Іншими словами, виникає потреба визначення кількості грошей, що перебувають в обігу. Це пов'язано з тим, що гроші постійно знаходяться в обігу, тоді як товари, що обмінюються з їх допомогою, вибувають зі сфери обігу у споживання. Тому одна й та ж грошова одиниця може протягом певного періоду часу обслуговувати обмін товарів ціною в декілька таких одиниць. Крім того, невідповідність між грошовою масою та обсягом товарів, що підлягають реалізації, може привести до порушення стабільності

обміну товарів. Якщо грошова маса буде більшою за суму цін товарів, що підлягають реалізації, це може привести до їх зростання і знецінення грошей. Недостатня кількість грошової маси зумовить неможливість реалізації певної частини товарної маси. Як одна, так і інша ситуація негативно позначаються на стані економіки.

Грошово-кредитна політика подолання наслідків фінансово-економічної кризи спрямована на збільшення пропозиції грошей, що стимулює збільшення обсягу національного виробництва та рівня зайнятості. Така політика, яка спрямована на зниження відсоткової ставки, отримала назву «політики дешевих грошей». Для цього центральний банк купує цінні папери у населення та комерційних банків, знижує резервну норму та облікову ставку. В результаті зростають обсяги кредитування, оскільки кредити стають дешевими; збільшуються сукупні інвестиції та сукупний попит на ринку; зростають обсяги інвестицій та зайнятості.

В умовах же інфляційного піднесення центральний банк повинен прийняти рішення про зменшення грошової пропозиції, що спричинить підвищення відсоткової ставки, скорочення інвестицій, зменшення обсягів виробництва та стримування підвищення цін. Такими рішеннями можуть бути: продаж центральним банком державних цінних паперів, підвищення резервної норми та підвищення облікової ставки. Такий набір заходів одержав назву «політики дорогих грошей». Зростання кредитного відсотка зумовлює подорожчання кредитів. В результаті скорочуються сукупні інвестиції та сукупний попит на ринку, зменшуються ціни та інфляція.

Серед розглянутих інструментів грошово-кредитної політики найбільш ефективними є операції на відкритому ринку. Реалізація державних цінних паперів дозволяє за короткий час суттєво вплинути на сукупну грошову масу, яка є в обігу. Два інших інструменти, хоч і використовуються урядами багатьох країн, проте не викликають суттєвих змін у пропозиції грошей. Навіть якщо центральний банк знизить резервну норму, комерційний банк не обов'язково розширюватиме видачу кредитів. Через регулювання облікової ставки центральний банк впливає лише на ту частину грошей, яку комерційні банки позичають у нього, а це всього 2–3% кредитних можливостей комерційних банків.

Крім того, розглянутий вплив грошово-кредитної політики на економіку більше має короткотерміновий характер. У довгостроковому періоді зміни пропозиції грошей переважно впливають

на рівень цін і майже не впливають на реальний обсяг ВВП. Все це вказує на необхідність поєднання грошово-кредитної політики з фіскальною політикою держави.

2. Банківська система і банківські операції

Функціонування кредитно-розрахункових відносин забезпечується за допомогою банківською системою, яка була сформована в Україні після розпаду СРСР. Банки, що функціонували на території колишньої Української РСР, були підпорядковані Держбанку СРСР як його республіканські контори. Формування банківської системи України здійснювалося на підставі Декларації про державний суверенітет України та Закону від 30.03.1990 р. «Про економічну самостійність України».

Банківська система розглядається як сукупність фінансових установ, які займаються банківською діяльністю згідно чинного законодавства і регулюють грошовий обіг в країні. Головними ланками сучасної банківської системи виступають центральний банк (в Україні – Національний банк України), державні комерційні банки та спеціалізовані банківські установи.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. із змінами та доповненнями, банківська система України складається з Національного банку України (надалі – НБУ) та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України, відповідно до положень чинного законодавства України.

Банки в Україні створюються у формі державного, публічного акціонерного товариства або кооперативного банку.

Державний банк – це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належить державі. Створюється за рішенням Кабінету Міністрів України, витрати на формування статутного капіталу якого передбачаються в Законі про Державний бюджет. Відповідно, держава в особі Кабінету Міністрів України здійснює і реалізує повноваження власника щодо акцій, які їй належать у статутному капіталі державного банку. Такими банками в Україні є Ощадний банк і зовнішньоекономічний.

Ощадний банк України – це фінансова установа, що спеціалізується переважно на обслуговуванні населення шляхом залучення

грошових заощаджень громадян і надання кредитних, розрахункових та інших послуг. *Зовнішньоторговельний банк України* здійснює операції з кредитування експорту та імпорту за зовнішньоторговельними розрахунками, гарантує і обліковує векселі з експортних кредитів, виданих комерційними банками. В Україні також можуть створюватися і функціонувати банки із 100-відсотковим іноземним капіталом.

Банки у формі публічного акціонерного товариства – комерційні банки. Вони утворюються засновниками юридичними і фізичними особами, резидентами та нерезидентами, що мають відповідну ділову репутацію і наявність достатньої кількості власних коштів для здійснення заявленого внеску до статутного капіталу. Мінімальний його розмір не може бути меншим 120 мільйонів гривень.

Кооперативний банк створюється в порядку, передбаченому цим Законом і законодавством про кооперацію. Здійснює діяльність як центральний банк Укоопспілки та місцеві банки в областях.

Суб'єктами фінансового ринку є банки – це кредитно-фінансові установи, що здійснюють функції посередника у платежах та кредитах, а також емісію грошей і цінних паперів. Без розвинутої мережі банків ринкова економіка не може нормально функціонувати. Банки виконують дуже важливі *функції*. *По-перше*, вони підтримують у робочому стані системи грошових розрахунків між суб'єктами економічної діяльності, здійснюючи прийом депозитів на їх поточні рахунки і переведення їх через використання чеків та інших форм безготівкових платежів. Банки, по суті, є розрахунковими центрами ринкових економік, бо переважна частина розрахунків між суб'єктами економіки здійснюється саме через ці фінансові установи. *По-друге*, банки виступають посередниками у кредитах, що дає змогу перетворювати заощадження домогосподарств і юридичних осіб в інвестиції і цим суттєво впливати на розвиток економічної діяльності. *По-третє*, банки надають своїм клієнтам такі важливі послуги, як обмін валюти, фінансування зовнішньоекономічної діяльності, здійснюють операції на оптових ринках грошових ресурсів, надають широкий спектр консалтингових послуг у фінансовій сфері. *По-четверте*, банки здійснюють пропозицію грошей шляхом мультиплікації банківських депозитів. У розвинутій ринковій економіці лише банки можуть виконувати названі функції.

Центральним банком в Україні, відповідно до ст. 99 Конституції, ст. 335 ГКУ, і Закону України «Про Національний банк

України» є НБУ. До його складу входять: державна Скарбниця України, функцією якої є зберігання резервних фондів національних грошових знаків, нагромадження золотого запасу, коштовностей та валютних запасів; валютна біржа, яка купує і продає за вільними ринковими цінами іноземну валюту; розгалужена мережа управлінь, регіональних відділень та розрахунково-касових центрів.

НБУ як емісійний центр є провідним фінансовим інститутом. Стосовно інших банків він виступає банком банків, кредитором і регулятором кредитної системи, є автономним регулятором управління грошово-кредитною системою. Згідно Закону України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р.

Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України.

На виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень, – цінової стабільності.

Згідно ст. 7 Закону, Національний банк виконує такі функції:

- відповідно до розроблених Радою Національного банку України Основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику;

- монопольно здійснює емісію національної валюти України та організує її обіг;

- виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування;

- встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна;

- організує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу;

- визначає систему, порядок і форми платежів, у тому числі між банками;

- визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює, координує та контролює створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації;

- здійснює банківське регулювання та нагляд;

– веде Реєстр банків, їх філій та представництв, валютних бірж, здійснює ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законами випадках;

– складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування;

– представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків;

– здійснює відповідно до визначених спеціальним законом повноважень валютне регулювання, визначає порядок здійснення платежів в іноземній валюті, організовує і здійснює валютний контроль за комерційними банками та іншими кредитними установами, які отримали ліцензію Національного банку на здійснення операцій з валютними цінностями;

– забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними та банківськими металами;

– аналізує стан грошово-кредитних, фінансових, цінових та валютних відносин;

– організує інкасацію та перевезення банкнот і монет та інших цінностей, видає ліцензії на право інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей;

– реалізує державну політику з питань захисту державних секретів у системі Національного банку;

– бере участь у підготовці кадрів для банківської системи України;

– здійснює інші функції у фінансово-кредитній сфері в межах своєї компетенції, визначеної законом.

НБУ є підзвітним Президенту та Верховній Раді України в межах їхніх конституційних повноважень. З Кабінетом Міністрів України НБУ проводить взаємні консультації щодо грошово-кредитної політики, підтримує його економічну політику, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці.

НБУ як орган державного управління здійснює державне регулювання діяльності комерційних і кооперативних банків. Ст. 66 Закону «Про банки і банківську/ діяльність» передбачені різні типи регулювання.

Наприклад, адміністративне регулювання-реєстрація банків та ліцензування їх діяльності; встановлення вимог та обмежень щодо діяльності банків; застосування адміністративних або фінан-

сових санкцій; нагляд за діяльністю банків; надання рекомендацій щодо діяльності банків.

У сфері валютного регулювання до компетенції НБУ належать:

- видання нормативних актів щодо ведення валютних операцій;
- видача та відкликання ліцензій на здійснення операцій з валютними цінностями;
- здійснення контролю за діяльністю банків, які отримали таку ліцензію;
- становлення лімітів відкритої валютної позиції для банків, що купують і продають іноземну валюту тощо.

Для виконання своїх функцій НБУ має безоплатно одержувати від банків інформацію про їхню діяльність відповідно до наданої ліцензії та пояснення стосовно отриманої інформації. Національний банк України для підготовки банківської та фінансової статистики, аналізу економічної ситуації має також право отримувати необхідну інформацію від органів державної влади й місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання всіх форм власності. Отримана інформація не підлягає розголошенню, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Згідно зі ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» на підставі банківської ліцензії НБУ банк має надавати банківські та інші фінансові послуги або інакше здійснювати такі банківські операції:

- 1) залучення у вклади (депозити) коштів та банківських металів від необмеженого кола юридичних і фізичних осіб;
- 2) відкриття та ведення поточних (кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі у банківських металах;
- 3) розміщення залучених у вклади (депозити) , у тому числі на поточні рахунки, коштів та банківських металів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

Банківські послуги дозволяється надавати виключно банку. Крім надання фінансових послуг, банк має право здійснювати також діяльність щодо:

- 1) інвестицій;
- 2) випуску власних цінних паперів;
- 3) випуску, розповсюдження та проведення лотерей;
- 4) зберігання цінностей або надання в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа;
- 5) інкасації коштів та перевезення валютних цінностей;

б) ведення реєстрів власників іменних цінних паперів (крім власних акцій);

7) надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських та інших фінансових послуг.

Банк здійснює діяльність, надає банківські та інші фінансові послуги в національній валюті, а за наявності відповідної ліцензії Національного банку України – в іноземній валюті. Він також має право вчиняти будь-які правочини, необхідні для надання ним банківських та інших фінансових послуг та здійснення іншої діяльності.

Реальним засобом регульовального впливу НБУ на діяльність банків є відкликання банківської ліцензії та ліквідація банку. Цей захід застосовується виключно в таких випадках:

– якщо було виявлено, що документи, надані для отримання банківської ліцензії містять недостовірну інформацію (зокрема, якщо статутний капітал банку на час його державної реєстрації був сформований з непідтверджених джерел, і внаслідок цього були фальсифіковані прогностичні показники діяльності банку, надані НБУ для отримання банківської ліцензії);

– якщо банк не виконав жодної банківської операції протягом року з дня отримання банківської ліцензії;

– у разі порушення вимог законодавства, або нормативно-правових актів НБУ, що спричинило значну втрату активів або доходів і настання неплатоспроможності банку;

– на підставі висновку тимчасового адміністратора про неможливість приведення діяльності банку в правову відповідність до вимог законодавства;

– у разі недоцільності виконання плану тимчасової адміністрації щодо реорганізації банку.

З метою захисту інтересів кредиторів та вкладників, забезпечення схоронності капіталу та активів, стабілізації діяльності, поліпшення фінансового стану банку НБУ має право призначити тимчасову адміністрацію банку в разі:

– систематичних порушень банком законних вимог НБУ;

– зменшення розміру регулятивного капіталу банку на 30 відсотків протягом останніх 6 місяців при одночасному порушенні хоча б одного економічного нормативу;

– якщо банк протягом 15 робочих днів не виконує 10 і більше відсотків своїх прострочених зобов'язань;

– арешту або набрання законної сили обвинувальним вироком щодо злочинних діянь керівників банку;

- вчинення банком дій щодо приховування рахунків, будь-яких активів, реєстрів, звітів, документів;
- необґрунтованої відмови банку у наданні документів чи інформації, передбачених цим Законом, уповноваженим представником НБУ;
- наявності публічного конфлікту у керівництві банку;
- наявності клопотання банку про призначення тимчасової адміністрації.

Тимчасова адміністрація приступає до виконання своїх обов'язків негайно після прийняття рішення про її призначення.

Тимчасова адміністрація очолюється керівником, який призначається НБУ – тимчасовим адміністратором. Термін повноважень тимчасової адміністрації не може перевищувати одного року з дня її призначення. Проте НБУ має право продовжувати дію тимчасової адміністрації для систем утворюючих банків на термін до одного року. З дня призначення тимчасового адміністратора повноваження загальних зборів, спостережної ради і правління – (ради директорів) банку переходять до тимчасового адміністратора. Угоди, укладені керівниками банку після призначення тимчасового адміністратора, є недійсними з моменту укладення. У разі призначення НБУ тимчасової адміністрації банку реорганізація банку та емісія акцій банку здійснюються адміністратора у порядку, який встановлюється НБУ.

З метою створення сприятливих умов для відновлення фінансового стану банку, НБУ має право введення мораторій на задоволення вимог кредиторів під час здійснення тимчасової адміністрації, але на строк не більше шести місяців.

Мораторій на задоволення вимог кредиторів поширюється на зобов'язання, строки виконання яких настали до призначення тимчасової адміністрації. Протягом дії мораторію:

1. Забороняється стягнення на підставі виконавчих документів та інших документів, якими здійснюється стягнення відповідно до законодавства України;
2. Не нараховуються неустойка (штраф, пеня), інші фінансові (економічні) санкції, невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

Мораторій не поширюється на обслуговування поточних операцій, здійснюваних тимчасовим адміністратором, на вимоги щодо виплати, заробітної плати, аліментів, відшкодування шкоди,

заподіяної здоров'ю та життю громадян, авторської винагороди, а також на задоволення вимог кредиторів, що виникли у зв'язку із зобов'язаннями банку під час здійснення тимчасової адміністрації банку.

3. Кредит у сфері господарювання

Кредит в економіці господарювання – це система відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових засобів на умовах повернення з виплатою відсотка за користування позикою. Суб'єктами кредитних відносин є кредитори, що мають у своїй власності вільні кошти і надають їх у тимчасове використання іншим суб'єктам та позичальники, котрі мають потребу в додаткових коштах і отримують їх у позику від кредиторів.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві загальновідома – це потреба забезпечення безперервного процесу виробництва, прискорення реалізації товарів і послуг. Кредит дозволяє скоротити час на задоволення виробничих і особистих потреб.

Джерелами кредиту є кошти ринкових суб'єктів, які тимчасово не використовуються, заощадження населення, грошовий капітал підприємців, кошти центральних та місцевих бюджетів, страхових компаній, різних фінансових організацій.

З економічних позицій кредит можна охарактеризувати як суспільні відносини між кредитором і позичальником із приводу зворотного руху вартості, у яких відбувається передача кредитором позиченої вартості позичальникові на засадах зворотності й в інтересах суспільних потреб.

Загальні правила банківського кредитування передбачено в Законі «Про банки і банківську діяльність».

Відповідно до визначення в ст. 2 цього Закону, банківський кредит – це будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату відсотків та інших зборів з такої суми.

Відповідно до ст. 49 Закону як кредитні розглядаються: операції, на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррай-

тинг); надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їхнє виконання у грошовій формі; придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг); лізинг.

Банкам забороняється прямо чи опосередковано надавати кредити для придбання власних цінних паперів. Використання цінних паперів власної емісії для забезпечення кредитів можливе з дозволу Національного банку України.

При наданні кредитів він зобов'язаний додержуватись основних принципів кредитування, у тому числі перевіряти кредитоспроможність позичальників та наявність забезпечення кредитів, додержуватись встановлених Національним банком України вимог щодо концентрації ризиків. Основними функціями кредиту, в яких розкривається їх сутність є:

- *акумулювання* тимчасово вільного грошового капіталу;
- *перерозподільча*, що передбачає перетворення на позичковий капітал вільних грошових коштів і цінностей, їх перерозподіл між сферами, галузями та суб'єктами господарювання, а опосередковано – регулювання пропозицій у народному господарстві;
- економія витрат обігу – здійснюється в процесі заміни повноцінних грошей такими видами кредитних грошей (цінних паперів), як векселі, чеки кредитні картки та інші безготівкові рахунки;
- прискорення, концентрації та централізації капіталу, завдяки чому розширюються межі приватного, колективного, державного капіталу;
- регулювання – за допомогою кредиту забезпечується доступ суб'єктів господарювання-позичальників до позичкового капіталу, вплив на економічну політику держави;
- розв'язання деяких суперечностей між потребою у грошових засобах суспільного виробництва та їх дефіцитом за рахунок тимчасово вільних грошових коштів.

Водночас за умов фінансово-економічної кризи кредит призводить до загострення суперечностей суспільного виробництва. Короткострокові кредити в крайньому разі перетворюються на середньо й довготермінові або не повертаються, що робить неможливим повернути депозитні вклади і т.п.

Функції кредиту реалізуються через кредитні правовідносини. *Кредитні правовідносини* – це урегульовані нормами права са-

мостійного виду відносини, що виникають при перерозподілі матеріальних фондів між учасниками майнового обороту з приводу надання коштів або товарно-матеріальних цінностей на певний і строк або з відстрочкою платежу на умовах зворотності й платності у вигляді відсотків за кредитом. До таких відносин належать:

- відносини між суб'єктами господарювання і банками з приводу надання банківського кредиту;
- між юридичними і фізичними особами та банками з приводу формування кредитних ресурсів.

Суб'єктами кредитних правовідносин є кредитор і позичальник, а об'єктами – певна частина активів кредитних установ, залучених на депозитні вклади фізичних та юридичних осіб тощо.

Банківське кредитування здійснюється за такими основними принципами, які відображають сутність кредитної системи.

Принцип цільової спрямованості кредиту виражається матеріально-речовим змістом. Формою такого змісту є відносини з приводу його надання для підтримки конкретних цільових програм розвитку, придбання суб'єктами господарювання конкретних матеріально-технічних засобів виробництва. Дотримання комерційним банком принципу цільового кредитування допомагає йому приймати зважене рішення про надання позики.

Принцип строковості кредиту вимагає повернення кредиту в чітко визначений в кредитному договорі термін. Якщо порушується термін користування позикою, то кредит втрачає реальне призначення, що негативно впливає на стан грошового обігу країни. Внаслідок цього даному принципу кредитування надається особливе значення, оскільки, по-перше, він важливий для забезпечення ліквідності комерційних банків; по-друге, для позичальника дотримання цього принципу відкриває можливість отримання в банку нових кредитів; по-третє, від дотримання цього принципу залежить нормальне забезпечення процесу суспільного відтворення грошовими засобами.

Принцип забезпеченості кредиту полягає в тому, що кредити і надаються банками під забезпечення будь-якого виду. Забезпечення не гарантує повернення позики, але зменшує ризик. На практиці застосовуються різноманітні види забезпечення кредиту, тому від вибору системи забезпечення кредиту значною мірою залежить ефективність кредитної політики. Забезпечення зобов'язань щодо повернення позики можливе за допомогою закладання майна, гарантії і поруки, переуступки контрактів, забезпечення дорожніми і

товарними документами, цінними паперами, дорогоцінними металами, векселями та ін. Банки можуть надавати і незабезпечені кредити, але вони мають обмежений характер, оскільки пов'язані з великим ризиком для банку та надаються під високий відсоток.

Принцип платності полягає у тому, що клієнт сплачує, крім вартості основного боргу, додаткову суму грошей у вигляді відсотка. На величину і динаміку ставки відсотка впливають як загальні макроекономічні, так і мікроекономічні фактори, які залежать від учасників кредитного процесу. До загальних макроекономічних факторів можна віднести співвідношення попиту на позичкові кошти та їх пропозицію, рівень інфляції та ін. Мікроекономічні фактори визначаються умовами функціонування конкретного банку, його становищем на ринку позичкових капіталів, ступені ризиковості здійснюваних ним операцій та ін.

Принцип повернення кредиту полягає у завершенні кредитної операції, обумовлюється у тексті кредитного договору. В умовах збільшення взаємної дебіторсько-кредиторської заборгованості господарських суб'єктів, як це має місце в Україні, банк приділяє постійну увагу повному і своєчасному виконанню кредитних договорів щодо погашення наданих позик. Усі випадки непогашення кредитів, всебічно аналізуються працівниками банку, щоб уникнути цього у майбутньому. Повернення кредиту може здійснюватись одночасно або частинами. Можливе також дострокове повернення кредиту за взаємного узгодження банку і позичальника. Банк може надавати клієнту відстрочку погашення кредиту, на обумовлений банком період, але під підвищений відсоток. Згідно з цим принципом кредит повинен надаватись тільки тим клієнтам, які мають змогу своєчасно повернути його. Своєчасність повернення кредиту залежить від його забезпеченості.

Відповідно до ч. 2 ст. 345 ГКУ кредитні відносини здійснюються на підставі кредитного договору, що укладається між кредитором і позичальником у письмовій формі. У кредитному договорі передбачаються мета, сума і строк кредиту, умови і порядок його видачі та погашення, види забезпечення зобов'язань позичальника, відсоткові ставки, порядок плати за кредит, обов'язки, права і відповідальність сторін щодо видачі та погашення кредиту.

Порядок укладання і вимоги до договорів банківського кредиту закріплені в ст. 1054 ЦКУ і ст. 346 ГКУ, Положенні НБУ про кредитування, затверджені постановою Правління НБУ від

28 вересня 1995 р. Для одержання кредиту позичальник подає в банк такі документи: *заявку на кредит* – у ній обумовлюють характер кредиту, його суму і строк; *юридичні документи*, що необхідні банку для підтвердження юридичного статусу підприємства, повноважень його керівників; *фінансові документи* – для аналізу фінансового стану підприємства; *економічні документи* – для аналізу поточної діяльності клієнта і проекту, що кредитується; *документи щодо забезпечення кредиту* потрібні, щоб оцінити прийнятність (ліквідність) забезпечення. Заставою найчастіше буває рухоме або нерухоме майно позичальника, гарантії банків, майнова порука третіх осіб тощо; *інші документи* банк запитує залежно від нюансів кожного проекту, що кредитується, та особливостей діяльності позичальника.

У переліку *стандартних умов* одержання будь-якого кредиту, як правило, згадуються: поточний рахунок кредиту банку протягом певного періоду (зазвичай більше трьох місяців), стабільні надходження виручки від реалізації на поточний рахунок, позитивна репутація і відповідальність іншим вимогам, що висуваються конкретним банком, до якого позичальник звернувся за кредитором.

Кредитний договір, відповідно до ст. 1054 ЦКУ, укладається між кредитором і позичальником у письмовій формі, визначає мету, суму і строк кредиту, умови і порядок його видачі та погашення, види забезпечення зобов'язань позичальника, відсоткові ставки, порядок плати за кредит, обов'язки, права і відповідальність сторін щодо видачі та погашення кредиту і не може змінюватися в односторонньому порядку. У разі недотримання письмової форми, він є нікчемним.

Суб'єктами кредитного договору можуть бути юридичні і фізичні особи. Кредитор – це суб'єкт кредитних відносин, що надає вартість позичальнику на певний строк. Позичальниками є юридичні і фізичні особи, що відчувають брак власних коштів. Об'єктом кредитних договірних відносин є те благо, на досягнення якого спрямовані суспільні економічні відносини шляхом реалізації прав і обов'язків його учасників.

Надання безпроцентних кредитів забороняється, за винятком передбачених законом випадків.

У разі несвоєчасного погашення кредиту або відсотків за його користування банк має право видавати наказ про примусову оплату боргового зобов'язання, якщо це передбачено договором.

Форми кредиту:

Товарний кредит – це кредит, наданий одним суб'єктом господарювання іншому на договірній основі в речовій формі за раху-

нок тимчасово вільних ресурсів на умовах зворотності, терміновості і платності, як правило, у вигляді відстрочки платежів. Такий кредит визначається як передача товару у власність на умовах відстрочки кінцевого розрахунку на певний строк і під процент.

Кредит у грошовій формі – це кредит, наданий, як правило, кредитною установою на договірній основі готівкою або безготівковими коштами умовах зворотності, терміновості і платності. Він ще називається фінансовим кредитом як виключна функція банків і небанківських кредитних установ (ломбардів, кредитних союзів тощо).

Банківський кредит (ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність») – це будь-яке зобов'язання банку надати визначену суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження терміну боргу, що надано в обмін на зобов'язання боржника повернути заборгованість і сплатити відсотки із суми заборгованості. *Банківський кредит* надається суб'єктам кредитування всіх форм власності у тимчасове користування на умовах, передбачених кредитним договором.

Згідно з п. 13 Положення НБУ про кредитування жоден із виданих кредитів не може перевищувати 25% власних коштів банку. Загальний розмір виданих кредитів не може перевищувати восьмикратного розміру власних коштів банку. Відповідно до п. 21 зазначеного Положення забороняється надання Кредитів на покриття збитків господарської діяльності позичальника, а також на формування й збільшення статутного фонду банків та інших господарюючих товариств.

Розмір відсотків за кредитним договором та порядок їх сплати за договором відповідно до ст. 1056 ЦКУ визначаються в договорі залежно від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту і пропозицій, які склалися на кредитному ринку, строку користування кредитом, розміру облікової ставки та інших факторів. Встановлений договором розмір відсотків не може бути збільшений банком в односторонньому порядку. Умова договору щодо права банку змінювати розмір відсотків в односторонньому порядку є нікчемною.

Ст. 55 Закону України «Про банки і банківську діяльність», банкам забороняється в односторонньому порядку змінювати умови укладених з клієнтами договорів, зокрема, збільшувати розмір відсоткової ставки за кредитними договорами або зменшувати її розмір за договорами банківського вкладу (крім вкладу на вимогу), за винятком випадків, встановлених законом.

Види банківських кредитів

За строками користування: короткострокові до одного року; можуть надаватися у разі тимчасових фінансових труднощів, що пов'язані з витратами виробництва та обігом матеріальних активів суб'єктів господарювання; середньострокові до трьох років можуть надаватися на фінансування капітальних вкладень; довгострокові – понад три роки можуть надаватися для формування основних фондів.

За рівнем забезпеченості: є забезпечення заставою (майном, майновими правами, цінними паперами); гарантовані (банками, фінансами чи майном третьої сторони); іншим забезпеченням (поручительство, свідоцтво страхової організації); незабезпечені (бланкові).

За ступенем ризику: стандартні кредити; кредити з підвищеним ризиком.

За методами надання: кредити, що погашаються у розстрочку; кредити, що погашаються достроково (на вимогу кредитора або за заявою позичальника); кредити, що погашаються з регресією платежів; кредити, що погашаються після обумовленого періоду (місяця, кварталу).

За цільовим призначенням кредити: мінпрокредитування; сільгоспкредит; купівлю сільгосптехніки на нерухомість, на автотранспорт тощо.

Комерційний кредит є товарною формою кредиту, що надається продавцем покупцеві, яка визначає відносини з питань перерозподілу матеріальних фондів і характеризує кредитну угоду між двома суб'єктами господарської діяльності. Надається з метою прискореної реалізації товару. Учасники кредитних відносин при комерційному кредиті регулюють свої стосунки і можуть використовувати платіжні засоби у вигляді векселів. Погашення комерційного кредиту може здійснюватися на підставі: оплати боржником за векселем; передачі векселя відповідно до чинного законодавства іншій юридичній особі (крім банків та інших кредитних установ); переоформлення комерційного кредиту на банківський.

Лізинговий кредит – це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна і супроводжуються укладенням лізингової угоди. Лізингові платежі формуються з прибутку від використання обладнання і не оподатковуються.

Іпотечний кредит – це особливий вид відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна. Він виникає з приводу тимчасового відчуження грошових ресурсів під заставою май-

на фізичним і юридичним особам за відповідну плату у формі відсотків.

Консорціумний кредит – це форма кредиту, що надається банківським консорціумом шляхом акумулювання кредитних ресурсів, отриманих в результаті проведення консорціумних операцій.

Згідно зі ст. 5 Закону «Про банки і банківську діяльність», банки здійснюють залучення і розміщення кредитів. При цьому комерційні банки здійснюють кредитні операції у межах кредитних ресурсів, які вони утворюють у процесі своєї діяльності. У разі необхідності вони можуть на договірних умовах позичати ресурси один в одного або одержувати позички в НБУ (міжбанківські кредити). Суб'єкти господарювання – резиденти України – відповідно до ст. 4 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність» також мають право на отримання кредитів від іноземних суб'єктів господарської діяльності.

Кредити в іноземній валюті надаються юридичним особам-резидентам, фізичним особам-резидентам, які займаються підприємницькою діяльністю, резидентам за операціями, що здійснюються ними з використанням платіжних карток міжнародних платіжних систем, та юридичним особам-нерезидентам – банківським установам. При цьому позичальники погашають отримані кредити в іноземній валюті за рахунок валютних надходжень від усіх видів зовнішньоекономічної діяльності. Для погашення кредитів може бути використана іноземна валюта, придбана на міжбанківському валютному ринку України.

Об'єкти кредитування, які також формують матеріально-речовий зміст кредитних відносин цієї форми кредиту, – це виробничі споруди, будинки, земельні ділянки, устаткування та ін. Форми економічної реалізації відносин іпотечного кредиту – привласнення відсотків за наданий кредит, заставленого майна (у разі несплати позики та заниженої оцінки майна), спекуляції із закладними листами, продаж іпотечних облігацій промисловими та торговельними корпораціями, які є їх емітентами.

4. Порядок відкриття і використання рахунків у банку

Крім кредитних, суб'єкти господарської діяльності вступають з банками у розрахункові відносини.

Правовою основою взаємин між суб'єктами господарювання з приводу відкриття функціонування банківського рахунку є ГКУ, Закон України «Про платіжні системи й переказ грошей в Україні» від 05.04.2001 р., а також Інструкція «Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах», затверджена постановою Правління НБУ від 12.11.2003 р. № 492.

Відповідно до зазначених та інших нормативно-правових актів кожен суб'єкт господарювання має право відкривати рахунки для зберігання грошових коштів, здійснення всіх видів операцій у будь-яких банках України та інших держав за своїм вибором і за згодою цих банків у порядку, встановленому НБУ.

Умови функціонування банківського розрахунку закріплюються в договорі, що укладається між банком і учасником розрахунково-касових операцій.

Згідно зі ст. 342 ГКУ рахунки юридичної особи є клієнтом банку, відкривається в установах банків за місцем її реєстрації чи в будь-якому банку на території України згодою сторін. Порядок відкриття рахунків в установах банків України встановлюється законом.

Суб'єктам господарювання, які мають самостійний баланс, рахунки відкриваються для розрахунків за продукцію, виконані роботи, надані послуги, для виплати заробітної плати, сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також інших розрахунків, пов'язаних з фінансовим забезпеченням їх діяльності.

Юридичні особи, їх філії, відділення та інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, та громадяни-підприємці відкривають рахунки для зберігання грошових коштів і здійснення всіх видів банківських операцій у будь-яких банках України за своїм вибором і за згодою цих банків у порядку, встановленому Національним банком України.

Порядок відкриття рахунків в установах банків, форми розрахунків та порядок їх здійснення визначаються Законом «Про банки і банківську діяльність», іншими законами, а також нормативно-правовими актами Національного банку України.

Договір банківського рахунка – це договір, за яким банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (власнику рахунка) грошові кошти, що йому надходять, вико-

нувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунка та проведення інших операцій за рахунком (ч. 1 ст. 1066 ЦКУ).

Банк має право використовувати грошові кошти на рахунку клієнта, гарантуючи йому право безперешкодно розпоряджатися цими коштами.

Банк має право визначати та контролювати напрямки використання грошових коштів клієнта та встановлювати інші, не передбачені договором або законом, обмеження його права розпоряджатися грошовими коштами на власний розсуд.

Положення ст.ст. гл. 721 «Банківський рахунок» застосовуються щодо інших фінансових установ при укладенні ними договору банківського рахунка відповідно до наданої ліцензії, а також застосовуються до кореспондентських рахунків та інших рахунків банків, якщо інше не встановлено законом.

Договір банківського рахунка укладається для відкриття клієнтові або визначеній ним особі рахунка у банку на умовах, погоджених сторонами.

Банк зобов'язаний укласти договір банківського рахунка з клієнтом, який звернувся з пропозицією відкрити рахунок на оголошених банком умовах, що відповідають закону та банківським правилам.

Увесь процес введення рахунків умовно можна розділити на три стадії:

- відкриття рахунку в банківській установі;
- власне обслуговування банківського рахунку;
- закриття чи переоформлення рахунку в банківській установі.

Відкриття рахунків у банківських установах в Україні здійснюється на підставі належним чином оформлених документів, перелік яких визначено в Інструкції НБУ «Про відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті». Обов'язковими вимогами, які при цьому висувають комерційні банки, є: реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності в органі державної виконавчої влади чи іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію (органи виконавчої влади, Національний банк України, Центральна виборча комісія та ін.), взяття підприємства на податковий облік за місцем реєстрації власника рахунку.

Для відкриття поточних рахунків суб'єкт господарювання повинен подати установам банків наступні документи:

- заяву про відкриття поточного рахунка, яку підписують керівник і головний бухгалтер юридичної особи. Якщо в штатному розписі немає посади головного бухгалтера або іншої особи, на яку покладено функцію ведення бухгалтерського обліку та звітності, то заяву підписує лише керівник;

- копію належним чином зареєстрованого установчого документа (статуту/засновницького договору/установчого акта/положення), Засвідчену органом, який здійснив реєстрацію, або нотаріально. Положення юридичних осіб публічного права, які затверджуються розпорядчими актами Президента України, органу державної влади, органу влади автономної республіки Крим або органу місцевого самоврядування, засвідчення не потребують, юридичні особи публічного права, які діють на підставі законів, установчий документ не подають;

- копію довідки про внесення юридичної особи до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену органом, що видав довідку, чи підписом уповноваженого працівника банку;

- копію документа, що підтверджує взяття юридичної особи на облік в органі державної податкової служби, засвідчену органом, що видав документ, або підписом уповноваженого працівника банку;

- картку із зразками підписів і відбитка печатки, засвідчену нотаріально або організацією, якій клієнт адміністративно підпорядкований, в установленому порядку. До картки включаються зразки підписів осіб, яким відповідно до законодавства України або установчих документів юридичної особи надано право розпорядження рахунком та підписання розрахункових документів.

Для відкриття рахунків банки зобов'язані здійснити перевірку поданих документів на відповідність їх чинному законодавству, зокрема:

- підписи осіб на заяві про відкриття поточного рахунка мають бути розшифровані з обов'язковим зазначенням прізвища та ініціалів і звірені з підписами, що наведені в картці із зразками підписів і відбитка печатки;

- документи, подані для відкриття рахунків, які були видані на території іноземної держави, мають бути легалізовані в установленому порядку, якщо міжнародними договорами, у яких бере участь Україна, не передбачено інше. Ці документи можуть бути

засвідчені згідно із законодавством країни його видачі, перекладені на українську мову (крім документів, викладених російською мовою) та легалізовані в консульській установі України, або засвідчені в посольстві відповідної держави в Україні та легалізовані в Міністерстві закордонних справ України, або засвідчені шляхом проставлення апостиля, передбаченого ст. 4 Гаазької конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів, від 05.10.61. Копії цих документів мають бути нотаріально засвідченими.

Вищенаведені документи зберігаються в банку в справі щодо юридичного оформлення рахунка.

Фізичним особам-суб'єктам підприємницької діяльності, які здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи, поточний та інші рахунки відкриваються на їх ім'я за умови надання паспорта чи іншого документа, що засвідчує особу.

Для відкриття рахунка в установу банку подаються:

- заява про відкриття поточного рахунка встановленого зразка, підписана суб'єктом підприємницької діяльності;

- документ про внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців;

- копія документа, що підтверджує взяття підприємства на податковий облік, засвідчена податковим органом, нотаріально або уповноваженим працівником банку;

- довідка про реєстрацію в органах Пенсійного фонду України;

- картка із зразками підписів, що надаються в присутності працівника банку, який відкриває рахунок, та засвідчуються цим працівником;

- копія страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника соціальних страхових внесків, засвідчена нотаріально або органом, що його видав, чи уповноваженим працівником банку (подається, якщо фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності використовує найману працю).

За довіреністю суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи, що засвідчена нотаріально, його рахунком можуть розпоряджатися інші особи.

У разі смерті суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи його права і обов'язки щодо розпоряджання коштами на рахунках переходять до його спадкоємців відповідно до чинного законодавства України.

Відкриття вкладних (депозитних) рахунків суб'єктами господарювання здійснюються в такому порядку.

Особа, яка від імені суб'єкта господарювання відкриває вкладний (депозитний) рахунок, має:

- пред'явити паспорт або документ, що його замінює. Представники юридичних осіб також пред'являють документи, що підтверджують їх повноваження. Фізична особа-резидент додатково пред'являє документ, виданий відповідним органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їй ідентифікаційного номера платника податків;

- подати документи (копії документів, засвідчені в установленому порядку) за переліком, визначеним для поточного рахунку;

- на підставі цих документів уповноважений працівник банку здійснює ідентифікацію суб'єкта господарювання та осіб, уповноважених розпоряджатися вкладним (депозитним) рахунком;

- між банком і суб'єктом господарювання укладається в письмовій формі договір банківського вкладу.

Кошти на вкладний (депозитний) рахунок суб'єкта господарювання перераховуються з його поточного рахунку і після настання обставин їх повернення, визначених договором банківського вкладу, повертаються на поточний рахунок суб'єкта господарювання, крім випадків, передбачених законодавством України. Банки можуть перераховувати грошові кошти на вкладний (депозитний) рахунок суб'єкта господарювання з його іншого вкладного (депозитного) рахунку, відкритого в цьому банку, лише в разі зміни банком порядку бухгалтерського обліку рахунку суб'єкта господарювання, пов'язаної із:

- запровадженням банком процедури зміни рахунків клієнтів не за їх ініціативою у випадках і в порядку, визначених нормативно-правовими актами Національного банку;

- зміною умов договору банківського вкладу.

Проведення розрахункових операцій за вкладними (депозитними) рахунками суб'єкта господарювання, крім операцій, пов'язаних з реалізацією майнових прав на суму вкладу (депозиту), відповідно до укладених договорів застави та законодавства України, а також видача коштів готівкою з вкладного (депозитного) рахунку суб'єкта господарювання забороняються.

Відносно обслуговування банківських рахунків банк зобов'язаний:

– вчиняти для клієнта операції, які передбачені для рахунків даного виду законом, банківськими правилами та звичаями ділового обороту, якщо інше не встановлено банківським рахунком;

– зараховувати грошові кошти, що надійшли на рахунок клієнта, в день надходження до банку відповідного розрахункового документа, якщо інший строк не встановлений договором банківського рахунка або законом;

– за розпорядженням клієнта видати або перераховувати з його рахунка грошові кошти в день надходження до банку відповідного розрахункового документа, якщо інший строк не передбачений договором банківського рахунка або законом.

Клієнт зобов'язаний сплатити плату за виконання банком операцій за рахунком клієнта, якщо це встановлено договором.

Банк може списати грошові кошти з рахунка клієнта на підставі його розпорядження. Грошові кошти можуть бути списані з рахунка клієнта без його розпорядження на підставі рішення суду, а також у випадках, встановлених договором між банком і клієнтом.

У разі несвоєчасного зарахування на рахунок грошових коштів, що надійшли клієнтові, їх безпідставного списання банком з рахунка клієнта або порушення банком розпорядження клієнта про перерахування грошових коштів з його рахунка, банк повинен негайно після виявлення порушення зарахувати відповідну суму на рахунок клієнта або належного отримувача, сплатити відсотки та відшкодувати завдані збитки, якщо інше не встановлено законом.

Обмеження прав клієнта щодо розпоряджання грошовими коштами, що знаходяться на його рахунку, не допускається, крім випадків обмеження права розпоряджання рахунком за рішенням суду у випадках, встановлених законом.

Разом з тим, зміст банківського договору полягає не лише у самому факті відкриття рахунку, але й в управлінні ним. Тобто, у здійсненні зарахувань на рахунок, проведенні можливих виплат з рахунку, здійсненні безготівкових розрахунків, проведенні нагляду за рахунками органами державної влади і управління тощо. Рахунки, за своєю суттю, організовують і обумовлюють розрахунково-касове обслуговування клієнтів.

Суб'єктами відносин з приводу ведення рахунків є не лише клієнт і банк, але й, безумовно, НБУ, який наділений владними по-

вноваженнями, органи державної податкової служби, Державне казначейство, судові органи та інші.

Взаємовідносини між банківськими установами і їх клієнтами будуються на договірних засадах та здійснюються на платній основі.

Банк укладає договір з клієнтом на розрахунково-касове обслуговування, що передбачає комплекс взаємних платіжних зобов'язань банку і клієнта щодо користування коштами і послугами, а саме: використання банком тимчасово-вільних коштів клієнта, здійснення розрахункових операцій, касове обслуговування, транспортне обслуговування, перевезення готівки. Банки користуються вільними коштами своїх клієнтів і сплачують їм за це плату в розмірах, зазначених договорі.

Кошти з рахунків клієнтів банки списують тільки за дорученнями:

- власників цих рахунків, але виключно в межах наявних на них коштів, або згідно договору;

- за розпорядженнями стягувачів, у залежності від конкретного випадку. Розрахункові документи банки приймають без обмеження їх максимальної чи мінімальної суми, крім випадків, передбачених нормативно-правовими актами. Платежі з рахунків клієнтів банк здійснює в межах залишків коштів на цих рахунках на початок операційного дня.

Повернення коштів, помилково зарахованих на рахунок одержувача, здійснюються у судовому порядку. Кошти, що помилково зараховані на рахунок неналежного одержувача, підлягають поверненню в установлені законодавством строки. При цьому банк, що обслуговує неналежного одержувача, не відповідає за своєчасність подання клієнтом розрахункового документа на повернення помилково зарахованої суми. Якщо кошти помилково зараховані з вини банку, то банк зобов'язаний відразу після виявлення своєї помилки перерахувати ці кошти на рахунок одержувача. Одночасно банк надсилає неналежному одержувачу повідомлення про необхідність повернення ним коштів. Якщо неналежний одержувач не повертає кошти добровільно, то банк, з вини якого зараховано кошти не за призначенням, стягує їх у судовому порядку.

Виконання операцій на поточних рахунках здійснюється на підставі розрахункових документів у безготівковій та готівко-

вій формах з обов'язковим зазначенням підстав для перерахування коштів.

Порядок закриття рахунків у банках визначений в інструкції «Про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валютах» Поточні рахунки закриваються за заявою клієнта за таких умов: на підставі заяви власника рахунку; на підставі рішення органу, що здійснює ліквідацію чи реорганізацію підприємства; на підставі відповідного рішення суду або господарського суду; на інших підставах, передбачених чинним законодавством чи договором. Датою закриття рахунку вважається день, наступний за днем останньої операції за рахунком.

Депозитні рахунки закриваються після закінчення терміну депозитного договору, або на підставі заяви клієнта про його розірвання.

Банк, відповідно до ст. 1075 ЦКУ має право вимагати розірвання договору банківського рахунка:

- якщо сума грошових коштів, що зберігаються на рахунку клієнта, залишилася меншою за мінімальний розмір, передбачений банківськими правилами або договором, якщо така сума не буде відновлена протягом місяця від дня попередження банком про це;

- у разі відсутності операцій за цим рахунком протягом року, якщо інше не встановлено договором;

- в інших випадках, передбачених договором або законом.

Залишок грошових коштів на рахунку видається клієнтові або за його вказівкою перераховується на інший рахунок в строки і в порядку, встановленими банківськими правилами.

Суб'єкти господарювання – резиденти України також можуть відкривати рахунки в іноземних банках. Для цього Національний банк України встановив порядок надання таких ліцензій у Положенні про порядок надання індивідуальних ліцензій на відкриття юридичними особами-резидентами України рахунків в іноземних банках, затвердженому постановою Правління Національного банку України від 05.05.99 р. № 221.

Відповідно до цього Положення, термін дії індивідуальної ліцензії на право відкриття та використання рахунків в іноземних банках, яка надається Національним банком України юридичним особам-резидентам України, визначається умовами індивідуальної ліцензії.

Надані Національним банком України індивідуальні ліцензії на право відкриття та використання юридичними особами-резидентами України рахунків в іноземних банках можуть бути продовжені шляхом пролонгації. Документи на пролонгацію мають бути подані Національному банку України (Департамент валютного регулювання) не пізніше 20 грудня поточного року.

Для надання, та пролонгації індивідуальної ліцензії юридичні особи-резиденти України зобов'язані подати до Департаменту валютного регулювання такі документи: лист-звернення на ім'я заступника Голови Правління Національного банку з такими даними: назву та юридичну адресу іноземного банку, де відкритий або має бути відкритий валютний рахунок; номер рахунка та найменування валюти, в якій відкритий валютний рахунок (при пролонгації); обґрунтування необхідності надання індивідуальної ліцензії Національного банку України на користування рахунком за межами України; оригінал індивідуальної ліцензії Національного банку України на право відкриття та використання рахунків в іноземних банках, що був чинним у минулому році (при пролонгації); висновок регіонального управління Національного банку України про дотримання юридичною особою-резидентом України вимог індивідуальної ліцензії за минулий рік (при пролонгації); копію довідки податкового органу за місцезнаходженням юридичної особи-резидента України про взяття на облік платників податків; кошторис доходів від здійснення юридичною особою-резидентом України господарської діяльності за межами України (кошторис на рік ліцензування у відповідній іноземній валюті); кошторис витрат на здійснення юридичною особою-резидентом господарської діяльності за межами України (розгорнутий щомісячний кошторис на рік ліцензування у відповідній іноземній валюті); довідку уповноваженого комерційного банку України про наявність у нього валютного рахунка юридичної особи-резидента України.

Якщо рахунок в іноземній банківській установі відкритий чи відкривається, структурному підрозділу юридичної особи-резидента України, який відповідно до законодавства країни місцезнаходження цього підрозділу не є юридичною особою, то юридичні особи-резиденти України додатково до перелічених у п. 4 Положення документів зобов'язані подати легалізовані копії реєстраційних та установчих документів підрозділу юридичної особи-резидента України за кордоном.

Строк розгляду Національним банком України документів юридичних осіб-резидентів України на одержання індивідуальних ліцензій на відкриття та використання рахунків в іноземних банках становить 14 днів з дати надходження зазначених документів до Департаменту валютного регулювання Національного банку України з обов'язковою реєстрацією зазначених документів в Управлінні справами Національного банку України. Якщо Національному банку України для видачі відповідної ліцензії необхідні додаткові документи, то строк розгляду продовжується ще на 14 днів з дати надходження до Департаменту валютного регулювання Національного банку України додаткових документів.

Для розгляду зазначених документів Національний банк України надає заявнику відповідну індивідуальну ліцензію або письмову відмову у наданні ліцензії.

Причинами відмови у наданні юридичній особі-резиденту України індивідуальної ліцензії можуть бути: систематичні порушення (три і більше разів протягом року, що передує поданню заяви) термінів подання або перекручування звітності за операціями за рахунками в іноземних банках (при пролонгації); відсутність одного з документів, зазначених у п. 5 Порядку; інші причини, пов'язані з фінансовим станом іноземних банків, законодавством іноземних країн та законодавством України.

Пролонгована чи надана індивідуальна ліцензія на відкриття та використання рахунків в іноземних банках надає юридичній особі-резиденту України право купувати та перераховувати іноземну валюту виключно для виконання тих валютних операцій, які передбачені умовами ліцензії, з урахуванням вимог чинного законодавства України.

Якщо режим надходження і використання валютних коштів на вказаний в індивідуальній ліцензії, рахунок визначається умовами індивідуальної ліцензії.

Термін подання юридичною особою-резидентом України звітності про валютні операції визначається умовами індивідуальної ліцензії.

Вимоги щодо обсягів подання юридичною особою-резидентом України ліцензії про валютні операції визначаються умовами індивідуальної ліцензії НБУ та нормативними актами Національного банку України.

5. Форми безготівкових розрахунків у господарському обігу

Згідно з чинним законодавством України розрахунки між суб'єктами господарювання у господарському обігу забезпечують банки шляхом проведення безготівкових розрахунків, пов'язаних із здійснення ними господарської і підприємницької діяльності. Для цього, відповідно до ч. 2 ст. 341 ГК суб'єкти господарювання зберігають грошові кошти в установах банків на відповідних рахунках.

Під безготівними розрахунками розуміється прийом-передача грошового еквівалента без участі готівки, тобто за допомогою банківських перерахувань певної суми з рахунку платника на рахунок одержувача. Здійснення платежів реалізується дорученнями платника до банку, виконання яких є додатковою послугою у відносинах зі збереження коштів на поточному банківському рахунку. Правове регулювання безготівкових розрахунків здійснюється Інструкцією НБУ про безготівкові розрахунки. Їх проведення здійснюється за наступними принципами: проведення безготівкових розрахунків через банківські установи; заборона платежів однієї особи за рахунок коштів іншої; платежі проводяться лише тоді, коли на рахунку платника є вільні грошові кошти або за рахунок кредиту банку; списання коштів із рахунків клієнтів проводиться тільки за їх розпорядженням або з їхньої згоди (акцепту), за винятком примусового списання (стягнення) за рішенням судових органів, виконавчими написами нотаріуса й у випадках, установлених законами України, а також списання коштів із рахунків платників з ініціативи одержувачів у випадку договірних установлень між платником й одержувачем.

При безготівкових розрахунках усі платежі провадяться через установи банків шляхом перерахування належних сум з рахунка платника на рахунок одержувача або шляхом заліку взаємних зобов'язань і грошових претензій. Платежі здійснюються у межах наявних коштів на рахунку платника. У разі потреби банк може надати платникові кредит для здійснення розрахунків. Установи банків забезпечують розрахунки відповідно до законодавства та вимог клієнта, на умовах договору на розрахункове обслуговування. Договір повинен містити реквізити сторін, умови відкриття і закриття рахунків, види послуг, що надаються банком, обов'язки

сторін та відповідальність за їх невиконання, а також умови припинення договору.

Згідно із ст. 1088 ЦКУ при здійсненні безготівкових розрахунків допускаються розрахунки із застосуваннями платіжних доручень, акредитивів розрахункових чеків, розрахунки за інкасо, а також інші розрахунки, передбачені законом, банківськими правилами та звичаями ділового обороту.

Відповідно до ч. 3 ст. 341 ГКУ безготівкові розрахунки можуть здійснюватися у формі платіжних доручень, платіжних вимог, вимог-доручень, векселів, чеків, банківських платіжних карток та інших дебетових і кредитових платіжних інструментів, що застосовуються у міжнародній банківській практиці.

Порівнявши ці норми, бачимо, що передбачені в них форм безготівкових рахунків однотипні. Крім того, що в ч. 3 ст. 341 ГКУ додатково передбачені такі форми як платіжна вимога – доручення-вексель та інші дебітові і кредиторіві платіжні інструменти.

Проте, зазначений перелік форм розрахунків не є обов'язковим і вичерпним. Оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 1088 ЦКУ сторони у договорі мають право обирати будь-який вид безготівкових розрахунків на свій розсуд.

Детально розрахунки між суб'єктами господарювання регулює підзаконний нормативно-правовий акт «Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті», затверджена постановою Правління НБУ від 21.01.2004 р. № 22, із змінами і доповненнями.

Безготівкові розрахунки визначені в Інструкції як перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки отримувачів коштів, а також перерахування банками за дорученням підприємств і фізичних осіб коштів, унесених ними готівкою в касу банку на рахунки отримувачів коштів. Ці розрахунки проводяться банком на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді.

Розрахунки між підприємствами, фізичними особами здійснюються через банки шляхом перерахування (перекладу) коштів з рахунків платників на рахунки одержувачів коштів.

Під час здійснення розрахунків можуть застосовуватись акредитивна, інкасова, вексельна форми розрахунків, а також форми розрахунків за розрахунковими чеками та з використанням роз-

рахункових документів на паперових носіях та в електронному вигляді.

Ця Інструкція встановлює правила використання під час здійснення розрахункових операцій платіжних інструментів у формі: меморіального ордера; платіжного доручення; платіжної вимоги-доручення; платіжної вимоги; розрахункового чека; акредитива.

Використання банківських платіжних карток та векселів як платіжних інструментів регулюється законодавством України, у тому числі окремими нормативно-правовими актами Національного банку.

Меморіальний ордер – розрахунковий документ, який складається за ініціативою банку для оформлення операцій зі списання коштів з рахунка платника, внутрішньобанківських операцій відповідно до нормативно-правових актів Національного банку.

Факт списання коштів з рахунку платника документально *оформлюються меморіальним ордером* за встановленою формою для часткової оплати розрахункових документів; документального підтвердження операцій з перерахування з банківських рахунків на користь клієнтів одержувачів (фізичних та юридичних осіб) унесення у касу банку коштів; перерахування коштів, зархованих на рахунок «Кредитові суми до з'ясування»; перерахування банком коштів для вжиття заходів щодо виконання рішення (ухвали) суду, санкціонованої прокурором постанови слідчого, постанови державного виконавця про арешт коштів на рахунку; виконання банком платіжних доручень платника в довільній формі; перерахування банком коштів при закритті акредитива. Дата складання меморіального ордера має відповідати даті списання коштів з рахунку платника. Меморіальний ордер засвідчується підписами відповідального виконавця банку, який його оформив, і працівника, на якого покладено функції контролера, та відбитком штампа банку.

Платіжне доручення – це бланк встановленої форми, який підприємство подає у банк, що його обслуговує, для перерахування певної суми зі свого рахунка.

Банк приймає до виконання платіжне доручення від платника за умови, якщо сума цього платіжного доручення не перевищує суму, що є на його рахунку. Платіжні доручення платника у разі відсутності недостатності коштів на його рахунку банк приймає

лише тоді, якщо порядок приймання та виконання таких платіжних доручень передбачено договором між банком та платником.

Розрахунки платіжними дорученнями можуть здійснюватись: за фактично відвантажену продукцію (виконані роботи чи надані послуги); у порядку попередньої оплати; для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств; для перерахування підприємствами сум, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії, грошові доходи платників тощо) на їх рахунки, відкриті в установах банків; в інших випадках за згодою сторін.

У платіжному дорученні на перерахування платежів, утриманих із робітної плати працівників та нарахованих на фонд оплати праці, податків до бюджету і обов'язкових зборів до державних цільових фондів, у рядку «Призначення платежу» вказуються підрозділи бюджетної класифікації (при перерахуванні платежів до бюджету) та строк настання платежу, а також, що податки до бюджету або збори до державних цільових фондів, утримані з заробітної плати та нараховані на день оплати праці, перераховані повністю.

Платіжна вимога-доручення може застосовуватися в розрахунках усіма учасниками безготівкових розрахунків. Верхня частина вимоги-доручення оформляється одержувачем коштів за встановленою формою згідно з вимогами до заповнення реквізитів розрахункових документів, викладеними в додатку 8 до Інструкції, і передається безпосередньо платнику не менше ніж у двох примірниках. Доставку вимог-доручень до платника може здійснювати банк одержувача через банк платника на договірних умовах.

У разі згоди оплатити вимоги доручення платник заповнює її нижню частину згідно з вимогами Інструкції (від руки чи з застосуванням технічних засобів – незалежно від того, як заповнено верхню частину цього розрахункового документа) і подає до банку, що його обслуговує. Сума, яку платник погоджується сплатити одержувачу та зазначає в нижній частині вимоги доручення, не може перевищувати суму, яку вимагає до сплати одержувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення.

Банк платника приймає вимогу-доручення від платника протягом 20 календарних днів з дати оформлення її одержувачем. *Платіжна вимога-доручення повертається без виконання, якщо*

сума, що зазначена платником, перевищує суму, що є на рахунку платника.

Платіжна вимога – це документ, що містить вимогу суб'єкта господарювання та безакцептне списання грошових коштів у випадках, встановлених законодавством. Підставами для здійснення безспірного стягнення коштів відповідно до чинного законодавства України можуть бути виконавчі документи згідно з рішенням судів і господарських судів.

У платіжній вимозі зазначаються призначення платежу та відповідна стаття законодавчого акта, якою передбачене правостягнення та безакцептного списання коштів. У разі, якщо у платіжній вимозі не заповнений рядок «Призначення платежу», банк має повернути виконання платежу.

Безспірне стягнення коштів здійснюється на підставі виконавчого документа, оригінал (дублікат) якого додається. У розрахунковому документі необхідне посилання на законодавчий акт.

Розрахунковий чек – це документ, який застосовується для здійснення розрахунків у безготівковій формі між юридичними особами, а також фізичними та юридичними особами за отримані товари, виконані роботи та надані послуги. Розрахунковий чек – це документ, що містить письмове розпорядження власника рахунка (чекодавця) установі банку (чекодавця), яка веде його рахунок, сплатити чекодержателю зазначену в чеку суму коштів. Чекові книжки (розрахункові чеки) виготовляються на спеціальному папері на банкнотній фабриці Національного банку України за зразком, затвердженим Національним банком України. Вони брошуруються по 10, 20 та 25 аркушів.

Чекові книжки (розрахункові чеки) є бланками суворої звітності. Строк дії чекової книжки – один рік, а розрахункового чека, який видається для разового розрахунку фізичній особі – три місяці. Розрахункові чеки, виписані після зазначеного строку, вважаються недійсними і до оплати не приймаються.

В чеку передбачається: назва «розрахунковий чек»; назва (для фізичних осіб: прізвище, ім'я, по батькові чекодавця, дані його паспорта або документа, що його замінює) власника чекової книжки (чекодавця) номер його рахунка; назва банку-емітента і його номер МФО; ідентифікаційні коди чекодавця та чекодержателя; назву чекодержателя; доручення чекодавця банку-емітенту сплатити конкретну суму, що зазначена цифрами та літерами; призначен-

ня платежу; число, місяць та рік складання чека (місяць має бути написаний літерами, дата видачі чека має відповідати його реальній даті видачі), місце складання чека; підписи чекодавця та відбиток печатки (юридичної особи).

Оплата чека забезпечується: шляхом депонування чекодавцем коштів на окремому рахунку в банку чекодавця; наявністю коштів на відповідному рахунку чекодавця.

Акредитив відповідно до п. 8.2 Інструкції – це окремий договір від договору купівлі-продажу або іншого контракту, що містить зобов'язання банку-емітента, за яким цей банк за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені проти документів, які відповідають умовам акредитива, зобов'язаний виконати платіж на користь бенефіціара або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

Банк-емітент може відкривати наступні види акредитивів:

– покритий – акредитив, для здійснення платежів, за яким завчасно бронюються кошти платника в повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку;

– непокритий – акредитив, оплата за яким (якщо тимчасово немає коштів на рахунку платника) гарантується банком-емітентом за рахунок банківського кредиту. Акредитив може бути відкличним або безвідкличним. Це зазначається на кожному акредитиві. Якщо немає такої позначки, то акредитив є безвідкличним.

Відкличний акредитив – це акредитив, що може бути змінений або анульований банком емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара (наприклад, у разі недотримання умов договору, дострокової відмови банком-емітентом від гарантування платежів за акредитивом).

Безвідкличний акредитив відповідно до п. 8.7 Інструкції – це зобов'язання банку-емітента сплатити кошти в порядку та у строки, визначені умовами акредитива, якщо передбачені ним документи подано до банку, зазначеному в акредитиві, або банку-емітента та дотримані строки і умови акредитива.

Акредитив може бути анульований, або умови його можуть бути змінені лише за згодою на це бенефіціара, на користь якого він був відкритий. Він може відкриватися для розрахунків тільки з одним постачальником. Строк дії та порядок розрахунків за ним встановлюються у договорі між платником і постачальником.

Для одержання коштів за акредитивом, депонованим у банку постачальника, відправник, який відвантажив товари, подає реєстр

рахунків та передбачені умовами акредитива документи в банк, що його обслуговує, до закінчення строку його дії. Банк після перевірки документів у разі відповідності їх умовам акредитива проводить виплату.

Після використання акредитива, депонованого у банк платника, виплати постачальнику за акредитивом здійснюються у банку постачальника на підставі отримання від нього розрахунків з відповідними документами.

За дорученням власника рахунку можлива така форма розрахунку, як інкасо. Правове регулювання цієї форми розрахунку на підставі і в порядку передбаченому Уніфікованими правилами для інкасо в редакції 1995 року у сфері міжнародних розрахунків. *Інкасування (інкасо)* – за дорученням клієнта операцій з розрахунковими та супровідними документами з метою одержання платежу, або передавання розрахункових та/чи супровідних документів проти платежу, або на інших умовах. Йдеться про два види документів: «фінансові документи» – це перевідні та прості векселі, чеки та інші документи, що використовуються для одержання грошового платежу; «комерційні документик» розрахункові, транспортні та інші документи, які не є фінансовими документами.

Відтак розрізняють «чисте інкасо» – це інкасо фінансових документів, що не супроводжується комерційними документами.

Документарне інкасо означає: інкасо фінансових документів, що супроводжується комерційними документами; інкасо комерційних документів, що не супроводжується фінансовими документами.

Всі документи, які передаються на інкасо, повинні супроводжуватися інкасовим дорученням, яке містить чіткі і точні інструкції. Банкам дозволяється діяти тільки у відповідності з інкасовими дорученнями згідно з правилами. Відповідальність за чітке і однозначне визначення умов видачі документів лежить на стороні, яка підготувала інкасове доручення, оскільки банки не відповідають за наслідки визначених іншою стороною умов.

Особливість юридичної природи інкасо полягає в тому, що інкасуєчий банк несе відповідальність тільки за видачу документів платникові проти платежу чи акцепту і не відповідає ні за перевірку прийнятих документів, ні за їх платіж чи акцепт. Згідно уніфікованих правил банки не зобов'язані виконувати інкасо чи обробляти інкасові доручення або інші, пов'язані з

ними інструкції. Якщо банк з будь-якої причини вирішує не виконувати інкасо чи інше доручення, то він повинен якомога швидше сповістити про це сторону, від якої він одержав інкасо або інструкції.

Для забезпечення безперервності здійснення платежів, розрахунків та надання інших банківських послуг, між банками, на договірних засадах, встановлюються кореспондентські відносини з відкриттям кореспондентського рахунку.

Міжбанківські розрахунки – безготівкові розрахунки між банками, що обумовлені виконанням Платежів клієнтів, або власними зобов'язаннями одного банку перед іншим. Способи розрахунків та засоби зв'язку передбачають у договорі про встановлення кореспондентських відносин. Остаточні можуть встановлюватися між банками і Національним банком України шляхом укладення договору на розрахунково-касове обслуговування з відкриттям кореспондентського рахунку в територіальному управлінні Національного банку за місцезнаходженням власника рахунку-безпосередньо між банками для здійснення міжбанківських розрахунків на підставі договору шляхом відкриття кореспондентського рахунку.

Кореспондентський рахунок – рахунок, який відкривається банку (філії) для обліку коштів та проведення розрахунків, що їх виконує один банк за дорученням і на кошти іншого банку на підставі укладеного договору. Розрізняють два види кореспондентських рахунків.

Відповідно до чинного законодавства, безспірне стягнення, безакцептне списання, примусове списання (стягнення) коштів з кореспондентських рахунків банків здійснюється лише на підставі виконавчих документів, установлених законами України, рішень податкових органів та визнаних банком претензій, а також за вимогою Національного банку, основою на здійсненому рефінансуванні банку, якщо таке передбачено угодою.

У главі 9 Інструкції передбачена така форма розрахунків, як розрахунки під час здійснення заліку взаємної заборгованості.

До розрахунків, що здійснюються як залік взаємної заборгованості платників, належать розрахунки, за якими взаємні зобов'язання боржників і кредиторів погашаються в рівнозначних сумах, і лише за їх різницею здійснюється платіж на загальних під-

ставах. Ці розрахунки можуть здійснюватися шляхом зарахування зобов'язань між двома платниками або групою платників усіх форм власності однієї або різних галузей господарства.

Підприємства, що мають господарські зв'язки за поставками товарів (виконаними роботами, наданими послугами), можуть здійснювати розрахунки періодично за сальдо зустрічних вимог. У договорах між підприємствами передбачаються періодичність звіряння взаємної заборгованості зі складанням відповідного акта, строки та платіжні інструменти, із застосуванням яких здійснюватимуться розрахунки. Після складання акта звіряння взаємної заборгованості в строки, визначені законодавством України, та сторона, на користь якої склалося кредитове сальдо взаємозобов'язань, випишує розрахунковий документ (платіжне доручення, вимогу-доручення) або оформляє вексель.

Відповідно до ст. 1074 ЦКУ, обмеження прав клієнта щодо розпоряджання грошовими коштами, що знаходяться на його рахунках, не допускається, крім випадків обмеження права розпоряджання рахунком/ами за рішенням суду або в інших випадках, установлених законом, а також у разі зупинення фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, передбачених законом.

Зокрема, особливим елементом управління банківським рахунком є процедура *примусового списання коштів з рахунку*. Застосування цього механізму може мати місце тільки у передбачених законом випадках, оскільки гроші згідно цивільного законодавства є об'єктом права власності. Тому, за загальним правилом без згоди юридичної чи фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, стягнення (списання) коштів, що знаходяться на їх рахунках, у діяльності не допускається, за винятком випадків встановлених законом, а саме: на підставі виконавчих документів, передбачених законами України; на підставі рішень податкових органів; на підставі визнаних претензій.

Як правило, примусове стягнення застосовується: стосовно недоїмок до бюджетів і державних цільових фондів, за податками та обов'язковими платежами до бюджету тощо; рішеннями судових органів; щодо визнаної боржником суми претензії при досудовому врегулюванні господарських спорів (ст. 8 ГКУ).

Безспірне стягнення коштів здійснюється на підставі розрахункових документів, а саме *платіжної вимоги*, що пред'являється юридичними особами, які мають право застосовувати примусове стягнення коштів.

Банки виконують платіжні вимоги на примусове списання коштів з усіх рахунків: підприємств, у тому числі поточних, депозитних, відкритих за рахунок цього підприємства, для здійснення розрахунків акредитивами; з вкладних (поточних і депозитних) рахунків фізичних осіб. У разі надходження до банку рішення суду про стягнення коштів, воно підлягає негайному виконанню, за винятком введення мораторію при тимчасовій адміністрації банку чи фінансової установи. Платіжні вимоги стягувачів приймаються банком до виконання незалежно від наявності достатнього залишку коштів на рахунку платника і можуть виконуватись частково в межах наявного залишку, а в невиконаній сумі повертаються разом з усіма супровідними документами.

Стягувач може відкликати платіжну вимогу в будь-який час до списання коштів з рахунку платника, шляхом подання до банку (що обслуговує стягувача) листа про відкликання. Розрахунковий документ відкликається тільки у повній сумі.

Відповідальність за необґрунтоване примусове списання коштів та недостовірність даних у розрахункових документах, а також обов'язок відшкодування збитків, завданих внаслідок безпідставного примусового списання, покладається на стягувача коштів. З цього приводу Вищий Господарський Суд України дав такі роз'яснення: якщо з підприємства, установи, організації у безакцептному порядку стягнуто суми з порушенням чинного законодавства, тобто, коли законом чи договором не надано право на безакцептне стягнення, або у разі порушення встановленого порядку чи строку такого стягнення, позов про зворотне стягнення необґрунтовано списаних сум підлягає задоволенню без розгляду заперечень відповідача щодо суті спору. У цьому випадку, до стягування може бути застосована майнова відповідальність за необґрунтоване безакцептне списання коштів, якщо такі санкції передбачені чинним законодавством чи укладеним сторонами договором. Зокрема, застосування таких санкцій можливе лише з урахуванням положень ст. 1071 ЦКУ – грошові кошти можуть бути списані з рахунка клієнта без його розпорядження на підста-

ві рішення суду, а також у випадках, встановлених договором між банком і клієнтом. У останньому випадку йдеться про застосування так званого договірного списання коштів з рахунка боржника, що передбачене у ст. 26 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні». Тут встановлено, що платник при укладенні договорів із банком має право передбачити договірне списання коштів із своїх рахунків на користь банку платника та/або третіх осіб. Умови договору на договірне списання повинні передбачати обсяг інформації, достатній для належного виконання такого списання банком, що обслуговує платника (обставини, за яких банк має здійснити (здійснювати) договірне списання; найменування отримувача та банку отримувача; реквізити рахунка, з якого має здійснюватися договірне списання; реквізити договору між платником та отримувачем (за наявності договору), що передбачає право отримувача на договірне списання; перелік документів, що мають бути представлені отримувачем в обслуговуючий платника банк (якщо платник та отримувач домовились про надання цих документів до банку платника, тощо). Договірне списання здійснюється за платіжною вимогою отримувача або за меморіальним ордером, оформленим банком.

Отже, безакцептне списання з рахунка, в т.ч. і як оперативного-господарська санкція не може застосовуватись без узгодження цього питання з банком, що обслуговує відповідний рахунок.

Чинне законодавство України одним із заходів впливу на правопорушника в сфері здійснення господарської діяльності, фінансових операцій, оподаткування також передбачає арешт коштів юридичних та фізичних осіб на банківських рахунках.

Арешт може накладатись виключно на підставі рішення (ухвали) суду; санкціонованої прокурором постанови слідчого; постанови державного виконавця.

Згідно законодавства, *арешт коштів* є заходом забезпечення позову згідно ст. 67 Господарського процесуального кодексу та ст. 152 Цивільно-процесуального кодексу. Крім цього, ст. 29, 126 Кримінально-процесуального кодексу передбачають порядок забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна шляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які за законом несуть матеріальну відповідальність за його дії. Це належить до повноважень слі-

дчих прокуратури, органів внутрішніх справ, служби безпеки, податкової міліції та прокуратури на стадії попереднього слідства за порушеними кримінальними справами. Закон України «Про виконавче провадження» в ст. 5, 50, 51 уповноважує державних виконавців накладати арешт на рахунки.

Виконання банком арешту коштів, що зберігаються на рахунку клієнта, здійснюється за постановою державного виконавця чи рішенням суду (у тому числі ухвалою, постановою, наказом, виконавчим листом суду) про стягнення коштів або про накладення арешту в порядку, установленому законом.

Банк приймає до виконання постанову державного виконавця та/або рішення суду, які доставлені до банку самостійно державним виконавцем, слідчим, представником суду або які надійшли рекомендованим або цінним листом, відправником якого є суд, державний виконавець, слідчий.

Арешт на підставі документа про арешт коштів може бути накладений на всі кошти, що є на всіх рахунках клієнта банку, без зазначення конкретної суми, або на суму, що конкретно визначена в цьому документі. Якщо в документі про арешт коштів не зазначено конкретний номер рахунку клієнта, на кошти якого накладений арешт, але обумовлено, що арешт накладено на кошти, що є на всіх рахунках, то для забезпечення суми, визначеної цим документом, арешт залежно від наявної суми накладається на кошти, що обліковуються на всіх рахунках клієнта, які відкриті в банку, або на кошти на одному/кількох рахунках.

Банк здійснює арешт коштів на рахунку клієнта, операції за яким були зупинені відповідно до ст. 6 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», на підставі постанови державного виконавця, яка надійшла до банку після повідомлення банком державного виконавця про відкриття клієнтом цього рахунку. Він здійснює дії щодо арешту коштів відповідно до п. 10.6 Інструкції.

Залежно від наявності/відсутності коштів на рахунку клієнта, на кошти якого накладено арешт, банк здійснює такі дії:

– якщо на рахунку є кошти в сумі, що визначена документом про арешт коштів, то банк арештовує їх на цьому рахунку та продовжує виконання операцій за рахунком клієнта. Документ про арешт коштів банк обліковує на відповідному позабалансовому рахунку;

– якщо на рахунку клієнта недостатньо визначеної документом про арешт суми коштів, то банк арештовує на цьому рахунку наявну суму коштів, обліковує цей документ на відповідному позабалансовому рахунку і не пізніше наступного робочого дня письмово повідомляє орган, який надіслав документ про арешт коштів, про недостатність коштів для його виконання;

– якщо на рахунку клієнта немає коштів для забезпечення виконання документа про арешт коштів, то банк обліковує його на відповідному позабалансовому рахунку і не пізніше наступного робочого дня письмово повідомляє орган, який надіслав документ про арешт коштів, про відсутність коштів для його виконання.

Під час дії документа про арешт коштів банк протягом операційного дня відповідно до ст. 59 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зупиняє видаткові операції за рахунком клієнта та здійснює арешт усіх надходжень на рахунок клієнта до забезпечення суми коштів, що зазначена, в документі про арешт коштів, або до отримання передбачених законодавством документів про зняття арешту з коштів.

Банк у разі зміни з його ініціативи (у зв'язку з реорганізацією банку, зміною в банку правил бухгалтерського обліку, виконанням банком вимог законодавства) номера рахунку платника, найменування та коду банку платника письмово повідомляє про такі зміни орган, який надіслав документ про арешт коштів.

Відповідно, зняття арешту з коштів банк здійснює за постановою державного виконавця або за постановою слідчого, коли під час проведення досудового слідства в застосуванні цього заходу відпаде потреба, а також за рішенням суду, яке надійшло до банку безпосередньо від суду.

Закриття рахунку, відповідно до ч. 1 ст. 1075 з ЦК і п. 20.1 Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, передбачено за заявою клієнта. Крім того, згідно з пунктом 20.6 Інструкції, якщо на поточному рахунку власника немає залишку коштів, а заява подана в операційний час, то датою закриття поточного рахунку є день отримання банком цієї заяви.

6. Правове забезпечення готівкового обігу

Гривня як грошова одиниця України – єдиний законний платіжний засіб в Україні, приймається усіма юридичними і фізичними особами без будь-яких обмежень на всій території України для проведення переказів і здійснення розрахунків.

Регулювання грошового обігу в Україні покладається Конституцією та законами України на Національний банк, який є одним з основних суб'єктів відносин у сфері грошового обігу і виступають як суб'єкти розрахункових відносин або посередники у здійсненні розрахункових операцій. Відповідно, на банки покладається певна місія у сфері організації грошового обігу, а саме:

- забезпечення потреб економіки у грошових коштах;
- забезпечення своєчасної видачі готівки підприємствам і підприємцям на оплату праці, пенсій та інші цілі;
- створення умов для залучення готівки до кас банків;
- сприяння скороченню використання готівки при розрахунках за товари і послуги, через застосування і впровадження прогресивних форм безготівкових розрахунків.

Таким чином, гроші в Україні існують (обертаються) в готівковій або безготівковій формах.

Готівка (готівкові кошти) – грошові знаки національної валюти України банкноти і монети, у тому числі обігові, пам'ятні та ювілейні монети, які є дійсними платіжними засобами.

Готівкові розрахунки – платежі готівкою підприємств (підприємців) і фізичних осіб між собою за реалізовану продукцію (товари, виконані роботи, надані послуги) і за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг, іншого майна).

Готівковий грошовий обіг в Україні здійснюється на підставі законів «Про Національний банк України», «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг, та Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні (надалі – Положення), затверджене постановою Правління Національного банку України від 15.12.2004 р. № 637.

Вимоги Положення поширюються на юридичних осіб (крім установ банків і підприємств поштового зв'язку) незалежно від їхніх організаційно-правових форм і форм власності, їхні відо-

кремлені підрозділи, представництва іноземних організацій і фірм, які здійснюють підприємницьку діяльність (надалі – підприємства), а також на зареєстрованих у встановленому порядку фізичних осіб, які є суб'єктами підприємницької діяльності без створення юридичної особи (надалі – підприємці), які здійснюють операції з готівкою в національній валюті, та є обов'язковими для виконання ними.

Проте, Положення не поширюються на розташовані на території України іноземні дипломатичні, консульські та інші офіційні представництва, міжнародні організації та їх філії, що користуються імунітетом і дипломатичними привілеями, а також на представництва інших іноземних організацій, які здійснюють підприємницьку діяльність.

Підприємства (підприємці), які відкрили поточні рахунки в установах банків, зберігають на цих рахунках свої кошти на договірних умовах і здійснюють розрахунки за своїми зобов'язаннями в безготівковій та готівковій формах в порядку, встановленому нормативно-правовими актами Національного банку України.

Готівкові розрахунки підприємств між собою та з підприємцями і фізичними особами проводяться як за рахунок коштів, одержаних з касу банків, так і за рахунок готівкової виручки і здійснюються через касу підприємств з веденням касової книги встановленої форми. Вони здійснюються облік руху готівки згідно з порядком та документами, встановленими Державною податковою адміністрацією України.

Сума готівкового рахунку одного підприємства (підприємця) з іншими не повинна перевищувати 10 тис. грн. протягом одного дня за одним або кількома платіжними документами. Платежі понад уставлену граничну суму проводяться виключно в безготівковому порядку. Кількість (підприємців), з якими проводяться розрахунки, протягом дня не обмежується.

У разі здійснення підприємцями готівкових розрахунків іншими підприємцями понад установлену граничну суму кошти в розмірі перевищення встановленої суми розрахунково додаються до фактичних залишків готівки в касі на кінець дня платника готівки одноразово в день здійснення цієї операції, з подальшим порівнянням одержаної розрахункової суми із затвердженим лімітом каси.

Готівкові розрахунки підприємців між собою та з фізичними особами проводяться із застосуванням прибуткових та видаткових касових ордерів, касових і товарних чеків, розрахункових квитанцій, проїзних документів тощо, які підтверджували б факт продажу (повернення) товарів, надання послуг, отримання (повернення) коштів, а також рахунків-фактур, договорів, угод, контрактів, актів закупівлі товарів тощо.

Розрахунки готівкою підприємців сфери торгівлі, громадського харчування та послуг здійснюються із застосуванням реєстраторів розрахункових операцій згідно із Законом України від 01.06.2000 р. № 1776 «Про внесення змін до Закону України «Про застосування контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг».

Перелік окремих форм та умов проведення діяльності у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг, яким дозволено проводити розрахункові операції без застосування реєстраторів розрахункових операцій з використанням розрахункових книжок та книг обліку розрахункових операцій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2000 р. № 1336.

Розрахунки готівкою фізичних осіб з підприємствами за придбані товари (виконані роботи, надані послуги) можуть також проводитися через установи банків в порядку, визначеному Інструкцією з організації емісійно-касової роботи в установах банків. Ці розрахунки здійснюються без надходження коштів до каси підприємства і відображення цієї операції в касовій книзі, а проводяться фізичними особами шляхом унесення готівки на внутрішні банківські рахунки і подальшого перерахування установою банків цих коштів на поточні рахунки підприємств та є для фізичних осіб (платників коштів) готівковими, а для підприємств (одержувачів коштів) – безготівковими.

Ліміт каси встановлюється підприємствами, які мають рахунки в установах банків і здійснюють операції з готівкою. Такі підприємства можуть зберігати в своїй касі готівку на кінець дня в межах затвердженого ліміту каси.

Ліміт залишку готівки в касі (ліміт каси), граничний розмір готівки може залишатися в касі підприємства на кінець робочого дня, який встановлюється установою банку.

Відповідальність за неподання заявок розрахунків у визначені строки та несвоєчасне одержання встановленого ліміту каси згідно з умовами договору на розрахунково-касове обслуговування покладена на підприємства. Підприємці зобов'язані здавати готівкову виручку понад установлений ліміт каси в порядку і строки, визначені установою банку для зарахування на їх поточні рахунки. Якщо ліміт каси взагалі не встановлено, то вся наявна готівка (крім розміру одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян) в його касі на кінець дня має здаватися до банку (незалежно від причин, унаслідок яких ліміт каси не встановлено). Готівкові кошти можуть здаватися уденні та вечірні каси установ банків інкасаторам Національного банку або установ комерційних банків підприємствам поштового зв'язку для переказів на їх поточні рахунки в установах банків.

Уся готівка, що надходить до кас підприємств, має своєчасно та в повній сумі оприбутковуватися в їх касах.

Оприбуткуванням готівки в касі суб'єкта господарювання є здійснення підприємством обліку готівки в повній сумі її фактичних надходжень з оформленням цієї операції у встановленому порядку прибутковим касовим ордером та відображенням у касовій книзі в день одержання готівкових коштів.

При проведенні розрахунків готівкою підприємств у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг із застосуванням реєстраторів розрахункових операцій (РРО)¹ або використанням розрахункові книжки (РК)² оприбуткуванням є здійснення підприємствами обліку готівки через РРО або РК із складанням того самого дня на підставі розрахункових документів звітів книзі обліку розрахункових операцій (КОРО) та оформлення готівки в установленому порядку прибутковим касовим ордером та відповідним записом у касовій книзі в день надходження коштів. Зазначена послідовність оприбуткування також поширюється на відокремлені підрозділи, які працюють у сфері торгівлі, громад-

¹ РРО – пристрій або програмно-технічний комплекс, у якому реалізовані фіскальні функції і який призначений для реєстрації розрахункових операцій під час продажу товарів операцій з купівлі-продажу іноземної валюти та/або реєстрації проданих товарів (наданих послуг).

² РК – належним чином зброшурована та пронумерована книжка, зареєстрована в органах податкової служби, що містить номерні розрахункові квитанції, які видаються, коли не застосовуються РРО.

ського харчування та послуг із застосуванням РРО або використанням РК та самостійно здають до кас установ банку або через інкасаторів одержану ними готівкову виручку. Ці підрозділи мають також вести касову книгу та оприбутковувати готівку в своїх касах.

Готівкова виручка підприємців може використовуватися ними для забезпечення потреб, що виникають у процесі їх функціонування, а також для проведення розрахунків з бюджетами та державними цільовими фондами за податками і зборами (обов'язковими платежами) підприємства, що мають податковий борг, здійснюють виплати, що пов'язані з оплатою праці (крім виплат через екстрені (невідкладні) обставини), виключно за рахунок коштів, одержаних з установ банків. Підприємства не повинні накопичувати готівкову виручку в своїх касах понад установлений ліміт каси для здійснення потрібних виплат до настання строків їх виплат.

Підприємства (підприємці), що мають поточні рахунки в установах банків, одержують готівку з цих рахунків в установах банків у межах наявних коштів і витрачають її виключно на цілі, які визначені в грошовому чеку та не суперечать чинному законодавству України.

Для своєчасного одержання в установі банку потрібної суми готівки підприємців установлені банком строки мають попередити (письмово або усно) установу банку про необхідну суму коштів у банкнотах та розмінній монеті.

Підприємства мають право зберігати готівку в своїй касі, що одержана в установі банку для виплат, пов'язаних з оплатою праці, пенсій, стипендій, дивідендів (доходу), понад установлений ліміт каси протягом трьох робочих днів, включаючи день одержання готівки в установі банку. Суми готівки, що одержані в установі банку і не використані у призначені строки, повертаються в банк не пізніше наступного робочого дня установи банку підприємства або можуть залишатися у його касі (у межах встановленого ліміту) і видаватися на ті самі цілі.

Підприємство має право зберігати в касі готівку для виплат, пов'язаних з оплатою праці, що здійснюється за рахунок виручки понад установлений йому ліміт каси протягом трьох робочих днів з дня настання строків цих виплат у сумі, що зазначена в переданих до каси платіжних (розрахунково-платіжних) відомостях.

Видача готівки під звіт проводиться з кас підприємств за умови повного звіту конкретної підзвітної особи за раніше виданими під звіт сумами, тобто у разі подання до бухгалтерії авансового звіту про витрачені (частково витрачені) кошти та одночасного повернення до каси підприємства залишку готівки, виданої під звіт.

Підзвітні особи зобов'язані подати до бухгалтерії підприємства разом із невикористаним залишком готівки авансовий звіт про витрачання одержаних у касі сум у такі строки:

- за відрядженням – протягом трьох робочих днів після повернення з відрядження;

- на закупівлю сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки та заготівлю вторинної сировини, крім металобрухту, – протягом десяти робочих днів з дня видачі готівки під звіт; на всі інші виробничі (господарські) потреби, – наступного робочого дня після видачі готівки.

Відповідальність за дотримання порядку ведення операцій з готівкою покладається на підприємців, керівників підприємств. Особи, які винні в порушенні порядку ведення операцій з готівкою, притягуються до відповідальності в установленому законодавством України порядку.

У разі виявлення порушень установленого порядку ведення операцій з готівкою органи державної податкової служби України застосовують до порушників штрафні санкції на підставі подання органів контролю згідно з законодавством України.

Якщо перевіркою підприємства (підприємця) було виявлено порушення, то за її результатами складається акт про перевірку дотримання порядку ведення операцій з готівкою (далі – акт про перевірку) у трьох примірниках, у якому викладається зміст порушення з відповідним обґрунтуванням. Акт про перевірку має містити висновки про результати перевірки, а також рекомендації керівництву підприємства (підприємцю) щодо усунення виявлених недоліків. Акт про перевірку підписують службові особи, які проводили перевірку, а також керівник та головний бухгалтер підприємства (підприємець). Перший примірник надсилається органам державної податкової служби України за місцем державної реєстрації підприємства (підприємця) для вжиття заходів, що передбачені законодавством України, другий – передається безпосередньо відповідному підприємству (підприємцю), третій примірник за-

лишається в документах органу контролю. Якщо порушень не виявлено, то службові особи, які проводили перевірку, складають довідку за довільною формою, у якій зазначаються назва підприємства, що перевірялося, термін перевірки, посилання на законодавство України, згідно з яким проводилася перевірка, питання, що перевірялися. Зазначену довідку підписують службові особи, які проводили перевірку, а також керівник та головний бухгалтер підприємства.

Контрольні питання

1. *Поняття і принципи грошово-кредитної політики.*
2. *Які Вам відомі функції грошей?*
3. *Які функції виконує НБУ?*
4. *Які функції комерційних банків?*
5. *Назвіть види банківських операцій.*
6. *Назвіть порядок відкриття рахунку в банку.*
7. *У чому необхідність кредиту та його види?*
8. *На яких принципах функціонує кредит?*
9. *Назвіть основні умови кредитного договору.*
10. *Які рахунки в установах банку можуть бути відкриті суб'єктам господарювання?*
11. *Які документи слід подати для відкриття рахунку?*
12. *В яких формах можуть здійснюватися безготівкові розрахунки в господарському обороті?*
13. *У чому зміст розрахунку за платіжними дорученнями?*
14. *В якому порядку здійснюються розрахунки акредитивами?*
15. *Назвіть підстави арешту коштів.*
16. *За яких умов можливі розрахунки готівкою?*

Тема 12

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

- 1. Поняття, підстави, ознаки, принципи та функції господарсько-правової відповідальності*
- 2. Види господарсько-правової відповідальності*
- 3. Класифікація господарсько-правових санкцій та їх особливості*

1. Поняття, підстави, ознаки, принципи та функції господарсько-правової відповідальності

При розгляді питання господарсько-правової відповідальності необхідно знати, що відсутність правопорушень у господарських правовідносинах – це ідеальний, а не реальний стан економічного життя. Вони мають здебільшого деструктивний вплив як на економіку в цілому, так і на майновий стан суб'єктів господарювання. Тому одним з найефективніших засобів дотримання господарського правопорядку є відповідальність за господарські правопорушення, яка має назву господарсько-правової відповідальності. Така відповідальність у випадку господарського правопорушення базується на загальнотеоретичних засадах і означає обов'язок суб'єкта господарювання відповідати за допущені ним правопорушення перетерпівати обтяжливі для нього наслідки.

Найбільш послідовною позицією в цьому питанні є позиція академіка АН України В.К. Мамутова. Він розглядає господарсько-правову відповідальність як зазнавання господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо внаслідок того, що до нього застосовані передбачені законом санкції (міри відповідальності економічного характеру) за вчинене ним правопорушення.

Таке розуміння юридичної, в тому числі і господарсько-правової відповідальності, не тільки дістало підтримку і визнання у загальній теорії права, а й закріплення в чинному законодавстві, зокрема в ст. 216 ГКУ.

Згідно зі ст. 216 ГКУ відповідальність за правопорушення, здійснене у сфері господарювання, полягає у застосуванні до правопорушників-учасників господарської діяльності правового впливу (санкцій) на підставах і в порядку, передбачених цим кодексом, іншими законодавчими актами та договором.

Отже, господарсько-правова відповідальність – це майново-організаційні за змістом і юридичні за формою заходи впливу на економічні інтереси учасників господарських правовідносин у випадку вчинення ними господарського правопорушення у сфері господарювання.

Господарсько-правовій відповідальності притаманні загальні (родові, характерні для будь-якої юридичної відповідальності) та специфічні (видові) ознаки.

Характерними ознаками господарсько-правової відповідальності є:

- сфера застосування – господарські правовідносини (господарсько-майнові та/або господарсько-організаційні);
- юридична підстава – акти господарського законодавства і господарські договори (передбачена в законі та (або) договорі);
- фактичні підстави – господарське правопорушення, склад якого залежить від виду (форми) господарсько-правової відповідальності;
- презумпція вини порушника та особливість визначення вини (про що йтиметься далі);
- суб'єктами господарсько-правової відповідальності є учасники господарських правовідносин (суб'єкти господарювання, суб'єкти господарсько-організаційних повноважень, засновники та учасники господарських організацій, власники майна суб'єктів господарювання; контрагенти суб'єктів господарювання за господарськими договорами);
- спрямованість господарсько-правової відповідальності переважно на майнову базу порушника і лише в окремих випадках – на особу порушника (примусова реорганізація та примусова ліквідація);
- змістом господарсько-правової відповідальності є заходи впливу (санкції): майнової (відшкодування збитків, штрафні санк-

ції, конфіскація) та (або) організаційної (призупинення дії або анулювання ліцензій, скасування відомостей державної реєстрації, примусова реорганізація та ін.) спрямованості, що відбиваються на економічних інтересах порушника;

– порядок застосування – залежно від виду та форми господарсько-правової відповідальності: судовий або претензійно-позовний (ст.ст. 222–223 ГКУ); безпосередньо кредитором в оперативному порядку (ст.ст. 235–237 ГКУ України); спеціальний – уповноваженими органами (ст. 238 ГКУ);

– застосовується за принципом вини (відшкодування збитків, сплата неустойки) та незалежно від вини (господарсько-адміністративний штраф, оперативно-господарські санкції).

Основними підставами господарсько-правової відповідальності є наступні.

Правова, що є сукупністю норм права про відповідальність суб'єктів господарських відносин.

Господарська правосуб'єктність правопорушника і потерпілого. Сторонами правовідносин щодо застосування відповідальності цього виду визначаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством відповідно до ч. 2 ст. 55 ГКУ.

Юридико-фактична. Це протиправна дія або бездіяльність особи господарського правопорушника, що порушують права і законні інтереси потерпілої особи чи заважають їх реалізації. Ця підстава складається з чотирьох елементів, визначених в теорії права, які в господарських правопорушеннях називаються умовами господарсько-правової відповідальності, а саме:

– *факт господарського порушення*, тобто порушення норми у сфері господарювання норм господарського законодавства, умов договору, державного контракту тощо, внаслідок чого завдаються збитки або інша шкода майновим правам та інтересам потерпілого (кредитора); до складу господарського правопорушення, за аналогією будь-яких інших правопорушень входять: об'єктивна сторона (невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання); об'єкт (державний інтерес або інших учасників господарських відносин); суб'єкт (суб'єкт господарських правовідносин – сторона зобов'язання, що по-

рушила його умови); суб'єктивна сторона (конкретна посадова особа, органу управління суб'єкта господарювання);

– *протиправність поведінки господарського порушника*. Така умова визначається у господарському праві в широкому розумінні. Це може бути як дія, так і бездіяльність, що порушують правову норму, планове завдання, умови договору і т. ін.;

– *причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками*. Цей зв'язок необхідно доводити відповідними документальними доказами;

– *вина господарського правопорушника*. Це негативне суб'єктивне ставлення правопорушника до прав і законних інтересів потерпілого.

Вина у господарській практиці – це наявність двох обставин, які дають підстави для застосування відповідальності: наявність в особи-правопорушника реальних можливостей для належного виконання; невжиття ним всіх необхідних заходів для недопущення правопорушення, запобігання збиткам (шкоді) потерпілого.

Формою вини може бути: умисел правопорушника; необережність правопорушника.

Сукупність цих чотирьох умов утворює юридико-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності. Для *застосування майнової* відповідальності у вигляді відшкодування збитків необхідна наявність чотирьох умов, тоді як для застосування відповідальності у вигляді неустойки, штрафу чи пені досить лише двох з них: факту господарського правопорушення та протиправності поведінки порушника.

Господарсько-правова відповідальність, відповідно до ч. 3 ст. 216 ГКУ, базується на таких *принципах*:

– потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це у договорі або принцип повного відшкодування збитків;

– передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;

– сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі;

– у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції (ч. 3 ст. 216 ГК);

– крім зазначених, діє *принцип* презумпції вини, тобто «відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання», що передбачено ч. 2 ст. 614 ЦК. Так, відповідно до ч. 2 ст. 218 ГКУ, учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі, якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилося неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

Також, відповідно до ч. 4 ст. 219 ГКУ, сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської діяльності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Визначення непереборної сили передбачено у ст. 263 ЦКУ, як надзвичайна або невідтворна за даних умов подія.

Такі обставини у практиці укладання господарських договорів означаються терміном «форс-мажорні обставини». В принципі цей термін відображають їх зміст, але не передбачений законодавством і вживається як іноземне поняття (англ. *force* – сила, франц. *majeur* – найбільший).

До загального принципу визнання непереборної сили можна віднести об'єктивний і абсолютний характер обставин як дію факторів, що стали перешкодою виконання зобов'язань, тобто вони мають стосуватися не тільки заподійника шкоди, а й поширюватися на інших. Неможливість виконання повинна бути абсолютною, а не скрутною лише для боржника. До непереборної сили в законодавстві і договірній практиці відносять стихійні лиха (землетруси, повені) чи інші обставини, що неможливо передбачити чи запобігти (або можливо передбачити, але неможливо запобігти) при сучасному рівні людського знання і можливостей. В усіх цивільно-

правових системах непереборна сила є обставиною, що звільняє від відповідальності. До юридичного форс-мажору також належать рішення вищих державних органів (заборона імпорту чи експорту, валютні обмеження й ін.), страйки, війни, революції і т.п. Не визнаються форс-мажорними обставини, що по суті є комерційним ризиком, наприклад, труднощі у зв'язку з несприятливою кон'юнктурою ринку, зміна цін і т.п. Поняття юридичного форс-мажору не має чіткого юридичного визначення. Тому, як правило, контрагенти встановлюють випадки непередбачених обставин і їхні правові наслідки в договірному порядку.

За сукупністю дій щодо застосування до правопорушника у сфері господарювання передбачених законом чи договором санкцій, а також правових наслідків такого застосування, визначаються функції господарсько-правової відповідальності. Види і зміст функцій господарсько-правової відповідальності в теорії господарського права визначаються по-різному. Є підстави виділити шість основних функцій.

1. Стимулювальна функція. Господарсько-правова відповідальність, яка полягає в застосуванні до правопорушника економічних (майнових) санкцій, передбачає спонукання (негативне стимулювання) його і до припинення правопорушення, і до реального виконання зобов'язання. Стимулювання є негативним у тому розумінні, що особа, яка вчинила господарське правопорушення, несе певні майнові витрати внаслідок застосування до неї економічних санкцій. Стимулювальна функція притаманна практично всім видам санкцій, передбачених або санкціонованих нормами господарського права. Вона має на меті насамперед задовольнити економічний інтерес потерпілою суб'єкта шляхом стимулювання (економічного, майнового) правопорушника до зміни протиправної поведінки. Реальне виконання господарських зобов'язань суб'єктами господарювання сприятиме реальному задоволенню суспільних потреб у продукції, роботах, послуг.

2. Компенсаційна функція. Полягає у відновленні порушеного господарського правопорядку й у відшкодуванні правопорушником майнових і грошових робіт потерпілій стороні, у поновленні її майнової бази шляхом стягнення на її користь сум компенсаційних майнових санкцій.

3. Штрафна функція. Відповідальність суб'єктів господарських правовідносин є однією з форм юридичної відповідальності. Як така, вона спричиняється протиправною поведінкою (господарським правопорушенням, невиконанням або неналежним виконанням

зобов'язань) правопорушника. У цьому розумінні господарсько-правова відповідальність є ретроспективною, тобто реакцією на вже скоєні протиправні дії (бездіяльність) у вигляді саме відповідальності як покарання правопорушника економічними санкціями. Загалом штрафна функція покладена на такі види господарсько-правових санкцій, як неустойка, штраф, пеня (так звані штрафні санкції).

4. *Функція попередження правопорушень.* Суть її полягає в тому, що завдяки застосуванню відповідальності не тільки усувається факт господарського правопорушення, а й застосовуються (арбітражним судом, судом) правові заходи, спрямовані на усунення його причин та умов. Як попереджувальний засіб господарсько-правова відповідальність найефективніша в тих випадках, коли відмічається матеріально-правовий зв'язок відповідальності суб'єкта з матеріальною відповідальністю його працівників, передбаченою трудовим правом. Відшкодування суб'єктом господарювання збитків, сплата неустойки (штрафу, пені) – це так звані невиробничі витрати, які відносяться на прибуток суб'єктів господарювання.

5. *Сигналізаційна функція.* Проявляється в тому, що застосування до суб'єкта господарювання господарсько-правової відповідальності є сигналом для нього про необхідність поліпшення своєї роботи з метою уникнення в майбутньому втрат від застосування такої відповідальності, а для контрагентів такого суб'єкта господарювання – сигналом про необхідність зважити доцільність продовження з ним договірної зв'язку або розірвання існуючого.

6. *Інформаційна функція.* Факт пред'явлення претензії, позову, стягнення збитків чи неустойки – це юридична інформація про неблагополучний стан, наявні хиби у господарській діяльності суб'єкта. Водночас це й інформація про необхідність вжиття відповідних заходів щодо поліпшення справ, наведення порядку у власній діяльності. Це також інформація для партнерів, контрагентів суб'єкта господарювання для вирішення питання про доцільність продовження з ним своїх відносин.

За невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено ГК та іншими законами. Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта.

Якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності. Це має місце і тоді, коли кредитор навмисно або за необережності сприяв збільшенню розмірів збитків або не вжив заходів до їх зменшення.

Відповідно до ст. 222 ГКУ, суб'єкт господарювання або учасник господарських відносин, чії права або законні інтереси порушено, має право звернутись до порушника з письмовою претензією про відшкодування збитків або застосування штрафних санкцій (стягнення неустойки, штрафу пені), керуючись ст.ст. розділу III Господарського процесуального кодексу України «Досудове врегулювання господарських спорів».

При реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені ЦКУ, якщо інші строки не встановлено ГКУ.

Зокрема, за ст. 257 ЦКУ «Загальнопозовна давність» встановлена тривалістю у три роки.

Позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог: про стягнення неустойки (штрафу, пені); про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості; про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦКУ); у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦКУ); у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦКУ).

Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману, у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Терміни застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання встановлюються ст. 250 ГКУ. Вони можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через один рік з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

2. Види господарсько-правової відповідальності

Господарсько-правову відповідальність класифікують на види за різними критеріями.

Наприклад, залежно від суб'єктів – органів, що притягають до юридичної відповідальності, її поділяють на таку, до якої притягають: органи влади; виконавчі та розпорядчі органи; судові та інші юрисдикційні органи. Залежно від суб'єктів правопорушників вона буває індивідуальною та колективною.

Поширеною є класифікація юридичної відповідальності у сфері підприємництва залежно від галузевої належності правової норми, що порушена. На цій підставі розрізняють:

господарсько-правову відповідальність за порушення господарського законодавства;

цивільно-правову відповідальність за порушення цивільно-правових норм;

адміністративну відповідальність за вчинення адміністративних проступків у сфері підприємництва;

кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у сфері господарювання.

Застосування до суб'єкта господарювання будь-якого із зазначених видів юридичної відповідальності передбачає наступні етапи:

– виникнення відповідальності, що має місце з моменту вчинення правопорушення;

– встановлення компетентними державними органами підстав для притягнення конкретного суб'єкта господарювання до того чи іншого виду відповідальності;

– визначення виду і міри відповідальності на підставі закону (іншого нормативно-правового акта);

– реалізації обраних заходів юридичної відповідальності.

Покладення на суб'єкта господарювання будь-якого виду юридичної відповідальності повинно ґрунтуватися на наступних принципах:

– законності (щодо підстав відповідальності, виду відповідальності та процедури її застосування);

– обґрунтованості (щодо висновків про вчинюване правопорушення, про суб'єкта, який його вчинив та інших обставин, пов'язаних із правопорушенням);

– доцільності (щодо досягнення мети юридичної відповідальності); невідворотності (жодне правопорушення не повинно залишатися без належної реакції з боку державних органів);

– справедливості (щодо відповідності обраного виду відповідальності негативним соціальним наслідкам правопорушення).

Залежно від підстав виникнення прав та обов'язків сторін суб'єктів господарювання і учасників вона є договірною та недоговірною.

Договірна відповідальність – це відповідальність за порушення існуючого між сторонами договірної зобов'язання, що становить додатковий до основного, вже існуючого, юридичний обов'язок. Цей новий обов'язок приєднується до невиконаного, при цьому, як правило, не змінюючи останнього. Так, згідно з ч. 1 ст. 622 ЦК боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлене договором або законом.

Недоговірна (позадоговірна) відповідальність – це відповідальність за порушення майнових і немайнових обов'язків, що виникають не з господарського договору, а з інших підстав (юридичних фактів). Наприклад, з публічних зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання придбання, або збереження майна суб'єктом господарювання за рахунок іншого.

Залежно від розміру відповідальності правопорушника: повна, обмежена і кратна (підвищена).

Повна відповідальність полягає у відшкодуванні (компенсації) шкоди, завданої правопорушенням у еквівалентному (рівному) розмірі. Означає відшкодування контрагенту чи державі усіх видів збитків (шкоди), понесених ними втрат чи пошкодження майна, понесених додаткових витрат та неотримані доходи у повному обсязі.

Повна відповідальність проявляється у компенсації моральної шкоди, яка полягає у приниженні честі, гідної і ділової репутації фізичної особи – підприємця і юридичної особи – суб'єкта господарювання. Якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків (ч. 1 ст. 624 ЦКУ).

Обмежена відповідальність передбачає встановлення меж розміру збитків, які підлягають відшкодуванню. Може встановлюватися законом, договором або рішенням суду, наприклад, якщо порушення сталося з вини кредитора (ст. 616 ЦКУ). У нормах права, що визначають обмежений розмір відповідальності, встановлюється максимальний розмір збитків, або припис не стягувати з бор-

жника певні види збитків (ст. 219 ГКУ). У таких випадках розмір завданої правопорушенням шкоди перевищує розмір відшкодування.

Субсидіарна відповідальність – додаткова відповідальність третьої особи поряд із відповідальністю правопорушника, реалізація якої здійснюється «почергово». Її сутність полягає в тому, що вимоги повинні бути висунуті насамперед до боржника і лише у разі неотримання від нього їх задоволення повністю або частково – до особи, яка несе додаткову (субсидіарну) відповідальність. Наприклад, відповідальність гаранта за кредиторами, отриманими суб'єктами господарювання.

Залежно від засобу відшкодування відповідальністю є: майновою, організаційно-господарською і грошовою.

Майнова – це один з основних видів господарської відповідальності, яка полягає у відшкодуваннях за неодержання, втрату або пошкодження матеріальних об'єктів суб'єкта господарювання.

Організаційно-господарська – є другим, після майнової, видом господарської відповідальності суб'єктів організаційно-господарських повноважень і суб'єктів господарювання, які вступили у зобов'язальне правовідношення. За такими зобов'язаннями кожна зі сторін, що взяла на себе певні обов'язки, згідно зі ст. 176 ГКУ відповідає за їх виконання.

Грошова – це вид відповідальності, за якою грошові санкції за порушення грошових зобов'язань (відшкодування збитків і сплату штрафних санкцій) встановлюється у відсотках, розмір яких встановлюється ГКУ і визначається обліковою ставкою НБУ.

Кратна відповідальність – це вид цивільно-правової відповідальності, що передбачає відшкодування збитків у більшому розмірі, ніж розмір завданої майнової шкоди. Наприклад, згідно зі ст. 230, 231 ЦКУ в разі вчинення правочину під впливом обману або насильства винна сторона відшкодовує іншій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду. Кратний розмір відповідальності може встановлюватися і домовленістю сторін.

За множинністю суб'єктного складу, коли у зобов'язаннях з боку кредитора або боржника може діяти дві або більше особи: дольова, солідарна і субсидіарна. Відмінність зазначених видів відповідальності залежить від її розподілу між співборжниками.

Відповідно до ст. 540 ЦКУ, якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен

виконати обов'язок у *рівній частці*, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. Тобто, за загальним правилом відповідальність співборжників перед кредитором є *частковою*. Відповідальність визначається часткою участі в договорі про виконання зобов'язання.

Солідарна відповідальність ґрунтується на принципі «один за всіх», що означає її нероздільність між солідарними боржниками. Може застосовуватися в умовах встановлених законом чи договором, і можлива лише тоді, коли є кілька суб'єктів господарювання на боці боржника (ст. 227 ГКУ). У разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній обов'язок не буде виконаний у повному обсязі. Учасник господарських відносин, який відшкодовує збитки, має право стягнути збитки з третіх осіб у порядку регресу.

Залежно від інших критеріїв вчені-юристи виділяють й інші види господарської відповідальності. Наприклад, О.М. Вінник залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, розрізняє: відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства; відповідальність у сфері капітального будівництва; відповідальність у галузі зовнішньоекономічної діяльності; відповідальність у галузі транспорту; відповідальність на ринку цінних паперів тощо¹.

Окремим видом господарсько-правової відповідальності є *відповідальність за економічні порушення* (ст. 49 ГКУ), що полягає в тому, що суб'єкти господарювання, здійснюючи господарську діяльність, допускають економічні правопорушення, заподіюючи шкоду навколишньому середовищу та порушуючи права та інтереси інших суб'єктів.

Залежно від інституту господарського законодавства, господарська відповідальність є таких видів: за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства; у сфері підяду і капітального будівництва; в галузі транспортної діяльності; на ринку цінних паперів тощо.

¹ Див.: Вінник О.М. Господарське право: навч. посібник / О.М. Вінник. – 2-ге вид., зі змінами та доп. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – С. 387.

3. Класифікація господарсько-правових санкцій та їх особливості

Термін «санкція» (лат. *sanctio* – непорушний закон, найсуворіша постанова) означає передбачені законом або договором примусові заходи впливу, міра юридичної відповідальності за порушення законодавства або договірною зобов'язання, що застосовуються до винної особи і зумовлюють певні несприятливі (негативні) для неї наслідки. Власне господарським санкціями як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання, відповідно до ч. 1 ст. 217 ГКУ, визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Тобто санкція як один із елементів певного виду відповідальності завжди обтяжлива несприятливими для правопорушника наслідками. За змістом санкції є економічними і адміністративно-господарськими (штрафними).

Економічними, зокрема, охоплюються відшкодування збитків, неустойка, пеня, штраф і т. п. Штрафні санкції мають адміністративно-правовий характер і виконують функцію примусу, відповідно, умовами договору вона не передбачена. Як наслідок, господарські економічні санкції застосовуються за ініціативою учасників господарських правовідносин, адміністративно-господарські – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці порушення і відповідно до ГКУ (ст. 217) у сфері господарювання, застосовуються такі види санкцій:

- відшкодування збитків;
- штрафні санкції;
- оперативно-господарські санкції;
- конфіскація;
- адміністративно-господарські санкції.

Найпоширенішим видом господарсько-правової відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання господарських зобов'язань є *відшкодування збитків*. Розглядається як відновлення майнового стану учасника господарських відносин за рахунок іншого – правопорушника. Оскільки майнові господарські зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, відповідно до ч. 1 ст. 175 ГКУ, регулюються ЦКУ з урахуван-

ням особливостей, передбачених ГКУ, тому цей вид санкцій має цивільно-правовий характер. Зокрема, відшкодування збитків регулюються ст.ст. 22 і 623 ЦКУ та ст. ст. 224 і 229 ГКУ.

В даному випадку учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту права або законні інтереси якого порушено. Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною. До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються: ринкова вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, що визначена відповідно до вимог законодавства; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною, вартість додаткових робіт, перевитрачених матеріалів чи коштів; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; витрачену додаткову суму на виплату вимушеного прогугу, що стався внаслідок невиконання зобов'язань; збільшення умовно-постійних затрат на одиницю продукції у зв'язку зі зменшенням обсягу виробництва, якщо це стало наслідком невиконання зобов'язань іншою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом (ст. 225 ГКУ).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, відповідно до ч. 2 ст. 623 ЦКУ, доказується кредитором. Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення. При визначенні неодержаних доходів (упущеної вигоди) враховуються заходи, вжиті кредитором щодо їх одержання.

Законом щодо окремих видів господарських зобов'язань може бути встановлено обмежену відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань. При визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання.

Склад збитків, що підлягають відшкодуванню у внутрішньогосподарських відносинах, визначається відповідними суб'єктами господарювання – господарськими організаціями з урахуванням специфіки їх діяльності.

У разі заподіяння збитків одночасно кількома учасниками господарських відносин, кожний з них зобов'язаний відшкодувати збитки суб'єктові, якому завдано збитків, відповідно до вимог ст. 196 ГКУ та ст. 543–544 ЦКУ. Наприклад, завдання збитків покупцеві за договором поставки було завдано в результаті невиконання контрагентами постачальника договірних зобов'язань.

Учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути у порядку регресу та повернути витрачені кошти з третіх осіб. Державні (комунальні) підприємства за наявності підстав зобов'язані вжити заходів щодо стягнення у порядку регресу збитків з інших суб'єктів господарювання або стягнути збитки з винних працівників підприємства відповідно до вимог законодавства про працю.

Особливості відшкодування збитків у разі порушення грошових зобов'язань, згідно ст. 229 ГКУ, визначені таким чином, що:

учасник господарських відносин у разі порушення ним грошового зобов'язання не звільняється від відповідальності через неможливість виконання і зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані невиконанням зобов'язання, а також сплатити штрафні санкції відповідно до встановлених законом вимог; обчислення розміру збитків здійснюється у валюті, в якій провадилися або повинні бути проведені розрахунки між сторонами, якщо інше не встановлене законом; у разі висунення вимог щодо відшкодування збитків в іноземній валюті кредитором повинен бути зазначений грошовий еквівалент суми збитків у гривнях за офіційним курсом Національного банку України на день висунення вимог.

Відшкодування збитків застосовується у претензійно-позовному порядку.

Штрафні санкції – це санкції, встановлені ЦКУ і ГКУ, а також нормативними актами, що регулюють окремі види господарських відносин (положення про поставки продукції і товарів, транспортні кодекси і статuti та ін.).

Штрафними визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається. У разі, якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором, у таких розмірах:

– за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі двадцяти відсотків вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг);

– за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожний день прострочення, а за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості.

У разі якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг). У разі недосягнення згоди між сторонами щодо встановлення та розміру штрафних санкцій за порушення зобов'язання спір може бути вирішений в судовому порядку за заявою заінтересованої сторони. Штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором.

Порядок застосування штрафних санкцій встановлений ст. 232 ГКУ. Зокрема, якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Розмір штрафу як економічної санкції регулюється законодавством трьома способами:

1) штраф у твердій сумі. Прикладом цього виду штрафу є штрафи, які сплачують перевізник і відправник за невиконання плану вантажних перевезень. Їх розміри визначають транспортні статuti і кодекси окремо стосовно кожного виду транспорту;

2) штраф у процентному відношенні до суми всього зобов'язання або невиконаної частини зобов'язання. Наприклад, якщо поставлена продукція не відповідає за якістю стандартам чи умовам договору, постачальник сплачує покупцеві штраф у розмірі 20 відсотків вартості продукції неналежної якості;

3) штраф у кратному розмірі до вартості того предмета, який захищається штрафом. Наприклад, за пошкодження вагонів або контейнерів відправником чи одержувачем вантажу під час навантаження або розвантаження вантажів їхніми засобами ці суб'єкти сплачують залізниці штраф у розмірі п'ятикратної вартості пошкодженого майна.

Неустойка застосовується, як правило, як штрафна санкція в разі прострочення виконання майнових зобов'язань (поставка, купівля-продаж, міна тощо). Розмір неустойки як штрафної санкції за прострочення виконання зобов'язань загалом не залежить від терміну прострочення виконання. Наприклад, за прострочення або недоставку продукції постачальник сплачує покупцеві неустойку в розмірі восьми відсотків вартості непоставленої у строк продукції за кожною окремою позицією номенклатури. Зазначена неустойка є штрафною, оскільки сторона, яка порушила в цьому випадку умови договору поставки, відшкодовує іншій стороні заподіяні внаслідок цього збитки без зарахування сум неустойок.

Разом з цим, договором або відповідно до ч. 2 ст. 624 ЦКУ передбачаються так звані залікові неустойки. Залікова неустойка спостерігається в тому разі, коли правопорушник відшкодовує іншій стороні збитки у частині, не покритій неустойкою.

Пеня як штрафна економічна санкція застосовується в основному в разі прострочення виконання грошових зобов'язань суб'єктами господарської діяльності. Особливістю пені є те, що вона встановлюється у процентному відношенні до простроченої суми, причому за кожний день прострочення, доки зобов'язання не буде виконане. Тобто це санкція, розмір якої збільшується залежно від продовження правопорушення. Залежністю суми пені від кількості днів (терміну) прострочення виконання вона відрізняється від неустойки як санкції за господарське правопорушення.

Оперативно-господарські санкції – це передбачені законодавством заходи економічного впливу кредитора на господарюючого суб'єкта-боржника (правопорушника), спрямовані на попередження або зменшення втрат кредитора від порушень боржника чи зменшення його шкідливих наслідків.

Перелік оперативно-господарських санкцій, що їх сторони можуть обумовити в договорах, передбачений ч. 1 ст. 236 ГКУ, а саме:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною;
- відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;
- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

- відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Цей перелік, згідно ч. 2 цієї статті, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одначасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Адміністративно-господарські санкції – заходи організаційно-правового майнового характеру, що встановлюються законом та спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків, які можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 217 ГКУ, господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Ознаками адміністративно-господарських санкцій є наступне:

- вони застосовуються до суб'єкта господарювання в особі їх керівництва;

- їх метою є припинення порушень суб'єкта господарювання та ліквідація їх наслідків;
- вони застосовуються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування;
- підставою для їх застосування є порушення встановлених нормативно-правовими актами правил проведення господарської діяльності.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та у порядку, встановленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції (ст. 239 ГКУ): вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів); зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання; застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання; інші адміністративно-господарські санкції, встановлені цим Кодексом та іншими законами.

Охарактеризуємо зазначені адміністративно-господарські санкції.

Безоплатне вилучення прибутку (доходу) (ст. 240 ГКУ)

Прибуток (дохід), одержаний суб'єктом господарювання внаслідок порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності, а також суми прихованого (заниженого) прибутку (доходу) чи суми податку, несплаченого за прихований об'єкт оподаткування, підлягають вилученню в дохід відповідного бюджету в порядку, встановленому законом.

Крім того, з суб'єкта господарювання стягується у випадках і порядку, передбачених законом, штраф, але не більш як у двократному розмірі вилученої суми, а у разі повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції – у трикратному розмірі вилученої суми.

Перелік порушень, за які до суб'єкта господарювання застосовуються зазначена адміністративно-господарська санкція, а також порядок її застосування визначаються законами. Так, відповідно до ст. 253 ГКУ, незаконно одержаний суб'єктами підприємни-

цької діяльності прибуток (дохід) стягується за рішенням суду до Державного бюджету України за такі порушення антимонопольно-конкурентного законодавства як зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірні угоди між суб'єктами господарювання та недобросовісна конкуренція.

Штраф як адміністративно-господарська санкція (ст. 241 ГКУ)

Адміністративно-господарський штраф – це грошова сума, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету в разі порушення ним встановлених правил здійснення господарської діяльності.

Перелік порушень, за які з суб'єкта господарювання стягується штраф, розмір і порядок його стягнення визначаються законами, що регулюють податкові та інші відносини, в яких допущено правопорушення. Так, штраф як адміністративно-господарська санкція застосовується до суб'єктів підприємницької діяльності за порушення вимог Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 06.07.1995 р. Із доповненнями у таких розмірах, наприклад:

у п'ятикратному розмірі вартості проданих товарів (наданих послуг), на які виявлено невідповідність – у разі проведення розрахункових операцій на неповну суму вартості проданих товарів (наданих послуг), у разі непроведення розрахункових операцій через реєстратори розрахункових операцій, у разі нероздрукування відповідного розрахункового документа, що підтверджує виконання розрахункової операції, або проведення її без використання розрахункової книжки;

двадцять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – у разі невиконання щоденного друку фіскального звітного чеку або його незберігання в книзі обліку розрахункових операцій тощо.

Штрафи за порушення вимог вищезазначеного Закону застосовуються за рішенням органів державної податкової служби України та підлягають перерахуванню суб'єктами підприємницької діяльності до Державного бюджету України в десятиденний термін з дня прийняття рішення про застосування таких фінансових санкцій.

Адміністративно-господарські санкції у вигляді штрафу застосовуються також органами державної податкової служби за порушення суб'єктами підприємницької діяльності вимог Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19.02.1995 р.(з наступним змінами і доп.), Закону

України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» від 23.09.1994 р. (з наступним змінами і доповненнями) тощо.

Адміністративно-господарський штраф може застосовуватися у визначених законом випадках одночасно з іншими адміністративно-господарськими санкціями, передбаченими ст. 239 ГКУ.

Стягнення зборів (обов'язкових платежів) (ст. 241 ГКУ)

У разі порушення суб'єктом господарювання встановлених правил обліку або звітності щодо сплати зборів (обов'язкових платежів) або їх несплати чи неповної сплати сума, яку належить сплатити, стягується до відповідного бюджету. Крім того, з суб'єкта господарювання у визначених законом випадках може бути стягнуто штраф у розмірі до п'ятдесяти відсотків належної до сплати суми збору (обов'язкового платежу). Прикладом застосування зазначеної адміністративно-господарської санкції є примусове стягнення податкового боргу суб'єкта підприємницької діяльності, передбачене Законом України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21.12.2000 р. (з наступними змінами і доповненнями). Відповідно до ст. 1 цього Закону, зобов'язання платника податків сплатити до бюджетів або державних цільових фондів відповідну суму коштів самостійно узгоджене платником податків або узгоджене в адміністративному чи судовому порядку, але не сплачене у встановлений строк, а також пеня, нарахована на суму такого податкового зобов'язання визнається податковим боргом і підлягає примусовому стягненню.

Органами, уповноваженими здійснювати заходи з погашення податкового боргу є виключно податкові органи, а також державні виконавці у межах їх компетенції.

Застосування антидемпінгових заходів (ст. 244 ГКУ)

У разі здійснення окремими учасниками господарських відносин зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної переваги на ринку України (здійснення демпінгового імпорту, субсидованого імпорту, а також інших дій, які визначаються законом як недобросовісна конкуренція, що завдало шкоди економіці України або спричинило загрозу виникнення такої шкоди, до цих учасників відносин можуть бути застосовані антидемпінгові, компенсаційні або спеціальні заходи відповідно до закону.

Порядок визначення розміру шкоди (загрози шкоди) економіці України та застосування антидемпінгових заходів встановлюється Кабінетом Міністрів України відповідно до закону.

Демпінг – ввезення на митну територію країни імпорту товару за цінами, нижчими від порівнянної ціни на подібний товар у країні експорту, що заподіює шкоду національному товаровиробникові подібного товару.

Антидемпінговими заходами визнаються попередні або остаточні заходи, що застосовуються відповідно Закону України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» від 22.12.1998 р. (з наступними змінами і доповненнями) під час або за результатами антидемпінгового розслідування.

Рішення про застосування антидемпінгових заходів приймає міжвідомча Комісія з питань міжнародної торгівлі.

Попередні антидемпінгові заходи можуть застосовуватися шляхом запровадження справляння попереднього антидемпінгового мита. Розмір ставки попереднього антидемпінгового мита встановлюється відповідним рішенням Комісії. Остаточне антидемпінгове мито сплачується за ставкою та на умовах, встановлених у відповідному рішенні Комісії про застосування остаточних антидемпінгових заходів. Остаточне антидемпінгове мито сплачується незалежно від сплати інших податків і зборів (обов'язкових платежів), у тому числі мита, митних зборів тощо, які, як правило, справляються при імпорті в країну імпорту товарів.

Припинення експортно-імпортних операцій. Застосування індивідуального режиму ліцензування (ст. 245 ГКУ)

У випадках недобросовісної конкуренції, розміщення валютних цінностей з порушенням встановленого законодавством порядку на рахунках та вкладах за межами України, а також в інших випадках, якщо дії учасників зовнішньоекономічної діяльності завдають шкоди економіці України, експортно-імпортні операції таких суб'єктів господарювання припиняються на умовах і в порядку, передбачених законом.

За порушення суб'єктами господарювання правил здійснення зовнішньоекономічної діяльності щодо антимонопольних заходів, заборони недобросовісної конкуренції та інших правил, якими встановлюються певні обмеження чи заборони у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, до таких суб'єктів може застосовуватися індивідуальний режим ліцензування. Порядок і строки застосування індивідуального режиму ліцензування встановлюються законом.

Санкції, зазначені у ст. 245 ГКУ, застосовуються лише щодо порушників законодавства про зовнішньоекономічну діяльність. Так, у ст. 37 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяль-

ність» від 16.04.1991 р. (з наступним змінами і доповненнями) такі санкції іменуються спеціальними санкціями, що застосовуються за порушення цього або пов'язаних з ним законів.

Санкції застосовуються Мінекономрозвитку, зокрема в разі порушення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності валютного, митного, податкового, іншого законодавства, що встановлює певні заборони, обмеження або порядок здійснення зовнішньоекономічних операцій, та в разі проведення ними дій, які можуть зашкодити інтересам національної економічної безпеки.

Порядок застосування цих санкцій регламентується Положенням про порядок застосування до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності спеціальних санкцій, передбачених ст. 37 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність», затвердженим наказом Міністерства економіки України від 17 квітня 2000 р. № 52 (з наступними змінами і доповненнями) (надалі за текстом – Положення). Відповідно до п. 2.1. Положення, індивідуальний режим ліцензування зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності передбачає здійснення Мінекономрозвитку індивідуального ліцензування кожної окремої зовнішньоекономічної операції певного виду зовнішньоекономічної діяльності, визначеної в ст. 4 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність».

З метою контролю за зовнішньоекономічною діяльністю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, що допустили порушення у цій сфері, оформляється разова (індивідуальна) ліцензія, яка видається Міністерством економіки України чи уповноваженими ним органами.

Тимчасове зупинення зовнішньоекономічної діяльності щодо українських суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності означає позбавлення права займатися всіма видами зовнішньоекономічної діяльності, передбаченими ст. 4 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність», за винятками, встановленими Положенням.

Як бачимо, застосування обидвох санкцій має багато спільного, що обумовило їх включення до однієї статті ГКУ.

Зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності та анулювання ліцензії (патенту на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності

У ГКУ відсутня окрема стаття, яка б закріплювала основні засади застосування цих санкцій, проте чине законодавство Украї-

ни містить низку норм, яким передбачено підстави і порядок зупинення дії та анулювання ліцензії на здійснення суб'єктами підприємництва ліцензованих видів діяльності. Насамперед, це положення ст. 21 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р (з наступними змінами і доповненнями), в якій детально визначено підстави та порядок анулювання ліцензії. Зупинення дії ліцензії як адміністративно-господарська санкція передбачено, зокрема, ст. 40 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» від 12.07.2001 р. (з наступними змінами і доповненнями), ст. 3 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19.02.1995 р. (з наступним змінами і доповненнями), ст. 8 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів» тощо. Зазначеним нормативним актами передбачене право уповноважених органів тимчасово зупинити дію ліцензії на право здійснення вказаних видів діяльності, а також підстави, порядок та строки, на які дія ліцензії підлягає зупиненню.

Патентування деяких видів підприємницької діяльності з 01.01.2011 р. регламентується Податковим Кодексом України. Ст. 267 цього Кодексу передбачені види діяльності, які провадяться з придбання торгового патенту, ставка, строки збору за провадження такої діяльності.

У разі невнесення суб'єктом господарювання збору у встановлений строк (не пізніше як один день – придбанні короткострокового патенту, 15 днів – інших патентів) дія такого патенту анулюється з першого числа місяця, у якому відбулося таке порушення.

Обмеження та зупинення діяльності суб'єкта господарювання (ст. 246 ГКУ).

Здійснення будь-якої господарської діяльності, що загрожує життю і здоров'ю людей або становить підвищену небезпеку для довкілля, забороняється.

У разі здійснення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог діяльність суб'єкта господарювання може бути обмежена або зупинена Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, а також іншими уповноваженими органами в порядку, встановленому законом.

До підприємств торгівлі, громадського харчування і сфери послуг, що неодноразово допустили реалізацію недоброякісних товарів або систематично порушують встановлені законодавством

правила торгівлі та надання послуг або умови зберігання і транспортування товарів, крім господарських та адміністративно-господарських санкцій, передбачених ГКУ, можуть застосовуватися також спеціально передбачені законом про захист прав споживачів адміністративно-господарські санкції, включаючи вилучення недоброякісних товарів та зупинення діяльності зазначених суб'єктів у встановленому законом порядку.

Органи державної влади з питань захисту прав споживачів мають право у випадках і порядку, передбачених законом, приймати обов'язкові рішення про припинення суб'єктом господарювання виробництва продукції (виконання робіт, послуг), відвантаження і реалізації товарів, що не відповідають вимогам нормативних актів.

Окрім санкцій за порушення, зазначених у цій статті ГКУ, до суб'єктів підприємництва можуть застосовуватися такі санкції:

– зупинення будівництва, яке проводиться із порушенням містобудівної документації і проектів, а також може заподіяти шкоди навколишньому природному середовищу (ст. 31 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. (з наступним змінами і доповненнями));

– зупинення торгівлі на фондовій біржі у разі порушення такою біржею законодавства про цінні папери, статуту та правил фондової біржі (ст. 8 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів» від 30.10.1996 р. (з наступним змінами і доповненнями)).

Скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання за порушення закону (ст. 247 ГКУ)

У разі здійснення суб'єктом господарювання діяльності, що суперечить закону чи установчим документам, до нього може бути застосовано адміністративно-господарську санкцію у вигляді скасування державної реєстрації цього суб'єкта та його ліквідації.

Скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання провадиться за рішенням суду, що є підставою для ліквідації даного суб'єкта у порядку, передбаченому ГКУ.

Відповідно до ст. 38 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15.05.2008 р. (з наступними змінами і доповненнями), підставами для постановлення судового рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, зокрема є:

– визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при створенні юридичної особи, які не можна усунути;

- провадження нею діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;
- невідповідність мінімального розміру статутного фонду юридичної особи вимогам закону;
- неподання протягом року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону;
- наявність в Єдиному державному реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням.

Державний реєстратор повинен не пізніше наступного робочого дня з дати надходження судового рішення щодо припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи, внести до Єдиного державного реєстру запис стосовно цього судового рішення та в той же день повідомити органи статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування та юридичну особу, щодо якої було прийнято судове рішення, про внесення до Єдиного державного реєстру такого запису.

З урахуванням викладеного, цілком слушною видається думка про доцільність іменування зазначеної адміністративно-господарської санкції примусовою ліквідацією суб'єкта господарювання або припинення підприємницької діяльності громадянина-підприємця.

Слід зауважити, що вищенаведений перелік адміністративно-господарських санкцій не є вичерпним. Чинне законодавство передбачає також застосування таких санкцій як, наприклад, адміністративний арешт активів платника податків, призначення тимчасового керуючого (адміністрації), застереження, попередження тощо.

Адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніш як через один рік з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, крім випадків, передбачених законом.

Ст. 249 ГКУ передбачає право суб'єкта господарювання оскаржити до суду рішення будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування щодо застосування до нього адміністративно-господарських санкцій.

У разі прийняття органом державної влади або органом місцевого самоврядування акта, що не відповідає законодавству, і порушує права чи законні інтереси суб'єкта господарювання, останній відповідно до ст. 20 ГК України має право звернутися до суду із заявою про визнання такого акта недійсним.

Збитки, завдані суб'єкту господарювання у зв'язку з неправомірним застосуванням до нього адміністративно-господарських санкцій, підлягають відшкодуванню в порядку, встановленому ГКУ та іншими законами.

У разі відмови органів управління або посадових осіб суб'єкта господарювання у проведенні документальної перевірки чи у допуску працівників податкових органів для обстеження приміщень, що використовуються для здійснення господарської діяльності, ненадання податковим та іншим органам чи їх посадовим особам встановленої законом звітності, розрахунків, декларацій чи інших документів, пов'язаних з обчисленням та сплатою податків, зборів (обов'язкових платежів), операції цього суб'єкта за його рахунками в установах банку зупиняються. Порядок і строки зупинення операцій суб'єктів господарювання за їх рахунками визначаються законом (ст. 243 ГКУ).

У разі здійснення окремими учасниками господарських відносин зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконної переваги на ринку України (здійснення демпінгового імпорту, субсидованого імпорту, а також інших дій, які визначаються законом як недобросовісна конкуренція), що завдало шкоди економіці України або спричинило загрозу виникнення такої шкоди, до цих учасників відносин можуть бути застосовані антидемпінгові, компенсаційні або спеціальні заходи відповідно до закону.

У випадках недобросовісної конкуренції, розміщення валютних цінностей з порушенням встановленого законодавством порядку на рахунках та вкладах за межами України, а також в інших випадках, якщо дії учасників зовнішньоекономічної діяльності завдають шкоди економіці України, експортно-імпортні операції таких суб'єктів господарювання припиняються на умовах і в порядку, передбачених законом, або може застосовуватися індивідуальний режим ліцензування.

Господарсько-організаційні санкції – це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) на суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами або за їх ініціативою судом у передбачених законом випадках.

До них належать: виявлених в його діяльності недоліків (у разі недотримання вимог екологічного законодавства, санітарно-епідеміологічних правил); призупинення дії ліцензії (патенту); ска-

сування ліцензій; скасування державної реєстрації; примусова реорганізація (у зв'язку з допущеним суб'єктом підприємницької діяльності – монополістом на ринку певного товару – монополістичного правопорушення); застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання; застосування індивідуального режиму ліцензування; примусова ліквідація.

Механізм застосування господарсько-організаційних санкцій залежить від їх різновиду: адміністративний порядок (за рішенням компетентних органів) передбачений щодо більшості санкцій, в т.ч. таких, як тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень; призупинення дії та скасування ліцензій; застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; примусова реорганізація; судовий порядок – передбачається щодо скасування відомостей державної реєстрації та примусової ліквідації.

Адміністративно-майновими санкціями є передбачені законом заходи майнового впливу на порушника, що застосовуються компетентними державними органами (щодо конфіскації – судом) у передбачених законом випадках. До таких санкцій належать: господарсько-адміністративний штраф; господарська конфіскація; безоплатне вилучення майна з метою його знищення; стягнення зборів (обов'язкових платежів) та ін.

Господарсько-адміністративний штраф – це грошова сума, що сплачується до державного бюджету суб'єктом господарювання – правопорушником у передбачених законом випадках.

Форми господарсько-адміністративного штрафу: процентному або кратному відношенні до суми порушення; в певній кількості неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Застосовується: лише у вертикальних відносинах; за постановою компетентних органів (антимонопольних – за порушення антимонопольного та конкурентного законодавства, санітарно-епідеміологічної служби – за порушення санітарно-епідеміологічних вимог, державних органів контролю за цінами – за порушення державної дисципліни тощо); без дотримання претензійного порядку; за наявності лише протиправної поведінки (фактична підстава); юридична підстава – закон.

Конфіскація – це безоплатне вилучення в дохід бюджету майна (коштів) суб'єкта господарювання – правопорушника у випадках, прямо передбачених законом.

Випадки застосування конфіскації:

- визнання недійсним господарського зобов'язання як такого, що вчинене з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави та суспільства; здійсненням комерційним банком забороненої законом виробничої діяльності;

- у сфері ціноутворення (зокрема, щодо підприємств-монополістів, ціни на продукцію яких регулюються державою) та в деяких інших випадках;

- у сфері антимонопольно-конкурентного регулювання; так, відповідно до ст. 253 ГКУ, підлягає безоплатному вилученню до Державного бюджету України прибуток (дохід), незаконно одержаний суб'єктами підприємницької діяльності в результаті зловживання монопольним становищем на ринку, укладенням антиконкурентних угод, актів недобросовісної конкуренції;

- у сфері оподаткування; так, відповідно до ст. 240 ГКУ, підлягають вилученню в дохід відповідного бюджету прибуток (дохід), одержаний суб'єктом господарювання внаслідок порушення встановлених законодавством правил здійснення господарської діяльності, а також суми прихованого (заниженого) прибутку чи суми податку, несплаченого за прихований об'єкт оподаткування; крім того, з порушника стягується у випадках і порядку, передбачених законом, штраф, але не більш як у двократному розмірі вилученої суми, а у разі повторного порушення протягом року після застосування цієї санкції у трикратному розмірі вилученої суми.

Юридичною підставою застосування конфіскації є лише закон. Фактичні підстави –протиправна поведінка, а у випадку виконання зобов'язання, визнаного недійсним як такого, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства, – ще й вина (прямий умисел) порушника. Вона застосовується лише у судовому порядку за позовами компетентних органів (податкових, контрольно-ревізійних тощо).

До конфіскації подібний такий вид адміністративно-господарських санкцій, як вилучення майна (товарів), що неправомірно виготовлене чи неправомірно використовується, з метою його знищення. Можливість застосування подібних заходів впливу на правопорушника передбачена конкурентним законодавством. Так,

відповідно до ст. 254 ГКУ і ст. 25 Закону України від 07.06.1996 р. «Про захист від недобросовісної конкуренції», у разі встановлення факту неправомірного використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки або факту копіювання виробів заінтересовані особи можуть звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень із заявою про вилучення в судовому порядку товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого суб'єкта господарювання як у виробника, так і у продавця. Вилучення таких товарів (копій виробів іншого суб'єкта господарювання) в установленому Урядом порядку застосовується у разі, якщо можливість змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання не може бути усунена іншим шляхом.

Планово-госпрозрахункові санкції – це передбачені чинним законодавством заходи економічного впливу на господарюючого суб'єкта в зв'язку з порушенням ним планових нормативів і планових завдань: підвищення тарифу (розміру плати) за понадлімітне використання природних ресурсів, електроенергії; позбавлення пільг (наприклад, податкових) у зв'язку з порушенням умов їх надання; виготовлену з порушенням державних стандартів, державних будівельних норм та правил; віднесення на прибуток, що залишається у розпорядженні суб'єкта господарювання, не донрахованої амортизації у випадках дострокового списання основних фондів (за винятком передбачених законом випадків вимушеного списання).

Механізм застосування: планово-госпрозрахункові санкції застосовуються самим суб'єктом господарювання – правопорушником, а у разі, якщо він цього не зробить, – компетентними органами, що виявили факт правопорушення. Підстави застосування планово-госпрозрахункових санкцій: юридичні – закон; фактичні – протиправна поведінка.

Одним з видів юридичної відповідальності у сфері господарських правовідносин виступає адміністративна відповідальність. Під *адміністративною відповідальністю слід розуміти застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення, що за своїм характером не тягне за собою відповідно до чинного законодавства кримінальну відповідальність.*

Адміністративна відповідальність встановлюється законами й підзаконними актами чи їхніми нормами про адміністративні

правопорушення, основним із яких є Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (з наступними змінами і доповненнями) (надалі – КУпАП). У цих актах визначаються склади адміністративних правопорушень і санкції, а в деяких випадках - і порядок їх застосування.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Перелік адміністративних стягнень визначений ст. 24 КУпАП. До них належать: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання); виправні роботи; адміністративний арешт.

Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Прикладом адміністративних правопорушень у сфері підприємницької діяльності, за які у відповідності до закону можуть бути накладені адміністративні стягнення є наступні. Правопорушення проти конкуренції добросовісної (ст. 148, 149 КУпАП) та економічної (ст. 150, 151, 152, 154 КУпАП), порушення порядку надання інформації АМКУ (ст. 153 КУпАП). Порушення правил торгівлі і надання послуг громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю (ст. 155 КУпАП); обман покупця чи замовника суб'єктами підприємницької діяльності під час реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг (ст. 155-2 КУпАП); незаконна торговельна діяльність (ст. 160-2 КУпАП); порушення правил про валютні операції (ст. 162 КУпАП); порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків (ст. 163-1 КУпАП); порушення порядку провадження господарської діяльності (ст. 164-3 КУпАП); зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 164-16 КУпАП), незаконні

дії у разі банкрутства (ст. 166-16 КУпАП), фіктивне банкрутство (ст. 166-17 КУпАП) тощо.

За перелічені та інші адміністративні порушення на винних осіб накладаються, як правило, штрафи, залежно від важкості правопорушення.

Наприклад, за провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без одержання ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, чи здійснення таких видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування, а так само без одержання дозволу, іншого документа дозвільного характеру, якщо його одержання передбачене законом (крім випадків застосування принципу мовчазної згоди), відповідно до ст. 164 КУпАП тягне за собою накладення штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення, чи без такої.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке саме правопорушення, або пов'язані з отриманням доходу у великих розмірах, тягнуть за собою накладення штрафу від ста до П'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення.

Надання суб'єктом господарювання дозвільному органу або адміністратору недостовірної інформації щодо відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства – тягне за собою накладення штрафу від сорока до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян тощо.

Отримання доходу у великих розмірах має місце, коли його сума у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Кримінальна відповідальність у господарських правовідносинах.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається за рішенням суду на осіб, які винні у вчиненні злочину,

та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру.

Вказане визначення свідчить про такі характерні ознаки кримінальної відповідальності, по-перше, кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі. Отже, тільки Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (надалі – ККУ) зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності з правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р., який називають законом про «декриміналізацію» щодо злочинів, пов'язаних з бізнесом. Цей Закон дає вичерпний перелік злочинів у сфері господарської діяльності, передбачає підстави, порядок, їх призначення в контексті «декриміналізації». Її суть полягає в тому, що залежно від тяжкості злочину, відповідно до ст. 12 ККУ замість позбавлення волі суд признає штраф.

Розмір штрафу, відповідно до ч. 2 ст. 53 ККУ визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини цього Кодексу не передбачено вищого розміру штрафу. За вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. Суд, встановивши, що такий злочин вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити таким особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу, без урахування розміру майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу.

Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до одного року.

У разі несплати штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, та відсутності підстав для розстрочки його виплати, відповідно до ч. 5 цієї статті суд замінює не сплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку одна година громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за двадцять установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

У разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі із розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у таких межах:

- від одного до п'яти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення злочину середньої тяжкості;

- від п'яти до десяти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину;

- від десяти до дванадцяти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину.

Якщо під час розрахунку строку позбавлення волі цей строк становить більше встановлених цією частиною статті меж, суд замінює покарання у виді штрафу покаранням у виді позбавлення волі на максимальний строк, передбачений для злочину відповідної тяжкості цією частиною статті.

Злочинам у сфері господарської діяльності присвячений окремий розділ VII ККУ. З об'єктивної сторони господарські злочини характеризуються як суспільно небезпечні діяння (дія чи бездіяльність), що завдають шкоду нормальній господарській діяльності. Суб'єктами злочинів у сфері господарської діяльності можуть бути особи, які досягли 16-річного віку. На підставі прямої вказівки закону суб'єкт деяких злочинів – спеціальний (службова особа, платник податків, засновник, власник суб'єкта господарської діяльності та інші).

Залежно від об'єкта посягання, злочини, які вчиняються у сфері господарської діяльності, можна об'єднати у наступні види:

1. Злочини у сфері кредитно-фінансової, банківської і бюджетної систем України (ст.ст. 199, 200, 201, 207, 208, 210, 211, 212, 212-1, 204 і 216 ККУ).

2. Злочини у сфері підприємництва, конкурентних відносин та іншої діяльності суб'єктів господарювання (ст.ст. 205, 206, 209, 213, 229, 231, 232-1 і 232-2 ККУ).

3. Злочин у сфері банкрутства (ст. 219 ККУ).

4. Злочини у сфері використання фінансових ресурсів та обігу цінних паперів (ст.ст. 222, 222-1, 223-1, 223-2 і 224 ККУ).

5. Злочин у сфері обслуговування споживачів (ст. 227 ККУ).

6. Злочин у сфері приватизації державного та комунального майна (ст. 233 ККУ).

За перелічені, пов'язані з бізнесом злочини в умовах декриміналізації, замість позбавлення волі правопорушника до нього застосовуються значні штрафи. Наприклад, до прийняття Закону про «декриміналізацію», відповідно до ч. 2 ст. 205 ККУ за повторно вчиненні дії з фіктивного підприємництва передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. Законом (ч. 2 ст. 205) такі дії краються штрафом від трьох до п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Згідно з ч. 1 ст. 233 ККУ, за незаконну приватизацію передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, тепер такі дії караються штрафом від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян тощо.

Разом з тим, відповідно до цього Закону з ККУ виключено 17 статей про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, визначивши їх адміністративно-правовими правопорушеннями. Зокрема, виключено на підставі Закону такі статті ККУ: 202, 203, 206, 207, 208, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 223, 225, 226, 230, 234, 235. Про це йдеться у Законі України від 15.11.2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності у сфері господарської діяльності».

Контрольні питання

1. У чому зміст господарсько-правової відповідальності?
2. Які Ви знаєте юридичні підстави господарсько-правової відповідальності?
3. Назвіть функції господарсько-правової відповідальності?
4. У чому зміст принципів господарсько-правової відповідальності?
5. Які Ви знаєте види господарсько-правової відповідальності?
6. У чому полягає відшкодування збитків суб'єкту господарювання, право якого порушено?
7. Хто застосовує оперативно-господарські санкції?
8. Назвіть види штрафних санкцій у господарсько-правовій відповідальності?
9. У чому полягає зміст оперативно-господарських санкцій?
10. Які Ви знаєте адміністративно-господарські санкції?
11. Які Ви знаєте адміністративно-майнові санкції?
12. Поясніть умови адміністративної відповідальності.
13. Особливості кримінальної відповідальності за господарські правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВСІХ ТЕМ

Нормативно-правові акти

1. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1909. – № 34. – Ст. 429.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Господарський кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
4. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
5. Земельний кодекс України: Прийнятий 25 жовтня 2001 р. із змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 97.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Прийнятий 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до №51. – Ст. 1122.
7. Кримінальний кодекс України: Прийнятий 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131, із змінами і доп. на 17 січня 2012 р.
8. Господарський процесуальний кодекс України: Прийнятий 6 листопада 2001р. із наст. змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
9. Податковий кодекс України: Прийнятий 2 грудня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248.
10. Про економічну самостійність Української РСР: Закон Української РСР від 3 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 34. – Ст. 499.
11. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. із змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682 (з наст. змінами і доп.).
12. Про товарну біржу: Закон України від 10 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 10. – Ст. 139 (з наст. змінами і доп.).

13. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 2 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 13. – Ст. 52.

14. Про лізинг: Закон України від 16 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 16. – Ст. 68 (з наст. змінами і доп.).

15. Про оренду державного і комунального майна: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Посередник. – 1998. – 2 фебр.

16. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190 (із змінами і доп.).

17. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299 (із змінами і доп.).

18. Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні: Закон України від 21 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 7. – Ст. 35.

19. Про стандартизацію: Закон України від 17 травня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.

20. Про підтвердження відповідності: Закон України від 17 травня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 32. – Ст. 169.

21. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 251.

22. Про кредитні спілки Закон України: від 20 грудня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 79.

23. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. із змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

24. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

25. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

26. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

27. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 6 вересня 2005 р. із змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 483.

28. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389 (із змінами і доп.).

29. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам Фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 31 жовтня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 57. – Ст. 476.

30. Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов ведення бізнесу в Україні: Закон України від 15 грудня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 101. – Ст. 3494.

31. Про здійснення державних закупівель: Закон України від 1 червня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 33. – Ст. 471.

32. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – № 50–51. – Ст. 384.

33. Про засади зовнішньої і внутрішньої політики: Закон України від 4 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 169.

34. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 7 жовтня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 2. – Ст. 58.

35. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення єдиної системи державної реєстрації юридичних осіб: Закон України від 23 вересня 2010 р. // Голос України. – 2010. – 2 листоп.

36. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 7 жовтня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 58. – Ст. 1988.

37. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження державного регулювання господарської діяльності: Закон України від 19 жовтня 2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 16 листоп.

38. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» щодо проведення електронної реєстрації: Закон України від 19 жовтня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 87. – Ст. 3070.

39. Про підготовку та реалізацію інвестиційних суб'єктів за принципом «єдиного вікна»: Закон України від 21 жовтня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 87. – Ст. 3071.

40. Про фонд державного майна: Закон України від 7 жовтня 2011 р. // Голос України. – 2012. – 6 січ.

41. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо статутного капіталу: Закон України від 22 грудня 2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 20 січ.
42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України: Закон України від 12.02.2010 р. // Голос України. – 2010. – 4 груд.
43. Про соціальний діалог: Закон України від 23 грудня 2010 р. // Голос України. – 2011. – 18 січ.
44. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 7 жовтня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 39. – Ст. 158.
45. Про прискорений перегляд регуляторних актів, прийнятих органами та посадовими особами місцевого самоврядування: Закон України від 14 грудня 2010 р. // Юридичний вісник України. – 2011. – № 4. – 22 січ.
46. Про внесення змін до Закону України «Про акціонерні товариства» щодо вдосконалення механізму діяльності акціонерних товариств»: Закон України від 3 лютого 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 16 берез.
47. Про право власності на окремі види майна: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 517.
48. Про Положення про Державну податкову службу: Указ Президента України від 12 травня 2011 р. // Юридичний вісник України. – 2011. – № 23.
49. Про Міністерства економічного розвитку і торгівлі України: Указ Президента України від 31 травня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 9 черв.
50. Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – Ст. 5.
51. Про затвердження програми внутрішнього виробництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 15 листоп.
52. Про затвердження Національного стандарту № 2 «Оцінка нерухомого майна»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.02.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4. – Ст. 2885.
53. Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2009 р. із змінами // Офіційний вісник України. – 2009. – № 54. – Ст. 1871.

54. Деякі питання адміністративних послуг Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010.

55. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 2 грудня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010.

Матеріали судової практики

1. Збірник роз'яснень Вищого господарського суду України / уклад. Д. Притика. – К.: Ін-Юре, 2003. – 304 с.

2. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2002: у 3-х кн. / відп. ред. П.Б. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2001–2002.

3. Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду у господарських справах. Вип. 1. – К.: Ін-Юре, 2003. – 176 с.

4. Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду у господарських справах. Вип. 2. – К.: Ін-Юре, 2003. – 212 с.

5. Про судову практику в справах про банкрутство: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 18.12.2009 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 2 (114).

Збірники нормативних актів Науково-практичні коментарі

1. Азаров М.Я. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України / М.Я. Азаров. – К.: Міністерство фінансів України, Нац. ун-т ДПС України, 2010. – 369 с.

2. Господарське законодавство України: Правове регулювання господарської діяльності: збірник нормативних актів / упоряд. М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2004.

3. Господарський кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. В.М. Коссака. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 672 с.

4. Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. Д.М. Притики, І.В. Булгакової. – К.: Юрисконсульт, Юстіан, 2010. – 1088 с.

5. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства» / О.М. Вінник. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 312 с.

6. Виговський О.І. Новели акціонерного законодавства: науково-практичний коментар до Закону України «Про акціонерні товариства» / О.І. Виговський. – К.: Юністіан, 2009. – 880 с.
7. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України / кол. авт.: Г.Л. Знаменський, В.В. Хахулін, В.С. Щербина та ін.; за заг. ред. В.К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
8. Теньков С.О. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. / С.О. Теньков. – К.: В-во А.С.К., 2004. – 720 с.
9. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; кол. авт.: О.А. Беляневич, О.М. Вінник, В.С. Щербини та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
10. Поляков Б.М. Коментар судової практики Верховного Суду України у судових справах про банкрутство. – К.: Логос, 2008. – 488 с.

Спеціальна література

1. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (Теоретичний аспект): монографія / О.А. Беляневич. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
3. Вінник О.М. Господарське право: навч. посібник / О.М. Вінник. – 2-ге вид., змін та доп. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 766 с.
4. Віхров О.Т. Господарське право. Спеціальна частина: навч. посібник / О.Т. Віхров. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 344 с.
5. Віхров О. Управління господарською діяльністю як категорія господарського права / О. Віхров // Право України. – 2007. – № 12. – С. 47–52.
6. Господарське законодавство: курс лекцій / за ред. В.Д. Панікарова. – Х., 2003. – 124 с.
7. Господарське законодавство: навч. посібник / за ред. В.Л. Ортинського. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
8. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): терміни, поняття, персоналії. / за наук. ред. Г.І. Башнянина і В.С. Іфтемічука. – К.: Магнолія плюс, 2004. – 688 с.

9. Державне регулювання економіки: навч. посібник / [С.М. Чистов, А.С. Никифоров, Т.Ф. Куценко та ін.]. – Вид. 2-ге, доп. і допрацьоване – К.: КНЕУ, 2005. – 440 с.
10. Державне регулювання економіки / за ред. І.Р. Михасюка. – К.: Атіка, 2000. – 347 с.
11. Джунь В.В. Інститут неспроможності: світовий досвід і особливості становлення в Україні: монографія / В.В. Джунь. – К.: Юридична практика, 2006. – 384 с.
12. Дідковська Л.І. Державне регулювання економіки / Л.І. Дідковська, Л.С. Головка. – К.: Кондор, 2000. – 454 с.
13. Жорін Ф.Л. Юридична відповідальність за порушення у сфері економіки: навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Ф.Л. Жорін. – К., 2003. – 212с.
14. Знаменский Г.Л. Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития / Г.Л. Знаменский. – К.: Наукова думка, 1996. – 263 с.
15. Ковтун О.І. Державне регулювання економіки: навч. посібник / О.І. Ковтун. – Львів: Новий світ – 2000, 2007. – 432 с.
16. Коссак В.М. Правові засади іноземного інвестування в Україні / В.М. Коссак. – Львів: Центр Європи, 1999. – 244 с.
17. Крупка Ю.М. Правові основи підприємницької діяльності: навч. посібник / Ю.М. Крупка. – К.: Юрінком Інтер, 2008 – 480 с.
18. Лазаревич М.В. Економічна історія: навч. посібник / М.В. Лазаревич. – К.: Знання, 2008. – 43 с.
19. Луць В.В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посібник / В.В. Луць. – 2-ге вид. переробл. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.
20. Мельник Л.Ю. Економічна теорія – політекономічний аспект: контекст: навч. посібник / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко. – К.: Кондор, 2008. – 524 с.
21. Мочерний С.В. Основи Економічних знань: підручник / С.В. Мочерний. – К.: Видавництво центр «Академія», 2003. – 312 с.
22. Михасюк І.Р. Державне регулювання економіки: підручник / І.Р. Михасюк, Л.А. Швайка. – Львів: Магнолія 2006, 2008. – 220 с.
23. Підприємницьке право України: підручник / за ред. Р.Б. Шишки. – Х.: Еспада, 2000. – 480 с.
24. Підприємницьке право. підручник / за ред. О.В. Старцева. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: Істина, 2005 – 600 с.
25. Правове регулювання господарських відносин за участю промислових підприємств: підручник / за ред. В.М. Гайворонського, В.П. Душмана. – Х.: Право, 2000. – 317 с.

26. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 4: Методологічні засади розвитку екологічно-го, земельного, аграрного права / за ред. Ю.С. Шемчушенка. – 480 с.
27. Резнікова В.В. Правове регулювання спільної господарської діяльності в Україні: навч. посібник / В.В. Резнікова. – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 280 с.
28. Санахматова Н.О. Підприємницьке право: навч. посібник / Н.О. Санахматова. – 3-тє вид. – К.: А.С.К., 2005. – 912 с.
29. Смолин Г.В. Господарське право України. Особлива частина: навч. посібник / Г.В. Смолин. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 580 с.
30. Хозяйственное право: учебник / под ред. акад. В.К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 970 с.
31. Чепінога В.Г. Економічна теорія: підручник / В.Г. Чепінога. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 656 с.
32. Щербина В.С. Господарське право: підручник / В.С. Щербина. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 656 с.
33. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія / В.С. Щербина. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 264 с.
34. Шумпетер Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Шумпетер А. Йозеф; пер з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. – К.: Основи, 1955. – 528 с.

Спеціалізовані публікації

1. Вінник О. Державно-приватне партнерство з використанням угод акціонерів / О. Вінник // Право України. – 2010. – № 12. – С. 47–56.
2. Віхров О. До питання щодо ознак господарсько-організаційних зобов'язань / О. Віхров // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7.
3. Віхров О. Роль і місце організаційно-господарських зобов'язань у сучасній економіці / О. Віхров // Право України. – 2004. – № 4. – С. 53–55.
4. Віхров О. Суб'єкти господарсько-організаційних зобов'язань як учасники відносин у сфері господарювання / О. Віхров, С. Віхров // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 120–124.
5. Віхров О. Організаційно-господарські відносини як предмет правового регулювання / О. Віхров // Право України. – 2010. – № 12. – С. 57–63.
6. Воловик О. Організаційно-господарські відносини у системі корпоративного управління / О. Воловик // Право України. – 2004. – № 7. – С. 58–61.

7. Знаменський Г.Л. Не повторювати помилку минулого / Г.Л. Знаменський // *Юридичний вісник*. – 2005. – № 52.
8. Знаменський Г.Л. Економіка, політика і законодавство / Г.Л. Знаменський // *Право України*. – 2008. – №7. – С. 39–43.
9. Знаменський Г.Л. Наукоємність сучасного господарського права / Г.Л. Знаменський // *Право України*. – 2010. – №12. – С. 19–25.
10. Кравцова Т. Правова характеристика відносин, що виникають в сфері державного регулювання господарської діяльності / Т. Кравцова // *Право України*. – 2004. – № 6. – С. 31–33.
11. Костей В.І. Господарське право: сучасність і перспективи / В.І. Костей // *Право України*. – 2008. – № 10. – С. 161–163.
12. Кушнір І.М. Функціональний аспект державного регулювання економіки / І.М.Кушнір // *Підприємництво, господарство і право*. – 2008. – № 8. – С. 159–161.
13. Мамутов В. Загальні проблеми науки господарського права на стику ХХ та ХХІ століть / В. Мамутов // *Право України*. – 2010. – № 12. – С. 4–12.
14. Мосійчук Ю. Функції юридичної служби підприємства в процесі відшкодування збитків / Ю. Мосійчук // *Право України*. – 2004. – № 10. – С. 50–52.
15. Подцерковний О. Про необхідність підвищення уваги до методології тлумачення господарського законодавства / О. Подцерковний // *Право України*. – 2010. – № 12. – С. 265–274.
16. Подцерковний О. Про перевірку висновків науки господарського права тенденціями розвитку господарського законодавства / О. Подцерковний // *Право України*. – 2010. – № 12. – С. 39–46.
17. Резнікова В. Проблемні аспекти здійснення спільної господарської діяльності в Україні / В. Резнікова // *Право України*. – 2005. – № 2. – С. 48–51.
18. Селіванов В. Вітчизняна державно-регуляторна політика: наукове і юридичне забезпечення / В. Селіванов // *Право України*. – 2005. – № 9. – С. 10–13.
19. Труш І. Органи державної влади, що забезпечують підтримку малого підприємства / І. Труш // *Право України*. – 2004. – № 3. – С. 42–44.
20. Труш І. Регуляторна політика, як важливий елемент державного контролю за додержанням законодавства щодо суб'єктів малого підприємства / І. Труш // *Право України*. – 2004. – № 10. – С. 53–55.
21. Щербина В.С. Деякі проблеми удосконалення господарського і господарського процесуального законодавства / В.С. Щербина // *Право України*. – 2010. – № 12. – С. 13–18.

До теми 1. «Поняття і предмет державного регулювання господарської діяльності»

Нормативно-правові акти

1. Господарський кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 14 берез.

2. Цивільний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 р. // Голос України. – 2003. – 12–13 берез.

3. Податковий кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 2.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.

4. Про міжнародні договори України: Закон України від 22 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 45.

5. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.

6. Про господарську діяльність у Збройних Силах України: Закон України від 21 вересня 1999 р. // Урядовий кур'єр. – 1999. – 17 листоп.

7. Про економічний експеримент щодо стабілізації підприємств легкої та деревообробної промисловості Чернівецької області: Закон України від 13 січня 2000 р. // Голос України. – 2000. – 17 лют.

8. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 квіт.

9. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 01.06.2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 2 серп.

10. Про державну підтримку малого підприємництва: Закон України від 19 жовтня 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 22 листоп.

11. Про народні художні промисли: Закон України від 21 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41. – Ст. 199.

12. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.

13. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 16 березня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1028.

14. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2726.

15. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15 березня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 34. – Ст. 291.

16. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР: Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 621.

17. Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади: Указ Президента України від 03 жовтня 1992 р. № 493/92 // Бюлетень нормативних актів України. – 1995. – № 1. – С. 3–4.

18. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10 червня 1997 р. // Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні: станом на 1 січня 2001 р. / упор. С.Е. Демський; відп. ред. С.П. Павлюк. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 356–357.

19. Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регуляторної політики: Указ Президента України від 01 червня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 105 (08.06.2005).

20. Про створення Інституту нормотворчої діяльності при Кабінеті Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 1999 р. № 502 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 14.

21. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – 4 трав.

22. Положення про Центр європейського та порівняльного права, затв. наказом Міністерства юстиції України від 28 жовтня 2004 р. № 126/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 44 (від 19.11.2004). – Ст. 2920.

Спеціальна література

1. Беляневич В.Е. Новітня кодифікація і судова практика / В.Е. Беляневич // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 226–230.

2. Бобкова А.Г. О некоторых результатах принятия и применения Хозяйственного кодекса Украины / А.Г. Бобкова, М.М. Дутов; ИЭПИ НАН Украины. – Донецк: Юго-восток, Лтд, 2005. – 22 с.

3. Вінник О. Приватні та публічні інтереси, їх роль і відображення в господарському праві / О. Вінник // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 4. – С. 6; № 5. – С. 11–13.

4. Вінник О. Проблеми кодифікації законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері ринкової економіки / О. Вінник // Вісник Київського університету. Юридичні науки. Вип. 36. – 1998. – С. 10–15.
5. Вінник О.М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.04 / О.М. Вінник; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 32 с.
6. Герчикова И.Н. Регулирование предпринимательской деятельности: государственное и внутрифирменное: учеб. пособие / И.Н. Герчикова. – М.: Консалтбанкир, 2002. – 704 с.
7. Дойников И.В. Правовое регулирование государственного предпринимательства: учеб.-методич. пособие / И.В. Дойников. – М., 2001. – 112 с.
8. Задохайло Д.В. Державне регулювання ринкових відносин як актуальна юридична проблема / Д.В. Задохайло // Українське комерційне право. – 2005. – № 6. – С. 10–17.
9. Задохайло Д.В. Конституційний економічний порядок: проблема систематизації нормативно-правового забезпечення / Д.В. Задохайло // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 127–137.
10. Знаменский Г.Л. Совершенствование хозяйственного законодательства: цель и средства / Г.Л. Знаменский. – К.: Наукова думка, 1980. – 188 с.
11. Знаменський Г.Л. Не повторювати помилки минулого / Г.Л. Знаменський // Юридичний вісник. – 2005. – № 52 (31.12.2005). – С. 12.
12. Исаев И.А. Становление хозяйственно-правовой мысли в СССР (20-е годы) / И.А. Исаев. – М.: Юридическая литература, 1986.
13. Концепция модернизации хозяйственного законодательства на базе Хозяйственного кодекса Украины (проект) // Економіка та право. – 2006. – № 2 (15). – С. 5–16.
14. Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятие и субъекты / В.В. Лаптев. – М.: Юрист, 1997. – 140 с.
15. Лаптев В.В. Хозяйственное право – право предпринимательской деятельности / В.В. Лаптев // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 61–69.
16. Мамутов В.К. Развитие хозяйственного законодательства и хозяйственной мысли в суверенной Украине / В.К. Мамутов // Хозяйственное законодательство Украины: практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора: сб. науч. тр. / НАН

України. ІЭПІ; редкол: Мамутов В.К. (отв. ред.) и др. – Донецк: Юго-восток, Лтд, 2005. – С. 12–36.

17. Мамутов В.К. Экономика и право: сб. научн. трудов / В.К. Мамутов. – К.: Юринком Интер, 2003. – 544 с.

18. Мамутов В.К. Від Руської правди і магдебурзького права / В.К. Мамутов, Г.Л. Знаменський // Віче. – 1992. – С. 14–16.

19. Мережко О.О. Теорія та принципи транснаціонального торгового права (lex mercatoria): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.11 / О.О. Мережко; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 39 с.

20. Пушкін О.А. Методологічні підходи дослідження проблеми правового регулювання підприємницьких відносин / О.А. Пушкін // Методологічні проблеми приватного права: зб. наукових праць. – К: Манускрипт, 1996. – С. 28–35.

21. Пушкін О. Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів / О.А. Пушкін, В.О. Селіванов // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 9.

22. Пушкін О. Про співвідношення проектів Цивільного і Господарського (Комерційного) кодексів України / О.А. Пушкін, В.О. Селіванов // Урядовий кур'єр. – 1995. – 26.09. – С. 7.

23. Резнікова В.В. Правове регулювання спільної господарської діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / В.В. Резнікова; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К, 2006. – 19 с.

24. Саніахметова Н. Поняття державного регулювання підприємництва / Н. Саніахметова // Українське комерційне право. – 2005. – № 6. – С. 10–17.

25. Сюр Н.В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н.В. Сюр; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 20 с.

26. Томкіна О.О. Акти Кабінету Міністрів України: теоретичні засади видання та реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.О. Томкіна; Київський національний економічний ун-т. – К., 2005. – 21 с.

27. Хозяйственное право: учебник / под общ. ред. В.В. Лаптева. – М.: Юридическая литература, 1983. – 528 с.

28. Чувпило А.А. Тенденции правового регулирования хозяйственной деятельности в зарубежных странах: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / А.А. Чувпило; НАН України. – Донецьк, 1996. – 39 с.

29. Чувпило А.А. Экономическая политика и право Евросоюза / А.А. Чувпило // Хозяйственное законодательство Украины: практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора: сб. науч. тр. / НАН Украины. ИЭПИ; редкол: Мамутов В.К. (отв. ред.) и др. – Донецьк: Юго-восток, Лтд, 2005. – С. 101–103.

30. Шпомер А.І. Ліцензування господарської діяльності як засіб державного регулювання економіки / А.І. Шпомер // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 2. – С. 41–44.

31. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К.: Оріяни, 2002. – 112 с.

32. Ющик О.І. Господарський кодекс у правовій системі України / О.І. Ющик // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 1. – С. 135–140.

До теми 2. «Місце і роль державного регулювання у сфері господарювання»

Нормативно-правові акти

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Прийнятий 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.

2. Господарський кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.

3. Господарський процесуальний кодекс України: Прийнятий 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

4. Митний кодекс України: Прийнятий 11 липня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38–39. – Ст. 288.

5. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

6. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.

7. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. № 2114-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 272.

8. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2265-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414.

9. Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основних показників економічного і соціального розвитку України на 2013–2014 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. – 2011. – № 67. – Ст. 2568.

10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. № 469-97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.

11. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

12. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

13. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-4. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

14. Про основні заходи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389.

15. Про Перелік документів дозвільного характеру в сфері господарської діяльності: Закон України від 19 травня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47. – Ст. 532.

Спеціальна література

1. Бартен С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання / С. Бартен // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – Ст. 92.

2. Вінник О.М. Господарське право: курс лекцій / О.М. Вінник. – К.: Атіка, 2004. – 624 с.

3. Віхров О. Управління господарської діяльністю як категорія господарського права / О. Віхров // Право України. – 2007. – № 12. – С. 47.

4. Віхров О. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин / О. Віхров // Право України. – 2008. – № 7. – С. 53.

5. Гайворонський В.М. Предмет і суб'єкти господарського права: конспект лекцій / В.М. Гайворонський. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – 247 с.

6. Грудницька С. Розвиток теорії правосуб'єктності: господарсько-правове дослідження / С. Грудницька // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 103.

7. Знаменский Г.Л. Новый этап в развитии хозяйственного законодательства Украины / Г.Л. Знаменский // Хозяйственное законодательство Украины: практика применения и перспективы развития в контексте европейского выбора: сб. науч. тр. / НАН Украины. ИЭПИ; редкол: Мамутов В.К. (отв. ред.) и др. – Донецк: Юго-восток, Лтд, 2005. – С. 37–40.

8. Знаменский Г.Л. Общественный хозяйственный порядок и законодательство / Г.Л. Знаменский // Проблемы становления хозяйственного законодательства Украины: сб. научных статей и материалов конференции. – Донецк: ИЭПИ АН Украины, 1993. – С. 17–34.

9. Знаменский Г.Л. Хозяйственное законодательство Украины. Формирование и перспективы развития / Г.Л. Знаменский. – К.: Наукова думка, 1996. – 63 с.

10. Знаменський Г.Л. Проблеми програмування розвитку господарського законодавства / Г.Л. Знаменський // Концепція розвитку законодавства України: матеріали наук.-практич. конф. (травень 1996 р.). – К., 1996. – С. 217–219.

11. Знаменський Г.Л. Співвідношення загального та спеціального законодавства України / Г.Л. Знаменський // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32).

12. Коростей В. Господарське законодавство – основа ефективної економіки / В. Коростей // Право України. – 2005. – № 8. – Ст. 48.

13. Коростей В. Господарське право: сучасний стан і перспективи / В. Коростей // Право України. – 2008. – № 10. – Ст. 64.

14. Мамутов В.К. Конституція и развитие хозяйственного законодательства / В.К. Мамутов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997. – № 1. – С. 3–6.

15. Мамутов В.К. Экономика и право: сб. научных трудов / В.К. Мамутов. – К.: Юринком Интер, 2003. – 544 с.

16. Панченко В. Внутрішні локальні нормативні акти як основа ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського підприємства / В. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 200.

17. Присяжнюк А. Цивільний та Господарський кодекси України: проблемні аспекти практичного застосування / А. Присяжнюк // Право України. – 2005. – № 3. – С. 101–103.

18. Рябченко О. Зміст державного регулювання господарської діяльності / О. Рябченко // Право України. – 2006. – № 1. – С. 81.

19. Саниахметова Н.А. Предпринимательское (хозяйственное) право Украины: учеб. пособие / Н.А. Саниахметова. – Х., Одиссей, 2004. – 800 с.

20. Титова О. Концепція та програма модернізації господарського законодавства / О. Титова // Право України. – 2008. – № 6. – Ст. 73.

21. Шаповалова О. Шляхи подолання неузгодженостей у цивільному та господарському законодавстві України / О. Шаповалова // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 25.

22. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К.: Оріони, 2002. – С. 112.

23. Ющик О. Про визначення предмета Господарського (комерційного) кодексу України / О. Ющик // Віче. – 2000. – № 5. – С. 20–34.

До теми 3. «Специфіка державного регулювання окремих видів господарської діяльності»

Нормативно-правові акти

1. Бюджетний кодекс України: Закон України від 18 січня 2012 р. // Голос України. – 2012. – 4 лют.

2. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 2 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 13. – Ст. 52.

3. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі громадського харчування та послуг: Закон України від 11 січня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 38. – Ст. 315 (з наступними змінами і доповненнями).

4. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.

5. Положення про порядок тимчасового припинення діяльності підприємств сфери торгівлі, громадського харчування і послуг, які систематично реалізують недоброякісні товари, порушують правила торгівлі та надання послуг, умови зберігання і транспортування товарів, затверджено Постановою Верховної Ради України від 25 січня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 5. – Ст. 34.

6. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. із змінами і доп. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 8 груд.

7. Про затвердження Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2009 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – 15 груд.

8. Про затвердження Державної Програми розвитку внутрішнього виробництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 12 верес.

9. Правила роздрібної торгівлі продовольчими товарами, затв. наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 10 липня 2003 р. №185 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 30. – С. 310.

10. Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами, затв. наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України 11 березня 2004 р. № 98 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 13. – С. 397.

11. Перелік послуг, що належать до побутових і підлягають патентуванню, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998р. №576 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 17. – Ст. 630.

12. Порядок заняття торгівельною діяльністю і правила торгівельного обслуговування населення, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 108 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 1.

13. Торгівельна діяльність в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – № 11. – 448 с.

14. Міжнародна стандартна господарська класифікація усіх видів економічної діяльності ООН; Список; Міжнародний документ; Класифікація від 01.01.1968 р.

15. Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД): затв. і введено в дію наказом Держстандарту України 22.10.1996 р. № 441.

Спеціальна література

1. Віхров О.П. Правове регулювання Господарських відносин в окремих галузях економіки: курс лекцій / О.П. Віхров // Чернігівські береги. – Чернігів, 2003. – 172 с.

2. Веніамінова А. Купівля-продаж чи поставка? Аналіз умов договору / А. Веніамінова // Юридичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 50–53.

3. Герасименко А. До питання про забезпечення виконання господарських зобов'язань з реалізації продукції / А. Герасименко // Підприємство, господарство і право. – 2003. – № 9. – С. 63–65.

4. Дем'янець С. Правове врегулювання захисту прав споживачів / С. Дем'янець // Юридичний журнал. – 2006. – № 11.
5. Захист прав споживачів: соціально-правовий аспект: монографія / за заг. ред. Л.В. Ніколаєвої. – К., 2002. – 452 с.
6. Зельдіна О. Спеціальний режим господарювання на територіальному та галузевому рівнях / О. Зельдіна // Право України. – 2000. – № 7. – С. 25.
7. Смирнов Д. Україна – США: правовое регулирование купли-продажи / Д. Смирнов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1998. – № 7. – С. 39–43.
8. Теньков С. Оформлення господарських операцій: юридичні аспекти / С. Теньков // Юридичний вісник України. – 2000. – № 24. – С. 5–6.
9. Ховранюк Н.И. Законодательство Украины о торговле / Н.И. Ховранюк, Н.И. Мельник. – Ч. 2. – К., 1997. – 653 с.
10. Права споживачів при придбанні товару належної та/або неналежної якості. // Юридичний журнал. – 2007. – № 5.
11. Проторова Є. Правові аспекти визначення критеріїв видів Господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню / Є. Проторова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 4. – С. 23–25.
12. Собакарь А.О. Організаційно-правові засади утворення і функціонування спеціальних економічних зон в Україні: монографія / А.О. Собакарь; ДІВС МВС України. – Донецьк, 2004. – 184 с.

До теми 4. «Правове забезпечення державного регулювання господарської діяльності

Нормативно-правові акти

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Прийнятий 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
2. Господарський кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
3. Господарський процесуальний кодекс України: Прийнятий 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
4. Податковий кодекс України: Прийнятий 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.

5. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
6. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
7. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. № 2114-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 272.
8. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2265-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414.
9. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 22 грудня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2012. – 2 січ.
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. № 469-97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
11. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
12. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.
13. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.
14. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1087-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.
15. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 6 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 483.
16. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
17. Про заборону грального бізнесу в Україні: Закон України від 15 травня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – Ст. 1609.

Спеціальна література

1. Бартен С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання / С. Бартен // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 92.

2. Вінник О.М. Господарське право: курс лекцій / О.М. Вінник. – К.: Атіка, 2004. – 624 с.
3. Вінник О. Приватні та публічні інтереси, їх і відображення в господарському праві / О. Вінник // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – №5. – С. 11–13.
4. Віхров О. Управління господарської діяльністю як категорія господарського права / О. Віхров // Право України. – 2007. – № 12. – С. 47.
5. Гайворонський В.М. Предмет і суб'єкти господарського права: конспект лекцій / В.М. Гайворонський. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – 247 с.
6. Грудницька С. Розвиток теорії правосуб'єктності: господарсько-правове дослідження / С. Грудницька // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 103.
7. Знаменський Г.Л. Проблеми програмування розвитку господарського законодавства / Г.Л. Знаменський // Концепція розвитку законодавства України: матеріали наук.-практич. конф. (травень 1996 р.). – К., 1996. – С. 217–219.
8. Коростей В. Господарське законодавство – основа ефективної економіки / В. Коростей // Право України. – 2005. – № 8. – С. 48.
9. Коростей В. Господарське право: сучасний і перспективи / В. Коростей // Право України. – 2008. – № 10. – С. 64.
10. Коростей В. Господарське право: сучасний і перспективи / В. Коростей // Право України. – 2008. – № 10. – С. 64.
11. Мамутов В.К. Конституція и развитие хозяйственного законодательства / В.К. Мамутов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997. – № 1. – С. 3–6.
12. Мамутов В.К. Экономика и право: сб. научных трудов / В.К. Мамутов. – К.: Юринком Интер, 2003. – 544 с.
13. Нижний А. Ще раз про співвідношення цивільного та господарського кодексів України / А. Нижний // Юридична Україна. – 2007. – № 9. – С. 46–51.
14. Панченко В. Внутрішні локальні нормативні акти як основа ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського підприємства / В. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 200.
15. Поповська І.П. Правові засади програмного регулювання господарської діяльності в Україні / І.П. Поповська // Південно правничий правопис. – 2008. – № 4. – С. 111–113.
16. Примак В. Реалізація чинних Цивільного та господарського кодексів України: проблеми та перспективи / В. Примак // Юридична Україна. – 2006. – № 1. – С. 89–92.

17. Присяжнюк А. Цивільний та господарський кодекси України: проблемні аспекти практичного застосування / А. Присяжнюк // Право України. – 2005. – № 3. – С. 101–103.
18. Рябченко О. Зміст державного регулювання господарської діяльності / О. Рябченко // Право України. – 2006. – № 1. – С. 81.
19. Саниахметова Н.А. Предпринимательское (хозяйственное) право Украины: учеб. пособие / Н.А. Саниахметова. – Х.: Одиссей, 2004. – 800 с.
20. Титова О. Концепція та програма модернізації господарського законодавства / О. Титова // Право України. – 2008. – № 6. – С. 73–77.
21. Устименко В.А. Правовий господарський порядок як засіб забезпечення сталого розвитку економіки України / В.А. Устименко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 11. – С. 47–48.
22. Шаповалова О. Шляхи подолання неузгодженостей у цивільному та господарському законодавстві України / О. Шаповалова // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 25.
23. Шаповалова О. Змістовно-понятійний аспект адаптації господарського законодавства до вимог сталого розвитку / О. Шаповалова // Право України. – 2007. – № 5. – С. 100–104.
24. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К.: Оріони, 2002. – 112 с.
25. Ющик О. Про визначення предмета Господарського (комерційного) кодексу України / О. Ющик // Віче. – 2000. – № 5. – С. 20–34.

До теми 5. «Господарські правовідносини»

Нормативно-правові акти

1. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Господарський кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
3. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.

4. Про здійснення державних закупівель: Закон України від 1 червня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 33. – Ст. 471.

5. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 36. – Ст. 299.

6. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

7. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

8. Про основні заходи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 44. – Ст. 1771.

Спеціальна література

1. Бартен С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання / С. Бартен // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 92.

2. Беяневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія / О.А. Беяневич. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

3. Вінник О.М. Господарське право: курс лекцій / О.М. Вінник. – К.: Атіка, 2004. – 624 с.

4. Віхров О. Немайнові абсолютні господарські правовідносини / О. Віхров // Право України. – 2011. – № 8. – С. 290–293.

5. Віхров О. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин / О. Віхров // Право України. – 2008. – № 7. – С. 53.

6. Гайворонський В.М. Предмет і суб'єкти господарського права: конспект лекцій / В.М. Гайворонський. – Х.: Українська юридична академія, 1994. – 247 с.

7. Грудницька С. Розвиток теорії правосуб'єктності: господарсько-правове дослідження / С. Грудницька // Юридична Україна. – 2009. – № 6. – С. 103.

8. Знаменський Г.Л. Проблеми програмування розвитку господарського законодавства / Г.Л. Знаменський // Концепція розвитку за-

конодавства України: матеріали наук.-практ. конференції (травень 1996 р.). – К., 1996. – С. 217–219.

9. Карчевський К.А. Господарські (підприємницькі) правовідносини: поняття та види / К.А. Карчевський // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 106–109.

10. Коростей В. Господарське законодавство – основа ефективної економіки / В. Коростей // Право України. – 2005. – № 8. – С. 48.

11. Мамутов В.К. Конституция и развитие хозяйственного законодательства / В.К. Мамутов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1997. – № 1. – С. 3–6.

12. Мамутов В.К. Экономика и право: сб. научных трудов / В.К. Мамутов. – К.: Юринком Интер, 2003. – 544 с.

13. Панченко В. Внутрішні локальні нормативні акти як основа ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського підприємства / В. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 200.

14. Присяжнюк А. Цивільний та господарський кодекси України: проблемні аспекти практичного застосування / А. Присяжнюк // Право України. – 2005. – № 3. – С. 101–103с.

15. Рябченко О. Зміст державного регулювання господарської діяльності. / О. Рябченко // Право України. – 2006. – № 1. – С. 81.

16. Саниахметова Н.А. Предпринимательское (хозяйственное) право Украины: учеб. пособие / Н.А. Саниахметова. – Х.: Одиссей, 2004. – 800 с.

17. Шаповалова О. Шляхи подолання неузгодженостей у цивільному та господарському законодавстві України / О. Шаповалова // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – 25 с.

18. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К.: Оріони, 2002. – 112 с.

19. Ющик О. Про визначення предмета Господарського (комерційного) кодексу України / О. Ющик // Віче. – 2000. – № 5. – С. 20–34.

До теми 6. «Державна забезпечення розвитку підприємництва»

Нормативно-правові акти

1. Податковий кодекс України: Прийнятий 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.

2. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
3. Про державну підтримку малого підприємства: Закон України від 14 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 51–52. – Ст. 447.
4. Про основні заходи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 44. – Ст. 1771.
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо спрощеної системи оподаткування та звітності: Закон України від 4 листопада 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 29 листопада.
6. Про заходи щодо забезпечення підтримки та дальшого розвитку підприємницької діяльності: Указ Президента України від 15 липня 2000 р. № 906/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 70.
7. Концепція державної політики розвитку малого підприємства, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1996 р. № 404 // ЗП України. – 1996. – № 10. – Ст. 287.
8. Методичні рекомендації щодо підготовки обґрунтування проектів регуляторних актів, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 767 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 87.
9. Перелік документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2001р. № 756 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 27. – Ст. - 37.
10. Державна програма підтримки молодіжного підприємства на 2002–2005 роки, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2002 р. № 536 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – Ст. 143.
11. Про затвердження Положення про Координаційну раду з питань розвитку малого та середнього підприємництва та її складу: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 19 січ.

Спеціальна література

1. Балух Т. Основні напрями вдосконалення організаційного забезпечення регіонального розвитку підприємництва у сфері послуг /

Т. Балух // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – №7. – С. 156–159.

2. Бігняк О. Поняття права на підприємницьку діяльність / О. Бігняк // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 2. – С. 99–102.

3. Добровольська В. Прогнозування і планування як засоби державного регулювання господарської діяльності / В. Добровольська // Право України. – 2009. – № 8. – С. 94.

4. Конституція незалежності України: навч. посібник / кол. авт; за ред. В.Ф. Погорілка, Ю.С. Шемчушенка, В.О. Євдокимова. – К., 2000. – 428 с.

5. Кузьменко А. підприємництво як інститут господарського права і предмет інформаційно-ідеологічного протиборства / А. Кузьменко // Юридичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 24–43.

6. Ластовецький А. Право на підприємницьку діяльність у ракурсі становлення інституту державно-правової охорони конституційних прав і свобод громадян / А. Ластовецький // Право України. – 2004. – № 3. – С. 43–48.

7. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання: Навчальний бізнес / за ред. Л.І. Вороніної. – 3-тє вид. доп. і переробл. – К.: Видавництво Європейського університету, 2004. – 308 с.

8. Правові основи підприємницької діяльності: підручник навчального курсу «Комерційне право» / відп. редактори: проф. В.І. Шакун, доц. П.Р. Мельник. – К.: Правові джерела К, 1997.

9. Проверки на предприятиях. Сборник систематизированного законодательства // Приложение «Бухгалтерия» к газете «Бизнес». – 2003. – Вып. 10. – Октябрь.

10. Рябченко О.П. Держава і економіка: адміністративно-правові аспекти Взаємовідносин: монографія / О.П. Рябченко; за ред. О.М. Бандурки. – Х., 1999.

11. Саніахметова Н.О. Правовий захист підприємництва в Україні: навч. посібник / Н.О. Саніахметова. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 336 с.

12. Труш І.В. Закон України «Про державну підтримку малого підприємства» // Право України. – 2004. – № 12. – С. 95–97.

13. Труш І.В. Органи державної влади, що забезпечують підтримку малого підприємництва / І.В. Труш // Право України. – 2004. – № 3. – С. 42–46.

14. Шегда А. Стратегія розвитку підприємництва в умовах перехідної економіки України / А. Шегда, Т. Божидарнік // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 5. – С. 102.

15. Щербина В. Державний нагляд (контроль) у сфері господарювання: удосконалення правового регулювання / В. Щербина // Юридична Україна. – 2009. – № 11–12. – С. 84.

16. Яблонська А. Законодавче регулювання діяльності державних підприємств / А. Яблонська // Юридичний журнал. – 2007. – № 1.

До теми 7. «Правове регулювання відносин власності та майна у сфері господарювання»

Нормативно-правові акти

1. Кодекс України про надра: Закон України від 27 серпня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

2. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.

3. Про приватизацію державного майна: Закон України від 4 березня 1992 р. // Голос України. – 1997. – 20. – 03.

4. Про заставу: Закон України від 02 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.

5. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.

6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 37. – Ст. 307.

7. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34.

8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 43. – Ст. 214.

9. Про державне регулювання ринку цінних паперів України: Закон України від 30 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 51. – Ст. 292.

10. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 41. – Ст. 2726.

11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

12. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності: Закон України від 03 березня 1998 р. // Урядовий кур'єр. – 1998. – 9 квіт.

13. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

14. Про охорону права на зазначення походження товарів (зі змінами від 21.12.2000 р.): Закон України від 6 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 267.

15. Про здійснення державних закупівель: Закон України від 1 червня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 33. – Ст. 371.

16. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 251.

17. Про управління майном підприємств, установ і організацій, що є у загальнодержавній власності: Постанова Верховної Ради України від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 274–275.

18. Про Фонд державного майна України: Закон України від 9 грудня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 32. – Ст. 51.

19. Про управління майном, що є у загальнодержавній власності: Декрет Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 7. – Ст. 52.

20. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язані з судовим захистом права державної власності: Роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 2 квітня 1994 р. № 02-5/874 (з наступними змінами).

21. Про деякі питання практики застосування Закону України «Про оренду державного та комунального майна: Роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 25 травня 2000 р. № 02-5/237 // Вісник Вищого арбітражного суду України. – №3. – С. 141–149.

22. Державна та комунальна власність в Україні: збірник норм, актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 403 с.

23. Промислова власність. Застосування законодавства про інтелектуальну власність тематична добірка // Юридичний вісник України. – 2008. – № 27. – С. 2–42.

Спеціальна література

1. Герц А. Поняття підприємництва як майнового комплексу / А. Герц // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної наук.-практ. конференції (13–14 лютого 2003 р.). – Львів. – С. 257–259.
2. Космін Ю. Про форми власності / Ю. Космін // Право України. – 2001. – № 10. – С. 75–77.
3. Коссак В.М. Проблеми вирішення спорів, пов'язаних із захистом корпоративних прав / В.М. Коссак // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей. Випуск XI. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 50–53.
4. Кравчук В. Зміна власника (засновника) приватного підприємства / В. Кравчук // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 1. – С. 50–53.
5. Кравчук В. Відступлення частинки в статутному фонді господарського товариства / В. Кравчук, А. Красовська // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 10. – С. 53–55.
6. Михайленко О.О. Суперфіціарне право: історія, сучасність, перспективи / О.О. Михайленко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 121–124.
7. Михеева Л. Доверительное управление имуществом / Л. Михеева. – М.: Юристь, 1999. – 176 с.
8. Музика Л.А. Територіальна громада як суб'єкт права комунальної власності // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 100–102.
9. Олійник О. Правове регулювання надання надр у користування / О. Олійник // Право України. – 2011. – № 2. – С. 161–167.
10. Петриненко О. Правовий режим майна державних унітарних підприємств: актуальні питання / О. Петриненко // Право України. – 2000. – № 12. – С. 97–1001.
11. Піддубна В. Деякі питання щодо права власності релігійних організацій / В. Піддубна // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 33. – С. 92–95.
12. Право власності в Україні: навч. посібник / [О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, О.А. Підпригора та ін.]; за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.
13. Харченко Г. Особливості права власності в різних правових системах / Г. Харченко // Право України. – 2006. – № 12. – С. 45.

14. Цюра В. Майбутнє Закону України «Про власність» / В. Цюра // Право України. – 2004. – № 4. – С. 93–95.

15. Яворська О.С. Право власності юридичних осіб / О.С. Яворська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 105–109.

До теми 8. «Правові засади державного регулювання економічної конкуренції»

Нормативно-правові акти

1. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472.

2. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164.

3. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.

4. Про природні монополії: Закон України від 20 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 30. – Ст. 238.

5. Положення про територіальне відділення Антимонопольного комітету України, затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України 23 лютого 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 14. – Ст. 622.

6. Порядок надання Кабінету Міністрів України дозволу на узгодженні дії, концентрацію суб'єктів господарювання, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 9. – Ст. 405.

7. Положення про порядок одержання згоди Антимонопольного комітету України на створення холдингових компаній в процесі корпоратизації та приватизації, затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 21 червня 1994 р. № 6-р // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 1994. – № 10. – С. 41–47.

8. Положення про порядок погодження з України проектів установчих документів та планів розміщення акцій холдингових компаній, що створ. В процесі корпоратизації та приватизації, затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 21 червня 1994 р.

№ 7-р // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 1994. – № 10. – С. 47–48.

9. Положення про порядок отримання згоди України на поглинання господарюючих суб'єктів в процесі приватизації, затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 21 червня 1994 р. № 8-р // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 1994. – №10.

10. Положення про порядок підтвердження Антимонопольним комітетом України наявності контрольного пакета акцій, затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 21 червня 1994 р. № 9-р // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 1994. – №10.

Спеціальна література

1. Безух О. Захист від недобросовісної конкуренції як інститут конкурентного права / О. Безух // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 32–36.

2. Безух О. Правові підстави застосування звичаїв при здійсненні захисту від недобросовісної конкуренції / О. Безух // Підприємство, господарство і право. – 2001. – № 3. – С. 24–27.

3. Безух О. Співвідношення законодавства про захист від недобросовісної конкуренції із законодавством, що регулює використання інших об'єктів інтелектуальної власності / О. Безух // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 1. – С. 168–175.

4. Беяневич В.Е. Арбітражне судочинство: визнання недійсним актів державних та ін. органів: навч. посібник / В.Е. Беяневич. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 304 с.

5. Жаров О.П. Енергетична монополія / О.П. Жаров // Конкуренція. – 2003. – № 4. – С. 9–11.

6. Журик Ю. Деякі питання правового статусу Антимонопольного комітету України / Ю. Журик // Предпринимательство, хазяйство и право. – 2000. – № 4. – С. 17–20.

7. Журик Ю. Порядок розгляду справ про порушення антимонопольного законодавства України / Ю. Журик // Предпринимательство, хазяйство и право. – 2000. – № 7. – С. 14–17.

8. Журик Ю. Поняття і види недобросовісних дій у конкуренції / Ю. Журик // Предпринимательство, хазяйство и право. – 2000. – № 2. – С. 10–12.

9. Золтан Б. Зловживання монополюючим становищем на ринку – джерела та засоби захисту / Б. Золтан // Конкуренція. – 2003. – № 6. – С. 53–57.
10. Иголкин С. Демонізація / С. Иголкин // Конкуренція. – 2002. – № 2. – С. 10–12.
11. Коваль І. Неправомірне використання знаків для товарів і послуг і недобросовісна конкуренція / І. Коваль // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 7–11.
12. Кондратьєва О. Огляд змін у законодавстві про захист економічної конкуренції / О. Кондратьєва // Юридична газета. – 2011. – № 51–52. – С. 38–40.
13. Леонов Ю. Відповідальність за порушення конкурентного законодавства / Ю. Леонов // Юридична газета. – 2011. – № 51–52. – С. 12.
14. Медведєв А. Особливості становлення та розвитку законодавства про захист економічної конкуренції / А. Медведєв // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 11–14.
15. Навицький А. Боротьба з приховуванням стійкої фінансової неспроможності в енергетиці / А. Навицький // Право України. – 2004. – № 5. – С. 52–54.
16. Оскарження рішень органів антимонопольного комітету України // Юридичний журнал. – 2006. – № 7.
17. Плетньова О. особливості адаптації конкурентного законодавства України до законодавства ЄС / О. Плетньова // Право України. – 2007. – № 10. – С. 69.
18. Яворський Я. правове регулювання недоброякісної конкуренції: світовий досвід та Україна / Я. Яворський // Право України. – 2005. – № 10. – С. 39.

До теми 9. «Державне регулювання цін та ціноутворення»

Нормативно-правові акти

1. Про ціни і ціноутворення: Закон України від 3 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 52. – Ст. 650.
2. Про акцизний збір: Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 82.

3. Про ціноутворення в умовах реформування економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1994 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 1. – Ст. 18.
4. Про Державну інспекцію України з контролю за цінами: Указ Президента України від 19 січня 2012 р. // Урядовий кур'єр. – 2012. – 24 січ.
5. Про удосконалення порядку формування цін: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 51.
6. Про перелік продукції монопольних утворень, ціни які підлягають державному регулюванню, затв. наказом Міністерства економіки України; Антимонопольного комітету України від 20.03.1998 № 29 – а /3 // Офіційний вісник України. – 1988. – № 14. – Ст. 219.
7. Про систему цін у народному господарстві і на споживчому рівні України: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 грудня 1991 р. № 376 // Зібрання постанов Уряду України. – 1992. – № 1. – Ст. 16 (з наст. змінами і доп.).
8. Про регулювання цін: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 грудня 1992 р. № 715 // Зібрання постанов Уряду України. – 1992. – № 1–2. – Ст. 26.
9. Про впорядкування цін і тарифів: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 1993 р. № 978// Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 4. – Ст. 87.
10. Про ціноутворення в умовах реформування економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1994 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 1. – Ст. 18.
11. Положення про державне регулювання цін (тарифів) на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного споживання, роботи і послуги монопольних утворень: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1995 р. № 135 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 5. – Ст. 127.
12. Про удосконалення порядку формування цін: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 51.
13. Порядок формування тарифів на виробництво, транспортування, постачання теплової енергії та послуги з централізованого опалення і постачання гарячої води: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2006 р. № 995 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 28. – Ст. 2019 (із змінами і доповненнями).

14. Енергетична стратегія Енергозбереження України на період до 2030 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. № 145-р. // Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 квіт.

15. Порядок формування роздрібного тарифу для споживачів ліцензіатами з постачання електроенергії та регульованим тарифом: Постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України від 22 січня 2001 р. № 47 // Інформаційний бюлетень НКРЕ. – 2001. – № 2.

16. Інструкція про порядок застосування економічних і фінансових санкцій органами державного контролю за цінами: Наказ Міністерства економіки України та Міністерства фінансів України від 3 грудня 2005 р. № 298/519.

17. Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 1996 р. № 1548 // Зібрання постанов уряду України. – 1997. – № 1.

18. Інструкція про порядок застосування економічних і фінансових санкцій органами державного контролю за цінами: затверджена наказом Міністерства економіки України та Міністерства фінансів України від 3.12.2005 р. № 298/519.

Спеціальна література

1. Богун В. Господарсько – правова відповідальність за порушення законодавства про ціни / В. Богун, Г. Солодухін // Підприємництво господарство право. – 2005. – № 1. – С. 80–82.

2. Венгер В. Економіко-правові аспекти державного регулювання цін на продукцію суб'єктів придбаних монополій / В. Венгер // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 145–149.

3. Джумальгедиева Г. К вопросу о правовой процедуре цены как существенного условия договора / Г. Джумальгедиева // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 3. – С. 58–60.

4. Джумальгедиева Г. Применение обычных цен в хозяйственной деятельности / Г. Джумальгедиева // Підприємництво господарство право. – 2004. – № 4. – С. 61–63.

5. Загнітко О. Законодавство про звичайні ціни / О. Загнітко // Юридичний журнал. – 2003. – № 8 (14). – С. 24–28.

6. Новикова И.В. Рынок и государство: проблемы макрорегулирования / И.В. Новикова. – Мн.: Мисанта, 1994. – 160 с.

7. Прядко Д. Ринкова ціна в законодавстві України / Д. Прядко // Юридичний журнал. – 2003. – № 8 (14). – С. 32–33.
8. Сафонов І. Удосконалення правового регулювання цін і ціноутворення – важливий засіб підтримки аграрних товаровиробників / І. Сафонов // Право України. – 2005. – № 9. – С. 50.
9. Сизоненко В.О. Підприємництво: підручник / В.О. Сизоненко. – К.: Вікар, 1999. – 438 с.
10. Тахтай Ю. Правові колізії державного регулювання ціноутворення / Ю. Тахтай // Юридичний журнал. – 2009. – № 7–8. – Липень–серпень. – С. 78.
11. Теньков С.О. Визначення цін у господарських договорах / С.О. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 1. – С. 169–172.
12. Шкварчук Л.О. Ціни і ціноутворення: навч. посібник / Л.О. Шкварчук. – 3-тє вид., виправ. – К.: Кондор, 2005. – 214 с.

До теми 10. «Науково-технічна та інноваційна політика»

Нормативно-правові акти

1. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 січня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.
2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 165.
3. Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – Ст. 257.
4. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
5. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 18 вересня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 8 жовт.
6. Про основи державної політики у сфері науки і наукової діяльності: Закон України від 13 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.
7. Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.

8. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11 липня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 253 (з доп. від 18 вересня 2010 р.).
9. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 21. – Ст. 218.
10. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34.
11. Про охорону прав на зазначення походження товарів: Закон України від 6 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України – 1999. – № 32. – Ст. 267.
12. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: закон України від 14 вересня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 45. – Ст. 434.
13. Про наукові парки: Закон України від 29 червня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 51. – Ст. 757.
14. Про державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України: Указ Президента України від 12 травня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 2 червня.
15. Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України: Указ Президента України від 8 квітня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 5 травня.
16. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України: Указ Президента України від 8 квітня 2011 р. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 5 травня.
17. Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна»: Закон України від 20 жовтня 2010 р. // Голос України. – 2010. – 18 листопада.
18. Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності на 2002–2010 рр., затв. постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2011 р. № 389 // Урядовий кур'єр. – 2011. – 20 травня.

Спеціальна література

1. Атаманова Ю. Условия правомерности передачи инновационного продукта: правовые вопросы эффективности трансакции / Ю. Атаманова // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1. – С. 63–65.

2. Атаманова Ю. Щодо особливостей використання господарським товариством інноваційного вкладу / Ю. Атаманова // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 3–6.
3. Атаманова Ю.Є. Інноваційне право України: Проблеми теорії та систематизації: монографія / Ю.Є. Атаманова. – Х.: Видавець СПД Вапнярчук Н.М., 2005. – 128 с.
4. Бахуринська М. Шляхи вдосконалення правового регулювання концесії: земельно-правовий аспект / М. Бахуринська // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С. 76.
5. Беліков О. Інвестування в інноваційну діяльність. Проблеми та шляхи їх вирішення / О. Беліков // Юридичний журнал. – 2008. – № 9.
6. Беліков О. Концесії, інвестиції, угоди про розподіл продукції / О. Беліков // Юридичний журнал. – 2008. – № 11.
7. Бутнік-Сіверський О.А. Економіко-правові проблеми забезпечення оцінки та обліку майнових прав інтелектуальної власності / О.А. Бутнік-Сіверський // Право України. – 2011. – № 3. – С. 149–157.
8. Вінник О.М. Інвестиційне право: курс лекцій / О.М. Вінник. – К.: Атіка, 2000. – 260 с.
9. Гутаревич Н. Реалізація правових форм інвестиційної діяльності на територіях, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи / Н. Гутаревич // Юридична Україна. – 2010. – № 2. – С. 84.
10. Коваль І. Щодо місця правовідносин з використання об'єктів промислової власності серед господарських правовідносин // Право України. – 2011. – №3. – С. 158–161.
11. Кудрявцева В. До проблеми кодифікації інвестиційного законодавства / В. Кудрявцева // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 11.
12. Кудрявцева В. Проблеми систематизації законодавчого забезпечення інноваційного законодавства / В. Кудрявцева // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12.
13. Лубенець І. Контроль за діяльністю інститутів спільного інвестування в Україні та за кордоном / І. Лубенець // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 11. – С. 82.
14. Масляєва К. Організаційно-правова форма комерційних фінансових посередників у контексті захисту прав інвесторів / К. Масляєва // Юридична Україна. – 2009. – № 9. – С. 87.
15. Ніколаєва Т. Клімат для інвестиційного дощу / Т. Ніколаєва // Юридичний вісник України. – 2004. – № 24–27.

16. Орлюк О. Інтелектуальна власність в Україні: досвід, законодавство, проблеми, перспективи / О. Орлюк // Право України. – 2011. – № 3. – С. 4–20.
17. Радченко Л. Довірче управління у сфері інвестування у жилтлове будівництво / Л. Радченко // Право України. – 2008. – № 1. – С. 62.
18. Святоцький О.Д. Правове забезпечення інноваційної діяльності в Україні: питання теорії і практики / О.Д. Святоцький, П.П. Крайнев, С.Ф. Ревуцький; за ред. О.Д. Святоцького. – К.: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – 80 с.
19. Чабан О. До питання про поняття «інвестор» / О. Чабан // Підприємництво, господарство і право. – 2000. – № 9. – С. 16–20.
20. Шовкопляс Г. Порівняння правових особливостей інвестування шляхом участі у пайовому інвестиційному фонді та фонді операцій з нерухомістю / Г. Шовкопляс // Право України. – 2010. – № 1. – С. 204.
21. Якубовський М. Інфраструктура – фактор прискорення інноваційного розвитку промисловості / М. Якубовський, В. Щукін // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 27–38.

До теми 11. «Державне регулювання кредитно-розрахункових відносин»

Нормативно-правові акти

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: офіц. видання. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 1996.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – № 18–22. – Ст. 144.
3. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – № 40–44. – Ст. 356.
4. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: Закон України від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 38. – Ст. 315.
5. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.
6. Про обіг векселів в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 24. – Ст. 128.

7. Про платіжні системи та переказ грошей в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 137.

8. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 56. – Ст. 30.

9. Про фінансові послуги та державне регулювання фінансових послуг: Закон України від 12 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 12.

10. Порядок організації розрахунково-касового обслуговування банками: Постанова Національного банку України від 30 червня 1995 р. № 166.

11. Положення про ведення касових операцій в національній валюті України, затв. постановою Правління Національного банку України від 19 лютого 2001 р.

12. Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв відділень, затв. Постановою Правління Національного банку України від 31 серпня 2001 р. № 375.

13. Положення про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України, затв. постановою Правління Національного банку України від 21 січня 2004 р. № 22.

14. Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків в національних та іноземних валютах, затв. постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 р. № 492.

15. Інструкція про безготівкові рахунки в Україні в національній валюті, затв. Постановою Правління Національного банку України від 21 січня 2004 р. № 22.

16. Про встановлення граничної суми готівкового рахунку, затв. постановою Правління Національного банку України від 9 лютого 2005 р. № 32.

Спеціальна література

1. Банківське право: навч. посібник / за ред. М.П. Кучерявенко. – Харків: Торсінг, 1999.

2. Безклубий І.А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми / І.А. Безклубий. – К.: Київський університет, 2005. – 378 с.

3. Близнюк О.С. Правова природа договору банківського рахунку / О.С. Близнюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 176–178.

4. Васьковський О.В. Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.В. Васьковський; Львівський національний ун-т імені Івана Франка. – Л., 2004. – 18 с.

5. Глібо С. Деякі теоретичні питання механізму господарсько-правового регулювання банківських операцій / С. Глібо // Вісник академії правових наук України. – 2007. – № 4. – С. 150–157.

6. Кулик Д. Особливості виникнення правовідносин, заснованих на видачі розрахункового чека / Д. Кулик // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12.

7. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посібник / В.В. Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.

8. Орлюк О.П. Банківська система: поняття, структура, функції / О.П. Орлюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Випуски 45–48. – 2002. – № 47. – С. 172–176.

9. Орлюк О.П. Правові аспекти кредитної діяльності банків / О.П. Орлюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Випуски 45–48. – 2002. – № 45. – С. 30–34.

10. Орлюк О.П. теоретичні питання банківського права і банківського законодавства / О.П. Орлюк. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 104 с.

11. Подцерковний О.П. Правова природа договору банківського рахунку / О.П. Подцерковний, Л.Г. Рябо // Право України. – 1999. – № 7. – С. 46–49.

12. Половко С.М. Правове регулювання банківських валютних операцій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; Фінансове право; інформаційне право» / С.М. Половко; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 17 с.

13. Фомін Г.Ф. Правове регулювання банківських розрахунків / Г.Ф. Фомін // Вісник Харківського НУВС. – 2009. – № 44. – С. 174–180.

До теми 12. «Господарсько-правова відповідальність»

Нормативно-правові акти

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131 (із змінами і доп.).

2. Податковий кодекс України: Прийнятий 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15 листопада 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 98. – Ст. 3570.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1983 р. з наступними змінами і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
5. Про ціни і ціноутворення: Закон Верховної Ради УРСР від 4 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – Ст. 651.
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 1. – Ст. 1.
7. Про заборону грального бізнесу в Україні: Закон України від 15 травня 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – Ст. 1609.
8. Про відповідальність підприємств, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування: Закон України від 14 жовтня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 411.
9. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 7 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164.
10. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 5. – Ст. 181.
11. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 27. – Ст. 181.
12. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005 р. – № 50. – Ст. 533.
13. Про захист національного виробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 9–10. – Ст. 65.
14. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 11–12. – Ст. 10.
15. Про відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за несвоєчасне внесення плати за спожиті комунальні послуги та утримання придомових територій: Закон України від 20 лютого 1999 р. // Голос України. – 1999. – 16 черв.

16. Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції: Закон України від 14 січня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 95.

17. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.

18. Про стандартизацію: Закон України від 17 травня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.

19. Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування: Закон України від 17 січня 2002 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – 20 лютого. – С. 7–8.

20. Положення про порядок призупинення господарюючим суб'єктам відвантаження, реалізації та виробництва товарів, що невідповідають вимогам нормативних документів, затв. Постановою Верховної Ради України від 25 січня 1995 р. // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 25–26.

21. Положення про державну податкову адміністрацію, затв. Указом Президента України від 13 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 29 лип.

22. Про визнання критеріїв віднесення фінансових операцій до сумнівних та незвичайних: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 2002 р. № 700 // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв.

23. Інструкція про застосування Положення про порядок накладання штрафів на суб'єктів господарської діяльності, затв. Постановою Національної комісії регулювання електроенергетики України від 01 вересня 1999 р. № 1134 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 38.

24. Про деякі приписи законодавства про відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій: Інформаційний лист Вищого арбітражного суду України від 29 листопада 2000 р. № 01-8/795 // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 1. – С. 102–105.

25. Про порядок примусового списання коштів з рахунків установ і організацій, відкритих органах Державного казначейства: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 13 лютого 2002 р. № 01-8/154 // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 2. – С. 75–76.

26. Фінансові санкції за законодавством України: збірник нормативних актів. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 416 с.

Спеціальна література

1. Вінник О.М. Проблеми відповідальності суб'єктів господарювання, їх учасників і власників майна / О.М. Вінник // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 1998. – № 3. – С. 115.
2. Гелевей О. Способи визначення розміру неустойки / О. Гелевей // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 50–52.
3. Головань І.В. Правова робота і захист прав підприємців: монографія / І.В. Головань. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2003. – 168 с.
4. Духно Н.А. Понятие и виды юридической ответственности / Н.А. Духно, В.И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12–17.
5. Загнітко О.П. Захист прав та інтересів господарюючих суб'єктів у системі права України / О.П. Загнітко // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 4. – С. 159–166.
6. Капіца Ю.М. Проблеми правової охорони комерційної таємниці, ноу-хау та конфіденційної інформації в праві України / Ю.М. Капіца // Реферативний огляд чинного законодавства України / за ред. В.В. Цветкова, Є.Б. Кубко. – К.: Салком, 2000. – С. 175–200.
7. Кравчук Відповідальність за правопорушення учасниками обов'язків з формування статутного капіталу / В. Кравчук // Право України. – 2007. – № 10. – С. 73.
8. Крутовський В.І. Розрахункова дисципліна: відповідальність за її порушення / В.І. Крутовський // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 1998. – № 1. – С. 187–189.
9. Липницький Д. Нове у відповідальності Господарському кодексу України / Д. Липницький, Г. Болотова // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 8–10.
10. Мамутов В.К. Предприятие и материальная ответственность / В.К. Мамутов, В.В. Овсиенко, В.Я. Один. – К.: Наукова думка, 1976. – 190 с.
11. Монаєнко А.А. Місце фінансово-правовідносин в системі юридичної відповідальності / А.А. Монаєнко // Право України. – 2011. – № 9. – С. 228–237.
12. Отраднава О.О. Поняття і функції неустойки: Історія та сучасність / О.О. Отраднава // Право України. – 2001. – № 8. – С. 110–113.

13. Подцерковний О. Законодательные пробелы, способствующие умышленному неисполнению хозяйственных обязательств / О. Подцерковний, А. Черновол // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 10–13.

14. Чернадчук В. До питання щодо оперативно-господарських санкцій / В. Чернадчук, Т. Чернадчук // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 3. – С. 13–15.

15. Шульженко Ф. Юридична відповідальність за право порушення у сфері економіки: навч. посібник / Ф. Шульженко. – К.: КНЕУ, 2003. – 171 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Г.В. СМОЛИН

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Курс лекцій

Коректор

А.А. Черняк

Комп'ютерна верстка

Г.І. Пастушок

Друк

А.М. Ходачок

Здано до набору 03.04.2012 р. Підписано до друку 25.05.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 30,69.

Тираж 100 прим. Зам. № 68-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.